WOLFGANG SCHULLER

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

^ ^ ^ ^

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

WOLFGANG SCHULLER

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΟΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΚΑΜΑΡΑ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΚΚΙΝΙΑ

ΕΠΟΠΤΕΙΑ
ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

β΄ ἔκδοση

ΜΕ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2001

Οἱ μεταφράστριες ἐργάστηκαν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Κώστα Μπουραζέλη, Ἀναπληρωτῆ Καθηγητῆ τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν.

Τίτλος τοῦ πρωτοτύπου

Griechische Geschichte

R. Oldenbourg Verlag

München 1991

ISBN 960-250-229-0

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΚΔΟΤΩΝ ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ

Ἡ σειρὰ «Grundriss der Geschichte» («Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας») τῶν ἐκδόσεων R. Oldenbourg θέτει διαφόρους στόχους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχαν ἐπιδιωχθεῖ ὡς σήμερα ἀπὸ παρόμοιες σειρὲς στὴ Γερμανία. Ἀφενὸς ἐπιθυμεῖ νὰ προσφέρει μιὰ εὐανάγνωστη παρουσίαση τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, γραμμένη ἀπὸ ἔγκριτους εἰδικοὺς (κάτι ποὺ ἰσχύει καὶ γιὰ ὁρισμένες ἄλλες σειρές), ταυτόχρονα ὅμως παρέχει καὶ μιὰ συνολικὴ εἰκόνα τοῦ σταδίου στὸ ὁποῖο βρίσκεται σήμερα ἡ ἔρευνα. Ἡ σειρὰ καλύπτει τὴν ἀρχαία, τὴ μεσαιωνικὴ καὶ τὴ νεότερη ἱστορία καὶ πραγματεύεται ἐν συνεχεία ὄχι μόνο τὴ γερμανικὴ ἱστορία, ποὺ εὔλογα βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο ὁρισμένων σχετικῶν τόμων, ἀλλὰ καὶ τὶς παράλληλες ἐξελίξεις στὴν Εὐρώπη, καί, στοὺς ἑπόμενους τόμους, καὶ τὴν παγκόσμια πολιτική. Σὲ μιὰ σειρὰ συμπληρωματικῶν τόμων θὰ παρουσιαστεῖ ἡ ἱστορία ὁρισμένων μὴ εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἄλλοι συμπληρωματικοὶ τόμοι διευρύνουν τὴ μὲν ἱστορία τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ ἰσλαμικοῦ κόσμου, τὴ δὲ ἀρχαιότερη ἱστορία, ἡ ὁποία στὴ βασικὴ σειρὰ περιλαμβάνει μόνο τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα, μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς καὶ τὴν Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Εὐρώπη. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ κυρίως διαφοροποιεῖ τὴν παροῦσα σειρὰ ἀπὸ ἄλλες εἶναι ὅτι ἐπιπλέον πραγματεύεται διεξοδικὰ σὲ χωριστὰ κεφάλαια, ποὺ κατὰ κανόνα καταλαμβάνουν τὸ ἕνα τρίτο τοῦ ὅλου τόμου, τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἔρευνας. Οἱ ἐκδότες τῆς σειρᾶς θεώρησαν ὅτι στὸν ἱστορικὸ ποὺ θέλει νὰ ἐμβαθύνει στὰ προβλήματα, ἰδιαίτερα στὸν φοιτητὴ καὶ στὸν καθηγητή, λείπει ἕνα βοήθημα ποὺ θὰ τὸν εἰσαγάγει ἀπευθείας στὰ προβλήματα τῆς ἔρευνας. Σὲ ἕνα συνοπτικὸ ἔργο ποὺ ἀπευθύνεται σὲ εὐρὺ κύκλο ἀναγνωστῶν, αὐτὴ ἡ ἔλλειψη δὲν μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ οὔτε ἀπὸ ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις οὔτε ἀπὸ σχολιασμένη βιβλιογραφία, παρὰ μόνο ἀπὸ παρουσίαση καὶ συζήτηση τοῦ σταδίου στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἔρευνα. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν μποροῦν νὰ παρουσιαστοῦν παρὰ μόνο τὰ ἑκάστοτε σημαντικότερα προβλήματα —αὐτὸ ἄλλωστε ἐπιβάλλει καὶ ἡ ἐπιδιωκόμενη ἐμβάθυνση· κάποια λιγότερο σημαντικὰ ζητήματα τίθενται κατανάγκην στὸ περιθώριο. Τέλος, οἱ ἐκδότες τῆς σειρᾶς θεώρησαν σκόπιμο καὶ ἀπαραίτητο νὰ μὴν εἶναι φειδωλοὶ στὴν παράθεση βιβλιογραφίας, μὲ τὴν ὁποία —ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἐρευνητικοῦ τμήματος— ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐμβαθύνει στὸ ὑλικό.

Ἔχοντας στόχο τὴν προσφορὰ γνώσεων ἀλλὰ καὶ τὴν παρακίνηση σὲ πρωτότυπες μελέτες καὶ νέες ἐργασίες, ἡ σειρὰ ἀπευθύνεται κυρίως σὲ φοιτητὲς καὶ καθηγητὲς τῆς ἱστορίας. Ἐπιπλέον, οἱ συγγραφεῖς τῶν τόμων προσπάθησαν νὰ διαμορφώσουν τὰ κείμενά τους κατὰ τέτοιον τρόπο ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὰ διαβάσει ἀποκομίζοντας κάτι καὶ ὁ μὴ εἰδικός, π.χ. ὁ φιλόλογος, ὁ νομικὸς ἢ ὁ οἰκονομολόγος.

Οἱ ἐκδότες ἐπιδιώκουν νὰ τηρήσουν τὴ σειρὰ ἐνήμερη στὶς τελευταῖες ἐξελίξεις τῆς ἔρευνας, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τὴ χρησιμότητά της ὡς ὀργάνου ἐργασίας γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν θὰ ἀναθεωροῦνται κατὰ διαστήματα οἱ τόμοι ἀπὸ τὸν συγγραφέα τους ἢ κάποιον ἄλλο εἰδικό. Ἡ χρονικὴ στιγμὴ τῆς ἀναθεώρησης θὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας.

JOCHEN BLEICKEN LOTHAR GALL HERMANN JAKOBS

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

^ ^ ^ ^

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Δὲν θὰ ἦταν ἴσως ὑπερβολὴ νὰ ἰσχυρισθεῖ κανεὶς ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ ἀνάγκη γιὰ ἑλληνόγλωσσα ἐπιστημονικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας[1] *βρίσκονται σήμερα ἀκόμη σὲ σοβαρὴ δυσαναλογία πρὸς τὶς παρεχόμενες δυνατότητες. Οἱ σχετικὲς νεοελληνικὲς συνθέσεις μποροῦν νὰ προσφέρουν, λόγω τῆς ἡλικίας καὶ ἄλλων ἰδιοτήτων τους,*[2] *περιορισμένες ὑπηρεσίες. Ἐπίσης τὰ μεταφρασμένα ἀπὸ ξένες γλῶσσες ἔργα, ὅσο χρήσιμα καὶ ἂν παραμένουν κατὰ περίπτωση, ἐκπροσωποῦν, πλὴν ἐξαιρέσεων,*[3] *ἕνα ἐπίπεδο γνώσεων καὶ ἐπιστημονικῆς ὀπτικῆς ποὺ τείνει ὅλο καὶ περισσότερο νὰ ἀντικατοπτρίζει τὰ δεδομένα παλαιότερων ἐποχῶν. Τὸ πιὸ πρόσφατο τέτοιο βιβλίο γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας, τοῦ Hermann Bengtson (*Griechische Geschichte*) μεταφράστηκε μὲν καὶ κυκλοφόρησε στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1979,*[4] *ἀλλὰ ἡ ἀντίστοιχη γερμανικὴ ἔκδοση (ἡ τέταρτη κατὰ σειρὰν) ἦταν τοῦ 1969, ἐνῶ καὶ ἡ ὅλη σύλληψη καὶ βασικὴ δομὴ τοῦ ἔργου ἀνάγεται στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια.*

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, καὶ στὴ διεθνὴ βιβλιογραφία δὲν ἀφθονοῦν ἔργα συνοπτικὰ μὲν ἀλλὰ ἀπολύτως ἐπιστημονικὰ καὶ προσαρμοσμένα στὶς σημερινὲς ἀπαιτήσεις ἐνημέρωσης καὶ στὶς κατευθύνσεις τῆς προβληματικῆς γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἐπιπλέον, ἡ αὐξανόμενη ἐξειδίκευση τῶν ἐπιστημόνων, ἐπιβαλλόμενη ἤδη ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς συνολικῆς ἱστορικῆς ὕλης γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ὁδηγεῖ πιὰ κυρίως σὲ σπονδυλωτή, κατὰ περιόδους παρουσίασή της ἀπὸ ἀντίστοιχα εἰδικότερους συγγραφεῖς.[5]

1. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι οἱ ἀντίστοιχες συνθῆκες στὸ χῶρο τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας παρουσιάζονται συγκριτικὰ βελτιωμένες, ἀφοῦ ἔχουμε ἤδη στὰ ἑλληνικὰ τὰ ἔργα τῶν G. Alföldy, *Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς κοινωνίας* (μετάφραση τῆς 3ης γερμανικῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Ἄγγελο Χανιώτη), Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, καὶ P. Garnsey/R. Saller, *Ἡ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Οἰκονομία, κοινωνία, πολιτισμὸς* (ἑλληνικὴ ἀπόδοση Β. Ι. Ἀναστασιάδης, ἐπιμέλεια Γ. Α. Σουρῆς), Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 1995. Λείπει, πάντως, καὶ σ' αὐτὸν τὸ χῶρο ἕνα σύγχρονο γενικὸ ἐγχειρίδιο ρωμαϊκῆς ἱστορίας στὰ ἑλληνικά.

2. Βλ. σχετικὰ Κ. Μπουραζέλης, «Ἱστοριογραφία τῆς Ἀρχαιότητας καὶ νεοελληνικὲς ἰδεολογίες», *Μνήμων* 14 (1992), 223-235.

3. Τέτοια ἡ περίπτωση τοῦ βιβλίου τοῦ Walbank, βλ. παρακάτω.

4. Χέρμαν Μπένγκτσον, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, μτφρ. Α. Γαβρίλης, Ἀθήνα, «Μέλισσα», 1979.

5. Ἐξαίρεση ἀξιώσεων, ἀλλὰ μὲ —εὐλόγως— ἄνιση ἐπιτυχία, εἶναι τὸ ἐγχειρίδιο τῆς ὅλης ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας τοῦ D. Musti, *Storia greca*, Ρώμη, Laterza, 1989.

Ἀπὸ τὰ νεότερα αὐτὰ ἔργα ἔχει μεταφραστεῖ ὥς τώρα στὰ ἑλληνικὰ μόνο ὁ πετυχημένος, πυκνὸς τόμος τῆς ἀγγλόφωνης σειρᾶς *Fontana History of the Ancient World* *γιὰ τὸν ἑλληνιστικὸ κόσμο, γραμμένος ἀπὸ τὸν F. W. Walbank.*[6]

Μιὰ ἄλλη, γερμανόφωνη σειρὰ εὐρύτατου χρονολογικοῦ ὅπως καὶ γεωγραφικοῦ καὶ θεματικοῦ σχεδιασμοῦ (καλύπτει τὴν παγκόσμια ἱστορία ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὴ σύγχρονη ἐποχὴ) καὶ σαφοῦς προσανατολισμοῦ ἰδίως στὰ μέτρα τοῦ φοιτητικοῦ καὶ γενικότερα ἀκαδημαϊκοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ, ἡ Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας (Grundriss der Geschichte) τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου Oldenbourg (Μόναχο) περιέλαβε ἐπίσης μιὰ δίτομη σύνθεση γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία: τὸν τόμο τοῦ W. Schuller Griechische Geschichte *(γ΄ ἔκδοση 1991), ποὺ παρουσιάζει τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ἀπὸ τὰ κρητομυκηναϊκὰ χρόνια ἕως καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β΄ τῆς Μακεδονίας, καὶ τὸν τόμο τοῦ H.-J. Gehrke* Geschichte des Hellenismus *(α΄ ἔκδοση 1990), γιὰ τὴ μεταγενέστερη περίοδο ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο ἕως καὶ τὴ σταδιακὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου. Τὰ δύο αὐτὰ βιβλία, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ τόμοι τῆς ἴδιας σειρᾶς, παρουσιάζουν μιὰ ἰδιαίτερη δόμηση τῆς ὕλης:*[7] *σὲ ἕνα πρῶτο, ἀφηγηματικὸ καὶ συνθετικὸ μέρος καταγράφεται περιεκτικὰ ἡ εἰκόνα τῆς περιόδου βάσει τῶν ἀρχαίων πηγῶν καὶ τῶν, λιγότερο ἢ περισσότερο κοινῶν, συμπερασμάτων τῆς νεότερης ἱστορικῆς ἔρευνας· στὸ δεύτερο μέρος παρέχεται μιὰ ἐξίσου σημαντικὴ ἱστοριογραφικὴ ἀνάλυση, μιὰ «γενετικὴ εἰκόνα» θὰ λέγαμε, ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν καὶ τοῦ ἀντίστοιχου συνεχιζόμενου ἐπιστημονικοῦ διαλόγου μὲ τὶς ἐπιμέρους θέσεις καὶ ἀντιθέσεις του· τέλος, ἕνα τρίτο μέρος ἀποτελεῖ συστηματικὸ κατάλογο, κατὰ αὔξοντα ἀριθμό, τῆς σημαντικότερης διεθνοῦς βιβλιογραφίας πάνω στὰ ἴδια θέματα: ἔτσι, οἱ βιβλιογραφικὲς παραπομπὲς στὰ δύο προηγούμενα μέρη γίνονται ἁπλῶς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἑκάστοτε συγγραφέα καὶ τὸν αὔξοντα ἀριθμὸ τῆς μελέτης. Τὰ πλεονεκτήματα καὶ ἡ σύγχρονη σύλληψη αὐτῆς τῆς δομῆς εἶναι ἐμφανή: ἡ προτασσόμενη, παραδοσιακὴ ἱστορικὴ ἀφήγη-*

6. F. W. Walbank, *Ὁ ἑλληνιστικὸς κόσμος*, μτφρ. Τ. Δαρβέρης, ἐπιμέλεια Λ. Μανωλόπουλος καὶ Π. Νίγδελης, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993. Δὲν μεταφράστηκαν ὥς τώρα στὰ ἑλληνικὰ οἱ ἀντίστοιχοι τόμοι τῆς ἴδιας σειρᾶς γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ περίοδο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας οὔτε καὶ ἐκεῖνοι τῆς ρωμαϊκῆς, ὅλοι πολὺ καλοῦ ἕως ἐξαιρετικοῦ ἐπιπέδου. Παρόμοιες σπονδυλωτὲς καὶ πρόσφατες, ἐν μέρει ἢ στὸ σύνολό τους, συνθέσεις στὰ γαλλικὰ εἶναι οἱ τόμοι γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἱστορία στὴ γενικότερη σειρὰ Nouvelle Clio (PUF) καὶ τὴ νεότερη καὶ εἰδικότερη Nouvelle Histoire de l'Antiquité (Éditions du Seuil), ἐπίσης ἀμετάφραστοι στὰ ἑλληνικά.

7. Πρότυπο πρέπει νὰ στάθηκε ὁπωσδήποτε ἡ ὅμοια διάρθρωση τόμων τῆς σειρᾶς Nouvelle Clio (βλ. προηγούμενη σημείωση).

ση ξαλαφρώνει ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἀνάλυσης ἐπιμέρους προβλημάτων, ποὺ συχνὰ ἀπασχολοῦν ἀκόμη τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, καὶ δίνεται μιὰ σχετικὰ λεία καὶ εὔληπτη ἐποπτικὴ εἰκόνα τῆς ὑπὸ ἐξέταση περιόδου. Ἀκολουθεῖ μιά, κατὰ κάποιον τρόπο, ξενάγηση στὸ ἐργαστήριο τοῦ ἱστορικοῦ, ὅπου ὅλα συζητοῦνται καὶ τὰ πνευματικὰ κατασταλάγματα τοῦ προηγούμενου μέρους ἀνάγονται συστηματικὰ στὶς ἀφετηρίες τους, σταθμίζεται ὁ βαθμὸς τῆς βεβαιότητάς τους, ἀκόμη καὶ ὑποδηλώνονται σκόπιμες κατευθύνσεις γιὰ τὴν παραπέρα ἔρευνα. Ἡ ἐπιτασσόμενη συστηματικὴ βιβλιογραφικὴ ἀναγραφή, βοηθούμενη ἀπὸ τὰ εὑρετήρια ὀνομάτων, πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν, διευκολύνει τὴν πρόσβαση καὶ συντονίζει τὴ σχέση τῶν προηγούμενων μερῶν.

Φυσικά, ἔχει καὶ ἡ δομὴ αὐτὴ τὰ μειονεκτήματά της: ἡ συνοπτικότητα τοῦ πρώτου μέρους δὲν ἀφήνει περιθώρια νὰ καλυφθοῦν μὲ μεγαλύτερη ἄνεση ὅλες οἱ φάσεις καὶ οἱ ἐξελίξεις, καὶ ἡ ἀνάγκη νὰ δοθεῖ ἐκεῖ μιὰ ἑνιαία ἀφήγηση ἐπιβάλλει κάποτε λύσεις ποὺ ἐγγίζουν τὴ μονομέρεια, ὅσο καὶ ἂν ἀντισταθμίζονται ὡς ἕνα βαθμὸ στὸ δεύτερο μέρος. Σ' αὐτὸ πάλι, ἡ προσπάθεια νὰ καλυφθεῖ μὲ πληρότητα ἡ νεότερη ἱστοριογραφικὴ ἐξέλιξη τείνει ὡς ἕνα βαθμὸ νὰ μετατοπίσει τὸ κέντρο βάρους στὴ δική της, κάποτε προβληματικὰ αὐτονομούμενη, πορεία διαλόγου καὶ ὄχι στὴν πάντα θεμελιώδη σχέση μὲ τὶς ἀρχαῖες πηγές. Ὁπωσδήποτε, ὅπως σὲ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα ἔργα, ἡ ἐπιτυχία ἑνὸς σχεδίου κρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐπιδεξιότητα ἐκείνων ποὺ τὸ ἐφαρμόζουν. Στὴν περίπτωση τῶν δύο παραπάνω τόμων πιστεύω ὅτι οἱ συγγραφεῖς πέτυχαν ἕναν θετικότατο ἰσολογισμὸ πλεονεκτημάτων καὶ ἀδυναμιῶν, καὶ δὲν εἶναι τυχαία ἡ ἐκδοτικὴ ἐπιτυχία τῶν ἔργων τους στὸν γερμανόφωνο χῶρο.

Ὅταν λοιπὸν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1992 μοῦ ζητήθηκε ἀπὸ τὸ ΜΙΕΤ, στὸ πλαίσιο μιᾶς πρώτης του διερεύνησης, νὰ προτείνω τὴ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ σύγχρονων ξενόγλωσσων ἐγχειριδίων γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, συνέστησα ἀμέσως τοὺς δύο αὐτοὺς τόμους μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι θὰ ἐμπλούτιζαν οὐσιαστικὰ τὴν ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία. Δύο ἄνθρωποι, ποὺ βρίσκονται πιὰ μόνο νοερὰ ἀνάμεσά μας, ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο στὴν υἱοθέτηση τῆς πρότασης: ὁ Gunnar Hering ἐπιβεβαίωσε στὸ Ἵδρυμα τὸ ἐπιστημονικὸ ἐπίπεδο καὶ τὴν ἀξία τῆς σειρᾶς· ὁ Ε. Χ. Κάσδαγλης ἀποδέχθηκε τὴν ἰδέα μὲ θέρμη καὶ ὡς προπομπό, ὅπως ἔλεγε, παρόμοιων συνθετικῶν καρπῶν τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης (ἕνα σοβαρὸ χρέος γιὰ τὴ βαθμιαία ἐνηλικιούμενη νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία τῆς ἀρχαιότητας).

Ὡς ἐπόπτης τοῦ ὅλου σχεδίου τῆς μετάφρασης γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ΜΙΕΤ εὐτύχησα νὰ βοηθήσω τὸ ἔργο εἰδικῶν καὶ ἐξαιρετικὰ εὐσυνείδητων μεταφραστῶν: στὴν περίπτωση τοῦ ἔργου τοῦ Schuller τὴ μετάφραση

ἀνέλαβαν δυὸ ἀπὸ τὶς πρῶτες, χρονολογικὰ καὶ ἀξιολογικά, φοιτήτριές μου τότε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἤδη εἰδικευμένες ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαιότητας: ἡ Ἀφροδίτη Καμάρα, ὑπεύθυνη κυρίως γιὰ τὸ πρῶτο μέρος, καὶ ἡ Χριστίνα Κοκκινιᾶ, ποὺ τῆς ὀφείλουμε ἀντίστοιχα τὴν ἀπόδοση κυρίως τοῦ δεύτερου καὶ τοῦ τρίτου μέρους. Καταβλήθηκε συστηματικὴ προσπάθεια νὰ συμπληρωθεῖ τὸ νεοελληνικὸ κείμενο μὲ χρήσιμες σημειώσεις σὲ διάφορα σημεῖα καί, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ μνημονευθοῦν ἀξιόπιστες νεοελληνικὲς μεταφράσεις ξενόγλωσσων ἔργων.[8] *Ἡ ἐνημέρωση τῆς βιβλιογραφίας ὑπῆρξε παράλληλη φροντίδα, ποὺ ἀντιμετωπίστηκε τελικὰ μὲ ἱκανοποιητικὴ πληρότητα χάρη στὸ «Βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα» τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση. Στὴν περίπτωση τοῦ ἔργου τοῦ Gehrke τὰ πράγματα διευκολύνθηκαν κατὰ πολὺ μὲ τὴν ἀνάληψη τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸν ἐξαίρετο συνάδελφο καὶ φίλο Ἄγγελο Χανιώτη, καθηγητὴ σήμερα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Χαϊδελβέργης. Ἡ στοργικὴ φροντίδα τῆς Ἀντιγόνης Φιλιπποπούλου στὸ ΜΙΕΤ προφύλαξε καὶ τὰ δυὸ βιβλία ἀπὸ γλωσσικὲς καὶ ἄλλες ἀγκυλώσεις. Ἐλπίζω ἔτσι ὅτι ἡ συγκεκριμένη πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου θὰ ἱκανοποιοῦσε τὶς προσδοκίες ἐκείνων ποὺ ἔνθερμα συνηγόρησαν στὸν προγραμματισμό του (καὶ στὴ μνήμη τῶν ὁποίων ἡ μετάφραση τῶν δύο ἔργων ἀφιερώνεται)· ἀλλὰ καὶ πιστεύω ὅτι οἱ Ἕλληνες φοιτητές, οἱ ἐκπαιδευτικοὶ καὶ τὸ μορφωμένο κοινὸ κερδίζουν ἕναν πολύτιμο σύνδεσμο ποιότητας μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς διεθνοῦς ἐπιστήμης ὡς πρὸς τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου.*

Ἀθήνα, Σεπτέμβριος '99 — ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ

8. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ εἶχα τὴ βοήθεια τῶν μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν μου Ν. Γιαννακόπουλου καὶ Π. Γρηγοριάδη.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΣΤΗΝ Γ΄ ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Καθὼς ἐπιμερίστηκε ἡ ὕλη τῆς προηγούμενης ἔκδοσης τῆς *Ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας* σὲ δύο τόμους, μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νὰ προβῶ σὲ διάφορες ἀπαραίτητες συμπληρώσεις. Αὐτὲς ἐπιβάλλονταν καὶ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία ἦρθαν πολλὰ νὰ πλουτίσουν τὶς γνώσεις μας, ἰδίως οἱ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες γιὰ τὴν αὐγὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ τὰ πορίσματα γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, μποροῦσα τώρα νὰ πραγματευθῶ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση θέματα ποὺ τὰ θεωρῶ σημαντικά, ὅπως τὴν ἀρχαιολογία ὡς ἱστορικὴ πηγὴ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ γυναικείου φύλου.

Γενικὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας μιᾶς ἔστω καὶ τόσο σύντομης ἐπισκόπησης δὲν εἶναι ὑπολογιστὴς γιὰ νὰ ἐπεξεργάζεται αὐτομάτως δεδομένα, ἀλλὰ ἐνίοτε σταθμίζει τὰ πράγματα καὶ κατὰ τὴ δική του κρίση. Ἐπιπλέον, ἁρμόζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἐδῶ ὅτι, ἐπειδὴ ἐξακολουθεῖ καὶ στὴν παρούσα ἔκδοση νὰ προέχει ἡ λακωνικότητα, τὸ τμῆμα γιὰ τὴν ἔρευνα δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῶς τὸ ἐπιστημονικὸ ὑπόβαθρο γιὰ τὴν ἔκθεση τῆς ἱστορικῆς ὕλης, ἀλλὰ περιέχει πρόσθετες πληροφορίες· ἐπίσης, ὅτι γιὰ λόγους συντομίας ὑποχρεώθηκα μερικὲς φορὲς νὰ περιοριστῶ σὲ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές.

Ἄλλη μιὰ φορὰ εὐχαριστῶ ὅσους διάβασαν τὸ προγενέστερο χειρόγραφο: Sir Moses Finley (†), Philippe Gauthier, Rudolf Kassel, Gustav Adolf Lehmann, Detlef Lotze, Franz Georg Maier καὶ Juri G. Vinogradov. Γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς κατὰ μεγάλο μέρος ἀναθεωρημένης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου ὀφείλω εὐχαριστίες καὶ στὸ Ἵδρυμα Volkswagen: χάρη στὴν ὑποτροφία ποὺ μοῦ ἐξασφάλισε, εἶχα τὴν ἄνεση χρόνου νὰ ἐπεξεργαστῶ τὴν ἁλματωδῶς αὐξανόμενη βιβλιογραφία (στὴ συγκέντρωση καὶ τὴν ταξινόμηση τοῦ ὑλικοῦ μὲ βοήθησε ἡ Christine Schnurr, ἀμειβόμενη ἐπίσης ἀπὸ τὸ Ἵδρυμα Volkswagen)· ἐπιπλέον, μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ ταξιδέψω στὴν Ἑλλάδα γιὰ δύο καὶ πλέον ἑβδομάδες καὶ νὰ δῶ ἀπὸ κοντὰ διάφορα πράγματα. Ὁ Martin Dreher διάβασε ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο καὶ ἄσκησε ἐποικοδομητικὴ κριτική· ἡ Mathilde Bastian ἀνέλαβε νὰ τὸ καθαρογράψει· καὶ στοὺς δύο ὀφείλω εὐχαριστίες.

Καὶ πάλι ἀφιερώνω τὸ βιβλίο στὰ παιδιά μου· εἴθε νὰ δοῦνε κάποια μέρα ὅτι ἀσχολήθηκα μὲ κάτι ποὺ ἄξιζε τὸν κόπο.

Κωνσταντία, Καλοκαίρι 1990 — WOLFGANG SCHULLER

Οἱ ἐντὸς ἀγκυλῶν ὑποσημειώσεις ἔχουν προστεθεῖ ἀπὸ τὶς μεταφράστριες καὶ τὸν ἐπόπτη τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

I. Ἱστορικὴ παρουσίαση

ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ

Καταρχὰς εἶναι ἀναγκαῖος, γιὰ λόγους προσανατολισμοῦ, ἕνας σύντομος προσδιορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου. Μιὰ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἐξετάζει τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους[1] καὶ πολιτισμοῦ στὴν ἀρχαιότητα. Τί σημαίνει ὅμως αὐτὸ κάθε φορὰ καθορίζεται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ γενικὲς συμβάσεις, οἱ ὁποῖες ἐδῶ ἀκολουθοῦνται χωρὶς περαιτέρω συζήτηση. Κατὰ παράδοση τοποθετοῦμε τὴν ἔναρξη τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας πρὶν ἀπὸ τὴν ὁριστικὴ διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο συγκροτοῦνταν ἐθνολογικὰ ἀπὸ Προέλληνες καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἑλληνόφωνες ὁμάδες ἐποίκων, τοὺς Μυκηναίους Ἕλληνες καὶ τοὺς Δωριεῖς. Θεωροῦμε, δηλαδή, ὅτι ἀρχίζει εἴτε μὲ τὴν Κάθοδο τῶν Δωριέων (ἡ ὁποία μάλιστα ἀμφισβητεῖται ὡς μετανάστευση, βλ. παρακάτω, σ. 148 κ.ἑ.) εἴτε νωρίτερα, μὲ τὴν ἔλευση τῶν Μυκηναίων, εἴτε, ὅπως γίνεται ἐδῶ δεκτό, ἤδη μὲ τὸν μινωικὸ πολιτισμό. Οἱ φορεῖς βέβαια τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἦταν Ἕλληνες οὔτε γλωσσικὰ οὔτε πολιτισμικά, ἦταν ὅμως ἐκεῖνοι ποὺ θεμελίωσαν τὸν πρῶτο ἀνώτερο πολιτισμὸ στὸ ἔδαφος τῆς μετέπειτα Ἑλλάδας. Ἐκεῖ ἦρθαν ἀργότερα σὲ ἐπαφὴ μαζί τους οἱ Μυκηναῖοι, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσει ὁ πολιτισμὸς τῶν τελευταίων ἔντονη μινωικὴ σφραγίδα. Εἶναι πιθανὸ μάλιστα νὰ ὑπάρχει στὸν πολιτισμὸ αὐτὸ καὶ μιὰ συνέχεια τῆς μινωικῆς θρησκείας. Τὸ τέλος τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας δὲν χρειάζεται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Ὁπωσδήποτε, μὲ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτές, ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα μεταστοιχειώθηκε σὲ ἕναν νέο κόσμο, τὸν ἑλληνιστικό, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται σὲ ἄλλον τόμο. *Χρονικὸ φάσμα*

Ὁ χῶρος τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας εἶναι κατὰ πρῶτο λόγο ἡ περιοχὴ στὴν ὁποία διαμορφώθηκε τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος τῶν ἱστορικῶν χρόνων: ἡ κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ ἡ χερσόνησος τῆς Πελοποννήσου μὲ τὰ νησιὰ ποὺ τὶς περιστοιχίζουν, τὰ νησιὰ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ανα- *Χῶρος*

[1] [Προτιμήθηκε γιὰ λόγους ἁπλότητας νὰ ἀποδοθεῖ ἔτσι ὁ ὅρος Volk τοῦ πρωτότυπου. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τρέχουσα ἔννοια τοῦ ὅρου «ἔθνος» γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας εἶναι περίπου ταυτόσημη τοῦ «ὁμοεθνία», ἀφοῦ εἴχαμε συχνὴ ἐμφάνιση ἐπιμέρους φύλων, ὅπως λέμε σήμερα, ὡς *ἐθνῶν*, π.χ. τῶν Αἰτωλῶν ἢ τῶν Ἀχαιῶν· ἐπομένως καὶ ἡ νεότερη ἀντίληψη περὶ ἐθνικοῦ κράτους ὡς μείζονος φυλετικοῦ καὶ πολιτικοῦ σχηματισμοῦ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὰ ἀρχαῖα δεδομένα.]

τολικῆς ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, οἱ μεγαλόνησοι Κρήτη, Ρόδος καὶ ἐν μέρει ἡ Κύπρος. Τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποικισμοῦ, τμήματα τῆς βόρειας ἀκτῆς τοῦ Αἰγαίου, ἡ Προποντίδα καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὔξεινου Πόντου, ἐποικίστηκαν μὲ τὴν ἵδρυση πόλεων. Ταυτόχρονα, ἀστικὲς ἐγκαταστάσεις στὶς ἀκτὲς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς νότιας Γαλλίας, σὲ τμήματα τῶν ἰσπανικῶν ἀκτῶν, σχεδὸν σὲ ὅλη τὴ Σικελία καὶ στὴν Κυρηναϊκὴ τῆς Ἀφρικῆς ἐνέταξαν καὶ τὶς περιοχὲς αὐτὲς στὸ χῶρο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας.

1. ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

α) Μινωικὴ Κρήτη

Σήμερα ἔχουμε δώσει στοὺς Μινωίτες Κρῆτες τὸ ὄνομα τοῦ βασιλιᾶ Μίνωα τοῦ ἑλληνικοῦ μύθου. Οἱ ἴδιοι ὡστόσο δὲν ἦταν Ἕλληνες. Καθὼς ἡ γραφή τους μέχρι στιγμῆς μπορεῖ νὰ διαβαστεῖ μόνο σὲ περιορισμένο βαθμό, φαίνεται στὴν περίπτωσή τους κατὰ τρόπο παραδειγματικὸ πόσο ἡ ἀρχαιολογία μπορεῖ νὰ συμβάλει αὐτόνομα στὴ γνώση μας γιὰ τὰ ἱστορικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ ποῦ βρίσκονται τὰ ὅρια τῆς συμβολῆς της. Ἤδη ἡ χρονολογικὴ διαίρεση γίνεται σύμφωνα μὲ ἀρχαιολογικὰ κριτήρια. Ἀφενός, ἀκολουθώντας τὸ σύνθημα τοῦ ἀνασκαφέα τῆς Κνωσοῦ, τοῦ Ἔβανς, διακρίνουμε μὲ βάση τοὺς ρυθμοὺς τῆς κεραμικῆς μιὰ Πρωτομινωική, μιὰ Μεσομινωικὴ καὶ μιὰ Ὑστερομινωικὴ ἐποχή, καθεμιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιμερίζεται σὲ μικρότερες περιόδους, κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους σὲ ἀκόμη μικρότερες. Αὐτὸ τὸ σύστημα θὰ πρέπει νὰ διατηρηθεῖ, ἐπειδὴ παρέχει δυνατότητες ἀναλυτικότερης διάκρισης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ διαίρεση γίνεται κατὰ ἐποχὲς τῆς μινωικῆς ἱστορίας, ὅπως αὐτὴ μπορεῖ νὰ πιστοποιηθεῖ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα. Ἔτσι, διακρίνουμε πολὺ πιὸ ἐποπτικά, ἀλλὰ καὶ πιὸ ἀδρομερῶς, τὴ Νεολιθικὴ Ἐποχή, τὴν Προανακτορικὴ περίοδο (ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴ χρήση, γιὰ πρώτη φορά, τοῦ χαλκοῦ —ἔναρξη λοιπὸν τῆς Χαλκοκρατίας), τὴν περίοδο τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων ἀνακτόρων, τὶς ὁποῖες χωρίζει μιὰ καταστροφὴ ἀπὸ σεισμό, καὶ τὴ Μετανακτορικὴ περίοδο. Μέσω λοιπὸν τοῦ συσχετισμοῦ τῶν ρυθμῶν ἢ τῶν περιόδων φτάνουμε σὲ μιὰ σχετικὴ χρονολόγηση. Ἡ ἔνταξη τώρα στὸ δικό μας χρονολογικὸ σύστημα, χαρακτηριστικὸ τοῦ ὁποίου εἶναι ὅτι ἔχει ὡς ἀφετηρία ἕνα σταθερὸ χρονικὸ σημεῖο, ὁ καθορισμὸς δηλαδὴ τῆς ἀπόλυτης χρονολόγησης, πραγματοποιεῖται, ὅσο αὐτὸ εἶναι δυνατόν, μέσω τῆς ἀντιστοιχίας, βάσει ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων, μὲ περιόδους τῆς αἰγυπτιακῆς ἱστορίας, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ μεγαλύτερη βεβαιότητα.

Προέλευση καὶ γένεση

Ἀλλὰ καὶ τὸ ἐρώτημα γύρω ἀπὸ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἐθνολογικὴ ἔνταξη τῶν Μινωιτῶν Κρητῶν μποροῦμε νὰ τὸ προσεγγίσουμε μόνο μέσω τῆς ἀρχαιολογίας, ἀφοῦ δὲν γνωρίζουμε τὴ γλώσσα τους. Φαίνεται ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Κρήτης κατὰ σημαντικὸ μέρος εἶχε μετοικήσει στὸ νησὶ ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ὅτι ἡ Κρήτη εἶχε δεχτεῖ καὶ μερικὲς ἄλλες ἐπιδράσεις (ἀπὸ τὴ Λιβύη;). Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς εἶναι κάτι ἐντελῶς ξεχωριστὸ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ σὰν ἄθροισμα ἐπιδράσεων. Ἤδη ἡ ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀνάκτορα παρουσιάζει πλῆθος χαρακτηριστικὰ τοῦ μετέπειτα ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως ἡ χρήση τῶν χαραγμένων σὲ λίθο σφραγίδων, ὁ ἐξέχων ρόλος τοῦ ταύρου στὴ θρησκεία, ἡ οἰκοδόμηση σπιτιῶν καὶ οἰκισμῶν κατὰ ἕνα εἶδος συσπείρωσης. Αὐτὸ ὅμως ποὺ κάνει τὸν μινωικὸ πολιτισμὸ νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλους πολιτισμοὺς τῆς Εὐρώπης τῆς Ὕστερης Νεολιθικῆς καὶ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ μποροῦσε νὰ συγκριθεῖ, εἶναι ἡ ἔναρξη τῆς ἀνέγερσης τῶν μεγάλων ἀνακτόρων γύρω στὸ 2000 καὶ οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς διαστάσεις αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Πῶς ἔφτασε ὁ μινωικὸς πολιτισμὸς σ' αὐτὸ τὸ ἅλμα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο μὲ ὑποθέσεις, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλες περιπτώσεις ὅμοιας ὑφῆς. Πάντως τὰ ἀνάκτορα στὴν Κνωσό, στὴ Φαιστό, καὶ ἀργότερα στὰ Μάλλια καὶ στὴ Ζάκρο, δείχνουν ὅτι εἶχε βρεθεῖ μιὰ νέα μορφὴ πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ ὁποία δὲν ὑπῆρχε προηγουμένως καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ προσφορότερα μὲ τοὺς μεγάλους ἀρχαίους πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Αὐτὲς τὶς σχέσεις μπορεῖ κανεὶς νὰ τὶς συμπεράνει μόνο ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα: ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάλων ἀνακτόρων μαρτυροῦν ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἦταν συγκεντρωμένη σὲ λίγα κέντρα τοῦ νησιοῦ, ἂν καὶ δὲν γνωρίζουμε τίποτε συγκεκριμένο γιὰ κάποιο βασίλειο, πόσο μᾶλλον γιὰ κάποιους βασιλεῖς. Μικρότερα κτιριακὰ συγκροτήματα ὅπως τὸ Βαθύπετρο, οἱ Ἀρχάνες ἢ ἡ Τύλισσος θὰ μποροῦσαν νὰ ὑποδηλώνουν τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἀριστοκρατίας.

Ἐξωτερικὰ γεγονότα

Ἀπὸ τὴν ἀπουσία ὀχύρωσης τῶν ἀνακτόρων σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς προκύπτει τὸ συμπέρασμα πὼς δὲν ὑπῆρχε φόβος οὔτε γιὰ ἐσωτερικὲς ἀναταραχὲς οὔτε γιὰ ἐξωτερικὲς ἐπιθέσεις. Οἱ τοιχογραφίες καὶ οἱ γλυπτὲς παραστάσεις δίνουν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς μὴ πολεμικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος παρ' ὅλα αὐτὰ εἶχε ἐντατικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ χρήση πλοίων, ἀπὸ τὴν εὕρεση μινωικῶν ἀντικειμένων κυρίως στὴν Αἴγυπτο καὶ αἰγυπτιακῶν ἀντικειμένων στὴν Κρήτη, ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ αἰγυπτιακὲς ἐπιγραφὲς οἱ Μινωίτες ἀναφέρονται ὡς δῆθεν φόρου ὑποτελεῖς, καὶ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη οἰκισμῶν ἢ ἔστω σταθμῶν μινωικοῦ τύπου ἔξω ἀπὸ τὴν Κρήτη, κυρίως στὴ Θήρα, ἀλλὰ καὶ στὴ Μῆλο (Φυλακωπή), στὰ Κύθηρα, στὴν Κέα, στὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς (Μίλητος), στὸ νοτιοα-

νατολικὸ Αἰγαῖο, ἰδιαίτερα στὴ Ρόδο. Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἰταλία βρέθηκαν μινωικὰ ἀντικείμενα· εἶναι ὡστόσο ἀμφίβολο ἂν αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ οἰκισμοὶ καὶ οἱ σταθμοὶ ἦταν δείγματα μιᾶς εὐρύτερης μινωικῆς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας (θαλασσοκρατίας). Ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα διαπιστώνεται ἐπίσης ὅτι τὰ ἀνάκτορα καταστράφηκαν ἀπὸ σεισμὸ γύρω στὸ 1700 καὶ ὅτι ξαναχτίστηκαν ἀμέσως μετά. Μεγαλύτερη διαφωνία ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὴν ἑρμηνεία τῆς δεύτερης καταστροφῆς, γύρω στὸ 1450: σεισμός, ἐσωτερικὲς ἐξεγέρσεις ἢ ἐχθρικὴ κατάκτηση θεωροῦνται πιθανὲς αἰτίες. Σχεδὸν ποτὲ πιὰ δὲν προτείνεται ὡς αἰτία ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, γιὰ τὸ λόγο ὅτι εἶχε ἤδη συμβεῖ γύρω στὸ 1510.

Συστήματα γραφῆς

Μπορεῖ ὡστόσο νὰ πεῖ κανεὶς σχεδὸν μὲ βεβαιότητα ὅτι κατὰ τὴν τελικὴ καταστροφὴ οἱ κύριοι τῆς Κρήτης ἦταν Μυκηναῖοι Ἕλληνες. Αὐτὸ προκύπτει κυρίως ἀπὸ τὴ γλώσσα τους καὶ σὲ ἐλάσσονα βαθμὸ ἀπὸ τοὺς τάφους πολεμιστῶν στοὺς ὁποίους ἔχουν τοποθετηθεῖ κτερίσματα, ὅπως συνηθιζόταν στὴν κυρίως Ἑλλάδα. Τὴ γλώσσα αὐτὴ τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς γραπτὲς μαρτυρίες ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνται ἀπὸ πινακίδες γραμμένες στὴ λεγόμενη Γραμμικὴ Β. Οἱ πινακίδες αὐτὲς διατηρήθηκαν χάρη στὴν πυρκαγιὰ ποὺ κατέστρεψε τὰ ἀνάκτορα. Ἀλλὰ ἤδη οἱ Μινωίτες εἶχαν γραφή: ἀρχικὰ μιὰ εἰκονιστικὴ γραφή, ποὺ σήμερα τὴν ἀποκαλοῦμε ἱερογλυφικά, καὶ κατόπιν μιὰ ἀλφαβητικὴ γραφή, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τῆς πρώτης καὶ ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀποκρυπτογραφηθεῖ ἀκόμη. Τὴ γραφὴ αὐτή, λόγω τῆς ἀφηρημένης μορφῆς της, ὁ Ἔβανς τὴν ὀνόμασε Γραμμικὴ Α. Ἐξέλιξη τῆς Γραμμικῆς Α ἀποτελεῖ ἡ Γραμμικὴ Β. Τὸ 1952 ὁ Μάικλ Βέντρις διέγνωσε ὅτι ἡ τελευταία κατὰ πάσα πιθανότητα καταγράφει μιὰ πρώιμη μορφὴ τῶν ἑλληνικῶν. Τέτοιου εἴδους ἐπιγραφὲς βρέθηκαν στὴν Κρήτη καὶ ἐκτὸς Κνωσοῦ (στὰ Χανιὰ γιὰ παράδειγμα).

Ἐσωτερικὴ δομὴ

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπιτευχθεῖ ἡ γλωσσικὴ ἀποκρυπτογράφηση, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ δομὴ καὶ οἱ παραστάσεις τῶν πινακίδων μὲ τὴ Γραμμικὴ Α, τόσο ἄμεσα ὅσο καὶ σὲ ἀναλογία μὲ τὴ Γραμμικὴ Β, ἐπιβεβαιώνουν τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ συγκρότηση τῆς μινωικῆς Κρήτης: ἔχουμε ἐδῶ μιὰ κεντρικὴ πολιτικὴ ἐξουσία συγκεντρωμένη στὰ ἀνάκτορα (βασιλεῖς δὲν ἐμφανίζονται οὔτε στὶς πινακίδες), ἡ ὁποία εἶχε μιὰ αὐτόνομη οἰκονομία καί, μέσω ἑνὸς λεπτομερῶς ὀργανωμένου συστήματος, εἰσέπραττε ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ φόρους (γι' αὐτοὺς μιλοῦν κυρίως οἱ πινακίδες), οἱ ὁποῖοι συγκεντρώνονταν στὸ ἀνάκτορο. Μὲ βάση τὶς εἰκονιστικὲς παραστάσεις συμπεραίνει κανεὶς ὅτι οἱ γυναῖκες κατεῖχαν ἐξέχουσα θέση· ἀλλὰ πιὸ προωθημένα καὶ συγκεκριμένα συμπεράσματα γιὰ τὸ ρόλο τους δὲν μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν.

β) Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα

Ὁ πληθυσμὸς ποὺ μιλοῦσε μιὰ πρώιμη μορφὴ ἑλληνικῶν, τοῦ ὁποίου μέρος μόνο ἦταν οἱ κυρίαρχοι τῆς Κρήτης, εἶχε ἔρθει στὴν Ἑλλάδα ἤδη γύρω στὸ 2000, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς γενικῆς ἰνδοευρωπαϊκῆς[2] μετανάστευσης στὴν ἀνατολικὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου. Τοὺς ὀνομάζουμε Μυκηναίους Ἕλληνες ἀπὸ τὶς Μυκῆνες τῆς Πελοποννήσου. Οἱ Μυκῆνες ἦταν ἡ πρώτη ἕδρα ἐξουσίας τους ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸν Ἐρρίκο Σλῆμαν. Ἡ γλώσσα τους, γραμμένη στὴ Γραμμικὴ Β, δὲν λέει τίποτε γιὰ τὴν ἐθνικὴ τους σύσταση. Εἶναι πιθανὸ ὅτι Ἕλληνες ἀποτέλεσαν ἕνα ἀνώτερο στρῶμα, τὸ ὁποῖο κυριάρχησε πάνω στοὺς Προέλληνες, ἢ μᾶλλον, γιὰ νὰ εἴμαστε πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια, ὅτι οἱ ἐπήλυδες Ἕλληνες ἀναμείχθηκαν μὲ τὸν προγενέστερο πληθυσμό, ἡ γλώσσα τοῦ ὁποίου ἐπιβιώνει ἀκόμη καὶ σήμερα, π.χ. σὲ τοπωνύμια μὲ καταλήξεις *-ινθος* καὶ *-ισσος*. *Ἔλευση τῶν Ἑλλήνων*

Ὕστερα ἀπὸ αἰῶνες συμβίωσης καὶ συγκερασμοῦ, ἀπὸ τὸ δεύτερο τρίτο τῆς χιλιετίας οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες ἄρχισαν νὰ παίζουν πολιτικὰ καθοριστικὸ ρόλο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι πιθανότατα ἡ συγχώνευση μὲ τὸν μινωικὸ πολιτισμό. Ὁ ὑλικὸς πολιτισμὸς[3] τῶν Μυκηναίων ἔφερε σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴ σφραγίδα τῆς Κρήτης, ὥστε ὁ Ἔβανς ἀρχικὰ τὸν θεώρησε τμῆμα τῆς μινωικῆς ἐπικράτειας. Ἡ μινωικὴ γραφὴ υἱοθετήθηκε ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς Γραμμικῆς Β, δὲν προσαρμόστηκε ὅμως καλὰ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἡ κρατική, κοινωνικὴ καὶ κυρίως οἰκονομικὴ ὀργάνωση ποὺ ἀντικατοπτρίζεται στὶς πινακίδες εἶναι κατὰ μέγα μέρος μινωική. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γλώσσα, μὴ μινωικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀρχιτεκτονική. Ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν ἀναλυτικὸ ἀρχαιολογικὸ διαχωρισμὸ ἐπιμέρους περιόδων τῆς Ὑστεροελλαδικῆς [ΥΕ] ἢ ἀλλιῶς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς σὲ ὑποδιαιρέσεις ἀνάλογα μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν μινωικῶν ρυθμῶν, ἐπιμερίζουμε τὸ ὅλο χρονικὸ διάστημα κατὰ τὸν πιὸ χειροπιαστὸ τρόπο ἀκριβῶς μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἀρχικὸ δεῖγμα της ἀποτελοῦν οἱ λακκοειδεῖς τάφοι τῶν Μυκηνῶν, οἱ ὁποῖοι κατασκευάστηκαν ἀπὸ τὸ 1650 ὡς τὸ 1450, ἐνῶ οἱ γιγάντιοι θολωτοὶ τάφοι προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο μεταξὺ τοῦ 15ου καὶ τοῦ 13ου αἰώνα. Κατόπιν ἡ μυκηναϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἔφτασε στὸ ἀπόγειό της μὲ τὴν οἰκοδόμηση τῶν μεγάλων ὀχυρωμένων ἀνακτόρων στὶς Μυκῆνες, τὴν Τίρυνθα, τὴ Μιδέα τῆς Ἀργολίδας, τὴν Πύλο, τὴν Ἀθήνα, τὴ Θήβα, τὸν Γλὰ στὴ Βοιωτία, τὴν Ἰωλκὸ στὴ Θεσσαλία, καὶ μᾶλλον καὶ στὴ Σπάρτη τὸν 14ο καὶ τὸν 13ο αἰώνα. Οἱ ὀχυρώσεις τους, μολο- *Ἐξωτερικὰ γεγονότα*

[2] [Ἔτσι ἀποδίδεται συχνὰ στὴ μὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία ὁ ὅρος indogermanisch.]

[3] [Στὸ πρωτότυπο χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος Kultur, ὁ ὁποῖος μπορεῖ νὰ ἀναφέρεται καὶ στὴ συγκεκριμένη, τὴν ὑλικὴ πλευρὰ ἑνὸς πολιτισμοῦ, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν εὐρύτερο ὅρο Zivilisation, ποὺ ὑποδηλώνει κυρίως τὸν γενικότερο χαρακτήρα, τὸ «πνεῦμα» ἑνὸς πολιτισμοῦ.]

νότι δίνουν τὴν ἐντύπωση ἐξωτερικῆς ἰσχύος, ἦταν κτίσματα ἀμυντικοῦ χαρακτήρα ἐνάντια σὲ νέους εἰσβολεῖς.

Γεωγραφικὴ ἔκταση

Αὐτὰ ὡστόσο εἶναι τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα τῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας. Πλάι σ' αὐτὰ ὑπάρχουν πολυάριθμοι ἐπιβλητικοὶ θολωτοὶ τάφοι, ὅπως στὸν Μαραθώνα, στὸν Ὀρχομενὸ τῆς Βοιωτίας, στὴ Μεσσηνία καὶ σχεδὸν παντοῦ ἀλλοῦ, καθὼς γενικὰ ἡ Ἑλλάδα εἶναι κατάμεστη ἀπὸ μυκηναϊκοὺς οἰκισμοὺς καὶ μυκηναϊκὴ κεραμική. Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς δὲν περιοριζόταν στὰ κέντρα, ἀλλὰ κάλυπτε ὅλη τὴ χώρα.

Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως, ἡ σφαίρα ἐπιρροῆς τῶν μυκηναίων Ἑλλήνων δὲν ἐκτεινόταν μόνο στὸ χερσαῖο τμῆμα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου. Κυριαρχοῦσαν στὴν Κρήτη, ἦταν ἐγκατεστημένοι στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ μέχρι τὴν Κύπρο, καὶ ἡ ἐξαγόμενη κεραμική τους ἔχει βρεθεῖ ἀπὸ τὴ Σαρδηνία, τὶς Λιπάρες νήσους, τὴ Σικελία καὶ τὴν Ἰταλία ὡς τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ καὶ τὴν Αἴγυπτο, ἦταν μάλιστα πολὺ εὐρύτερα διαδεδομένη ἀπὸ τὴ μινωική. Δὲν ἔχει ὅμως ὁριστικὰ ξεκαθαριστεῖ ἂν οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες ὡς «Ἀχαιοὶ» πρέπει νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς Ahhijawa, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται σὲ χεττιτικὰ κείμενα καὶ πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν κάπου στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἀλλὰ καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὴ μυκηναϊκὴ ἐξάπλωση παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ θέμα ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει γιὰ μιὰ πλήρως διαμορφωμένη «θαλασσοκρατία», ἀφοῦ καὶ ἡ ἴδια ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἑνιαία συγκρότηση, παρὰ ἀποτελοῦνταν μᾶλλον ἀπὸ μεμονωμένες ἡγεμονίες. Ἡ Κρήτη πάντως (μὲ ἐξαίρεση τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα) φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε ἑνότητα ὑπὸ τὴν κυριαρχία τῆς Κνωσοῦ. Ὡς σήμερα ἡ πιὸ χειροπιαστὴ ἔνδειξη γιὰ μιὰ πιθανὴ πολιτικὴ συνένωση εἶναι ἡ ἱεραρχικὰ ἀνώτερη θέση τοῦ βασιλιᾶ Ἀγαμέμνονα στὸ ἔπος τῆς *Ἰλιάδας*, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὸν 8ο αἰώνα καὶ ἔχει φτάσει ὡς ἐμᾶς ὡς ἔργο τοῦ Ὁμήρου. Ὡστόσο πρόκειται κι ἐδῶ γιὰ μιὰ πρόσκαιρη καὶ ἀσταθὴ θέση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ θρυλικοῦ Τρωικοῦ Πολέμου. Ἐξάλλου καὶ ἡ ἀξία τοῦ Ὁμήρου καὶ τῶν ἑλληνικῶν μύθων στὸ σύνολό τους ὡς πηγῆς γιὰ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ εἶναι μικρή, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε ἀνύπαρκτη. Ἴσως ἔχουν περάσει σ' αὐτοὺς τοὺς μύθους ζωντανὲς καὶ σωστὲς μνῆμες σχετικὰ μὲ τὴν ὕπαρξη ἰσχυρῶν ἡγεμόνων στὴν Ἑλλάδα (καὶ στὴν Τροία). Ἴσως ὅμως ὁ σχηματισμὸς αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων νὰ ἀνάγεται ἀπευθείας στὰ ἐρείπια τῶν ἀνακτόρων καὶ στὰ ταφικὰ εὑρήματα, χωρὶς νὰ προϋπάρχει αὐθεντικὴ ἀνάμνηση. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω ἔχουν διατυπωθεῖ ἰσχυρὲς ἀμφιβολίες ὡς πρὸς τὸ ἂν ὑπῆρξε Τρωικὸς Πόλεμος μὲ τὴ συγκεκριμένη μορφή, δηλαδὴ ὡς ἐκστρατεία μιᾶς Ἑλλάδας ἑνωμένης σὲ συνασπισμὸ ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μυκηνῶν, ποὺ ὕστερα ἀπὸ μακρὰ πολιορκία κατέκτησε καὶ κατέστρεψε ὁλοκληρωτικὰ τὴν Τροία.

Ἀντίθετα, μυκηναϊκὲς πολεμικὲς ἐκστρατεῖες ἐναντίον τῆς Τροίας χωρὶς αὐτὰ τὰ εἰδικὰ γνωρίσματα μποροῦν νὰ γίνουν πλήρως ἀποδεκτές.

Οἱ θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις εἶναι βέβαια πιθανὸ νὰ παραδίδονταν χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, καὶ κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο μπορεῖ νὰ ξαναβρεῖ κανεὶς στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ γλώσσα τὴν ὁρολογία τὴ σχετικὴ μὲ κρατικοὺς καὶ κοινωνικοὺς θεσμούς. Σὲ συγκεκριμένα πλαίσια ὅμως ἡ οἰκονομία, τὸ κράτος καὶ ἡ κοινωνία τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς δὲν ἔχουν σχεδὸν καμία σχέση μὲ τὸν Ὅμηρο.

Ἐσωτερικὴ δομή. Γραμμικὴ Β

Ἡ συγκεκριμένη δομὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ γύρω ἀπὸ τὰ διάφορα κέντρα μᾶς εἶναι ὣς ἕνα βαθμὸ γνωστὴ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς σὲ Γραμμικὴ Β. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη, τέτοιες ἐπιγραφὲς βρέθηκαν ἐπίσης στὴν Πύλο, στὶς Μυκῆνες, στὴν Τίρυνθα καὶ στὴ Θήβα, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἔχουν ἀκόμη ἑρμηνευθεῖ ὅλες μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ τονίσουμε ὅτι ἐπιγραφὲς σὲ Γραμμικὴ Β ἐμφανίζονται ἀκόμη καὶ πάνω σὲ ἀντικείμενα, ἰδίως πάνω στοὺς χαρακτηριστικοὺς ψευδόστομους ἀμφορεῖς ποὺ βρέθηκαν στὰ Χανιὰ τῆς Κρήτης ἀλλὰ καὶ στὶς Μυκῆνες, στὴν Τίρυνθα, στὸν Ὀρχομενὸ καὶ κυρίως στὴ Θήβα. Εἶναι βέβαιο πὼς ἡ κοινωνία καὶ ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση ἦταν ἐκπληκτικὰ σύνθετες. Ὁ βασιλιάς, μὲ τὸν τίτλο wanax, εἶχε ἐπίσης ἱερατικὰ καθήκοντα· ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν ὑπῆρχε κι ἕνας lawagetas, πιθανὸν ἀρχηγὸς ἑνὸς τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ (τὸ ὁποῖο ὀνομαζόταν *λαὸς*) ἢ στρατιωτικὸς ἀρχηγός. Ὑπῆρχαν ἐπίσης ὅροι ποὺ ἀναφέρονταν σὲ διοικητικοὺς ὑπαλλήλους στὴν κεντρικὴ ὑπηρεσία καὶ στὶς ἀνατολικὲς διοικητικὲς περιφέρειες τῆς Πύλου, σὲ βαθμίδες ἱεραρχίας, σὲ μιὰ ποικιλία ἐπαγγελμάτων (περισσότερων ἀπὸ ὅσα ἦταν γνωστὰ στὴ μεταγενέστερη Ἑλλάδα), σὲ κοινωνικὰ στρώματα ἀριστοκρατίας καὶ λαοῦ· καὶ ὑπάρχει καὶ μιὰ λέξη ποὺ ἀργότερα σημαίνει τὸν δοῦλο, ἐδῶ ὅμως ὑποδηλώνει μᾶλλον τὸν ὑπηρέτη. Τὰ κείμενα τῶν πινακίδων, ποὺ εἶναι βέβαια κείμενα διοικητικοῦ χαρακτήρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λήψη περιστασιακῶν στρατιωτικῶν μέτρων γιὰ τὴν ἄμυνα, ἀφοροῦν ζητήματα οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, κυρίως τὴν κατανομὴ τῆς γῆς. Τὸ σχετικὸ σύστημα διακρίνει διάφορους νομικοὺς τύπους νομῆς καὶ ἰδιοκτησίας, ἀνάμεσά τους καὶ τὴ νομὴ ποὺ ἀνήκει σὲ θεούς, ἢ μᾶλλον στοὺς ἱερεῖς τους. Ὁλότελα ξένο πρὸς τὸν μινωικὸ πολιτισμὸ ἦταν τὸ στοιχεῖο τοῦ πολέμου: ὅπλα καὶ μάχες παίζουν στὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ἕνα ρόλο ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ἀπ' ὅ,τι στὴ μινωικὴ Κρήτη. Οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες εἶχαν ἐπιπλέον τὸ πολεμικὸ ἅρμα, ποὺ τὸ ἔσερναν ἄλογα, τοῦ ὁποίου ἡ χρήση συναντᾶται στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴ δεύτερη χιλιετία.

Παρακμή

Ἡ παρακμὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ὁλοκληρώθηκε γύρω στὸ 1200 καί, ὅπως καὶ ἡ δημιουργία του, δὲν ἀκολούθησε ὁμαλὴ πορεία, οὔτε ἐπῆλθε ἀπότομα. Μποροῦμε βέβαια σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ ποῦμε ὅτι

ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς ὑπέστη, κατὰ ἕνα μέρος τουλάχιστον, φυσικὸ ἀφανισμὸ ἀπὸ νέους ἐποίκους· οἱ καταστροφὲς πάντως στὴν Ἀργολίδα ἀποδίδονται σήμερα σὲ σεισμὸ καί, ἐκτὸς αὐτοῦ, κάλυψαν γενικότερα μιὰ χρονικὴ περίοδο πάνω ἀπὸ ἑνάμιση αἰώνα καὶ δὲν συνέβησαν ταυτόχρονα. Σὲ πολλὲς περιοχὲς ὁ μυκηναϊκὸς πληθυσμὸς ἔμεινε ἀνενόχλητος (Ἀττική), ἀλλοῦ ἐπιβλήθηκε ξανὰ ἢ συμβίωσε μὲ τοὺς νεοφερμένους. Ὡστόσο τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν παντοῦ τὸ ἴδιο, ἐφόσον εἶχε τερματιστεῖ ἡ κρατικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ ὅπως τὴ συναντοῦμε στὶς πήλινες πινακίδες. Οἱ νεοφερμένοι, ποὺ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους μετὰ τὶς καταστροφές, δὲν ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ τὶς εἶχαν προξενήσει, γιατὶ μεταξὺ τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ νέου ἐποικισμοῦ μεσολάβησαν χρονικὰ διαστήματα τὰ ὁποῖα τεκμηριώνονται ἀρχαιολογικά. Οἱ καταστροφεῖς προχώρησαν παραπέρα πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ τὰ νότια· ἴσως πρέπει νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι ἀνῆκαν στοὺς «λαοὺς τῆς θάλασσας», τὴν ἐπέλαση τῶν ὁποίων μπόρεσε νὰ ἀναχαιτίσει μόνον ἡ Αἴγυπτος τὴν ἐποχὴ τῶν Φαραὼ Μερνεφθὰ καὶ Ραμσῆ Γ΄. Ὕστερα ἀπὸ αὐτοὺς εἰσέδυσαν ἑλληνόφωνα φύλα, ποὺ μιλοῦσαν κυρίως τὴ δωρικὴ διάλεκτο. Εἶναι ὡστόσο ἀμφισβητούμενο ἂν τὰ φύλα αὐτὰ ἦλθαν πράγματι ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ (Κάθοδος τῶν Δωριέων), ἢ ἂν ὁ νέος ἐποικισμὸς ἦταν ἁπλῶς ἕνα εἶδος ἀναδιάταξης τῶν ὁμάδων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἤδη διαμορφωμένου χώρου ἐγκατάστασης τῶν Ἑλλήνων.

2. ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Ἡ ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ὣς τὰ μέσα περίπου τοῦ 8ου αἰώνα φέρει τὴν ὀνομασία Σκοτεινοὶ Αἰῶνες (Dark Ages), γιατὶ λίγα συγκεκριμένα πράγματα εἶναι γνωστὰ γι' αὐτὴν καὶ γιατὶ ὅ,τι εἶναι γνωστὸ μαρτυρεῖ μιὰ ἔντονη ὀπισθοδρόμηση σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς. Ὁ πληθυσμὸς ἐλαττώθηκε σημαντικὰ (πρὸς τὸ τέλος ὅμως τῆς περιόδου παρουσίασε ἀξιόλογη ἀνάκαμψη), ὁ ὑλικὸς πολιτισμὸς ἀκολούθησε φθίνουσα πορεία τόσο ὡς πρὸς τὴν ποσότητα ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς παραγωγῆς, οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ ἐξαφανίστηκαν, οἱ ἄνθρωποι λησμόνησαν τὴ γραφὴ (Γραμμικὴ Β).

Γένεση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, κατὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη διαμορφώθηκε τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὸ ἐμφανίζεται στοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Ἔτσι τώρα, λόγω τῆς ἰδιαίτερης γεωγραφικῆς διαμόρφωσης καὶ τῶν περίπλοκων διαδικασιῶν μετανάστευσης καὶ ἀντιπαράθεσης μὲ τὸν προϋπάρχοντα πληθυσμό, δημιουργήθηκαν τὰ διάφορα ἑλληνικὰ φύλα καὶ κράτη, τὰ τόσο διαφορετικὰ μεταξύ τους ὡς πρὸς τὴ γλώσσα καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δομή. Ἡ ἰωνικὴ διάλεκτος, ἡ ὁποία, ἀπὸ τὶς περιοχὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας, μιλιόταν στὴν Εὔβοια καὶ στὴν Ἀττική, ἀντιπροσώ-

πευε τὸν προδωρικὸ ἑλληνικὸ πληθυσμό. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ αἰολικὴ διάλεκτος τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, ἄν καὶ ἐδῶ οἱ κατακτητὲς εἶχαν ἐπιβληθεῖ. Οἱ νεοφερμένοι μιλοῦσαν τὴ δωρικὴ καὶ τὴ βορειοδυτικὴ ἑλληνικὴ διάλεκτο, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνταν ἡ πρώτη στὴ Μεσσηνία, τὴ Σπάρτη, τὸ Ἄργος, τὴν Κόρινθο καὶ τὴν Κρήτη, καὶ ἡ δεύτερη στὴν Ἤλιδα, τὴν Ἀκαρνανία καὶ τὴν Αἰτωλία. Ἀντίθετα οἱ Ἀρκάδες καὶ οἱ ἀπομακρυσμένοι Κύπριοι εἶχαν μείνει ἀνενόχλητοι ἀπὸ τοὺς Δωριεῖς, καὶ τὰ ἀρκαδοκυπριακὰ ποὺ μιλοῦσαν ἀντιπροσώπευαν μιὰ πρώιμη ἑλληνικὴ διάλεκτο. Ἀπὸ τὸν 11ο ὡς τὸν 9ο αἰώνα, οἱ Ἕλληνες πῆραν ὁριστικὰ στὴν κατοχή τους τὸ Αἰγαῖο καὶ (μέχρι τὴν ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὸν Κεμὰλ Ἀτατοὺρκ στὸν αἰώνα μας) τὶς μικρασιατικὲς ἀκτὲς στὴν ἀνατολική του πλευρά. Αὐτὸ ἔγινε στὸ πλαίσιο τοῦ φαινομένου ποὺ ὀνομάστηκε Ἰωνικὴ Μετανάστευση, μολονότι δὲν ἐγκαταστάθηκαν ἐκεῖ μόνο Ἴωνες καὶ μολονότι ἡ μετανάστευση δὲν συντελέστηκε μονομιᾶς: στὸν Βορρὰ ἦταν ἐγκατεστημένοι Αἰολεῖς, στὸ μεγαλύτερο τμῆμα —τὸ μεσαῖο— Ἴωνες, στὸ νότιο ἄκρο Δωριεῖς. Αὐτὸς ὁ ἀποικισμὸς δὲν πραγματοποιήθηκε σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ἀμέσως μετὰ τὸν νέο ἐποικισμὸ τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας, καὶ τὸ γεγονὸς αὐτό, ὅπως καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν Δωριέων στὸν ἴδιο ἀποικισμό, φανερώνει ὅτι ἡ ἀποικιστικὴ διαδικασία δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ κατὰ τρόπο μηχανιστικό, ὡς κίνηση φυγῆς μπροστὰ στοὺς εἰσβολεῖς.

Παρ' ὅλες τὶς διαφορές, ὡστόσο, ἐπρόκειτο πράγματι γιὰ τὴ διαμόρφωση ἑνὸς νέου, ἑνιαίου ἐθνικοῦ συνόλου, καὶ αὐτὸ τὸ φανερώνει καλύτερα ἀπὸ ὁτιδήποτε ἄλλο τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀθήνα, μὲ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ παράδοση, ἦταν αὐτὴ ποὺ μὲ τὴν κεραμικὴ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ δημιούργησε τὰ πρῶτα καλλιτεχνικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴ διακοπὴ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς γραφῆς εἶναι καὶ πάλι κατὰ μέγα μέρος ἡ ἀρχαιολογία ἐκείνη ποὺ μᾶς παρέχει πηγὲς σύγχρονες μὲ τὴν ἐποχή, καὶ μάλιστα σὲ ἀξιοθαύμαστη ποσότητα, πράγμα ποὺ ὀφείλεται στὴν ἔντονη ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα, ἰδιαίτερα τῆς πρόσφατης περιόδου. Ἔτσι, τὸ σκοτάδι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἀρχίζει νὰ φωτίζεται. Τώρα γνωρίζουμε κάποια πράγματα γιὰ οἰκισμοὺς καὶ νεκροταφεῖα αὐτῶν τῶν αἰώνων ἀπὸ τὴν Ἄνδρο (Ζαγορά), τὴ Χίο (Ἐμποριό), τὴ Δονούσα (Βαθὺ Λιμενάρι), τὴν Εὔβοια (Λευκαντί), τὴν Κρήτη (Κομμός), τὴ Μῆλο, τὴν Πάρο (Κουκουναριές), τὴ Φωκίδα (Καλαπόδι), τὴ Ρόδο (Βρούλια), τὴ Σίφνο (Ἅγιος Ἀνδρέας), τὴν Τῆνο (Ξώμπουργκο). Διαπιστώνουμε ὅτι κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες ἀρχίζει σταδιακὰ νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ σίδηρος κι ἔτσι λήγει ἡ Ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ· ὅτι τώρα τὸ ἄλογο δὲν εἶναι πιὰ ζῶο ποὺ χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ σέρνει ἅρματα σὲ πομπὲς καὶ ἀγῶνες, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα ζῶο ποὺ ἱππεύεται· ὅτι κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους οἱ πρῶτοι πρόδρομοι τῶν μετέπειτα ναϊκῶν

Ἀρχαιολογικὲς πηγὲς

οἰκοδομημάτων καὶ οἱ πρῶτες ἐγκαταστάσεις μὲ τὴ μορφὴ πόλης, ποὺ μποροῦμε νὰ τὶς χαρακτηρίσουμε προδρόμους τῶν *πόλεων*[4] μὲ τὴ μεταγενέστερη σημασία (ἐπίσης στὴ Μικρὰ Ἀσία: ἀρχαία Σμύρνη, Μίλητος). Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὑρήματά τους μᾶς διαφωτίζουν σχετικὰ μὲ τὴ θρησκεία, ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν καὶ τὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο. Ὡστόσο, ἡ σημασία τους δὲν περιορίζεται στὸν θρησκευτικὸ καὶ λατρευτικὸ τομέα, ἀλλὰ ἐπεκτείνεται καὶ σ' ἄλλους τομεῖς, ὅπως λόγου χάρη τῆς πληθυσμιακῆς ἐξέλιξης, ὅπου γίνεται σαφὲς ὅτι σὲ καμία περίπτωση δὲν προέκυψε κάποια συνεχὴς καὶ καθολικὴ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἰδιαίτερα ἡ ἀρχαιολογικὴ θέση στὸ Λευκαντὶ τῆς Εὔβοιας, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὴν Ἐρέτρια καὶ τὴ Χαλκίδα, μαρτυρεῖ ἀκόμη καὶ κάποια πληθυσμιακὴ αὔξηση πρὸς τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα. Ἐπίσης τὰ ἀνατολικῆς τεχνοτροπίας κτερίσματα δείχνουν ὅτι ἡ διὰ θαλάσσης ἐπικοινωνία θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ συχνότερη ἀπὸ ὅ,τι γινόταν ὡς τώρα δεκτό.

Τὸ Λευκαντὶ καὶ πάλι, μὲ τὸ λεγόμενο ἡρῷο του, μᾶς παρέχει πληροφορίες γιὰ τοὺς πρώιμους πολιτικοὺς θεσμούς. Πρόκειται γιὰ ἕναν πολυτελὴ ἡγεμονικὸ τάφο, στὸν ὁποῖο εἶναι ἐνταφιασμένοι ἕνας ἄντρας καὶ μιὰ γυναίκα μαζὶ μὲ ἄλογα. Εἶχε γίνει καύση πάνω σὲ πυρά, καί, καθὼς ὁ τάφος χρονολογεῖται στὸν 10ο αἰώνα, πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση τῆς ἐπίδρασης ἀπὸ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα —ἡ ὁποία γίνεται δεκτὴ γιὰ μεταγενέστερες ἐποχές. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ τὸ Λευκαντὶ νὰ παραπέμπει σὲ ἡγεμονικὲς μορφὲς ἐξουσίας κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες.

Ὅμηρος Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ὅμως δὲν μαθαίνουμε σχεδὸν τίποτε ἄμεσα γιὰ τὸ κράτος, τὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία, καὶ ἡ μοναδικὴ διέξοδος —ἐπίσης ἀμφισβητούμενη— θὰ ἦταν ἡ μέθοδος τῆς ἀναλογίας καὶ τῆς ἐπαγωγῆς, ἂν δὲν εἴχαμε στὴ διάθεσή μας τὰ ἔπη τῆς *Ἰλιάδας* καὶ τῆς *Ὀδύσσειας*, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγει κανεὶς μὲ προσοχὴ συμπεράσματα γιὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες. Τὰ δύο ἔπη πῆραν τὴ σημερινή τους μορφὴ τὸν 8ο αἰώνα, πιθανῶς τὸ ἕνα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἄλλο (μὲ παλιότερη τὴν *Ἰλιάδα*), μᾶλλον ἀπὸ δύο τουλάχιστον διαφορετικοὺς ποιητὲς (σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἦταν ἕνας, μὲ τὸ ὄνομα Ὅμηρος), καὶ ἀργότερα καταγράφηκαν. Πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τὴν καταγραφὴ μεταδίδονταν προφορικὰ ἐπὶ αἰῶνες ἀπὸ πλανόδιους τραγουδιστὲς (*ἀοιδούς*). Στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς τὸ ποιητικὸ ὑλι-

[4] [Στὸ πρωτότυπο χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος Polis —σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν ὅρο Stadt (πόλη ὡς οἰκιστικὴ ὀντότητα)— γιὰ νὰ ὑποδηλώσει ὅ,τι συχνὰ ὀνομάζουμε «πόλη-κράτος» χρησιμοποιώντας ὅρο τῆς νεότερης ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ποὺ βρίσκεται ὅμως ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἀπὸ ἐρευνητὲς τῆς τελευταίας περίπου δεκαετίας (μεταξὺ ἄλλων καὶ γιατὶ τονίζει ὑπερβολικὰ τὴ σημασία τοῦ οἰκιστικοῦ κέντρου, *ἄστεος*, σὲ σχέση μὲ τὴν ὕπαιθρό του, τὴ *χώρα*). Ἀνάλογος διαχωρισμὸς διατηρεῖται καὶ στὴ μετάφραση, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἀντίστοιχα ὁ ὅρος *πόλις* (μὲ πλάγια στοιχεῖα) σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸν νεοελληνικὸ ὅρο πόλη. Βλ. καὶ σ. 33.]

κὸ ἐμφανιζόταν σὲ διάφορες παραλλαγὲς μὲ τὴ βοήθεια στερεότυπων μοτίβων, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ ἔπη εἶναι πολὺ παλιά. Καθὼς ἡ *Ἰλιάδα* καὶ ἡ *Ὀδύσσεια* συγκαταλέγονται μεταξὺ τῶν καλλιτεχνικότερων καὶ ζωντανότερων ποιημάτων τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας —κι αὐτὸ τὸ αἰσθανόμαστε ἀκόμη καὶ σήμερα, ἂν διαβάσουμε προσεκτικὰ τὸ κείμενο καὶ ἐμβαθύνουμε— πρέπει νὰ μετριαστεῖ δραστικά, τουλάχιστον ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἡ ἄποψη περὶ ὁλόπλευρης παρακμῆς κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες. (Ἀσφαλῶς αὐτὸ τὸ ὑλικό, ποὺ ἔχει ὡς θέμα ἕνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὸ μύθο τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ τὸ μύθο τοῦ νόστου τοῦ Ὀδυσσέα, εἶναι, καταρχὴν τουλάχιστον, ποιητικὸ καὶ ὄχι ἱστορικό. Ἐντούτοις εἶναι ἐνταγμένο στὸ ἱστορικὸ παρελθὸν καί, μέσω τοῦ σταθεροῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο περνοῦσε ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά, διατηρεῖ μερικὲς ἁδρὲς μνῆμες, μᾶλλον ὄχι ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ Ἐποχὴ ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν πρώιμη φάση τους, μετὰ τὸ πέρας τῶν μεταναστεύσεων.

Ἐσωτερικὴ δομή

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτά, στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας μέσα στὶς ἐπιμέρους ἑλληνικὲς φυλετικὲς κοινότητες (πόλεις δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη· ἡ πόλη τῶν Φαιάκων εἶναι μεταγενέστερη) βρίσκονταν βασιλεῖς. Πρέπει νὰ τοὺς φανταστοῦμε πολὺ λιγότερο μεγαλοπρεπεῖς ἀπὸ ὅ,τι τοὺς παρουσιάζει τὸ ἔπος —ποὺ εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ κληρονομιὰ ἢ πού, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὑπερβάλλει προκειμένου νὰ λειτουργήσει ἀποτελεσματικά—, λιγότερο μεγαλοπρεπεῖς ἀκόμα καὶ ἀπ' ὅ,τι ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ δική μας λέξη «βασιλιάς». Ὡστόσο ὁ ἐνταφιασμένος στὸ Λευκαντὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει ἔνδειξη γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἡ ὀνομασία τους, *βασιλεύς*, σήμαινε στὰ ἑλληνικὰ τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μικρότερους ἀρχηγούς, ὑφισταμένους τοῦ wanax, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος διατηρήθηκε στὸν Ὅμηρο ὡς *ἄναξ*.

Κάτω ἀπὸ τὸν βασιλιὰ βρίσκονταν οἱ εὐγενεῖς, τὴ θέση τῶν ὁποίων χαρακτήριζε μεγάλος βαθμὸς αὐτονομίας. Κατὰ πάσα πιθανότητα δὲν πρέπει νὰ νοήσουμε τὸ σῶμα αὐτὸ ὡς ἐξαρχῆς ἀριστοκρατία αἵματος ἀλλὰ ἁπλῶς ὡς τὸ σύνολο τῶν ἰσχυρότερων εὐγενῶν. Ὁ βασιλιὰς δὲν ἀσκοῦσε τὴν ἐξουσία χωρὶς περιορισμούς, ἀλλὰ ἀντίθετα ἔπρεπε νὰ λαμβάνει σὲ μεγάλο βαθμὸ ὑπόψη του τοὺς εὐγενεῖς κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς του. Οἱ σχέσεις τῶν «μεγάλων» μεταξύ τους καθορίζονταν ἀπὸ ἕναν χαρακτηριστικὸ κώδικα τιμῆς, στὸν ὁποῖο ἔπαιζε βασικὸ ρόλο ἡ προσφορὰ καὶ ἡ λήψη δώρων (gift-giving society). Ἀντίστοιχα, ἡ (ἀριστοκράτισσα) γυναίκα εἶχε θέση ἀξιοσέβαστη καὶ σχεδὸν ἰσότιμη μὲ τοῦ ἄντρα. Στὸν στρατιωτικὸ καὶ τὸν πολιτικὸ τομέα δὲν μποροῦσε νὰ συμμετέχει ἐνεργά, καὶ μόνο σὲ περιορισμένο βαθμὸ μποροῦσε νὰ ἐκφέρει τὴ γνώμη της· ἀντλοῦσε ὡστόσο μεγάλο κοινωνικὸ γόητρο ἀπὸ τὴ διαχείριση τοῦ (ἀριστοκρατι-

κοῦ) νοικοκυριοῦ, τὴν ὁποία ἀσκοῦσε αὐτόνομα. Λίγα συγκεκριμένα πράγματα γνωρίζουμε γιὰ τὴ θέση τῶν ἐλεύθερων μὴ ἀριστοκρατῶν, οἱ ὁποῖοι μόνο σπανίως εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴ λήψη πολιτικῶν ἀποφάσεων κατὰ τὶς λαϊκὲς συνελεύσεις, καὶ πάλι ὄχι μὲ τρόπο καθοριστικό. Ἐντούτοις, ἡ ἀκριβὴς ἀνάλυση τῶν ὁμηρικῶν περιγραφῶν γιὰ τὰ στρατεύματα δείχνει ὅτι ἐδῶ, παρὰ τὴν ἐπιφανειακὴ ἐντύπωση, δὲν γίνεται λόγος ἁπλῶς γιὰ μονομαχίες εὐγενῶν μὲ φόντο πεζοὺς στρατιῶτες, ἀσύντακτους καὶ χωρὶς σαφὴ σχηματισμό, ἀλλὰ ὅτι παρουσιάζονται καλοδιαταγμένες μαζικὲς κινήσεις στρατιωτικῶν σωμάτων, δηλαδὴ σαφῶς ἤδη κάτι σὰν φάλαγγα, τὴν ὁποία θεωροῦμε μεταγενέστερη —φυσικὰ τὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερα προσεκτικὴ χρονολόγηση.

Παράλληλα ὑπῆρχαν λίγοι ἄνθρωποι ποὺ ἐξασκοῦσαν εἰδικὰ ἐπαγγέλματα. Αὐτοὶ ἦταν οἱ τραγουδιστές, οἱ γιατροί, οἱ κήρυκες, ἀλλὰ καὶ οἱ ξυλουργοὶ καὶ οἱ σιδηρουργοί. Ἀποτελοῦσαν ἕνα ἐνδιάμεσο κοινωνικὸ στρῶμα καὶ ἀσκοῦσαν τὸ ἐπιτήδευμά τους συχνὰ ὡς πλανόδιοι, ὅπως ἔκαναν καὶ οἱ ὀλιγάριθμοι ἔμποροι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχαιραν καὶ μεγάλης ἐκτίμησης. Τὸ κατώτατο κοινωνικὸ στρῶμα τὸ ἀποτελοῦσαν ἐξαρτημένα πρόσωπα διαφόρων κατηγοριῶν καὶ λίγοι δοῦλοι, ἡ κοινωνικὴ θέση τῶν ὁποίων παρεῖχε ἴσως μεγαλύτερη ἀσφάλεια καὶ ἦταν πιὸ ἀξιοζήλευτη ἀπὸ τὴ θέση ἑνὸς ἐλεύθερου χωρὶς περιουσία καὶ χωρὶς προστασία. Οἱ βασικὲς διαχωριστικὲς γραμμὲς τῆς κοινωνίας ὅμως δὲν τὴ διέτρεχαν ὁριζόντια, κατὰ στρώματα, ἀλλὰ κάθετα: ἡ κοινωνία ἦταν διαρθρωμένη κυρίως κατὰ οἰκογένειες ἰσχυρῶν, κατὰ *οἴκους*. Ἕνας τέτοιος *οἶκος* ἀποτελοῦσε μιὰ οἰκονομικὴ ἑνότητα, τῆς ὁποίας ἡ παραγωγὴ ἦταν κατὰ πρῶτο λόγο ἀγροτικὴ καὶ στὴν κορυφὴ τῆς ὁποίας βρισκόταν ὁ ἑκάστοτε εὐγενής. Αὐτὸς δὲν ἦταν παρὰ ἕνας μεγαλοαγρότης, γιὰ τὸν ὁποῖο παρῆγαν ὅσοι ὑπάγονταν στὸν οἶκο, ἐξαρτημένοι καὶ δοῦλοι. Παράλληλα ὑπῆρχαν καὶ ἐλεύθεροι, ἀνεξάρτητοι ἀγρότες, μὲ τοπικὲς διαφορές. Δὲν ὑπῆρχαν ὅμως περαιτέρω ὁμάδες μὲ γενεαλογικοὺς δεσμούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς δωρικὲς καὶ τὶς τέσσερις ἰωνικὲς φυλὲς (οἱ ὁποῖες ἐξάλλου δὲν παρουσίαζαν ὑπερτοπικὴ ὀργάνωση). Κράτος καὶ κοινωνία ἀπαρτίζονταν ἀπὸ τὶς μεμονωμένες μικρὲς πυραμίδες τῶν οἴκων μὲ τὸ προσωπικό τους, οἱ ὁποῖες συνυπῆρχαν ἡ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη, μὲ ἰσχυρότερη αὐτὴν τοῦ βασιλιᾶ.

3. ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

α) Γενικὴ ἱστορία

Καθὼς ἀρχίζει ὁ 8ος αἰώνας ἀλλάζουν σχεδὸν ἀπότομα τόσο οἱ συνθῆκες στὴν Ἑλλάδα ὅσο καὶ ἡ ἔκταση τῶν γνώσεών μας, πράγματα ποὺ

συνδέονται στενὰ μεταξύ τους. Παρουσιάζονται ναϊκὰ οἰκοδομήματα, γλυπτική, ὁ νέος ἀνατολίζων ρυθμὸς στὴν ἀγγειογραφία, ἐμφανίζεται ἡ γραφή. Γιὰ πρώτη φορὰ καταγράφονται σκέψεις μὲ τὴ μορφὴ προσωπικῆς ποίησης καὶ φιλοσοφίας. Μεμονωμένα ἄτομα ξεχωρίζουν, ἀρκετὲς φορὲς ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ὑπογραφή τους, ὡς γλύπτες, ἀρχιτέκτονες, ἀγγειοπλάστες, ἀγγειογράφοι καὶ χειροτέχνες καλλιτεχνικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ βασιλεία ἔχει σχεδὸν παντοῦ ἐξαλειφθεῖ, ἐνῶ καὶ στὴν πολιτικὴ ζωή, μάλιστα ἐδῶ ἀκόμη περισσότερο, κυριαρχοῦν μεμονωμένα πρόσωπα, γνωστὰ μὲ τὸ ὄνομά τους. Οἱ ἀκτὲς τῆς Κάτω Ἰταλίας, τῆς Σικελίας καί, ἐν συνεχεία, τῆς Μαύρης Θάλασσας ἐποικίζονται —καὶ σχεδὸν ταυτόχρονα πλήττει τὸν ἑλληνικὸ κόσμο μιὰ βαθιὰ κρίση, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας σὲ μερικὲς περιοχὲς τύραννοι καταλαμβάνουν βραχυπρόθεσμα τὴν ἐξουσία· στὴν κατάληξή της ὅμως ὀρθώνεται τὸ συνταγματικὸ κράτος μὲ εὐρεία συμμετοχὴ μὴ ἀριστοκρατικῶν στρωμάτων. Πρὶν καλὰ καλὰ διατυπωθεῖ αὐτὴ ἡ συνολικὴ εἰκόνα, πρέπει ἀμέσως νὰ διαπιστώσουμε τὴ σχετικότητά της. Τὰ πιὸ ἰσχυρὰ καὶ δραστήρια ἑλληνικὰ κράτη, ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Σπάρτη, ταιριάζουν σ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα μόνο μὲ πολλοὺς περιορισμούς: καὶ οἱ δύο, λόγω τῆς ἐξάπλωσής τους, δὲν ἦταν πιὰ πόλεις-κράτη μὲ τὴ συνήθη ἔννοια· καὶ πολὺ περισσότερο ἀποτελοῦν ἐξαιρέσεις μεγάλα τμήματα τῆς Ἑλλάδας, κυρίως στὰ βορειοδυτικά, ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν φυλετικὰ κράτη χωρὶς νὰ σχηματίζουν *πόλεις*. Ὡστόσο, ἡ παρουσίαση τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (ποὺ εἶναι ἔννοια παρμένη ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης) θὰ ἔπρεπε νὰ ξεκινήσει μὲ γενικευτικὰ σχεδιαγράμματα. Ἡ πρώτη γενίκευση θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὅτι ὁ κόσμος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἦταν ἕνας κόσμος πρωτοφανοῦς πληρότητας, ποικιλίας καὶ πολυχρωμίας. *Ἡ ἐποχὴ*

Ἡ *πόλις*

Στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ δημιουργήθηκε ἡ *πόλις*, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλη-κράτος, ἐφόσον δεχόμαστε ὅτι ὑπῆρξε. Ἡ λέξη *πόλις* εἶναι ἀκριβῶς ἡ λέξη μὲ τὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τὸ ἐξελιγμένο ἑλληνικὸ κράτος, καὶ ὡς ἐκ τούτου, ἀλλὰ καὶ λόγω πολυάριθμων (καὶ ἐπιγραφικῶν) μαρτυριῶν, εἶναι ὅρος αὐθεντικός. Ἦρθε στὸ προσκήνιο τὸν περασμένο αἰώνα, ὡς ἀστόχαστα ἀποδεκτὸς καὶ συχνὰ ἐξιδανικευμένος ὁρισμός, καὶ ἔγινε ταυτόσημος μὲ μιὰ ἀντίληψη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ὡς φαινομενικὰ ἀνώτερου καὶ ἀπομακρυσμένου ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Ἂν τὴν ἐξετάσουμε νηφάλια, ἡ *πόλις* ἦταν ἕνας ἀστικὸς οἰκισμός, χτισμένος συχνὰ γύρω ἀπὸ ἕνα ὀχυρωμένο ὕψωμα, στὸν ὁποῖο κατοικοῦσε μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ ἀριστοκρατία. Τὰ περίχωρα ὑφίσταντο ἀγροτικὴ ἐκμετάλλευση καὶ ἦταν χῶρος ἐργασίας, ἀλλὰ μέσα στὴν πόλη, καὶ συγκεκριμένα στοὺς χώρους συνάθροισης, λαμβάνονταν οἱ πολιτικὲς ἀπο- *Γένεση καὶ λειτουργία τῆς πόλεως*

φάσεις. Σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Ἑλλάδας ἡ *πόλις* ἦταν ἡ ἀνώτατη πολιτικὴ μονάδα. Πάνω ἀπὸ αὐτὴν δὲν ὑπῆρχε καμιὰ ἄλλη μορφὴ πολιτικῆς ἕνωσης παρὰ μόνο τὸ αἴσθημα τῆς κοινῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας, τὸ ὁποῖο ἐκδηλωνόταν στοὺς πανελλήνιους ἀθλητικοὺς καὶ μουσικοὺς ἀγῶνες, καὶ περιστασιακοὶ σύνδεσμοι θρησκευτικοῦ χαρακτήρα (Ἀμφικτιονίες). Οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ὅμως ἔδιναν σχετικὰ μικρὴ σημασία στὸ νὰ κατοικεῖ κανεὶς μέσα στὴν πόλη, κι αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὀνόμαζαν τὰ κράτη μὲ τὸ ὄνομα τῆς πόλης, δηλαδὴ «Ἀθήνα» γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ ὡς ἑνιαῖο σύλλογο τῶν ἀτόμων ποὺ κατοικοῦσαν ἐκεῖ: «οἱ Ἀθηναῖοι».

Ἡ γένεση τῆς *πόλεως* —ὅπως ἐπιλέγουμε νὰ ἀποκαλοῦμε αὐτὴ τὴν εἰδικὰ ἑλληνικὴ μορφὴ κράτους, ἐλλείψει ἱκανοποιητικότερων ὁρισμῶν καὶ παρ' ὅλους τοὺς δισταγμούς— ἐξακολουθεῖ νὰ μὴν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ. Ὡστόσο, ἡ ἐντατικὴ ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα σὲ περιοχὲς ἐκτὸς τῶν μεγάλων κέντρων ἔχει ἐπιτρέψει κι ἐδῶ σημαντικὴ πρόοδο ὡς πρὸς τὴν κατανόηση τῆς ἐξέλιξης. Ἤδη ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, μέσω τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας νεκροταφείων, ἔχει διαπιστωθεῖ μιὰ σημαντικὴ πληθυσμιακὴ αὔξηση στὴν καμπὴ τοῦ 9ου πρὸς τὸν 8ο αἰώνα. Αὐτὸ ποὺ ἀρχίζει τώρα ἐπιπλέον νὰ διαγράφεται εἶναι μιὰ ἰδιότυπη μεταβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῶν οἰκισμῶν. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ κατὰ κύριο λόγο, ἀναπτύσσονται οἱ οἰκισμοὶ ποὺ εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἢ ἱδρύονται νέοι. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχει ἐπανειλημμένα διαπιστωθεῖ γιὰ τὸν 8ο αἰώνα ὅτι ὁλόκληροι οἰκισμοὶ ἐγκαταλείπονται —ὅπως τὸ Λευκαντί, τὸ Τουρκοβούνι καὶ ἡ Λαθουρέσα στὴν Ἀττική, οἰκισμοὶ στὴν Πάρο καὶ τὴν Ἄνδρο. Ἴσως πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ συνειδητὴ συνένωση, μιὰ οἰκιστικὴ συγκέντρωση, ἡ ὁποία ἔχει ὀνομαστεῖ «ἐσωτερικὸς ἀποικισμός». Τέλος, κατὰ τὴν ἐποχὴ γύρω στὸ 800, ἐν μέρει ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ τῶν χωριῶν, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ὅτι δημιουργοῦνται τὰ πρῶτα ναϊκὰ οἰκοδομήματα, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀθήνα, στὴν Κόρινθο, στὴν Ἐρέτρια, στὴν Τίρυνθα, στὴ Σάμο, στὸν Δρῆρο τῆς Κρήτης. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι μιὰ κοινὴ λατρεία καὶ ἡ θεσμοθέτησή της ὡς λειτουργίας ποὺ ἀφορᾶ τὸ σύνολο τῆς κοινότητας θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε θεμελιώδης γιὰ τὴ γένεση τῆς *πόλεως*. Ὡστόσο οἱ συγκεκριμένες διαδικασίες καὶ αἰτίες, καθὼς καὶ οἱ συγκεκριμένοι συσχετισμοὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες πολιτικὲς διαδικασίες παραμένουν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀδιευκρίνιστες.

Κράτος καὶ κοινωνία

Ἡ βασιλεία παραμερίστηκε κατὰ τρόπο λιγότερο δραματικὸ ἀπ' ὅ,τι στὴ Ρώμη. Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ὀφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ βασιλεῖς οὕτως ἢ ἄλλως δὲν εἶχαν ἀποκτήσει ἰδιαίτερα ἐξέχουσα θέση καὶ δὲν ἦταν ἐκ-

Κυριαρχία τῶν εὐγενῶν (ἀριστοκρατία)

πρόσωποι ξένης ἐξουσίας, πράγμα ποὺ ἐπίσης διέφερε ἀπ' ὅ,τι ἴσχυε γιὰ τὴ Ρώμη. Τὸ ἀποτέλεσμα ὅμως μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ὅ,τι συνέβη στὴ Ρώμη: οἱ εὐγενεῖς διαμοίρασαν μεταξύ τους τὴν ἐξουσία (στὴν Ἀθήνα αὐτοὶ οἱ ἀριστοκράτες ὀνομάστηκαν ἀργότερα *εὐπατρίδες* = καταγόμενοι ἀπὸ πατέρες εὐγενεῖς, ἀλλοῦ *γεωμόροι* ἢ *γαμόροι* = κάτοχοι ἐγγείου ἰδιοκτησίας), ἱδρύοντας ἀξιώματα γιὰ τὰ δημόσια λειτουργήματα τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης, τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου καὶ τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τοὺς θεούς. Τὰ μέλη της καταλάμβαναν μὲ τὴ σειρὰ αὐτὰ τὰ ἀξιώματα γιὰ ἕνα χρόνο. Καθένα ἀπὸ τὰ ἑκατοντάδες ἑλληνικὰ κράτη εἶχε τὴν ἰδιάζουσα κρατική του ὀργάνωση μὲ τὶς δικές του ὀνομασίες γιὰ τοὺς ἐπιμέρους θεσμούς, ποὺ μποροῦσαν βέβαια καὶ νὰ συμπίπτουν, καὶ ἐμφάνιζαν συνολικὰ ἕνα ἑνιαῖο βασικὸ μοντέλο. Στὴν Ἀθήνα οἱ κάτοχοι τῶν τιμητικῶν (δηλαδὴ ἄμισθων) πολιτικῶν ἀξιωμάτων ὀνομάζονταν *ἄρχοντες* (= αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὴν ἀρχή, τὴν ἐξουσία). Ἐκεῖ διαμορφώθηκαν σταδιακὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ *ἐπωνύμου ἄρχοντος*, ὁ ὁποῖος ἔδινε τὸ ὄνομά του στὸ ἔτος, τοῦ *βασιλέως*, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ τελεῖ τὶς κρατικὲς θυσίες (καὶ γι' αὐτό, χάριν τῶν θεῶν, εἶχε διατηρήσει γιὰ λόγους προνοίας τὸν παραδοσιακό του τίτλο), τοῦ *πολεμάρχου*, ὁ ὁποῖος εἶχε τὸ γενικὸ στρατιωτικὸ πρόσταγμα, καὶ τῶν ἕξι *θεσμοθετῶν*, οἱ ὁποῖοι ἀπένεμαν δικαιοσύνη. Ὁ ἐπιμερισμὸς καὶ ὁ ἐνιαύσιος χαρακτήρας τῶν ἀξιωμάτων ἀπέβλεπαν στὸ νὰ παρεμποδίζουν τὴ συγκέντρωση ὑπερβολικῆς δύναμης στὰ χέρια ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἀξιωματούχους αὐτούς, ἔτσι ὥστε νὰ μὴν ὑπερτερήσει ἔναντι τῶν ἄλλων. Αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἡ ἀνώτατη δημόσια ἀρχή, ἡ *βουλή*, δηλαδὴ ἡ συνέλευση τῶν ἀρχηγῶν τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν, ἡ ὁποία ἀργότερα ἀπαρτιζόταν ἀπὸ ἐκείνους ποὺ εἶχαν διατελέσει ἀξιωματοῦχοι. Στὴν Ἀθήνα αὐτὸν τὸ ρόλο τὸν ἔπαιζε ἴσως τὸ συμβούλιο ποὺ συγκαλοῦνταν πάνω στὸ λόφο τοῦ Ἄρη, ὁ Ἄρειος Πάγος, καὶ στὴ Σπάρτη ἡ Γερουσία, τὸ συμβούλιο τῶν γερόντων. Τὰ σώματα αὐτὰ οὐσιαστικὰ φρόντιζαν ὥστε νὰ ἐπανδρώνουν τὰ ἀξιώματα οἱ σωστοὶ ἄνθρωποι καὶ νὰ ἀσκοῦν τὰ καθήκοντά τους πρὸς τὸ συμφέρον τῶν μελῶν τῆς τάξεώς τους. Συντάγματα, καὶ μάλιστα γραπτὰ καὶ παγιωμένα, δὲν ὑπῆρχαν ἀκόμη σ' αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν ἐθίμων. Ὁ λαὸς ποὺ δὲν ἀνῆκε στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν κατὰ κανόνα δὲν εἶχε λόγο στὰ κοινά· μόνο σὲ ὑψίστης σημασίας περιστάσεις, ὅπως ὁ πόλεμος ἢ ἡ εἰρήνη, μποροῦσε νὰ ζητηθεῖ ἡ συγκατάθεσή του (χωρὶς πάντως καὶ αὐτὴ νὰ γίνει μέρος τῆς ἐπίσημης διαδικασίας ἢ ὑποχρεωτική). Καθαυτὸ ἱερατικὴ τάξη δὲν ὑπῆρχε: οἱ θέσεις τῶν ἱερέων στελεχώνονταν, ὅπως καὶ τὰ κοσμικὰ ἀξιώματα, ἀπὸ ἀριστοκράτες, ἀκόμη καὶ θηλυκοῦ γένους.

Ἐξίσου σημαντικὴ μὲ αὐτὴ τὴν ἄμεσα πολιτικὴ ὀργάνωση ἦταν ἡ ὀργάνωση σὲ *φυλές*, *φρατρίες* καὶ *γένη*, ποὺ ὡς βάση της εἶχε τοὺς γενεαλο-

Φυλὲς καὶ φρατρίες γικοὺς δεσμούς. Οἱ *φυλὲς* καὶ τὰ *γένη* ἦταν ἴσως παραδοσιακὲς μορφὲς ὀργάνωσης, εἶναι ὡστόσο πιθανότερο ὅτι εἶχαν διαμορφωθεῖ μόλις στὴν ἀρχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Εἶχαν τοὺς δικούς τους ἥρωες, μυθικοὺς γενάρχες, ἡ λατρεία τῶν ὁποίων βρισκόταν στὰ χέρια τῆς ἀριστοκρατίας. Νεότερες ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση ἦταν οἱ *φρατρίες* (κατὰ λέξη: ἀδελφότητες), οἱ ὁποῖες περιλάμβαναν καὶ μὴ ἀριστοκράτες καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς εἶχαν καθῆκον νὰ ρυθμίζουν τὸ προσωπικὸ καθεστὼς καὶ τὶς σχέσεις οἰκογενειακοῦ δικαίου τῶν μελῶν τους. Καὶ σ' αὐτὲς κυριαρχοῦσαν οἱ εὐγενεῖς, ἐλέγχοντας τὴ λατρεία. Μέσω αὐτῶν τῶν ἑνώσεων καὶ μέσω τῶν λατρειῶν τους ἐξασφαλιζόταν ἡ συνοχὴ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὶς ἐπιμέρους κοινωνικὲς πυραμίδες. Τὰ ἀριστοκρατικὰ γένη, τὰ ὁποῖα προσδιορίζονταν ἀπὸ τὴν ἔγγειο ἰδιοκτησία καὶ κατόπιν ἀπὸ τὴν καταγωγή, εἶχαν ἀδιαφιλονίκητη ἐξουσία πάνω στοὺς ἑκάστοτε ἀκολούθους τους καὶ τὰ ἄλλα ἐξαρτώμενα πρόσωπα. Αὐτή τους ἡ θέση διασφαλιζόταν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, μέσω τῆς θρησκευτικῆς λατρείας, φρόντιζαν γιὰ κάθε εἴδους σύνδεσμο μὲ τοὺς θεούς, ποὺ εἶχε ζωτικὴ σημασία γιὰ ὅλους. Οἱ σχέσεις τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν μεταξύ τους διαμορφώθηκαν μέσω τῆς συμμετοχῆς στὸ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν καὶ στὰ ἀξιώματα, καὶ μέσω τῆς ἀριστοκρατικῆς ἠθικῆς. Ὁ *οἶκος*, τὸ μεγάλο νοικοκυριὸ ποὺ ἦταν αὐτόνομο καὶ ὡς πρὸς τὴ λατρεία, ἦταν ἡ κατώτατη κοινωνικὴ μονάδα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ὑπῆρχε κι ἕνας ἀριθμὸς ἐλευθέρων ποὺ δὲν ἀνῆκαν σὲ κανέναν *οἶκο*, αὐτοὶ ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ προσδιοριστοῦν ποσοτικά.

Γυναῖκες Τὴν ἐπιστασία τοῦ οἴκου τὴν εἶχε ἡ γυναίκα, ὅπως συνέβαινε καὶ στὴν ὁμηρικὴ ἐποχή, καὶ ὡς πρὸς τὴ θέση της δὲν πρέπει ἀρχικὰ νὰ εἶχε ἀλλάξει τίποτε, ἐφόσον ἡ γυναίκα ἦταν ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς. Ἴσως οἱ μεγαλοπρεπεῖς ἀρχαϊκὲς *κόρες* στὴ γλυπτικὴ νὰ εἶναι δεῖγμα αὐτοῦ τοῦ ὑψηλοῦ κοινωνικοῦ γοήτρου ποὺ ἀπολάμβαναν τὰ κορίτσια ἀπὸ τέτοια σπίτια. Ὡστόσο, σὲ κάποια μεταγενέστερη φάση τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀρχίζουν νὰ ἀναπτύσσονται τὰ ἰδιότυπα φαινόμενα τῆς ἑταίρας καὶ τῆς παιδεραστίας (καὶ τὰ δύο δὲν συναντῶνται στὸν Ὅμηρο). Γιὰ τὶς μὴ ἀριστοκράτισσες γυναῖκες, ὁ Βοιωτὸς ἀγρότης ποιητὴς Ἡσίοδος —πρέπει νὰ τὸν τοποθετήσουμε χρονικὰ γύρω στὸ 700— ἀποτελεῖ μιὰ πηγὴ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀντιμετωπίσουμε μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη προσοχή. Κατ' αὐτόν, οἱ γυναῖκες δὲν εἶναι παρὰ ἀναγκαῖο κακό, καὶ ἐπιπλέον οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση. Εἶναι ὡστόσο ἀμφίβολο κατὰ πόσο ἡ ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ γενικευτεῖ.

Ἀποικισμὸς

Αὐτὴ ἡ τάξη πραγμάτων ποὺ ἀποδεχτήκαμε ἐδῶ ὡς ἰδεατὸ τύπο γιὰ τὸ

Αἴτια τοῦ ἀποικισμοῦ

ξεκίνημα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς βρέθηκε ἤδη ἀπὸ τότε σὲ κίνδυνο. Ἡ πληθυσμιακὴ αὔξηση, ἡ ὁποία ἴσως εἶχε συμβάλει στὴ δημιουργία τῆς *πόλεως* καὶ τὸν ἐσωτερικὸ ἀποικισμό, ἄρχισε μὲ τὸν καιρὸ νὰ ἀπειλεῖ τὴν ὑλικὴ βάση τῆς ζωῆς τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδὴ τὴ διατροφή, καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ τὴν κοινωνικὴ συνοχή. Σ' αὐτὴ τὴν περίσταση ἀπέβη πρὸς ὄφελος τῶν Ἑλλήνων τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἐντατικὲς σχέσεις μὲ τὸν ἔξω κόσμο ἤδη ἀπὸ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, πράγμα ποὺ τὸ μαρτυροῦν τὰ ταφικὰ κτερίσματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Αὐτὲς οἱ ἐπαφὲς ξεκινοῦσαν λιγότερο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τοὺς Φοίνικες, οἱ ὁποῖοι διέσχιζαν ἤδη τότε μὲ τὰ πλοῖα τους τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴ Δυτικὴ Μεσόγειο ὡς ἔμποροι καὶ ἐγκαθίσταντο στοὺς ντόπιους οἰκισμούς, μερικὲς φορὲς καὶ μόνιμα. Μὲ τὸ πέρασμα ὅμως ἀπὸ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἄρχισαν καὶ οἱ Ἕλληνες μὲ τὴ σειρά τους νὰ διαπλέουν τὴ Μεσόγειο, ἀρχικὰ γιὰ νὰ ἀνταλλάξουν προϊόντα μεταλλουργίας καὶ κεραμικῆς μὲ μέταλλα καὶ εἴδη πολυτελείας. Οἱ πιὸ γνωστοὶ εἶναι οἱ χαλκιδικοὶ ἐμπορικοὶ σταθμοὶ στὶς σημερινὲς τοποθεσίες Ἀλ Μίνα καὶ Σούκας στὶς βόρειες ἀκτὲς τῆς Συρίας (οἱ ἀρχαῖες ὀνομασίες εἶναι ἄγνωστες) καὶ στὶς Πιθηκοῦσσες, τὴ σημερινὴ Ἴσκια, στὴν Ἰταλία. Στὶς Πιθηκοῦσσες (ἴσως καὶ στὴ Σούκας) ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες μόνιμα καὶ συμβίωσαν μὲ Φοίνικες. Χάρη στο γεγονὸς αὐτὸ καὶ σὲ ἄλλα ταξίδια πλούτισαν σταδιακὰ τὶς γνώσεις τους ὡς πρὸς τὶς γεωγραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς συνθῆκες τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, κι ἔτσι ἀπὸ τὸ 750 ἦταν ἐφικτὴ μιὰ ὁλοένα καὶ πιὸ ἀθρόα ἐγκατάστασή τους ἔξω ἀπὸ τὴν πατρίδα τους, καὶ μάλιστα σὲ *πόλεις*.

Ἡ διαδικασία τῆς ἵδρυσης

Ἡ ἵδρυση τῶν πόλεων αὐτῶν γινόταν κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς-μητροπόλεις ἀποστέλλονταν ἐπίσημα ὁμάδες ἀποίκων μὲ ἐπικεφαλῆς ἕναν ἀριστοκράτη ὡς ἱδρυτὴ τῆς πόλης (*οἰκιστή*). Μποροῦσαν νὰ μεταναστεύουν μαζὶ καὶ ἄτομα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ἄλλες πόλεις. Ὁ προστάτης θεὸς τῶν ἀποίκων ἦταν κατὰ κανόνα ὁ Ἀπόλλων, καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνέργειες ποὺ συνιστοῦσαν τὴν ἵδρυση τῆς πόλης στὴν καινούρια γῆ ἦταν ἡ ἵδρυση μιᾶς κοινῆς λατρείας. Ἐκτὸς αὐτοῦ, μοίραζαν τὴ γῆ σὲ ἴσα μερίδια καὶ ἔχτιζαν ἕναν κοινὸ οἰκισμὸ ὑπὸ τύπον πόλης. Ἡ θεμελίωση τῶν πολιτικῶν θεσμῶν δὲν πρέπει νὰ νοηθεῖ μόνον ὡς δάνειο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ὀργάνωση τῆς *πόλεως*, ἡ ὁποία ἐξάλλου δὲν εἶχε ἀκόμη διαμορφωθεῖ πλήρως. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ θεμελίωση καὶ ἡ ὀργάνωση νέων πόλεων ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία μέχρι τότε ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ Ἕλληνες ἐπέδρασε μὲ τὴ σειρά της στὴν ὀργάνωση στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα. Καθὼς οἱ ἀποδημοῦντες ζητοῦσαν σὲ περίπτωση ἀνάγκης τὴ συμβουλὴ τῶν μαντείων, ὅλο καὶ περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς δυνατότητες ἀποίκισης συγκεντρώνονταν στὰ μαντεῖα αὐτά, καὶ κυ-

ρίως στὸ μαντεῖο τοῦ Πύθιου Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς. Ἔτσι —μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι οἱ πληροφορίες μας εἶναι γνήσιες— οἱ Δελφοί, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαια οἱ ἐμπνευστὲς τοῦ ἀποικισμοῦ, εἶχαν ἐξελιχθεῖ σὲ ἕνα εἶδος κέντρου συντονισμοῦ. Κατὰ κανόνα δὲν πήγαιναν μαζὶ γυναῖκες, καὶ οἱ ἄποικοι ἔπαιρναν γυναῖκες ἀπὸ τὸν γηγενὴ πληθυσμό. Οἱ σχέσεις μὲ τοὺς αὐτόχθονες, ἀρχικὰ τουλάχιστον, ἦταν σχετικὰ ὁμαλές, γιατὶ οἱ Ἕλληνες ἐγκαθίσταντο ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπῆρχαν οἰκισμοὶ γηγενῶν. Περιστασιακὰ ὡστόσο κάποιοι γηγενεῖς ἐκτοπίστηκαν καί, ἀργότερα κυρίως, οἱ πόλεις τῶν Ἑλλήνων βρέθηκαν ἐκτεθειμένες σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερες πιέσεις.

Γεωγραφικὴ ἐξάπλωση

Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἄρχισαν πρῶτα οἱ Χαλκιδεῖς νὰ ἀποικίζουν τὶς ἀκτὲς τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας, ἱδρύοντας ἐκεῖ τὴν Κύμη (μὲ ὁρμητήριο τὶς Πιθηκοῦσσες), τὴ Νάξο, τοὺς Λεοντίνους, τὴν Κατάνη, τὴ Ζάγκλη (τὴ μετέπειτα Μεσσάνα, ἀπ' ὅπου προῆλθε καὶ ἡ σημερινὴ ὀνομασία Μεσσίνα) καὶ τὸ Ρήγιο. Ἡ Κόρινθος ἀκολούθησε, μὲ ἐνδιάμεσο κρίκο στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα τὴν Κέρκυρα, ἱδρύοντας τὶς Συρακοῦσες, τὰ Μέγαρα ἀποικίζοντας τὰ Μέγαρα Ὑβλαῖα, ποὺ μὲ τὴ σειρά τους ἵδρυσαν γύρω στὸ 650 τὸν Σελινούντα. Ρόδιοι καὶ Κρῆτες ἵδρυσαν γύρω στὸ 700 στὴ Σικελία τὴ Γέλα, ἡ οποία τὸ 588 ἵδρυσε τὸν Ἀκράγαντα (σημερινὸ Agrigento), καὶ ἐκτὸς αὐτῶν ἱδρύθηκαν κι ἄλλες ἀποικίες, τῶν ὁποίων οἱ οἰκιστὲς δὲν προέρχονταν ἀπὸ μιὰ καὶ μόνη πόλη.

Πρὸς τὴν Κάτω Ἰταλία κατευθύνθηκαν Ἕλληνες ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα, κυρίως Ἀχαιοί. Μὲ ἐνδιάμεσο κρίκο τὴ Ζάκυνθο, ἵδρυσαν τὸν Κρότωνα, τὴ Σύβαρη (ἡ ὁποία ἵδρυσε τὴν Ποσειδωνία, τὸ μετέπειτα Paestum), τὸ Μεταπόντιο (μαζὶ μὲ Φωκεῖς). Οἱ Λοκροὶ ἵδρυσαν τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκρούς. Ἡ Ἀθήνα δὲν εἶχε καμία ἀνάλογη ἀποικία, καὶ ἡ μοναδικὴ σπαρτιατικὴ ἀποικία ποὺ ἱδρύθηκε ἦταν ὁ Τάρας. Στὶς βόρειες ἀκτὲς τῆς Ἀδριατικῆς δημιουργήθηκαν ἡ Σπίνα (σημερινὴ ὀνομασία) καὶ ἡ Ἀδρία. Ἡ δωρικὴ Θήρα, μὲ μιὰ δραματικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία μᾶς παραδόθηκε μὲ κάθε λεπτομέρεια, ἵδρυσε τὴν Κυρήνη ὡς μοναδικὴ ἀποικία σὲ ἀφρικανικὸ ἔδαφος.

Τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ Αἰγαίου ἀποικίστηκε κι αὐτὸ πρῶτα ἀπὸ τοὺς Χαλκιδεῖς, γι' αὐτὸ καὶ ἡ χερσόνησος τῆς Χαλκιδικῆς ὀνομάστηκε ἔτσι. Ἡ Πάρος ἀποίκισε τὴ Θάσο, κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της τὴν ἀπέναντι στεριά. Ἡ Προποντίδα ἀποικίστηκε ἀπὸ Αἰολεῖς τῆς Λέσβου, κυρίως ὅμως ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ Μίλητο, μὲ σημαντικότερες πόλεις τὴν Κύζικο καὶ τὴν Ἄβυδο. Ἡ Φώκαια ἵδρυσε τὴ Λάμψακο· τὸ σημαντικότερο ὅμως ἦταν ὅτι, μὲ μιὰ δραματικὴ ἐξέλιξη —ὁλόκληρος ὁ πληθυσμός, μαζὶ μὲ τὰ γυναικόπαιδα, μετανάστευσε ἐξαιτίας τῆς περσικῆς ἀπειλῆς— ἵδρυσε στὴ Δύση τὸ Ἐμπόριον (Ampurias), τὴ Μασσαλία (Marseille), τὴ Νίκαια (Nice), τὴν Ἀντίπολη (Antibes). Οἱ Φωκαεῖς, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς περισσότερους ἄλ-

λους ἀποικιστές, εἶχαν τὴν τάση νὰ ἐγκαθιδρύουν ἐμπορικοὺς σταθμοὺς καὶ ἦρθαν, ἐπίσης μόνοι αὐτοί, ἀρκετὲς φορὲς σὲ στρατιωτικὴ σύγκρουση μὲ Ἐτρούσκους καὶ Καρχηδονίους. Ἀφοῦ νικήθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους τὸ 540 στὴ ναυμαχία τῆς Ἀλαλίας (Κορσική), ἵδρυσαν (ὑπὸ νέα μορφὴ) τὴν Ἐλέα στὴν Κάτω Ἰταλία. Στὴ Μαύρη Θάλασσα καὶ τὴν Προποντίδα ἵδρυσαν ἀποικίες τὸν 7ο καὶ τὸν 6ο αἰώνα τὰ Μέγαρα, μὲ κυριότερες πόλεις τὴ Χαλκηδόνα καὶ τὸ Βυζάντιο (Κωνσταντινούπολη), κυρίως ὅμως, καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα, ἡ Μίλητος, ἡ ὁποία ἵδρυσε τὴ Σινώπη καὶ τὴν Τραπεζούντα στὶς σημερινὲς τουρκικὲς ἀκτές, τὴ Διοσκουριάδα καί, ἴσως, τὴν Φάσι στὴ Γεωργία, τὴν Ὀλβία στὴ νότια Ρωσία, τὴν Ἴστρο καὶ τοὺς Τόμους (Κωνσταντία) στὴ Ρουμανία. Τὸν 6ο αἰώνα ἀποικίστηκε ἡ Κριμαία, ὅπου δημιουργήθηκε τὸ κράτος τοῦ Βοσπόρου.

Ἐπίδραση σὲ μὴ Ἕλληνες

Ὁ ἀποικισμός, τέλος, ἄσκησε ἐπίδραση σὲ μὴ ἑλληνικοὺς λαοὺς καὶ κράτη στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή. Σὲ ποιὸ βαθμὸ τὸ ἑλληνικὸ πρότυπο μπορεῖ νὰ ἐπηρέασε τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐτρουσκικοῦ κράτους εἶναι ἕνα ἐρώτημα ποὺ μπορεῖ ἐδῶ νὰ παραμείνει ἀνοιχτό. Πάντως οἱ Ἐτροῦσκοι υἱοθέτησαν τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο καὶ εἰσήγαγαν τόσο πολλὰ ἑλληνικὰ καλλιτεχνικὰ προϊόντα, ὥστε οἱ νεκροπόλεις καὶ οἱ πόλεις τους θεωρήθηκαν ἀρχικὰ ἑλληνικὲς ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς. Ἐπιπλέον, ἡ ἑλληνικὴ παρουσία στὴν κεντρικὴ Ἰταλία, ὅπως καὶ στὴ Ρώμη, εἶναι ἕνα ἀδιαφιλονίκητο γεγονός, ὄχι μόνο σύμφωνα μὲ τὸ μύθο, ἀλλὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὰ σημερινὰ ἀνασκαφικὰ εὑρήματα, μολονότι καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀποσαφηνιστεῖ οἱ συγκεκριμένες ἐπιδράσεις. Μόνο μὲ τὶς ἀνασκαφὲς ἔγινε τελικὰ γνωστὴ ἡ πολιτιστικὴ ἐπίδραση τοῦ ἀποικιακοῦ ἑλληνισμοῦ στὸν ἀλστάττιο πολιτισμό[5] καὶ στοὺς Κέλτες τῆς δυτικῆς καὶ τῆς κεντροδυτικῆς Εὐρώπης —πράγμα ποὺ μαρτυρεῖται ἄμεσα ἀπὸ ἀντικείμενα ἑλληνικῆς τέχνης καὶ χειροτεχνίας, ὅπως διάφορα ἀγγεῖα ἢ ὁ μεγαλοπρεπὴς κρατήρας ἀπὸ τὸ Βὶξ τῆς Γαλλίας, ἀλλὰ καὶ ἔμμεσα ἀπὸ τὴν ντόπια παραγωγή. Κάτι παρόμοιο μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τοὺς Σκύθες τῆς νότιας Ρωσίας, τῶν ὁποίων τοὺς δεσμοὺς μὲ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Ἡρόδοτος.

Κρίση

Μεταβολὲς στὴν τάξη τῶν εὐγενῶν

Παρὰ τὴν ἐκροὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ σταθεροποίηση πού, μεταξὺ ἄλλων, ἐπιτεύχθηκε μὲ τὸν ἀποικισμό, οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις μεταβλήθηκαν γιὰ διάφορους λόγους, ποὺ ἡ μεταξύ τους συνάρτηση κάθε ἄλλο παρὰ σαφὴς εἶναι. Πάντως, ἀπὸ τὴ μία πλευρά, ἡ ἀριστοκρατία

[5] [Ὀνομάστηκε ἔτσι ἀπὸ τὴν πόλη Hallstatt τῆς σημερινῆς Αὐστρίας, ὅπου ἀνακαλύφθηκε μεγάλο νεκροταφεῖο μὲ περισσότερους ἀπὸ χίλιους τάφους ποὺ περιεῖχαν ἀγγεῖα, ὅπλα, σκεύη καὶ κοσμήματα ἑνὸς χαρακτηριστικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται περὶ τὸ 800 π.Χ.]

ἄρχισε νὰ διαλύεται. Μερικὲς οἰκογένειες πτώχευσαν καὶ ξέπεσαν, ἐνῶ ἄλλες, ὅπως οἱ Βακχιάδες στὴν Κόρινθο ἢ οἱ Πενθιλίδες στὴ Λέσβο, αὔξησαν τὴν περιουσία καὶ τὴν ἐπιρροή τους καὶ συγκέντρωσαν στὰ χέρια τους τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ κατέστη ἐφικτὸ καὶ ἀργότερα ἐπιταχύνθηκε —προσοχή: χωρὶς νὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ αὐτὴ ἡ αἰτία του— ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔγγειος ἰδιοκτησία, ἡ ὁποία ἀνέκαθεν εἶχε ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς περιουσίας, ἔχασε τὸν σταθερό της χαρακτῆρα μὲ τὴν υἱοθέτηση τοῦ χρηματικοῦ συστήματος. Ἡ χρήση τοῦ τελευταίου παραλήφθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τοὺς Λυδοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ κατόπιν ἐπεκτάθηκε. Ἐπιπλέον, αὐξήθηκαν καὶ οἱ ἐμπορικὲς ἐπαφές, καὶ ὁ λόγος γι' αὐτὸ ἦταν ἐπίσης ἡ χρήση τοῦ νομίσματος, ἀλλὰ καὶ ἡ αὐξημένη ναυτικὴ δραστηριότητα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παλαιότερους τυχοδιῶκτες ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ἐνταγμένοι στὴν κοινότητα καὶ γι' αὐτὸ ἀντιμετωπίζονταν μὲ δυσπιστία, φορέας τοῦ ἐμπορίου ἦταν τώρα ἡ ἀριστοκρατία, ἢ καλύτερα μεμονωμένα μέλη της, τὰ ὁποῖα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο κατάφερναν νὰ ἀποκτήσουν μεγαλύτερη περιουσία. Μὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς ἐπῆλθε ρῆγμα στὴν ἀρχὴ τῆς ἰσότητας τῆς ἀριστοκρατίας, πράγμα πού, ὅπως ἦταν φυσικό, προκάλεσε ἀναταραχή.

Ἀναταραχὴ ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα

Ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία ὅμως δὲν ἀνατράπηκε μόνον ἄνωθεν. Παρὰ τὸν ἀποικισμό, σημειώθηκε περαιτέρω αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Κατ' ἐπέκταση, ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει στενότητα γῆς, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες ὁλοένα καὶ περισσότερο χρεώνονταν στὴν ἀριστοκρατία καὶ σὲ περίπτωση ἀντιδικίας ἔχαναν τὴ γῆ τους πρὸς ὄφελος τῶν εὐγενῶν. Ἀδίστακτη πολιτικὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἀξιωματούχων εὐγενῶν καί, πιθανότατα, ἄδικες δικαστικὲς ἀποφάσεις ἀπὸ τοὺς ἐπιφορτισμένους μὲ τὴν ἀπονομὴ δικαιοσύνης συνέβαλαν ὥστε ἡ ἔνδεια νὰ ὁδηγήσει σὲ περαιτέρω ἀναταραχές, οἱ ὁποῖες κορυφώθηκαν στὸ σύνθημα γιὰ παραγραφὴ τῶν χρεῶν ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ ἀναδασμὸ τῆς γῆς. Ἐντούτοις δὲν μποροῦμε ἀβασάνιστα νὰ ποῦμε ὅτι ὁ πληθυσμὸς βυθιζόταν βαθμιαῖα σὲ ὑπερβολική, δραματικὴ φτώχεια, γιατί, ὅπως δείχνει ἡ ἐξέλιξη, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ εὔποροι ἀγρότες, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἰδιότητά τους τῶν ὁπλιτῶν ἀπέκτησαν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροή.

Γυναῖκες

Μεταβολὴ τοῦ ρόλου τῆς γυναίκας

Σὲ συνάρτηση μὲ αὐτὴ τὴν κρίση βρίσκεται πιθανὸν καὶ ἡ —ἐπίσης πιθανὴ μόνο— ἀλλαγὴ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀξιολογοῦσαν τὴ γυναίκα. Ἐνῶ στὴν ὁμηρικὴ ἐποχὴ ἡ —ἀριστοκράτισσα— γυναίκα εἶχε σχεδὸν τὰ ἴδια δικαιώματα μὲ τὸν ἄντρα καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, βρισκόταν ψηλὰ στὴν ἐκτίμηση τῶν ἀνθρώπων, στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἄρχισε, καθὼς φαίνεται, μιὰ μεταβολή. Βέβαια, ἀπὸ τὰ ποιήματα τῆς Σαπφῶς, καθὼς καὶ

ἀπὸ τὶς ἀρχαϊκὲς κόρες, συμπεραίνουμε ὅτι οἱ γυναῖκες τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας ἐξακολουθοῦσαν νὰ κατέχουν περίοπτη θέση. Τώρα ὅμως κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους καὶ τὰ πρῶτα δείγματα μίσους πρὸς τὶς γυναῖκες, πράγμα τὸ ὁποῖο μᾶς ξενίζει. Τὸ συναντᾶμε στὸν Βοιωτὸ ποιητὴ Ἡσίοδο, στὸν Ἀρχίλοχο τὸν Πάριο, τὸν στρατιώτη ποὺ συνέθετε ποιήματα, στὸν Σάμιο ποιητὴ Σημωνίδη. Ὅταν ἀκοῦμε ὅτι ἡ γυναίκα κάθεται στὸ σπίτι καὶ τρώει, ἐνῶ ὁ ἄντρας πρέπει νὰ δουλεύει ἔξω, ἢ ὅταν οἱ ποιητὲς προειδοποιοῦν ὅτι οἱ γυναῖκες ἀποπλανοῦν σεξουαλικά, πράγμα ποὺ ἔχει ἐπιπλέον ὡς συνέπεια νὰ γεννιοῦνται παιδιὰ περισσότερα τοῦ δέοντος, εἶναι εὔλογο νὰ διακρίνουμε κι ἐδῶ μιὰ ἐπίδραση τῆς ὁλοένα καὶ πιὸ στενόχωρης κοινωνικῆς κατάστασης. Βλέπουμε ἀκόμη ὅτι στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἐμφανίζονται καὶ οἱ ἑταῖρες καὶ ἡ ὁμοφυλοφιλία, φαινόμενα καὶ τὰ δύο ἀκόμη ἄγνωστα στὸν Ὅμηρο, τὰ ὁποῖα δὲν μποροῦμε νὰ ἀναγάγουμε σὲ κοινωνικὰ αἴτια καὶ μόνο.

Ὁπλίτες καὶ κρατικὴ θεμελίωση

Συνοριακοὶ πόλεμοι

Ἡ ἔλλειψη γῆς δὲν ἔγινε αἰσθητὴ μόνο σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο. Καὶ οἱ *πόλεις*, ἐκτὸς τοῦ ἀποικισμοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτόν, προσπάθησαν νὰ πετύχουν διεύρυνση τῆς καλλιεργήσιμης γῆς μέσα στὴν ἕως τότε περιοχὴ ἐγκατάστασης. Ἔτσι ἀνέκυψαν συνοριακοὶ πόλεμοι, ὅπως λόγου χάρη ἡ πρώιμη ἀναμέτρηση γιὰ τὸ Ληλάντιο πεδίο μεταξὺ Ἐρέτριας καὶ Χαλκίδας στὴν Εὔβοια, ὁ πόλεμος γιὰ τὴ Σαλαμίνα μεταξὺ Ἀθήνας καὶ Μεγάρων ἢ ὁ πόλεμος γιὰ τὴν πεδιάδα τῆς Κυνουρίας ἀνάμεσα στὸ Ἄργος καὶ τὴ Σπάρτη. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία πολέμων ἐντάσσεται καὶ ἡ καθυπόταξη τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Ἂν λοιπὸν στὴν ἐποχὴ τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας οἱ πόλεμοι διεξάγονταν μόνο ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς, ἐνῶ τὸν ἁπλὸ λαό, τὸν *δῆμο*, τὸν χρησιμοποιοῦσαν μᾶλλον ἐπικουρικά, τώρα ὁ δῆμος ἄρχισε νὰ παίζει αὐτόνομο ρόλο. Αὐτὸ συνέβη ἐν μέρει λόγω τῆς αὐξανόμενης ἀνάγκης γιὰ πιὸ μαζικὴ στράτευση καὶ ἐν μέρει λόγω τῶν νέων δυνατοτήτων ποὺ πρόσφερε ἡ τεχνικὴ ἐξέλιξη τοῦ ὁπλισμοῦ. Ἔτσι τώρα, μετὰ τὶς προβαθμίδες τῆς ὁμηρικῆς ἐποχῆς, οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες, φορώντας τὸν ὁπλισμὸ (*ὅπλον*, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία *ὁπλίτες*) τὸν ὁποῖο εἶχαν προμηθευτεῖ καὶ πληρώσει οἱ ἴδιοι, πολεμοῦσαν πεζοὶ στὸν κλειστὸ σχηματισμὸ τῆς φάλαγγας, ἂν καὶ ὁπωσδήποτε μαζὶ μὲ εὐγενεῖς καὶ ὑπὸ τὶς διαταγὲς τῶν τελευταίων. Ἡ αὐξημένη σημασία ποὺ ἀπέκτησαν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ πιὸ εὔποροι ἀγρότες δημιούργησε τὸ αἴτημα γιὰ μεγαλύτερη συμμετοχή τους στὴν ἐξουσία ἀπ' ὅ,τι συνηθιζόταν στὸ παραδοσιακὸ κράτος τῶν εὐγενῶν. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπέκτησαν αὐτὴ τὴν ἐξουσία, καὶ ὅτι πέτυχαν κατὰ συνέπεια κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἄνοδο, ἀντικρούει τὴν ἀντίληψη ὅτι ὁ πληθυσμὸς ἔπεφτε ἀδιάκοπα σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἐξαθλίωση.

Ἐνδιάμεσα στρώματα

Σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ ἀναταραχὴ μπορεῖ νὰ συνέβαλαν καὶ τὰ μᾶλλον ὀλιγάριθμα ἄτομα τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀποκτήσει περιουσία ὡς τεχνίτες ἢ ἔμποροι καὶ τὰ ὁποῖα ἐπιδίωκαν ἀναβάθμιση τῆς θέσης τους μέσα στὴν κοινωνία. Ἡ παρουσία καὶ ἡ ἐπίδρασή τους ἐντοπίζεται μᾶλλον στὶς πόλεις ποὺ διέθεταν λιμάνια· δὲν ἔπαιζαν πάντως οὐσιαστικὸ ρόλο ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους παράγοντες.

Συνταγματικὸ κράτος

Οἱ πολιτικὲς διαμάχες ποὺ εἶχαν ἀνακύψει κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο στὶς περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις κράτη δὲν εἶχαν παντοῦ τὰ ἴδια ἀποτελέσματα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν συμφώνησε νὰ ὁριστεῖ ἕνας ἄνδρας ὡς διαιτητὴς (*αἰσυμνήτης*) ἢ συμφιλιωτὴς (*διαλλακτής*): αὐτὸς ἀναδιοργάνωσε τὴν κοινωνία καὶ τὸ κράτος μὲ τὴν αὐθεντία του, ποὺ εἶχε δοκιμαστεῖ στὸ παρελθόν, καὶ μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν ὑπερεξουσιῶν ποὺ τοῦ δόθηκαν. Χωρὶς νὰ εἶναι πάντα ἱστορικὰ ἐπιβεβαιωμένη ἡ ὕπαρξη τῶν συγκεκριμένων προσώπων, μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ μεταγενέστερες παραδόσεις τὰ ὀνόματα τοῦ Ζάλευκου ἀπὸ τοὺς Ἐπιζεφύριους Λοκροὺς στὴ νότια Ἰταλία (γύρω στὸ 600), τοῦ Χαρώνδα ἀπὸ τὴν Κατάνη στὴ Σικελία (6ος αἰώνας), τοῦ Λυκούργου στὴ Σπάρτη, στὴν Ἀθήνα τοῦ μᾶλλον θρυλικοῦ Δράκοντα καὶ τοῦ Σόλωνα, ὁ ὁποῖος ὅμως εἶναι πιὰ βέβαιο ὅτι ὑπῆρξε ἱστορικὸ πρόσωπο (ἀρχὲς 6ου αἰώνα), καθὼς καὶ τοῦ Πιττακοῦ στὴ Μυτιλήνη τῆς Λέσβου (7ος/6ος αἰώνας). Ὅλοι αὐτοὶ μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τους χάραξαν μιὰ πορεία ἀπομάκρυνσης ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία, ἀφοῦ κατάρτισαν γραπτοὺς νόμους, δημόσια ἀναρτημένους (Σόλων· ἀκόμη καὶ σήμερα σώζονται σκαλισμένοι σὲ πέτρα οἱ νόμοι τῆς Γόρτυνας στὴν Κρήτη, οἱ ὁποῖοι ἀνανεώθηκαν καὶ καταγράφηκαν γύρω στὸ 450), σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα ἀκόμη καὶ πολιτεύματα. Παρέχοντας λοιπὸν ἀσφάλεια δικαίου, ὁλοκλήρωσαν τὴν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸν ἄγραφο ἐθιμικὸ κώδικα τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας καὶ ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη κατάχρησή του. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἄνοιξαν ρωγμὲς στὸ ἀριστοκρατικὸ καθεστώς: Κάπου κάπου ἡ ἀνάληψη ἑνὸς ἀξιώματος συνδεόταν πιὰ μόνο μὲ τὴν περιουσία, ἄρα ἀκόμη καὶ μὴ ἀριστοκράτες μποροῦσαν νὰ τὸ καταλάβουν· ὁ δῆμος ἀπέκτησε περισσότερα δικαιώματα συμμετοχῆς στὰ κοινά, ἐφόσον τὰ μέλη του μποροῦσαν νὰ προσφέρουν ὑπηρεσίες ὡς ὁπλίτες· ἀπαράδεκτες συνέπειες τῶν ἀγροτικῶν χρεῶν ἐξαλείφθηκαν.

Ἡ τυραννίδα

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ μιὰ τέτοια εἰρηνικὴ συμφωνία δὲν πραγματοποιήθηκε ἢ ἀπέτυχε, δὲν ὑπῆρξε λαϊκὴ ἐξέγερση, ἀλλὰ ἕνας ἀριστοκράτης σφετερίστηκε ἐξ ὁλοκλήρου τὴν ἐξουσία: ὁ τύραννος. Ἡ πιὸ πρώιμη τυραννίδα ἦταν αὐτὴ τῶν Κυψελιδῶν στὴν Κόρινθο, μὲ τὸν ἱδρυτή της Κύψελο καὶ

Ἡ τυραννίδα ὡς μεταβατικὸ στάδιο

τὸν γιό του Περίανδρο, ὁ ὁποῖος ἀπέκτησε φήμη μεγαλύτερη ἀπὸ τοῦ πατέρα του. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸν ἡ ἐξουσία τους ἔσβησε. Στὴ γειτονικὴ Σικυώνα κατόρθωσε νὰ ἑδραιώσει τυραννίδα τὸ γένος τῶν Ὀρθαγοριδῶν. Τὰ ὀνόματα τῶν ἡγεμόνων της δὲν μᾶς παραδίδονται σαφῶς, μὲ ἐξαίρεση αὐτὸ τοῦ προτελευταίου, τοῦ Κλεισθένη, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα, ἐνῶ ὁ γιός του ἀνατράπηκε ἀργότερα. Γιὰ τὴν τυραννίδα τοῦ Θεαγένη στὰ Μέγαρα ἔχουμε μόνο πενιχρὲς πληροφορίες· ὅσο γιὰ τὸν Ἀθηναῖο γαμπρό του, τὸν Κύλωνα, μαθαίνουμε μόνο γιὰ μιὰ ἀποτυχημένη προσπάθεια πραξικοπήματός του γύρω στὸ 635. Πολὺ μεγαλύτερη ἐπιτυχία εἶχε στὴν Ἀθήνα ὁ Πεισίστρατος, ὁ ὁποῖος μέσα στὶς διαμάχες τῆς περιόδου μετὰ τὸν Σόλωνα μπόρεσε ὄχι μόνο νὰ διατηρήσει γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα τὴν ἐξουσία, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν κληροδοτήσει ἀπρόσκοπτα στοὺς γιούς του Ἱππία καὶ Ἵππαρχο. Ἡ πτώση τους δὲν ἦταν ἔργο τῶν διψασμένων γιὰ ἐλευθερία Ἀθηναίων. Ὁ Ἵππαρχος δολοφονήθηκε γιὰ λόγους προσωπικῆς ἐκδίκησης καὶ μόνο, καὶ τὸν Ἱππία τὸν ἀνέτρεψαν οἱ Σπαρτιάτες.

Στὰ νησιὰ εἴχαμε π.χ. τὸν τύραννο Λύγδαμη τῆς Νάξου, στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα. Τὶς περισσότερες πληροφορίες ὅμως, καὶ ταυτόχρονα αὐτὲς ποὺ προκαλοῦν τὴ μεγαλύτερη σύγχυση, τὶς ἀντλοῦμε γιὰ τὴν τυραννίδα στὴ Λέσβο ἀπὸ τὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα ποιήματα τοῦ Ἀλκαίου (ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα). Ἀρκετὰ ὀνόματα τυράννων διαδέχονται τὸ ἕνα τὸ ἄλλο: ὁ Μέλαγχρος, ὁ Μυρσίλος, ὁ Πιττακός. Ἔτσι, μέσω αὐτῆς τῆς σύγχρονης μαρτυρίας, μαθαίνουμε ἀπὸ αὐθεντικὴ πηγὴ πόσο περίπλοκη ἦταν ἡ ἐκεῖ πολιτικὴ κατάσταση. Τέλος στὴ Σάμο, πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα, κυβερνοῦσε ὁ φημισμένος Πολυκράτης, ὁ ὁποῖος —καὶ σ' αὐτὸ ἀποτελοῦσε μᾶλλον ἐξαίρεση— προσπάθησε νὰ θεμελιώσει μιὰ θαλασσοκρατία, ἀλλὰ ἀναγκάστηκε νὰ ὑποταχθεῖ στὴ νέα ὑπερδύναμη, τὴν Περσία. Ἡ θανάτωσή του ἀπὸ τοὺς Πέρσες ἦταν τόσο ἀποτρόπαιη ποὺ ὁ Ἡρόδοτος δὲν θέλησε νὰ τὴν περιγράψει, καὶ οἱ διάδοχοί του, ὅπως καὶ ἄλλοι ὅμοιοί τους στὴν ἴδια περίοδο, δὲν ἦταν παρὰ ὑποτελεῖς τῶν Περσῶν.

Ἡ τυραννίδα ἦταν ἕνα φαινόμενο ποὺ ἔκανε βέβαια τὴν ἐμφάνισή του σὲ πολλὰ μέρη, ὄχι ὅμως καὶ παντοῦ. Κι ἐκεῖ ὅπου ἐμφανίστηκε εἶχε διάρκεια τὸ πολὺ δύο, σὲ σπάνιες περιπτώσεις τρεῖς γενιὲς ἡγεμόνων. Στὴν οὐσία λοιπὸν δὲν ἦταν παρὰ ἕνα μεταβατικὸ στάδιο, καὶ μάλιστα οὔτε κὰν ἀπαραίτητο. Πολλὲς μορφὲς τυράννων (ὁ Περίανδρος τῆς Κορίνθου, ὁ Πολυκράτης τῆς Σάμου), μὲ τὸ ἐνίοτε ζοφερὸ μεγαλεῖο τους, μᾶς παρέσυραν καὶ μᾶς παρασέρνουν ἀκόμη νὰ τοὺς ἀντιμετωπίζουμε ὡς μεμονωμένα φαινόμενα καὶ νὰ ὑπερτονίζουμε τὸ ρόλο τους. Αὐτὸς ὅμως ὁ ζοφερὸς χαρακτήρας καὶ γενικὰ ἡ ἀρνητικὴ ἀποτίμηση τῆς τυραννίδας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρόκειται γιὰ μιὰ καθαρὰ καταπιεστικὴ μορφὴ ἐξουσίας, εἶναι σὲ

μεγάλο βαθμὸ μεταγενέστερη ἀρχαία παράδοση, ἡ ὁποία ἀντιπαρέβαλλε αὐτὴν τὴ μορφὴ ἐξουσίας μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ συνταγματικοῦ κράτους ποὺ γενικὰ τὴ διαδέχτηκε.

Προέλευση καὶ ἐξουσία τῶν τυράννων

Στὴν ἐποχή τους ὅμως οἱ τύραννοι ἦταν κοινωνικὰ ἀποδεκτοί, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν ἑπτὰ σοφῶν συγκαταλέγονταν καὶ τύραννοι (Περίανδρος) μαζὶ μὲ μὴ τυράννους νομοθέτες καὶ φιλοσόφους. Κι ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ἦταν καὶ ἀξιοζήλευτοι μονάρχες, ὅπως ὁ Κλεισθένης τῆς Σικυώνας, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νὰ ἀναζητᾶ γαμπρὸ γιὰ τὴν κόρη του Ἀγαρίστη ἀνάμεσα σὲ ὑποψηφίους ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ἑλληνικὴ ἀριστοκρατία. Ἐξάλλου οἱ τύραννοι φρόντιζαν ὅσο ἦταν δυνατὸν τὶς σχέσεις τους μὲ τὴν ἀριστοκρατία, ἀπὸ τὴν ὁποία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέρχονταν καὶ οἱ ἴδιοι. Ὁ Πεισίστρατος ἄφησε στοὺς ἀριστοκράτες τὴν κατοχὴ τῶν πιὸ ὑψηλῶν ἀξιωμάτων, ὅπως συνέβαινε μέχρι τότε, καὶ κράτησε γιὰ τὸν ἑαυτό του, κι αὐτὸ ἀνεπίσημα μόνο, τὸ δικαίωμα νὰ παίρνει τὶς πραγματικὲς ἀποφάσεις. Οἱ τύραννοι προώθησαν μὲ ζῆλο τὴ λατρεία τῶν θεῶν ποὺ συνδέονταν μὲ τὴν ἀριστοκρατία (ναοὶ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Διὸς στὴν Ἀθήνα) καὶ ἔδιναν μεγάλη σημασία στὴ διατήρηση καλῶν σχέσεων μὲ τὰ μαντεῖα, προπαντὸς μὲ τῶν Δελφῶν, καὶ στὴ συμμετοχή τους στοὺς πανελλήνιους ἀγῶνες εὐγενῶν. Γιὰ πολλοὺς ἀκοῦμε ὅτι εἶχαν ἀναδειχθεῖ ὀλυμπιονίκες. Μολονότι λοιπὸν οἱ τύραννοι διατηροῦσαν ἕναν ἔντονα ἀριστοκρατικὸ τρόπο ζωῆς, καὶ μόνη ἡ ὕπαρξή τους ἀντέβαινε φυσικὰ στὴ βασικὴ ἀρχὴ τῆς ἀριστοκρατικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ στὴν ἰσότητα μεταξὺ τῶν *ἀρίστων*. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἐν μέρει πολεμήθηκαν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἴδιας τους τῆς τάξης, καὶ μὲ τὴ σειρά τους ἔλαβαν προφυλακτικὰ μέτρα ἐναντίον της. Ἄλλα ἀπὸ τὰ μέτρα αὐτὰ ἔπλητταν μεμονωμένα ἄτομα, ὅπως ἡ ἐξορία καὶ οἱ δημεύσεις, ἄλλα ὅμως ἀπέβλεπαν καὶ σὲ δομικὲς μεταβολές. Ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ μέτρα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἦταν ἡ μεταρρύθμιση τῶν φυλῶν. Ἀποσκοποῦσε στὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ ἀριστοκράτες στὸ λαὸ μέσω τῆς λατρείας στὸ πλαίσιο τῶν φυλῶν καὶ τῶν φρατριῶν, ἀφοῦ ἡ τελευταία βρισκόταν στὰ χέρια τῆς ἀριστοκρατίας. Ὡστόσο ὁ Πεισίστρατος γιὰ παράδειγμα δὲν προχώρησε σὲ τέτοια μεταρρύθμιση, καὶ προφανῶς δὲν τὴν εἶχε ἀνάγκη.

Οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς τυραννίδας ἦταν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ ἀγῶνες ἐπικράτησης μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀριστοκρατία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ δυσαρέσκεια μεγάλων τμημάτων τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ μέσα συχνὰ ἦταν ἁπλῶς χρήματα καὶ μισθοφόροι. Ἔτσι κατόρθωναν οἱ τύραννοι νὰ κυριαρχήσουν καὶ νὰ παραμείνουν στὴν ἐξουσία. Βέβαια, εἶναι πιθανὸν ὅτι παράλληλα ἔπαιζαν κάποιο ρόλο καὶ ὁμάδες τεχνιτῶν καὶ ἐμπόρων, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Κόρινθο, ποὺ ἦταν λιμάνι, καὶ στὸ νησὶ τῆς Σάμου. Ὡστόσο, τὸ ἀποφασιστικῆς σημασίας κοινωνικὸ στρῶμα ἐξακο-

λουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ ἀγροτικῆς σύστασης *δῆμος*, τὸν ὁποῖο ὁ τύραννος φρόντιζε νὰ κρατᾶ εὐχαριστημένο. Αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ μέσω τῆς οἰκονομικῆς ἐξυγίανσης (λόγου χάρη μὲ τὴν κατάσχεση ἀριστοκρατικῆς γῆς), ἀλλὰ καὶ μέσω τῆς προώθησης ἀγροτικῶν λατρειῶν, ὁπότε ὁ τύραννος ἐρχόταν καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἀντιμέτωπος μὲ τὴν ἀριστοκρατία. Σὲ σπάνιες μόνο περιπτώσεις ἐπιδίωξαν οἱ τύραννοι ἐξωτερικὴ κυριαρχία. Οἱ βλέψεις τῶν Πεισιστρατιδῶν γιὰ τὸ μικρασιατικὸ Σίγειο εἶχαν δευτερεύουσα σημασία, ἐνῶ ὁ Κυψελίδης Περίανδρος εἶχε ὑπὸ τὴν ἐξουσία του, ἐν μέρει μέσω τῶν γιῶν του, τὴν Ἐπίδαυρο, τὴν Κέρκυρα καὶ τὴν Ποτείδαια. Ἐκτὸς αὐτοῦ κλήθηκε ὡς διαιτητὴς σὲ διεθνεῖς διαφορές, καὶ ἀπόδειξη γιὰ τοὺς δυναστικούς του δεσμοὺς ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀνιψιούς του ὀνομάστηκε Ψαμμήτιχος, παίρνοντας τὸ ὄνομα βασιλέων τῆς Αἰγύπτου. Στὴν περίοδο τῆς κυριαρχίας τοῦ Περιάνδρου τοποθετεῖται ἡ ἄνθηση τῆς παραγωγῆς ἐξαγόμενης κορινθιακῆς κεραμικῆς. Ἡ θαλασσοκρατία τοῦ Πολυκράτη, ἂν καὶ ὁ τύραννος συμμάχησε μὲ τὴν Περσία καὶ τὴν Αἴγυπτο, ἔπεσε ὡστόσο, ὅπως καὶ ἡ τελευταία, θύμα τῆς περσικῆς κοσμοκρατορίας.

Λειτουργία τῆς τυραννίδας

Ἡ τυραννίδα λοιπὸν ἦταν ἕνα ἀφ' ἑαυτοῦ ἀμφίσημο σύστημα, τὸ ὁποῖο δὲν ἑρμηνεύεται ἐπαρκῶς, οὔτε ὀρθά, ἂν ὁ τύραννος θεωρηθεῖ ὡς ὑπερτροφικὸς ἀριστοκράτης διψασμένος γιὰ ἐξουσία, ἢ ὡς ἐργαλεῖο ἑνὸς ὑπὸ ἐξέγερση δήμου. Ἡ ἱστορικὴ λειτουργία τῆς τυραννίδας ἦταν νὰ ἐναντιωθεῖ στὴν κυριαρχία τῆς ἀριστοκρατίας καὶ νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο γιὰ τὸ πολιτικὰ θεσμοθετημένο κράτος τῶν ὁπλιτῶν, τὸ ὁποῖο κατὰ κανόνα τὴν κατέλυσε, κι αὐτὸ ἦταν ἕνα ἀποτέλεσμα κοινὸ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες μορφὲς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀντιπαράθεσης μέσα στὴν κρίση τῆς ἀρχαϊκῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τυραννίδα, βραχύβια ὅπως ἦταν, ἀποτελεῖ μόνο μιὰ μορφὴ ἐκδήλωσης αὐτῆς τῆς κρίσης, ἐντυπωσιακὴ βέβαια καὶ θεαματική.

Σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολὴ

Ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ ἐκτέθηκαν πιὸ πάνω χαρακτηρίζονται μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι μπόρεσαν νὰ ἐξελιχθοῦν ἀνενόχλητα ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ Ἕλληνες εἶχαν πολύπλευρες σχέσεις μὲ τὸν τότε πολιτισμένο κόσμο, δηλαδὴ μὲ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν προκλασικῶν χρόνων ἀντικατοπτρίζει κατὰ τρόπο ἀντιστρόφως ἀνάλογο τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὰ ἀρχαῖα ἀνατολικὰ κράτη: ἡ ἑλληνικὴ ἀνάπτυξη ἦταν δυνατὴ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὰ κράτη αὐτὰ δὲν ἐξαπλώθηκαν τόσο μακριὰ πρὸς τὰ δυτικά, πράγμα ποὺ καθίσταται ἰδιαίτερα σαφὲς ἀπὸ τὴ μετέπειτα περσικὴ ἐπίθεση καὶ τὶς συνέπειές της. Κι ἐπειδὴ στὴν Ἀνατολὴ ὑπῆρχαν παγιωμένα κράτη, οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν πλευρά τους δὲν μποροῦσαν νὰ ἀποκτήσουν ἐκεῖ πολιτικὴ

Ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή

ἰσχύ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως, ἡ ἐπίδραση τῆς Ἀνατολῆς στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε ἔντονη. Ὅλο καὶ περισσότερο ἀνακαλύπτουμε στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία ἀντιστοιχίες μὲ τὶς ἀνατολικὲς μυθολογίες. Στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ ἀντιστοιχίες αὐτὲς πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὴν κοινὴ προέλευση ἢ στὴν ἐξάρτηση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, πρέπει νὰ ἀπαντήσουμε στὸ πνεῦμα τῆς δεύτερης δυνατότητας. Ἡ πρώιμη ἑλληνικὴ φιλοσοφία γεννήθηκε πιθανῶς σὲ συνειδητὴ ἀντιπαράθεση πρὸς τὴν ἀρχαία ἀνατολικὴ σκέψη. Οἱ ἀρχαϊκοὶ κοῦροι ἀποτελοῦν καταφανῶς δάνειο ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ πλαστική. Ὁ ἀνατολίζων ρυθμὸς στὴν κεραμικὴ πῆρε στὴν ἐποχή μας τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὶς παραστάσεις μορφῶν καὶ φυτῶν οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ξαφνικὰ καὶ ἀποτελοῦν προσαρμογὴ ἀνατολικῶν προτύπων. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων πουθενὰ δὲν φαίνεται καθαρότερα παρὰ στὸν πλήρη ἐκτοπισμὸ τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ ἀπὸ τὴν κομψὴ πληθωρικότητα στὴν ἀγγειογραφία αὐτῶν τῶν χρόνων —στοιχεῖο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Μὲ τὴν ἴδια σαφήνεια πρέπει νὰ ἐντάξουμε ἱστορικὰ καὶ τὴν υἱοθέτηση τῆς γραφῆς. Ὅτι ἡ γραφὴ ἀποτελοῦσε δάνειο ἀπὸ τοὺς Φοίνικες τὸ ἤξεραν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες. Νεότερες ἔρευνες ὄχι μόνο τὸ ἐπιβεβαίωσαν, ἀλλὰ ἀπέδειξαν σαφῶς ὅτι ἀκόμη καὶ τὰ ὑλικὰ γραφῆς καὶ ὁ τρόπος διδασκαλίας της εἶχαν φοινικικὰ πρότυπα. Ὡστόσο οἱ Ἕλληνες, προσθέτοντας τὰ σύμβολα τῶν φωνηέντων, ἀνήγαγαν αὐτὴ τὴ γραφὴ σὲ ἕνα μέσο ἐπικοινωνίας ποὺ μπόρεσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ σὲ οἰκουμενικὴ κλίμακα. Ἔναυσμα γιὰ τὴν υἱοθέτηση τῆς γραφῆς μπορεῖ νὰ ὑπῆρξε ἡ ἐπαφὴ μὲ Φοίνικες ἐμπόρους, οἱ Ἕλληνες ὅμως διεύρυναν ἀμέσως τὴ χρήση της καὶ τὴν ἔθεσαν σὲ ἐφαρμογὴ σὲ ὅλες τὶς περιστάσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς, καὶ γιὰ νὰ γράψουν ποίηση. Ἡ γραφὴ ἦταν διαδεδομένη σὲ ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας, πράγμα ποὺ ταυτόχρονα χαρακτηρίζει αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία.

Ἀλλὰ καὶ στὸν πολιτικὸ τομέα γινόταν αἰσθητὴ ἡ παρουσία τῶν μὲν στοὺς δέ, καὶ ὑπῆρχαν σχέσεις ἀλληλεπίδρασης: Ἕλληνες μισθοφόροι πολέμησαν στὴν Αἴγυπτο, ἐναντίον τῆς ἀσσυριακῆς ἐπικυριαρχίας, καὶ στὴ Βαβυλωνία (ὁ ἀδελφὸς τοῦ ποιητῆ Ἀλκαίου, ὁ Ἀντιμενίδας). Στὴν Αἴγυπτο οἱ Ἕλληνες εἶχαν στὴ μοναδικὴ πόλη ποὺ ἵδρυσαν ἐκεῖ, τὴ Ναύκρατη, ἕναν ἐμπορικὸ σταθμό, ὅπου ὡστόσο εἶχαν περιοριστεῖ ἀπὸ τὸν Αἰγύπτιο βασιλιά, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες στὴν Κυρήνη ἀναμείχθηκαν σὲ αἰγυπτιακὲς δυναστικὲς διαμάχες. Ὁ βασιλιὰς τῶν Αἰγυπτίων Ἄμασης συμμάχησε κατὰ τῆς Περσίας μὲ τὸν τύραννο Πολυκράτη (τὸν γνωστὸ γιὰ τὸ δαχτυλίδι του[6]), κι ἔχουμε ἤδη πεῖ ὅτι οἱ Κυψελίδες, δίνοντας τὸ ὄνομα Ψαμμήτιχος σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη τους, ἤθελαν, ὅπως φαίνεται, νὰ ἐκφρά-

[6] [Τὸ μύθο γιὰ τὸ δαχτυλίδι τοῦ Πολυκράτη τὸν ἀναφέρει πρῶτος ὁ Ἡρόδοτος, Γ΄ 40-43.]

σουν τὶς σχέσεις καλῆς γειτονίας μὲ τὴν Αἴγυπτο. Οἱ Ἕλληνες ὅμως ἦταν κυρίως συνδεδεμένοι μὲ τὶς μικρασιατικὲς δυνάμεις. Δὲν ἦταν μόνο ὅτι βασιλεῖς τῶν Φρυγῶν καὶ τῶν Λυδῶν (ὁ Μίδας, ὁ Γύγης, ὁ Κροῖσος) ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς εἰκόνας ποὺ εἶχαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὸν κόσμο —οἱ Λυδοὶ μάλιστα ὑπῆρξαν καὶ πρότυπα γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὡς πρὸς τὴ νομισματοκοπία, καὶ πιθανὸν ὡς πρὸς τὴ λέξη καὶ τὴν ἔννοια «τύραννος». Οἱ βασιλεῖς τῶν Λυδῶν Γύγης καὶ Κροῖσος ἔστελναν ἀναθήματα στοὺς Δελφοὺς ὅπως οἱ Ἕλληνες, Ἕλληνες ἐπισκέπτονταν τὴ βασιλικὴ αὐλὴ στὶς Σάρδεις, καὶ ὅταν ὁ Κροῖσος ὑποτάχθηκε στὸν βασιλιὰ τῶν Περσῶν Κύρο, ἦταν σχεδὸν σὰν νὰ συνέβη αὐτὸ στοὺς ἴδιους τοὺς Ἕλληνες. Σχεδόν. Γιατὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ὁ κόσμος ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι μοιρασμένος ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους καὶ τοὺς ἄλλους, ποὺ δὲν μιλοῦσαν μιὰ γλώσσα τῆς προκοπῆς, τοὺς βαρβάρους (ἡ λέξη ἠχοποίητη: βὰρ βάρ). Ἀπέναντι στοὺς βαρβάρους οἱ Ἕλληνες αἰσθάνονταν πολιτιστικὰ καὶ πολιτικὰ κλάσεις ἀνώτεροι, μολονότι τοὺς παραδέχονταν σὲ ἐπιμέρους ζητήματα. Ἡ ἀλήθεια ἐδῶ εἶναι ὁπωσδήποτε ὅτι, παρ' ὅλες τὶς ἐξαρτήσεις, ποὺ σήμερα τὶς διακρίνουμε καλύτερα, οἱ Ἕλληνες ὑπῆρξαν αὐτόνομοι καὶ μοναδικοὶ στὰ ἀποφασιστικῆς σημασίας ζητήματα τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς κοινωνίας.

Μοναδικότητα τῶν Ἑλλήνων

β) Σπάρτη

Μετὰ τὸ πολὺ γενικευτικὸ αὐτὸ σχεδιάγραμμα, θὰ ἦταν πράγματι ἀναγκαῖο νὰ ἐξετάσουμε πιὸ λεπτομερῶς ὁρισμένες ἑλληνικὲς περιοχές, ἰδιαίτερα τὴν περιοχὴ τοῦ πρὸς δυσμὰς ἀποικισμοῦ καὶ τοὺς Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ τελευταῖοι μάλιστα εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀκριβῶς τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἔπαιξαν τὸν πιὸ ζωτικὸ ρόλο στὴν ἑλληνικὴ πολιτιστικὴ ζωή. Λόγοι οἰκονομίας χώρου ἐπιβάλλουν νὰ συζητηθοῦν ἐδῶ ἀναλυτικότερα μόνον ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Ἀθήνα. Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ τῆς Σπάρτης στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς παρουσιάζει τὶς μεγαλύτερες διαφορὲς ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχει δοθεῖ μέχρι τώρα. Ὄχι μόνον εἶχε διατηρηθεῖ ἡ βασιλεία ἀπὸ τὸν καιρὸ τῶν μεταναστεύσεων, ἀλλὰ καὶ τὴν κατεῖχαν μάλιστα δύο βασιλεῖς, ἕνας ἀπὸ τὸ γένος τῶν Ἀγιαδῶν καὶ ἕνας ἀπὸ τὸ γένος τῶν Εὐρυπωντιδῶν. Καὶ αὐτὸ τὸ φαινόμενο πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ μᾶλλον μέσα ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς τῆς μετανάστευσης καὶ τῆς ἑδραίωσης. Οἱ βασιλεῖς εἶχαν τὴν ἀνώτατη ἡγεσία στὸν πόλεμο, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως ἐλέγχονταν ἀπὸ τοὺς πέντε *ἐφόρους*, τὸ σῶμα τῶν ἀξιωματούχων ποὺ δημιουργήθηκε ἀργότερα καὶ ἐκλεγόταν ἀπὸ τὸ λαό. Ὁ λαὸς ἦταν οἱ Σπαρτιάτες, πολίτες μὲ πλήρη δικαιώματα, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν ἐπίσης τὴν τιμητικὴ ὀνομασία *ὅμοιοι* (οἱ ἴσοι) καὶ τῶν ὁποίων ἡ συνέλευση (*ἀπέλλα*;) ἀποφάσιζε μὲ ψηφοφορία γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ θέματα ποὺ ἀνέκυπταν. Τὸ πά-

Ἐσωτερικὴ δομὴ

λαι ποτὲ συμβούλιο τῶν εὐγενῶν ἦταν τώρα ἡ Γερουσία, τῆς ὁποίας τὰ μέλη, οἱ εἴκοσι ὀκτὼ γέροντες (τριάντα μὲ τοὺς δύο βασιλεῖς), ἐκλέγονταν ἀργότερα καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τὸ λαό. Ὁ ἀριθμὸς τῶν Σπαρτιατῶν ἀνερχόταν στὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν Πολέμων σὲ περίπου ὀκτὼ χιλιάδες. Στὴ σπαρτιατικὴ ἐπικράτεια ἀποτελοῦσαν μειονότητα, μικρὴ μάλιστα, ἡ ὁποία ἐπιπλέον δὲν ἦταν ὁμοιογενὴς καὶ διασπάστηκε σὲ διάφορες ὑποκατηγορίες κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτοὺς ὑπῆρχε πρῶτα πρῶτα τὸ πληθυσμιακὸ στρῶμα τῶν *περιοίκων*. Ἔμεναν σὲ δικές τους κοινότητες, δὲν εἶχαν δικαίωμα πολιτικῆς συμμετοχῆς στὸν κεντρικὸ κρατικὸ μηχανισμό, παρὰ μόνο τὴν ὑποχρέωση τῆς στρατιωτικῆς θητείας, προσωπικὰ ὅμως ἦταν ἐλεύθεροι. Δὲν μαρτυρεῖται δυσαρέσκεια ἀπὸ τὴν πλευρά τους. Τελείως διαφορετικὰ ἦταν τὰ πράγματα μὲ τὸ τρίτο κοινωνικὸ στρῶμα, τοὺς *εἵλωτες*. Ἂν οἱ περίοικοι ἦταν ἴσως τμήματα τοῦ προδωρικοῦ πληθυσμοῦ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐνσωματωθεῖ εἰρηνικά, οἱ εἵλωτες, μολονότι στὴν ἱστορικὴ ἐποχὴ μιλοῦσαν δωρικὰ ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι Λακεδαιμόνιοι, ἀντιπροσώπευαν τὴν πλειονότητα αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ὁποία εἶχε ὑποταχθεῖ μὲ τὴ βία. Οἱ εἵλωτες ὄχι μόνο δὲν εἶχαν δικαιώματα, ἀλλὰ δὲν εἶχαν οὔτε προσωπικὴ ἐλευθερία, κι ἔπρεπε νὰ διεκπεραιώνουν τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες γιὰ λογαριασμὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ἔναντι τῶν ὁποίων ὑπερεῖχαν ἀριθμητικὰ περίπου τέσσερις φορές. Ὡστόσο δὲν ἦταν δοῦλοι, καθὼς δὲν ἀνῆκαν στὸ χῶρο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ δὲν ἀποτελοῦσαν ἐμπορεύσιμο εἶδος. Ὁ ἀριθμός τους εἶχε ἐπίσης αὐξηθεῖ σημαντικὰ ἐξαιτίας τοῦ ὅτι οἱ Σπαρτιάτες, ἀντὶ νὰ ἱδρύσουν ἀποικίες (μὲ μόνη ἐξαίρεση τὸν Τάραντα), ὑπέταξαν πλήρως τὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, τὴ Μεσσηνία, καὶ μετέτρεψαν ἐπίσης σὲ εἵλωτες τοὺς Μεσσηνίους, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν δωρικὰ (Μεσσηνιακοὶ Πόλεμοι τὸν 8ο καὶ τὸν 7ο/6ο αἰώνα).

Περίοικοι καὶ εἵλωτες

Συνέπειες τοῦ προβλήματος τῶν εἱλώτων

Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα τὸ σπαρτιατικὸ κράτος ἔζησε μέσα σὲ διαρκὴ καὶ δικαιολογημένο φόβο γιὰ ἐξεγέρσεις τῶν εἱλώτων. Καὶ ὑπῆρξαν ἀρκετές. Αὐτὴ ἡ διαρκὴς κατάσταση ἐπιφυλακῆς στὴν ὁποία βρισκόταν ἄλλαξε ριζικὰ τὴ σπαρτιατικὴ κοινωνία, ὅπως καὶ τὴν πολιτικὴ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἐνῶ στὴ Σπάρτη παλιότερα ἡ ποίηση (Ἀλκμάν, Τυρταῖος) καὶ οἱ εἰκαστικὲς τέχνες (χαλκά, ἀγγεῖα, μικροτεχνία σὲ ἐλεφαντόδοντο) ἦταν ἐξίσου ἀνεπτυγμένες ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, οἱ Σπαρτιάτες τώρα ἀφοσιώνονταν ἀποκλειστικὰ σὲ στρατιωτικὲς ἀσκήσεις, ὥστε νὰ ἀποτρέψουν τὶς ἐξεγέρσεις τῶν εἱλώτων ἢ νὰ τὶς καταπνίξουν. Μολονότι εἶχαν κάποιες γνώσεις ἀνάγνωσης καὶ γραφῆς, οἱ Σπαρτιάτες δὲν εἶχαν κανενὸς εἴδους λογοτεχνικὴ παραγωγή, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν ὑπῆρχαν στὴ Σπάρτη τὰ εἴδη ποὺ βρίσκουν ἔκφραση στὸν γενικὸ λόγο: ποίηση, φιλοσοφία, ἱστοριογραφία. Ἡ ἴδια ἡ Σπάρτη ἦταν ἕνα κάπως μεγάλο χωριό, καθόλου ἐντυπωσιακό, χωρὶς ἀρχιτεκτονικὰ δημιουργήματα, καὶ δὲν

ὑπῆρχε σπαρτιατικὴ νομισματοκοπία. Ἡ εἴσοδος ξένων στὴ Σπάρτη ἐπιτρεπόταν σπανίως, καὶ ἡ ἔξοδος εἰδήσεων ἀπὸ αὐτὴν ποτέ.

Γυναῖκες Οἱ Σπαρτιάτες ζοῦσαν σὲ κοινόβια μὲ στρατιωτικὴ πειθαρχία κι ἄφηναν τὶς γυναῖκες τους στὰ ἀγροκτήματα. Αὐτὲς οἱ γυναῖκες τῶν Σπαρτιατῶν ἀπολάμβαναν μιὰ θέση ἀσυνήθιστα αὐτόνομη γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν τὴ φήμη γυναικῶν μὲ χαλαρὰ ἤθη ὀφείλεται πιθανὸν σὲ διαφόρων εἰδῶν παρανοήσεις, οἱ ὁποῖες ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ἀπομόνωσης τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο. Πάντως μποροῦσαν νὰ ἔχουν ἔγγειο ἰδιοκτησία κι ἔπαιζαν σεβαστὸ ρόλο καὶ στὴ δημόσια ζωή. Αὐτὸ ὀφειλόταν πιθανόν στὴν ἰδιότητά τους ὡς μελῶν τῆς σπαρτιατικῆς κυρίαρχης τάξης, ἡ ὁποία ἐξουσίαζε τοὺς εἵλωτες. Τὸ ρόλο αὐτὸν οἱ γυναῖκες τὸν ἐνστερνίστηκαν πλήρως, ὅπως μπορεῖ νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς μὲ βάση πολυάριθμα ἀνέκδοτα. Σύμφωνα μὲ αὐτά, οἱ γυναῖκες φαίνεται ὅτι εἶχαν παραλάβει αὐτούσιο τὸ πολεμικὸ ἰδεῶδες ποὺ ἴσχυε γιὰ τοὺς ἄντρες καὶ τοὺς γιούς τους, ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ ἐπηρέαζε τὴ μεταχείριση τῶν εἱλώτων. Κάθε χρόνο οἱ Σπαρτιάτες κήρυσσαν ἐπίσημα τὸν πόλεμο στοὺς εἵλωτες, καὶ στὴν ἀνατροφὴ τῶν νέων ἀνδρῶν (*ἀγωγή*), ἡ ὁποία διεπόταν ἀπὸ αὐστηροὺς κανόνες, συμπεριλαμβάνονταν ἀσκήσεις θάρρους καθόλου εὐχάριστες, ὅπως τὸ νὰ κυκλοφοροῦν οἱ νέοι σὲ ἕνα εἶδος νυχτερινῆς περιπόλου καὶ νὰ σκοτώνουν τοὺς εἵλωτες ποὺ ἔβρισκαν στὸ δρόμο τους. Στὸ πλαίσιο τῆς ἀγωγῆς αὐτῆς, μὲ σκοπὸ τὴν ἐπίτευξη στρατιωτικῆς ἀπόδοσης ἀλλὰ καὶ συναισθηματικῆς συνοχῆς σὲ ὥρα πολέμου, εἶχαν θεσμοθετηθεῖ ὁμοφυλοφιλικὲς σχέσεις μεταξὺ μεγαλύτερων καὶ νεότερων Σπαρτιατῶν.

Μεταβολὴ Ἡ μεταλλαγὴ αὐτὴ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν συνέβη ἀπὸ τὴ μιὰ μέρα στὴν ἄλλη καὶ εἶναι ἐξίσου βέβαιο πὼς δὲν προῆλθε ἀπὸ μιὰ ἐφάπαξ συνολικὴ ἀπόφαση ὕστερα ἀπὸ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν πραγμάτων. Οὔτε καὶ μποροῦμε νὰ τὴν προσδιορίσουμε χρονολογικὰ μὲ σαφήνεια. Λακωνικὰ ἀγγεῖα λόγου χάρη χρονολογοῦνται ὡς τὸ 500 περίπου (ἂν καὶ δὲν εἴμαστε βέβαιοι σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸς τὰ παρήγαγε), ἔρχονται λοιπὸν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἄποψη ποὺ ὑποστηρίζεται καὶ ἐδῶ, ὅτι δηλαδὴ αὐτὴ ἡ μεταβολὴ θὰ πρέπει νὰ συντελέστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα —ὡστόσο δὲν μπορεῖ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν νὰ ἀμφισβητηθεῖ οὔτε ἡ ὕπαρξη αὐτῆς τῆς μεταβολῆς οὔτε ὁ ἀσυνήθιστος χαρακτήρας τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας. Πάντως ἡ Σπάρτη τὸν 6ο αἰώνα ἄλλαξε τὴν τακτική της καὶ συνῆψε συνθῆκες μὲ τὰ γειτονικά της κράτη τῆς Πελοποννήσου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κατὰ παράδοση ἐχθρό της, τὸ Ἄργος. Στὶς συνθῆκες αὐτὲς ὁριζόταν ἐπίσης σαφῶς ὅτι αὐτὰ τὰ κράτη δὲν θὰ ὑποστήριζαν μιὰ ἐνδεχόμενη ἐξέγερση τῶν εἱλώτων. Αὐτὲς οἱ ἐπιμέρους συμμαχίες συμπεριλήφθηκαν στὰ τέλη τοῦ αἰώνα σ' ἕνα συμμαχικὸ σύστημα ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Σπάρτης, τὴ λεγόμενη σή-

μερα Πελοποννησιακὴ Συμμαχία. Ἡ συμμαχία αὐτὴ —ἡ πρώτη τοῦ εἴδους στὴν Ἑλλάδα— ἦταν ἐντούτοις ἔτσι ὀργανωμένη ὥστε ἡ Σπάρτη εἶχε μὲν στὰ χέρια της τὴ στρατιωτικὴ ἡγεσία σὲ περίπτωση πολέμου (τὴν ὁποία ἀσκοῦσε ἐξαίρετα), διέθετε ὅμως μικρὴ δυνατότητα πίεσης ὅταν ἐπρόκειτο νὰ διαπιστωθεῖ πολιτικὰ ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν κήρυξη πολέμου, πράγμα ποὺ ἀποτελοῦσε ἁρμοδιότητα ὅλων τῶν συμμάχων. Ἰδιαίτερα ἡ Κόρινθος εἶχε μεγάλη πολιτικὴ ἐπιρροή. Παρὰ τὶς πολυάριθμες αὐτὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴ γενικὴ εἰκόνα τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν, ἡ Σπάρτη ἔγινε ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο δυνάμεις ποὺ μποροῦσαν νὰ καθορίζουν τὴν πορεία τῶν πραγμάτων κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀκολούθησε, κι αὐτὸ ἀποτελεῖ ἱκανὸ λόγο γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε τοὺς ὅρους «κανόνας» καὶ «ἐξαίρεση» ὅσο πιὸ προσεκτικὰ γίνεται.

γ) Ἀθήνα

Ὅπως ἡ Σπάρτη, ἔτσι καὶ ἡ Ἀθήνα δὲν ἔλαβε σχεδὸν καθόλου μέρος στὴν ἀποικιστικὴ κίνηση (τὸ Σίγειο καὶ ἡ Θρακικὴ Χερσόνησος ἀποτελοῦν μὴ τυπικὲς περιπτώσεις), ὄχι ὅμως ἐπειδὴ εἶχε λύσει τὸ πρόβλημα τῆς διαθέσιμης γῆς μέσω τῆς καθυπόταξης ἄλλων περιοχῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας, ὅπως εἶχε κάνει ἡ Σπάρτη μὲ τὴ Μεσσηνία, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἡ ἀσυνήθιστα ἐκτεταμένη ἐδαφική της ἐπικράτεια κατοικοῦνταν ἀπὸ ὁμοιογενὴ πληθυσμὸ (Πρωτοέλληνες) καὶ στὴν ἀρχή, ὅπως φαίνεται, ἐπαρκοῦσε. Σὲ κάποια χρονικὴ στιγμὴ δηλαδὴ μέσα στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ὅλη ἡ χερσόνησος τῆς Ἀττικῆς μὲ τὰ 2.550 τετραγωνικά της χιλιόμετρα εἶχε συνενωθεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ μύθο, συγκροτώντας μιὰ πολιτικὴ μονάδα ποὺ εἶχε ὡς κέντρο τὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, ἐνῶ οἱ ἄλλες πόλεις τῆς Ἀττικῆς (ὅπως ὁ Ραμνοῦς, ὁ Θορικός, ἢ ἀργότερα ἡ Ἐλευσίνα) εἶχαν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν πολιτική τους αὐτονομία. Ὑπόβαθρο αὐτῆς τῆς παράδοσης θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι οἱ οἰκιστικὲς μετακινήσεις ποὺ διαπιστώνονται ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς ὀνομάζονταν τώρα «οἱ Ἀθηναῖοι» καὶ ἀποτελοῦσαν αὐτὸ ποὺ σήμερα ἀποκαλοῦμε «Ἀθήνα».

Συνοικισμὸς

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα

Προϊστορία

Τὸ ἰδιαίτερο γνώρισμα τῆς ἱστορίας τῆς Ἀθήνας στὴ συνέχεια ἦταν ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κρίσης τῆς ἀρχαϊκῆς πόλης ἐμφανίστηκαν ἐδῶ συγκεντρωμένα, ἀλλὰ διαδοχικά. Ἂν ἡ μορφὴ τοῦ Δράκοντα εἶναι ἱστορική, στὸ πρόσωπό του ἔχουμε ἤδη τὸν 7ο αἰώνα ἕναν νομοθέτη ὁ ὁποῖος πέτυχε, ἂν καὶ μὲ σκληροὺς νόμους, νὰ δημιουργήσει ἀσφάλεια δικαίου, κυρίως σὲ θέματα ποινικοῦ δικαίου. Ἐπίσης ἤδη τὸν 7ο αἰώνα ἔγινε ἀπὸ τὸν ἀριστοκράτη Κύλωνα ἡ πρώτη (ἀποτυχημένη) ἀπόπειρα γιὰ ἐγκα-

θίδρυση τυραννίδας. Περίπου στὴν καμπὴ τοῦ αἰώνα ἐπικρατοῦσε καὶ πάλι μιὰ σχεδὸν προεπαναστατικὴ κατάσταση. Κύρια σημεῖα τῆς διαμάχης ἦταν ἡ καταχρέωση μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ ἡ πολὺ μεγάλη ἀνισότητα τῆς ἀγροτικῆς ἰδιοκτησίας, καθὼς καὶ ἡ ὑπεροπτικὴ αὐθαιρεσία τῶν ἀριστοκρατῶν κατὰ τὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς τους ἐξουσίας. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἐπιτεύχθηκε συμφωνία γιὰ ἕναν διαιτητή. Τὸ 594/3 ἐκλέχτηκε ἄρχοντας μὲ εὐρεῖες δικαιοδοσίες ὁ ἀριστοκράτης Σόλων, ὁ ὁποῖος εἶχε κοινοποιήσει, ἢ περιέγραψε ἀργότερα, τὸ πολιτικό του πρόγραμμα μὲ ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἐν μέρει σώζονται καὶ τὰ ὁποῖα ἀπήγγελλε ὁ ἴδιος δημόσια. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα συνίσταντο σὲ ἕνα ἐκτενὲς νομοθετικὸ ἔργο ποὺ ἀναφερόταν στοὺς τομεῖς τοῦ ἀστικοῦ, τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ τοῦ συνταγματικοῦ δικαίου. Οἱ νόμοι ἐκθέτονταν δημοσίως, γραμμένοι πάνω σὲ ξύλινες πινακίδες, οἱ ὁποῖες ἐξαιτίας τοῦ φθαρτοῦ ὑλικοῦ δὲν ἔχουν διασωθεῖ. Τὰ σπουδαιότερα καὶ χαρακτηριστικότερα μέτρα τοῦ Σόλωνα ἦταν ἡ παραγραφὴ τῶν χρεῶν τῶν ἀγροτῶν καὶ ἡ πολιτειακὴ μεταρρύθμιση. Μέσω τῆς παραγραφῆς τῶν χρεῶν (*σεισάχθεια* = ἀπόσειση τοῦ φορτίου) ἄμβλυνε τὶς χειρότερες ἀποφύσεις τοῦ κοινωνικοῦ ἀδιεξόδου στὸ ὁποῖο βρίσκονταν οἱ ἀγρότες, ἀλλὰ δὲν παραχώρησε γενικὸ ἀναδασμὸ τῆς γῆς. Τὸ νέο πολίτευμα ὅμως ἦταν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις ἀνατροπὴ τῆς πραγματικότητας. Καταρχὰς ἔσπασε τὸ μονοπώλιο ἐξουσίας τῶν ἀριστοκρατῶν, καθὼς ἡ ἀνάληψη τῶν ἀξιωμάτων τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ταμιῶν δὲν ἐξαρτιόταν πιὰ ἀπὸ τὴν καταγωγή. Ὁ προϋπάρχων διαχωρισμὸς τῶν πολιτῶν τῆς Ἀττικῆς σὲ ἀριστοκράτες, οἱ ὁποῖοι στὸν πόλεμο μάχονταν ἔφιπποι (*ἱππεῖς*), σὲ εὔπορους ἀγρότες, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὁπλίτες (*ζευγῖται*), καὶ σὲ ὅσους εἶχαν μικρότερη (ἕως καὶ καθόλου) ἰδιοκτησία (*θῆτες*) τυποποιήθηκε μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἀγροτικὴ περιουσία ἔγινε τὸ κριτήριο σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἀνῆκε κανεὶς στὴν ἀντίστοιχη τάξη. *Ἱππέας* ἦταν ὅποιος εἶχε παραγωγὴ τουλάχιστον τριακόσιους μεδίμνους (1 μέδιμνος = 52 λίτρα), *ζευγίτης* ὅποιος εἶχε τουλάχιστον διακόσιους. Ἀπὸ τοὺς *ἱππεῖς*, ὅσοι εἶχαν πάνω ἀπὸ πεντακόσιους μεδίμνους ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ κατηγορία καὶ μόνον αὐτοὶ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβουν τὰ ἀνώτατα ἀξιώματα. Παρ' ὅλα αὐτά, ἦταν τώρα δυνατὸν νὰ ἀναλάβουν ἀνώτερα ἀξιώματα καὶ μὴ ἀριστοκράτες καί, ἀντιστρόφως, ἀριστοκράτες ποὺ εἶχαν χάσει τὴν περιουσία τους καταποντίστηκαν.

Παραγραφὴ τῶν χρεῶν

Πολίτευμα

Ἐξίσου μεγάλη σημασία γιὰ τὸ μέλλον εἶχε τὸ γεγονὸς ὅτι θεσμοθετήθηκε ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ στὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Στὴ λαϊκὴ συνέλευση, τὴν *Ἐκκλησία*, τὸ σύνολο τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν ἀποφάσιζε γιὰ τὰ σημαντικότερα ζητήματα καὶ ἐξέλεγε τοὺς ἀξιωματούχους. Καὶ ὡς λαϊκὸ δικαστήριο, ὡς *Ἡλιαία*, ἔκρινε προσφυγὲς ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν ἄσκηση τοῦ ἀξιώματός τους. Τέλος ὁ Ἄρειος Πάγος μεταβλήθηκε σὲ μιὰ συνέλευση

ὅσων εἶχαν στὸ παρελθὸν χρηματίσει ἄρχοντες, ἔτσι ὥστε ἡ σύνθεσή του ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν ἀνάληψη αὐτοῦ τοῦ ἀξιώματος. Ἴσως δημιουργήθηκε καὶ μιὰ ἀκόμη βουλή, ἡ Βουλὴ τῶν Τετρακοσίων, ἡ ὁποία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἑκατὸ μέλη ἀνὰ φυλὴ (προερχόμενα μᾶλλον ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα) καὶ ἡ ὁποία, χωρὶς οἱ ἁρμοδιότητές της νὰ εἶναι ἀκριβῶς γνωστές, μετρίαζε τὴ σημασία τοῦ Ἀρείου Πάγου.

Ἡ τυραννίδα τῶν Πεισιστρατιδῶν

Ἂν εἶχαν στόχο τὴ διαρκὴ εἰρήνευση τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης στὴν Ἀθήνα, οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα ἦταν ἀποτυχία. Σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴ λήξη τῆς θητείας του, τὰ πράγματα ἔφτασαν σὲ ἀκόμη πιὸ βίαιες διαμάχες μεταξὺ τῶν διαφόρων πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ὁμάδων. Ἡ κατάληξη τῶν ἀντιπαραθέσεων αὐτῶν ἦταν νὰ ἐπιβληθεῖ τελικὰ ἡ τυραννίδα στὴν Ἀθήνα, συνέβη δηλαδὴ αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ εἶχε θελήσει νὰ ἀποτρέψει ὁ Σόλων. Ὁ ἀριστοκράτης Πεισίστρατος, ὕστερα ἀπὸ δύο προηγούμενες ἀπόπειρες, κατάφερε γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα νὰ ἑδραιωθεῖ ὡς τύραννος. Τυπικὰ ἄφησε τὸ πολίτευμα ὡς εἶχε, φρόντισε ὅμως νὰ καταλάβουν τὶς ἀποφασιστικῆς σημασίας θέσεις οἱ ἄνθρωποι τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπιπλέον πέτυχε μιὰ πρόσθετη διασφάλιση τῆς κυριαρχίας του, ἡ ὁποία ἀρχικὰ στηριζόταν στὰ χρήματα, τοὺς μισθοφόρους καὶ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπαφές, ἀφήνοντας, κατὰ τὸ δυνατόν, ὅλες τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες νὰ ἔχουν συμφέρον ἀπὸ τὴ διατήρησή της. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς μᾶλλον ἱκανοποιήθηκε ὁριστικὰ χάρη σὲ μιὰ γενναιόδωρη πολιτικὴ διανομῆς γῆς, ἔτσι ποὺ ἀπὸ τότε καὶ στὸ ἑξῆς δὲν ἀκοῦμε πιὰ τίποτε γιὰ σοβαρὴ δυσαρέσκεια τοῦ *δήμου* τῆς ὑπαίθρου. Ὁ Πεισίστρατος δηλαδὴ ἔκανε αὐτὸ ποὺ δὲν εἶχε τολμήσει νὰ κάνει ὁ Σόλων. Ὅσον ἀφορᾶ τὰ μέλη τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξης, στὴν ὁποία ἀνῆκε καὶ ὁ ἴδιος, προέβη σὲ ἐνέργειες ἐναντίον τους μόνον ἐφόσον μποροῦσαν νὰ θέσουν σὲ κίνδυνο τὴν ἐξουσία του, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως τοὺς ἔκανε μετόχους αὐτῆς τῆς ἐξουσίας ὅσο πιὸ πολὺ γινόταν. Ἔτσι ὁ Φιλαΐδης Μιλτιάδης ὁ Πρεσβύτερος, σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Πεισίστρατο, ἀποίκισε γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀθήνας τὴ Θρακικὴ Χερσόνησο, καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ τυράννου, τὴν περίοδο ποὺ βρίσκονταν στὴν ἐξουσία οἱ γιοί του, ὁ Ἀλκμεωνίδης Κλεισθένης ἀνέλαβε τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐπώνυμου Ἄρχοντα. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ τὸν διαδέχτηκε ὁ Μιλτιάδης ὁ Νεότερος, ὁ μελλοντικὸς νικητὴς τοῦ Μαραθώνα. Ὁ Πεισίστρατος καὶ οἱ γιοί του προώθησαν ἐπίσης τὴ λατρεία τῶν θεῶν ποὺ ἦταν συνδεδεμένοι μὲ τὸν κόσμο τῆς ἀριστοκρατίας. Φρόντισαν νὰ χτιστεῖ ἕνας ναὸς πρὸς τιμὴν τοῦ Ὀλύμπιου Δία στὴν Ἀθήνα κι ἕνας πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνα στοὺς Δελφούς. Στὴν Ἀκρόπολη ἀνεγέρθηκε ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ ἡ γιορτὴ τῶν Παναθηναίων, ποὺ τὴν ἐποχὴ τῶν τυράννων

Χαρακτήρας τῆς ἐξουσίας

πῆρε τὴ μορφὴ τῆς κυριότερης ἀθηναϊκῆς γιορτῆς, ἐνίσχυσε τὴ συνοχὴ τῶν Ἀθηναίων. Ὁ τύραννος πέθανε ἀπὸ φυσικὸ θάνατο καὶ ἡ ἐξουσία του πέρασε χωρὶς προβλήματα στοὺς γιούς του Ἱππία καὶ Ἵππαρχο. Πάντως, ἀκόμη κι ὅταν ὁ Ἵππαρχος δολοφονήθηκε γιὰ προσωπικοὺς λόγους καὶ ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἡ ἐξουσία τοῦ Ἱππία ἔγινε πιὸ σκληρή, ἔτσι ποὺ τώρα ἐξορίστηκαν π.χ. οἱ Ἀλκμεωνίδες, ἡ τυραννίδα δὲν καταλύθηκε ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό, ἀλλὰ ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες. Αὐτοί, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ αὐταρχικοῦ βασιλιᾶ Κλεομένη, θέλησαν, γιὰ νὰ ἐπεκτείνουν τὸ πεδίο ἐπιρροῆς τους πρὸς βορράν, νὰ ἐγκαταστήσουν καὶ στὴν Ἀθήνα ὀλιγαρχία. Ἔδιωξαν λοιπὸν τὸν τύραννο Ἱππία, ὁ ὁποῖος ἔφυγε ἐξόριστος στὴν Περσία. Δὲν πέτυχαν ὅμως τὸν πραγματικό τους στόχο. Ὁ ὑποψήφιός τους γιὰ τὴν ἐξουσία, ὁ Ἰσαγόρας, ἡττήθηκε σὲ ἕναν ἐσωτερικὸ ἀγώνα ἰσχύος ἀπὸ τὸν Ἀλκμεωνίδη Κλεισθένη, ὁ ὁποῖος ἐπέστρεψε ἀπὸ τὴν ἐξορία καὶ μποροῦσε νὰ βασίζεται στὴν ὑποστήριξη μεγάλου μέρους τοῦ λαοῦ.

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη

Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται στὸ 507, προορίζονταν ἴσως νὰ ἐξασφαλίσουν καὶ τὴν ἐπιρροή του (ἢ τὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπιρροῆς τῶν ἀντιπάλων του), θὰ εἶχαν μείνει ὅμως χωρὶς ἀποτέλεσμα ἂν ὁ λαὸς δὲν τὶς εἶχε ἀνάγκη. Τελικὰ πάντως ἀποτέλεσαν ἕνα σημαντικὸ στάδιο στὸ δρόμο γιὰ τὴ δημοκρατία. Πυρήνας αὐτῶν τῶν μεταρρυθμίσεων ὑπῆρξε τὸ ὅτι ὁ Κλεισθένης, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν τυράννων, διέλυσε τὶς φυλετικὲς ἑνώσεις καὶ συγκρότησε νέες μονάδες, ποὺ ὀνομάστηκαν ἐπίσης *φυλές*. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ κίνητρα τοῦ Κλεισθένη, ἡ συγκρότηση αὐτῶν τῶν ἑνώσεων εἶχε ὡς τελικό, τουλάχιστον, ἀποτέλεσμα νὰ σπάσει ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἀριστοκρατίας στὸ λατρευτικὸ καὶ πολιτικὸ πεδίο καὶ νὰ ὀργανωθεῖ ἐκ νέου ὁ ἀθηναϊκὸς λαός. *Μεταρρύθμιση τῶν φυλῶν*

Ἡ Ἀττικὴ χωρίστηκε σὲ τρεῖς περιφέρειες: πόλη (*ἄστυ*, Ἀθήνα), *παραλία* καὶ ἐσωτερικὸ (*μεσογαῖα*). Καθένα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ μέρη ἀποτελοῦνταν μὲ τὴ σειρά του ἀπὸ δέκα τμήματα. Συνολικὰ δηλαδὴ δημιουργήθηκαν τριάντα τέτοια τμήματα (*τριττύες*). Ὁ πληθυσμὸς μιᾶς τριττύος ἀπὸ κάθε γεωγραφικὴ περιφέρεια συνενωνόταν μὲ τὸν πληθυσμὸ μιᾶς τριττύος ἀπὸ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δύο ἄλλες περιφέρειες καὶ συναποτελοῦσαν μιὰ νέα *φυλή*. Τὰ σύνορα μεταξὺ αὐτῶν τῶν νέων πληθυσμιακῶν καὶ ἐδαφικῶν μονάδων ἔτεμναν συχνὰ ἐκεῖνα τῶν παλιότερων ἑνοτήτων, μὲ σκοπὸ πιθανῶς νὰ ἐξαλειφθοῦν παλαιότεροι κοινοὶ δεσμοὶ τόσο θρησκευτικῆς λατρείας ὅσο καὶ ὑπακοῆς πρὸς συγκεκριμένα πρόσωπα. Στὸ ἑξῆς ὑπῆρχαν δέκα φυλές, μὲ τὶς δικές της λατρεῖες καὶ τοὺς δικούς της ἥρωες ἡ καθεμιά. Τὸ δυναμικὸ τῶν φυλῶν αὐτῶν εἶχε συγκροτηθεῖ ἀπὸ ἄτομα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ ὅλα τὰ τμήματα τῆς χώρας καὶ ἦταν ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τοὺς πα-

λιοὺς δεσμοὺς εὐπείθειας. Ὁ Κλεισθένης διατήρησε τοὺς *δήμους*, δηλαδὴ χωριὰ μὲ τὴν ἐδαφική τους ἐπικράτεια, ὡς κατώτατη, μετὰ τὶς τριττύες, ἐδαφικὴ καὶ πληθυσμιακὴ μονάδα. Οἱ δῆμοι εἶχαν τὶς δικές τους πολιτικὲς ἀρχὲς (π.χ. τοὺς *δημάρχους*) καὶ ἐκεῖ συγκροτοῦνταν οἱ κατάλογοι τῶν πολιτῶν. Γιὰ τὸ λόγο αὐτόν, οἱ δῆμοι ἦταν σημαντικοὶ γιὰ τὰ μεταρρυθμιστικὰ σχέδια τοῦ Κλεισθένη, ὁ ὁποῖος συμπεριέλαβε στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν καὶ ὁρισμένους ποὺ ὥς τότε βρίσκονταν ἔξω ἀπὸ αὐτό. Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἑξῆς, τὸ ὄνομα ἑνὸς Ἀθηναίου δὲν θὰ ἀποτελοῦνταν πλέον ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμό του, τὸ ὁποῖο ὑποδήλωνε τὴν (πιθανὸν ἀριστοκρατικὴ καὶ μὲ κοινωνικὸ κῦρος) καταγωγή του. Πλάι στὸ ὄνομά του θὰ ἔμπαινε μόνο τὸ ὄνομα τοῦ δήμου ἀπὸ τὸν ὁποῖο καταγόταν. Αὐτὸς ὁ ἐξωτερικὸς τύπος συμβόλιζε τὴν πολιτικὴ ἰσότητα ὅλων τῶν Ἀθηναίων, ποὺ εἶχε τώρα ἐπιτευχθεῖ. Ἀργότερα ἔγινε ξανὰ ἕνας ἐξωτερικὸς τύπος χωρὶς περιεχόμενο, ὁπότε μποροῦσε καὶ πάλι κάποιος, μαζὶ μὲ τὸ *δημοτικὸ* ὄνομα, νὰ παραθέτει καὶ τὸ πατρώνυμο.

Ἄλλα μέτρα Ὅλα τὰ ἄλλα μέτρα τοῦ Κλεισθένη, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἡ προσωπικότητά του, οὔτε σαφὴ εἶναι οὔτε ἡ παράδοσή τους καλοῦ ἐπιπέδου. Ἂς ἀναφέρουμε μόνο ὅτι παραδίδεται ὡς ὁ δημιουργὸς τοῦ θεσμοῦ τοῦ ὀστρακισμοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ ξαναγίνει λόγος ἐκτενέστερα παρακάτω σὲ σχέση μὲ ἄλλα γεγονότα, καὶ ὅτι ἡ Βουλὴ χρειάστηκε νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ἐξαιτίας τῆς νέας διάρθρωσης τῶν φυλῶν. Ἀντὶ γιὰ τετρακόσιους Ἀθηναίους, ἑκατὸ ἀπὸ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τέσσερις φυλές, σχηματίστηκε τώρα μιὰ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων, ἡ ὁποία περιλάμβανε πενήντα Ἀθηναίους ἀπὸ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς δέκα φυλὲς καὶ ἴσως εἶχε διευρυμένες ἁρμοδιότητες. Τὸ τεχνητὸ αὐτὸ κατασκεύασμα τοῦ Κλεισθένη, ἰδιαίτερα ἡ μεταρρύθμιση τῶν φυλῶν καὶ ὁ θεσμὸς τῆς Βουλῆς, παραδόξως ἐπικράτησε. Αἰτία ἦταν ἴσως ἐν μέρει καὶ τὸ ὅτι οἱ δέκα νέες φυλὲς ἀποτελοῦσαν ταυτόχρονα τὶς δέκα μονάδες ὀργάνωσης τοῦ στρατοῦ, στὸ πλαίσιο τῶν ὁποίων ὁ ἀθηναϊκὸς λαὸς ἐπρόκειτο πολὺ σύντομα νὰ διεξαγάγει σκληροὺς ἀγῶνες μὲ νικηφόρα ἔκβαση.

δ) Γραμματεία, θρησκεία, τέχνη, ἀθλητισμὸς

Γραφὴ Ἡ ἀδιάσπαστη σύνδεση μεταξὺ πολιτιστικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς γίνεται σαφὴς ἤδη στὴν περίπτωση τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς. Ἐμφανίστηκε στὰ τέλη τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων (ἡ πρώτη διαμόρφωσή της ὁλοκληρώθηκε μᾶλλον στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰώνα) καὶ ἀποτελοῦσε παραλαβὴ τοῦ συστήματος ἀλφαβητικῆς γραφῆς τῶν Φοινίκων, τῶν μόνων Ἀνατολιτῶν πού, ὡς ἔμποροι, εἶχαν ἔρθει αὐτὴ τὴν πρώιμη ἐποχὴ σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες. Ἐπειδὴ οἱ Φοίνικες ἔγραφαν μόνο τὰ σύμφωνα, ἀλλὰ εἶχαν καὶ φθόγγους ποὺ δὲν ὑπῆρχαν στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, τὰ σύμβολα τῶν φθόγ-

γων αὐτῶν χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὰ φωνήεντα, καὶ ἐπιπλέον δημιουργήθηκαν καὶ νέα σύμβολα. Δὲν εἶναι σαφὲς γιὰ ποιὸ σκοπὸ ἐφευρέθηκε ἡ γραφή. Ἐνῶ ὅμως γιὰ τὴ Γραμμικὴ Β προεῖχαν ἀπολύτως οἱ διοικητικοὶ λόγοι, εἶναι τουλάχιστον ἀξιοσημείωτο τὸ γεγονὸς ὅτι ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς μᾶς σώζονται ἔμμετρες ἐπιγραφὲς γραμμένες μὲ τὸ καινούριο ἀλφάβητο. Στὴν κατανομὴ τῶν Ἑλλήνων σὲ φυλὲς καὶ κυρίως σὲ κράτη ἀντιστοιχοῦσε ἡ ὕπαρξη πληθώρας ἀλφαβήτων. Διακρίνουμε τέσσερις μεγάλες ὁμάδες. Στὶς περισσότερες τὸ σύμβολο X ἀντιστοιχοῦσε στὸ φθόγγο ποὺ καὶ στὴ νέα ἑλληνικὴ ἀποδίδεται ὡς *χ*. Οἱ Χαλκιδεῖς τὸ πρόφεραν ὡς *κσ* (ξ) καὶ ἀπὸ τὴν ἀποικία τους, τὴν Κύμη, πέρασε ἀργότερα, μὲ αὐτὴ τὴν προφορά, μέσω τοῦ ἐτρουσκικοῦ στὸ λατινικὸ ἀλφάβητο, καὶ ἀπὸ αὐτὸ στὰ ἀλφάβητα ὅλων τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν καὶ συγγενῶν γλωσσῶν.

Ὅμηρος

Ἡ ἑλληνικὴ ποίηση εἶναι ἀδιανόητη χωρὶς τὴ δυνατότητα τῆς γραφῆς. Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη δημιουργήθηκαν καὶ διαδόθηκαν βέβαια προφορικὰ μέσα στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἀπέκτησαν ὅμως σταθερὴ καὶ μόνιμη μορφὴ μόνο μὲ τὴν καταγραφή τους τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἴδιων αὐτῶν ὁμηρικῶν τραγουδιῶν ἀποτέλεσε ἐπίσης κανόνα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ὁλόκληρης τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε ἕως καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους: τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἦταν σχολικὸ βιβλίο. Στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καθόριζαν ἐπίσης σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ το περιεχόμενο τῆς θρησκείας (ὄχι τὸ τελετουργικὸ τῆς λατρείας). Ὅπως δὲν ὑπῆρχε οὔτε τάξη ἱερέων οὔτε ἱερατικὸ ἐπάγγελμα, ἄλλο τόσο δὲν ὑπῆρχε καὶ ἐπίσημη θεολογία, καὶ στὴν ἀρχὴ ὁ Ὅμηρος κι ἀργότερα οἱ μεταγενέστεροι ποιητὲς χειρίστηκαν ἐλεύθερα τοὺς μύθους καὶ ἔπλαθαν διαρκῶς νέες παραλλαγές, οἱ ὁποῖες ἦταν ἐξίσου θεμιτὲς μὲ ὅλες τὶς προηγούμενες ἐκδοχές. Δόγματα δὲν ὑπῆρχαν.

Θρησκεία

Δίπλα στὸν φωτεινὸ ὁμηρικὸ κόσμο τῶν θεῶν, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦσε τόσο τὴ θρησκεία τῆς ἀριστοκρατίας ὅσο καὶ τὴν κοινὴ θρησκεία ποὺ ὅλοι βίωναν, ὑπῆρχαν ἐπίσης ρεύματα τῆς λαϊκῆς θρησκείας, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως προέρχονταν ἀπὸ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ καὶ τὴν προελληνικὴ ἐποχὴ καὶ τὰ ὁποῖα ἔγιναν ὁρατὰ στὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο ποὺ εἶναι ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχή: τέτοια ἦταν ἡ λατρεία τοῦ Διονύσου, ἑνὸς θεοῦ ποὺ δὲν ἀνῆκε στοὺς δώδεκα θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, οἱ μυστηριακὲς λατρεῖες, ὅπως γιὰ παράδειγμα αὐτὴ στὴν Ἐλευσίνα, καὶ οἱ ἀντιλήψεις τῶν Ὀρφικῶν γιὰ τὸν ἄλλο κόσμο.

Ποιητὲς

Ἀκολουθώντας ἀπόλυτα ὡς πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ πρότυπο τὸν Ὅμηρο, καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου τῶν θεῶν, συντέθηκε ἡ χρονικὰ ἑπόμενη μεγάλη ποίηση, αὐτὴ τὴ φορὰ ἀπὸ ἕνα συγκεκριμένο ἄτομο, τὸ ὁποῖο μιλᾶ γιὰ τὸν ἑαυτό του: πρόκειται γιὰ τὰ δύο ἐκτενὴ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Βοιωτοῦ Ἡσίοδου, τὸ θρησκευτικὸ ποίημα τῆς *Θεογονίας* καὶ τὸ

βγαλμένο ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*. Τὸ τελευταῖο ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητη πηγὴ σχετικὰ μὲ τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ (βοιωτικὴ) ὕπαιθρο γύρω στὸ 700. Ξεπροβάλλουν προσωπικότητες, ἐξέλιξη ποὺ βρίσκει στὴ συνέχεια συγκλονιστικὴ ἔκφραση μὲ τοὺς πρώτους λυρικοὺς ποιητές, τὸν Ἀρχίλοχο τὸν Πάριο, τὸν Ἀλκαῖο καὶ τὴ Σαπφὼ ἀπὸ τὴ Λέσβο, οἱ ὁποῖοι μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν χάσει τίποτε ἀπὸ τὴ γοητεία τους. Συντεθειμένα μὲ βάση μιὰ ἀριστοτεχνικὴ μετρικὴ καὶ προορισμένα νὰ ἐκφωνοῦνται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ποιητή, ἐν μέρει μὲ τὴ συνοδεία μουσικῆς, τὰ ποιήματα αὐτὰ ἀναφέρονται στοὺς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸ 650 καὶ μετά, στὸν ἀποικισμό, στὶς διαμάχες μέσα στὴν ἀριστοκρατία, στὸν ἀγώνα κατὰ τῆς τυραννίδας, στὸν προσωπικὸ ἔρωτα. Στὴ Σπάρτη ἔγραψε ποίηση ὁ Ἀλκμάν, ἐνδεχομένως ἀπὸ τὶς Σάρδεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καὶ ὁ Τυρταῖος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὡς θέμα τὶς πολιτικὲς διαμάχες γύρω στὴν ἐποχὴ τοῦ Δεύτερου Μεσσηνιακοῦ Πολέμου. Πολιτικοῦ περιεχομένου ποιήματα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἀνησυχία γιὰ τὸ μέλλον τῆς κοινότητας τῆς πόλης, ἦταν ἐπίσης καὶ τὰ μεταγενέστερα ποιήματα τοῦ Θέογνη ἀπὸ τὰ Μέγαρα καὶ τοῦ Σόλωνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Φιλόσοφοι

Ἡ λυρικὴ ποίηση (ὅπως μᾶλλον καὶ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα) ἐμφανίστηκε καὶ ἄνθησε στὴν Ἀνατολή, ἡ ὁποία εἶχε γίνει ἑλληνικὴ μέσω τῆς ἰωνικῆς μετανάστευσης. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ φιλοσοφία. Πραγματοποιώντας μιὰ στροφὴ ἀπὸ τὴ μυθικὴ σκέψη, στὴν ὁποία ἔμενε ἀκόμα προσκολλημένος ὁ Ἡσίοδος στὴ *Θεογονία* του, οἱ Μιλήσιοι φυσικοὶ φιλόσοφοι Θαλῆς, Ἀναξίμανδρος καὶ Ἀναξιμένης ἔθεσαν τὸν 7ο/6ο αἰώνα τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν ὀρθολογικὴ ἐξήγηση τοῦ κόσμου. Οἱ Ἴωνες Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος καὶ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, ἐξαιτίας τῆς περσικῆς κατάκτησης καὶ τῆς τυραννίδας τοῦ Πολυκράτη ἀντίστοιχα, μετανάστευσαν τὸν 6ο αἰώνα στὴ Δύση, στὴν Κάτω Ἰταλία. Αὐτούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς φυσικῆς φιλοσοφίας, τοὺς ἀπασχόλησαν καὶ ἀνθρωπολογικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα. Ὁ Ξενοφάνης, ὁ ὁποῖος ἄσκησε ριζοσπαστικὴ κριτικὴ στὸν ὁμηρικὸ κόσμο τῶν θεῶν, ἔζησε περιπλανώμενος. Ὁ Πυθαγόρας ἵδρυσε μιὰ σχολὴ σκέψης καὶ βίου, ἡ ὁποία ἀσκοῦσε ἐπίδραση ἕως καὶ τὴν Ὕστερη Ἀρχαιότητα. Ἡ Ἐλέα, νότια τῆς Ποσειδωνίας, ἱδρύθηκε τὸ 540 ἀπὸ τοὺς Φωκαεῖς τῆς Ἰωνίας, στὴν προσπάθειά τους νὰ ξεφύγουν κι αὐτοὶ ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ Παρμενίδη, τοῦ ὁποίου οἱ μαθητὲς ὀνομάστηκαν γι' αὐτὸν τὸ λόγο Ἐλεάτες. Ὁ Παρμενίδης στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ Ὂν καὶ τὸ Μὴ Ὂν προέβαλε δυαδικὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου. Στὴν Ἰωνία ἔμεινε, παρὰ τοὺς Πέρσες, ὁ «σκοτεινὸς» Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος. Ἡ διαλεκτική του σκέψη, ποὺ ἐκφραζόταν μὲ «παράδοξα», ἄσκησε ἰσχυρὴ ἐπίδραση στὸν Νίτσε.

Ἱστοριογραφία

Οἱ προβαθμίδες τῆς ἱστοριογραφίας εἶναι ἐπίσης προϊὸν τῶν Ἑλλήνων ἐκτὸς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς περιόδου

τῶν ἀποικιῶν. Στὴν *Ὀδύσσεια* ἤδη τοποθετεῖται ἡ ἀφετηρία τοῦ λογοτεχνικοῦ ἐκείνου εἴδους ποὺ μοιάζει μὲ ἡμερολόγιο πλοίου, τὸ ὁποῖο, ἐξυπηρετώντας πρακτικοὺς σκοπούς, προσδιόριζε ἀποστάσεις καὶ ἰδιομορφίες τῶν παράκτιων δρόμων, συμπεριλαμβάνοντας καὶ ὑποδείξεις σχετικὰ μὲ τοὺς ἐνδεχομένως ἐπικίνδυνους αὐτόχθονες. Ὁ Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος συμπλήρωσε τὴ γεωγραφικὴ καὶ ἐθνογραφικὴ σύλληψη τοῦ γνωστοῦ κόσμου ποὺ εἶχε ἔτσι προκύψει: ὑπολογίζοντας τὸ χρόνο μὲ βάση τὶς γενιὲς (35 χρόνια), δημιούργησε χρονολογικὲς συντεταγμένες γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος, δηλαδὴ γιὰ τὴν Ἱστορία.

Ἀκόμα καὶ σήμερα μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς ἕνα μέρος ἀπὸ τὰ εἰκαστικὰ καλλιτεχνήματα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Βλέπει τοὺς πέτρινους ναοὺς δωρικοῦ ρυθμοῦ στὰ πέρατα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, στὴν Ὀλυμπία, στοὺς Δελφούς, στὸ Ἄργος, στὴν Κόρινθο, στὴν Κέρκυρα, στὸν Ἀκράγαντα, στὸν Σελινούντα καὶ στὴν Ποσειδωνία (Paestum). Ἦταν προορισμένοι γιὰ οἰκίες τῶν θεῶν καὶ ὄχι γιὰ θυσιαστήρια: ὁ βωμὸς βρισκόταν μπροστὰ ἀπὸ τὸ ναό. Ἡ ὕπαρξή τους μαρτυρεῖ τὸ ἐξαιρετικὰ ἰσχυρὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖο φυσικὰ δὲν ἐπηρεαζόταν ἀπὸ τοὺς στοχασμοὺς καὶ τὰ ὁράματα τῶν φιλοσόφων. Ἦταν τὰ μοναδικὰ πρώιμα δημόσια κτίρια τῶν πόλεων: δὲν ὑπῆρχαν ἀνάκτορα τῆς ἀριστοκρατίας, οὔτε κὰν τῶν τυράννων. Τὰ ἄλλα ἐπιτεύγματα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, ἀξιοθαύμαστα ἀκόμη καὶ σήμερα, εἶναι οἱ κοῦροι καὶ οἱ κόρες, γλυπτὰ μεγάλων διαστάσεων, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀτομικὰ προϊόντα: τὰ ἀγγεῖα. Τὰ τελευταῖα εἶναι ἀτομικὰ ἔργα, τόσο γιατὶ ἀποτελοῦσαν προϊόντα προορισμένα γιὰ μεμονωμένα ἄτομα, τοὺς παραγγελιοδότες, ὅσο καὶ γιατὶ κατασκευάζονταν ἀπὸ μεμονωμένα ἄτομα, τοὺς ἀγγειοπλάστες καὶ τοὺς ἀγγειογράφους. Σπανίως ἕνας καλλιτέχνης ἦταν καὶ ἀγγειοπλάστης καὶ ζωγράφος μαζί. Σὲ ποιὸ βαθμὸ οἱ δημιουργοὶ ἦταν καλλιτέχνες μὲ συνείδηση ἀτομικότητας τὸ δείχνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα ὑπέγραφαν τὰ ἔργα τους (Ἄμασης, Ἐξηκίας, Σώφιλος), ὅπως ἔκαναν καὶ οἱ ἀρχιτέκτονες. Ἐξάλλου τὸ ἴδιο ἔκαναν ἀργότερα καὶ οἱ νομισματοκόποι.

Ναοὶ

Μεγάλη πλαστική

Κεραμικὴ

Ἂν στοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες τὴν πρώτη θέση στὴν κεραμικὴ παραγωγὴ τὴν κατεῖχε ἡ Ἀθήνα μὲ τὰ ἀγγεῖα γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἡ Κόρινθος τῶν Κυψελιδῶν, μὲ τὸν ἀνατολίζοντα ρυθμό της, κατέλαβε ἀρχικὰ τὴν κορυφὴ τῶν ἑλληνικῶν ἐξαγωγῶν, τὶς ὁποῖες ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ φανταζόμαστε ὑπερβολικὰ ὑψηλές. Αὐτὸς ὁ ρυθμός, παράλληλα μὲ τὴ γραφὴ καὶ τὸ περιεχόμενο πολλῶν μύθων, ἀποτελεῖ τὴν τρίτη ζωντανὴ μαρτυρία γιὰ τὸ πόσο βαθιὰ εἶχε ἀφήσει τὴ σφραγίδα της στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ἡ Ἀνατολή. Ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα καὶ μετά, ἡ Κόρινθος παραμερίστηκε πάλι ἀπὸ τὴν Ἀθήνα: βρίσκουμε τὰ ἀγγεῖα της σὲ ὁλόκληρο τὸ χῶρο τῆς Μεσογείου καὶ βαθιὰ μέσα στὴν ἐνδοχώρα, ὡς τὴν κεντρικὴ Εὐ-

ρώπη. Ἀρχικὰ οἱ εἰκονιστικὲς παραστάσεις τους ἦταν ζωγραφισμένες μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου (μελανόμορφος ρυθμός). Ἀπὸ τὸ 530 περίπου οἱ μορφὲς ἔμεναν ἀκάλυπτες καὶ γι' αὐτὸ ξεχώριζαν ἐρυθρωπὲς πάνω στὸν ἐπιχρισμένο μὲ μαῦρο χρῶμα πηλὸ (ἐρυθρόμορφος ρυθμός). *Σπάρτη* Μπορεῖ νὰ δεῖ κανεὶς πόσο ἀνοιχτὴ πρὸς τὶς τέχνες ἦταν ἡ Σπάρτη πρὶν ὑποστεῖ τὴ στρατιωτική της ἀγκύλωση, ἂν κοιτάξει τὰ λακωνικὰ χάλκινα ἀντικείμενα ἢ ἕνα τόσο μνημειῶδες ἔργο τέχνης ὅπως ὁ χάλκινος κρατήρας τοῦ Βὶξ στὴ σημερινὴ Γαλλία, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἢ ἀπὸ τὴ σπαρτιατικὴ ἀποικία τοῦ Τάραντα. Καὶ ἡ λακωνικὴ κεραμικὴ παραγωγὴ ἀνθοῦσε ὣς τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα, ἂν ἡ χρονολόγηση εἶναι σωστή.

Πανελλήνιοι ἀγῶνες Σὲ ὅλες τὶς δημόσιου χαρακτήρα δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες συγκαταλεγόταν καὶ ἡ τέχνη, οἱ Ἕλληνες εἶχαν ζωντανὴ μέσα τους τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναμετρῶνται μὲ ἄλλους, κι ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη γιὰ συναγωνισμὸ (*ἀγῶνα*) μὲ μετρήσιμες ἐπιδόσεις πήγασε ἡ ἵδρυση πανελλήνιων ἀγώνων πρὸς τιμὴν ἑνὸς θεοῦ. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ περιλάμβαναν σωματικὲς ἀσκήσεις καὶ ποιητικές, μουσικὲς καὶ χορευτικὲς παραστάσεις. Οἱ παλαιότεροι καὶ πιὸ γνωστοὶ εἶναι οἱ ἀγῶνες κάθε τέσσερα χρόνια πρὸς τιμὴν τοῦ Δία τῆς Ὀλυμπίας, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 776. Μεγάλη αἴγλη εἶχαν ἐπίσης τὰ Πύθια στοὺς Δελφούς, τὰ Ἴσθμια στὸν Ἰσθμὸ τῆς Κορίνθου καὶ τὰ Νέμεα στὴ Νεμέα (κοντὰ στὸν Φλειούντα). Τὰ ἀθηναϊκὰ Παναθήναια διοργανώθηκαν σύμφωνα μὲ αὐτὸ τὸ πρότυπο. Οἱ ἀγῶνες αὐτοὶ ἦταν ἡ μοναδικὴ ὀργανωμένη ἔκφραση τῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἀποτελοῦσαν ἕνα ἑνιαῖο ἔθνος. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ κοινὴ ταυτότητα τῶν Ἑλλήνων συνίστατο στὰ πραγματικὰ στοιχεῖα τῆς γλώσσας καὶ τῆς θρησκευτικῆς, πολιτιστικῆς καὶ πολιτικοκοινωνικῆς ἐξέλιξης. Τὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ αὐτῶν τῶν στοιχείων, παρὰ τὶς μεγάλες διαφορὲς καὶ παρὰ τοὺς στοχασμοὺς γιὰ τὸ ὑπερπέραν καὶ τὴν ἑρμηνεία τοῦ κόσμου, μποροῦν ἴσως νὰ συγκεφαλαιωθοῦν στὶς τρεῖς ἔννοιες τοῦ ὀρθολογισμοῦ, τῆς ἀτομικότητας καὶ τοῦ ὀρθολογικοῦ κοινωνικοῦ αἰσθήματος τῶν ἀτόμων.

4. ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ – 5ος ΑΙΩΝΑΣ

α) Πολιτικὴ ἱστορία ὣς τὰ μέσα τοῦ αἰώνα

Περσία Στὸ τέλος τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, περίπου στὴν καμπὴ τοῦ 6ου πρὸς τὸν 5ο αἰώνα, ἡ Ἑλλάδα, ἡ ὁποία μέχρι τότε εἶχε μπορέσει να ἀναπτυχθεῖ ἀνενόχλητη, συγκρούστηκε μὲ τὴν Περσία, τὴν τελευταία καί μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες ἀνατολικὲς αὐτοκρατορίες. Στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡγεμόνας του ἦταν ὁ Κύρος ὁ Μέγας ἀπὸ τὸ γένος τῶν Ἀχαιμε-

νιδῶν, τὸ κράτος τῶν Περσῶν εἶχε διαδεχθεῖ τὸ μηδικὸ καὶ τὸ νεοβαβυλωνιακό, τὰ ὁποῖα μὲ τὴ σειρά τους εἶχαν νωρίτερα καθυποτάξει τὸ κράτος τῶν Ἀσσυρίων. Τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Κύρου κατακτήθηκε ἐπίσης τὸ λυδικὸ κράτος τοῦ Κροίσου καὶ τέλος, τὸν καιρὸ τοῦ διαδόχου του Καμβύση, ἡ Αἴγυπτος. Ἡ διαδοχὴ καθορίστηκε ὕστερα ἀπὸ μιὰ φάση ἀναταραχῆς: τὸ θρόνο τὸν κατέλαβε ὁ Δαρεῖος Α΄, ὁ ὁποῖος ἔδωσε μιὰ σαφὴ δομὴ στὸ κράτος (χωρισμὸς σὲ σατραπεῖες), ποὺ παρουσίαζε ὡς τότε χαλαρὴ διάρθρωση. Ἡ Περσία θὰ πρέπει νὰ εἶχε δεῖ τὴν ἀντιπαράθεσή της μὲ τὴν Ἑλλάδα σὰν ἕνα σχετικὰ ἀσήμαντο ἐπεισόδιο. Ὅταν ὁ δρόμος της εἶχε παλιότερα διασταυρωθεῖ μὲ Ἕλληνες, ὅπως μὲ τὸν Πολυκράτη, ἐπρόκειτο γιὰ γεγονότα ἐλάσσονος κλίμακας, καὶ ἡ ἐπικυριαρχία στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῶν μικρασιατικῶν ἀκτῶν, τὴν ὁποία εἶχε κληρονομήσει ἀπὸ τοὺς Λυδούς, φαινόταν ἐπίσης χωρὶς προβλήματα. Ὕστερα ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς Προποντίδας καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Βορείου Αἰγαίου τὸ 513 ἀπὸ τὸν Δαρεῖο, ἐπιτεύχθηκε τὸ 494 ἡ νικηφόρα καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τῶν ἰωνικῶν πόλεων (Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση), ἡ ὁποία εἶχε ξεσπάσει τὸ ἔτος 500 ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ τυράννου τῆς Μιλήτου Ἀρισταγόρα. Ἕνα μέρος τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ ἐκτοπίστηκε στὴν Ἀσία, καὶ ἡ Περσία θέλησε νὰ ἐκμεταλλευτεῖ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ θέσει καὶ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ὑπὸ τὴν κυριαρχία της. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Θήβα, ἦταν ἕτοιμοι νὰ ὑποταχθοῦν, ἄλλοι ὅμως ὄχι. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ ἡγέτιδα δύναμη τῆς Ἑλλάδας, ἡ Σπάρτη.

Χρονικὸ τῶν πολέμων

Τὸ 490, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Μιλτιάδη τοῦ Νεότερου καὶ μὲ τὸ διαθέσιμο δυναμικό τους σὲ ὁπλίτες, οἱ Ἀθηναῖοι (ἔχοντας στὸ πλευρό τους τοὺς Πλαταιεῖς καὶ δούλους) νίκησαν στὸν Μαραθώνα τῆς Ἀττικῆς τὸ περσικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ποὺ εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν Δάτη καὶ τὸν Ἀρταφέρνη. Οἱ Πέρσες προχώρησαν σὲ νέες πολεμικὲς προετοιμασίες, καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ ἤθελαν νὰ ἀμυνθοῦν συνενώθηκαν τὸ 481 σὲ ἕνα συνασπισμὸ ἐναντίον τῆς Περσίας, τὴ λεγόμενη Ἑλληνικὴ Συμμαχία, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Σπάρτης. Τὸ 480 οἱ Πέρσες ἐπέστρεψαν μὲ ὅλες τους τὶς δυνάμεις, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τους Ξέρξη, καὶ κατέλαβαν τὴν Ἀθήνα. Προηγουμένως στὶς Θερμοπύλες, τὴν πύλη πρὸς τὴ νοτιότερη Ἑλλάδα, εἶχαν παρακάμψει καὶ συντρίψει τὴν ἑλληνικὴ ἀμυντικὴ γραμμή, ἐπικεφαλῆς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Σπαρτιάτης βασιλιὰς Λεωνίδας. Στὴ συνέχεια ὅμως —ἔπειτα ἀπὸ βασανιστικὲς ἐσωτερικὲς διαφορὲς σχετικὰ μὲ τὸν ὀρθὸ τρόπο διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου— οἱ Ἕλληνες μὲ διακόσια ἀθηναϊκὰ πολεμικὰ πλοῖα, ὑπὸ τὸ πρόσταγμα τοῦ Θεμιστοκλῆ, νίκησαν κοντὰ στὴ Σαλαμίνα, μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Ξέρξη, τὸν περσικὸ στόλο, ὁ ὁποῖος ἀποτελοῦνταν ἀπὸ φοινικικὲς καὶ ἑλληνικὲς (μικρασιατικὲς) ναυτικὲς μονάδες. Τὴν ἑπόμενη

χρονιά, τὸ 479, ἡ Ἑλληνικὴ Συμμαχία, ὑπὸ τὴν ἀρχηγία τοῦ Σπαρτιάτη Παυσανία, νίκησε τὸν περσικὸ στρατὸ ξηρᾶς τοῦ στρατηγοῦ Μαρδόνιου στὶς Πλαταιὲς τῆς Βοιωτίας, καὶ τὴν ἴδια χρονιὰ οἱ Ἕλληνες, ὑπὸ τὸν βασιλιὰ τῶν Σπαρτιατῶν Λεωτυχίδα, ἐξολόθρευσαν στὴν Ἰωνία τὸν περσικὸ στόλο κοντὰ στὸ ἀκρωτήριο τῆς Μυκάλης, στὶς ἐκβολὲς τοῦ Μαιάνδρου.

Α΄ Ἀθηναϊκὴ Ναυτικὴ Συμμαχία

Παρὰ τὶς νίκες αὐτές, οἱ ὁποῖες μόνον ἀργότερα ἀποδείχτηκε ὅτι ἦταν καὶ ὁριστικές, οἱ Ἕλληνες τῶν μικρασιατικῶν παραλίων καὶ τῶν ἀπέναντι νησιῶν εἶχαν συμφέρον νὰ συνεχίσουν τὸν ἀγώνα. Ἡ Σπάρτη, ἐξαιτίας τῆς εὐαίσθητης ἐσωτερικῆς δομῆς της, ἔπρεπε νὰ ἀποφύγει πολέμους μὲ μεγάλη διάρκεια καὶ σὲ μεγάλη ἀκτίνα. Ἀρνήθηκε λοιπόν, καὶ μαζί της ὁλόκληρη ἡ Πελοποννησιακὴ Συμμαχία, νὰ συμμετάσχει σὲ τέτοιον ἀγώνα. Τὴ θέση της πῆρε ἡ Ἀθήνα, ἡ ὁποία τὸ 478 συνῆψε ἐπιμέρους συμμαχίες μὲ τὶς περισσότερες πόλεις τῶν νησιῶν καὶ τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου. Μέσα στὴν εὐρύτερη συμμαχία ποὺ δημιουργήθηκε μ᾿ αὐτὸ τὸν τρόπο κατέλαβε θέση ἡγετική, εἶχε δηλαδὴ τὴν ἀρχηγία τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων. Αὐτὴ ἡ συμμαχία διεξήγαγε μὲ τέτοια ἐπιτυχία τὸν ἀγώνα κατὰ τῆς Περσίας, ὥστε, ὕστερα ἀπὸ μιὰ λαμπρὴ χερσαία καὶ ναυτικὴ νίκη στὶς ἐκβολὲς τοῦ Εὐρυμέδοντα, στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὴν Ἀθήνα —ὅλο καὶ περισσότερο τὸν μόνο φορέα ἀποφάσεων— ὑποστήριξε στὴ δεκαετία τοῦ 460 ἀκόμη καὶ μιὰ προσπάθεια τῆς Αἰγύπτου νὰ ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Περσία. Αὐτὴ ἡ προσπάθεια ὡστόσο ἀπέτυχε, καὶ στὴ δεκαετία τοῦ 450 ἡ Ἀθήνα χρειάστηκε νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μὲ βαριὲς ἀπώλειες. Τὸ 449, μὲ μιὰ ἄτυπη συμφωνία (Εἰρήνη τοῦ Καλλία), ἡ ναυτικὴ συμμαχία καὶ ἡ Περσία συμφώνησαν νὰ διακόψουν τὶς ἐχθροπραξίες. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως, ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων, ἡ ναυτικὴ συμμαχία εἶχε μεταβληθεῖ ἀπὸ συνασπισμός, ὅπου ἡ Ἀθήνα εἶχε μὲν ἡγετικὴ θέση, ἀλλὰ ὑπῆρχε καὶ ἰσότητα δικαιωμάτων, σὲ ἀθηναϊκὴ κυριαρχία ἐπὶ τῶν πόλεων τοῦ Αἰγαίου, καὶ μὲ αὐτὴ τὴ μορφὴ διατηρήθηκε, ἰσχυρότερη ἀπὸ ποτέ. Τὸ συμμαχικὸ συνέδριο ποὺ συνερχόταν στὴ Δῆλο, καὶ στὸ ὁποῖο μετεῖχαν καὶ ψήφιζαν ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας, δὲν λειτουργοῦσε πιά. Ἀντὶ γι᾿ αὐτό, τὶς ἀποφάσεις τὶς ἔπαιρνε ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος, ὁ ὁποῖος ἐξέδιδε νόμους ποὺ ἴσχυαν γιὰ ὅλα τὰ μέλη τῆς συμμαχίας, καθόριζε κατὰ βούληση τοὺς φόρους (αὐτὴ τὴ μορφὴ εἶχαν προσλάβει οἱ ἑκούσιες εἰσφορές), συγκέντρωνε στὰ χέρια του σημαντικὰ τμήματα τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας καὶ διοικοῦσε τὴν κατανεμημένη σὲ περιφέρειες ἐπικράτεια τῆς συμμαχίας. Οἱ πόλεις τῆς συμμαχίας λογίζονταν πλέον ἀθηναϊκὲς ἀποικίες, καὶ ἡ διακυβέρνησή τους ἐπιτυγχανόταν μέσω ἑνὸς σώματος εἰδικὰ ὁρισμένων (τιμητικῶν) ἀξιωματούχων.

Γεγονότα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδας

Οἱ σχέσεις μὲ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴ Σπάρτη, εἶχαν παραμείνει ἀρχικὰ καλές, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ὀχύρωσε τὴν Ἀθήνα ἀμέσως μετὰ τοὺς Μηδικοὺς Πολέμους, πράγμα ποὺ κίνησε τὶς ὑποψίες τῶν Σπαρτιατῶν. Βέβαια ἡ Σπάρτη, στὴ δεκαετία μάλιστα τοῦ 460, εἶχε καλέσει τὴν Ἀθήνα σὲ βοήθεια ἐναντίον μιᾶς ἐξέγερσης τῶν εἱλώτων. Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὴ ἡ συνεργασία ὁδήγησε σὲ ρήξη. Οἱ Σπαρτιάτες ἀπέπεμψαν τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ φόβο μήπως ἐπηρεάσουν τὸν πληθυσμό, ἐνῶ στὴν Ἀθήνα ἔγινε τὸ τελικὸ βῆμα πρὸς τὴ δημοκρατία. Ἡ συνάρτηση τοῦ γεγονότος αὐτοῦ μὲ τὴν ἐκστρατεία στὴ Σπάρτη δὲν ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ. Ἀμέσως μετὰ ξέσπασε ἀνοιχτὸς πόλεμος ἀνάμεσα στὴν Ἀθήνα (μὲ τὴ ναυτικὴ συμμαχία στὸ πλευρό της) καὶ τὴ Σπάρτη μὲ τοὺς δικούς της συμμάχους. Ἡ Ἀθήνα, ἡ ὁποία τώρα πλέον συνδεόταν μὲ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ μέσω τῶν Μακρῶν Τειχῶν, διεξήγαγε τὸν πόλεμο αὐτὸν παράλληλα μὲ τὸν πόλεμο πρὸς τοὺς Πέρσες. Ἡ ἀναμέτρηση εἶχε ἀμφίρροπο ἀποτέλεσμα καὶ ἔληξε τὸ 446 μὲ τὴ σύναψη τριακονταετοῦς εἰρήνης.

β) Ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις ὡς τὰ μέσα τοῦ αἰώνα

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα εἶχαν βαθύτερο ἀντίκτυπο, ἰδιαίτερα στὶς ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις τῆς Ἀθήνας κατὰ τὰ πενήντα περίπου χρόνια ποὺ μεσολάβησαν μεταξὺ τῶν Περσικῶν Πολέμων καὶ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, στὴ διάρκεια δηλαδὴ τῆς λεγόμενης Πεντηκονταετίας. Καθὼς μετὰ τὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση ἔγινε σαφὲς ὅτι καὶ τὸ τμῆμα τῆς Ἑλλάδας ποὺ βρισκόταν σὲ εὐρωπαϊκὸ ἔδαφος θὰ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν Περσία, στὴν Ἀθήνα ὁ ἐπώνυμος ἄρχοντας τοῦ 493, ὁ Θεμιστοκλῆς, συνέλαβε τὸ σχέδιο πολεμικῆς ἀναμέτρησης μὲ τὴν Περσία, καὶ μάλιστα στὴ θάλασσα. Ἀρχικὰ ὁ Θεμιστοκλῆς δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβληθεῖ. Ὁ Μιλτιάδης ὁ Νεότερος —ὁ ὁποῖος, ὡς μέλος τοῦ ἀριστοκρατικοῦ γένους τῶν Φιλαϊδῶν, διέθετε οὕτως ἢ ἄλλως ἰσχυρὸ γόητρο, καὶ ἐπιπλέον, ὡς ἡγεμόνας στὴ Θρακικὴ Χερσόνησο, εἶχε διατελέσει ὑποτελὴς τοῦ βασιλιᾶ τῶν Περσῶν κι ἔτσι γνώριζε ἀπὸ προσωπικὴ πείρα τὴν περσικὴ πολεμικὴ τακτική— ἐπέβαλε τὴν ἄποψη χερσαίου πολέμου, ὁ ὁποῖος καὶ πέτυχε στὸν Μαραθώνα. Ὅταν ὕστερα ἀπὸ λίγο ὁ Μιλτιάδης πέθανε, ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπανέφερε στὸ προσκήνιο τὰ δικά του σχέδια. Ἀρχικὰ ἔπρεπε νὰ ἰσχυροποιήσει τὴ θέση του μέσα στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν κατόρθωσε νὰ ἐπιφέρει κάποια ἀλλαγὴ στὸ πολίτευμα, ἡ ὁποία συνίστατο στὸ ὅτι οἱ ἄρχοντες δὲν ἐκλέγονταν πιὰ μὲ ψηφοφορία, ἀλλὰ μὲ κλῆρο. Κατὰ συνέπεια, ἡ πολιτική τους βαρύτητα ὑποβαθμιζόταν. Ταυτόχρονα, κατὰ κάποιον τρόπο ὡς συμπλήρωμα τοῦ πρώτου μέτρου, ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ χρήση τοῦ ὀστρακισμοῦ ὡς μέσου ἐκτόπισης. Μὲ αὐτὸν τὸν μὴ ὑποτιμητι-

Θεμιστοκλῆς

κὸ τρόπο,[7] ὅλοι οἱ πολιτικοί του ἀντίπαλοι ἀποπέμφθηκαν ἀπὸ τὴ χώρα γιὰ δέκα χρόνια μὲ λαϊκὴ ψηφοφορία, κι ἔτσι ἀπέμεινε μόνον ὁ Θεμιστοκλῆς στὴν ἀνεπίσημη, καθαρὰ πολιτικὴ θέση τοῦ λαϊκοῦ ἡγέτη (*προστάτης τοῦ δήμου, δημαγωγός*). Μποροῦσε τώρα, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ, νὰ ἐπιβάλει τοὺς στόχους του, τὴν κατασκευὴ δηλαδὴ ἑνὸς πολεμικοῦ στόλου διακοσίων πλοίων, μὲ χρηματοδότηση βασισμένη στὰ κρατικὰ ἀργυρωρυχεῖα τοῦ Λαυρίου, ὅπου πρόσφατα εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ νέα κοιτάσματα. Ὁ στόλος αὐτὸς νίκησε στὴ Σαλαμίνα, ἀφοῦ λίγο νωρίτερα εἶχε ἐπιτραπεῖ ἡ ἐπάνοδος τῶν ἐξορίστων, γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἑνότητα. Ὁ ἴδιος στόλος, στὸ πλαίσιο τῆς ναυτικῆς συμμαχίας, ἔφερε εἰς πέρας καὶ τοὺς ἀγῶνες ποὺ ἀκολούθησαν κατὰ τῆς Περσίας. Ἔγινε ἔτσι τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο οἱ ἄκληροι ἐλεύθεροι Ἀθηναῖοι ποὺ ἐκτελοῦσαν ναυτικὴ ὑπηρεσία αὔξησαν τὴν περιουσία τους καὶ τόνωσαν τὴν αὐτοπεποίθησή τους. Παράλληλα, μέσω τῶν ἀλλαγῶν τοῦ Θεμιστοκλῆ, ὁ λαὸς καὶ ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου ἀσκοῦσαν τὴν ἐξουσία χωρὶς νὰ ὑπάγονται τυπικὰ σὲ περιορισμούς. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ εὐγενεῖς μὲ τὸ γόητρό τους διατήρησαν στὴν οὐσία τὴν πολιτικὴ ἡγεσία. Ἀρχηγός τους ἦταν ὁ Φιλαΐδης Κίμων, γιὸς τοῦ Μιλτιάδη, ὁ ὁποῖος ἤθελε καλὲς σχέσεις μὲ τὴ Σπάρτη (ἕνας ἀπὸ τοὺς γιούς του ὀνομαζόταν Λακεδαιμόνιος). Ὁ ἴδιος τέθηκε ἐπικεφαλῆς τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας στοὺς ἀγῶνες κατὰ τῆς Περσίας. Ὁ Θεμιστοκλῆς ἐξοστρακίστηκε κι ἔπειτα καταδικάστηκε σὲ θάνατο καὶ πέθανε ἐξόριστος στὴν Περσία, ὡς τύραννος τῆς Μαγνησίας ἐπὶ τοῦ Μαιάνδρου.

Κίμων

Τελικὸ βῆμα πρὸς τὴ δημοκρατία

Μόνον ὅταν ἀπέτυχε ἡ ἀθηναϊκὴ ἀποστολὴ βοήθειας γιὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξέγερσης τῶν εἱλώτων μπόρεσε ἡ δημοκρατία νὰ ἐπιβληθεῖ πλήρως. Τὸ 462, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν ἀριστοκρατῶν Ἐφιάλτη καὶ Περικλῆ, ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄρειο Πάγο οἱ τελευταῖες δικαιοδοσίες, καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι ἔδιναν τώρα ἀπολογισμὸ τῶν πράξεών τους μπροστὰ στὸ λαὸ (*εὐθῦναι*). Ἐπιπλέον, ὁ δῆμος μόλις τώρα ἄρχισε νὰ κάνει πλήρη χρήση τῶν θεσμῶν καὶ τῶν δικαιωμάτων ποὺ εἶχε ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Κλεισθένη καὶ τοῦ Θεμιστοκλῆ, ὁπωσδήποτε ὑπὸ διευρυμένη πιὰ μορφή. Τότε μόνον ἐμφανίζονται σὲ ἀξιόλογη ποσότητα τὰ ψηφίσματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, τὰ ὁποῖα σώζονται χαραγμένα σὲ λίθο. Ἀντικείμενο τῶν ψηφισμάτων αὐτῶν ἦταν συνήθως προβλήματα σχετικὰ μὲ τὴ Ναυτικὴ Συμμαχία. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλους λόγους, συμπεραίνει κανεὶς ὅτι ἡ Ναυτικὴ Συμμαχία ἦταν ἐκείνη ποὺ ἀποτέλεσε τὸν τελικὸ παράγοντα γιὰ τὴν ὁριστικὴ καθιέρωση τῆς δημοκρατίας. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μεταγενέ-

[7] [Ὁ ὀστρακισμὸς δὲν εἶχε ὑποτιμητικὸ χαρακτήρα, γιατὶ ὁ δῆμος μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπομάκρυνε τὶς ἰδιαίτερα ἱκανὲς πολιτικὲς προσωπικότητες, οἱ ὁποῖες θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπηρεάσουν ὑπέρμετρα τὸ λαὸ καὶ νὰ θέσουν ἔτσι σὲ κίνδυνο τὴ δημοκρατία.]

στερες ἐποχές, ἰδιαίτερα τὸν 4ο αἰώνα, ἡ δημοκρατία ὑπέστη ἀποφασιστικὴ περαιτέρω διαμόρφωση, λόγοι χώρου μᾶς ὑπαγορεύουν νὰ τὴν παρουσιάσουμε ἤδη ἐδῶ σὲ συνάρτηση μὲ τὰ ἀντίστοιχα γεγονότα.

γ) Ἡ δημοκρατία

Θεσμοὶ

Λαϊκὴ συνέλευση

Τὸ κεντρικὸ ὄργανο τῆς δημοκρατίας ἦταν ἡ λαϊκὴ συνέλευση (*ἐκκλησία*), στὴν ὁποία κάθε ἄρρενας ἐνήλικος πολίτης εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ παίρνει τὸ λόγο, νὰ ὑποβάλλει προτάσεις καὶ νὰ ψηφίζει. Τὸν 4ο αἰώνα ἔπρεπε νὰ συνέρχεται σαράντα φορὲς τὸ χρόνο, ἐνῶ τὸν 5ο αἰώνα ἀκόμη συχνότερα, ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωση. Τὰ μέλη της, ὅπως τεκμηριώνεται μὲ βεβαιότητα γιὰ τὸν 4ο αἰώνα, ξεπερνοῦσαν τὶς ἔξι χιλιάδες. Αὐτὸς ἦταν ὁ ἀπαιτούμενος ἀριθμὸς συμμετοχῆς γιὰ σημαντικὰ θέματα, ὅπως ὁ ὀστρακισμὸς (ὁ ὁποῖος δὲν ἀποτελοῦσε ἁρμοδιότητα τῆς συνήθους λαϊκῆς συνέλευσης), ἡ παραγραφὴ χρεῶν πρὸς τὸ κράτος, οἱ νόμοι γιὰ εἰδικὲς περιπτώσεις, ἡ ἀπονομὴ πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἀποφάσιζε μὲ πλήρη ἁρμοδιότητα γιὰ ὅλα τὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ θέματα ποὺ παρουσιάζονταν, μὲ περιορισμοὺς ποὺ ἀργότερα καθόρισε ἡ ἴδια.

Οἱ ψηφοφορίες διεξάγονταν δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν, ἀλλά, ἀντίθετα μὲ μιὰ εὐρέως διαδεδομένη ἄποψη, δὲν γινόταν καταμέτρηση τῶν ψήφων, παρὰ μιὰ γενικὴ ἐκτίμησή τους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἦταν δυνατὸν νὰ διαπιστώνεται πολὺ γρήγορα τὸ ἀποτέλεσμα. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ὅπου εἶχε σημασία ὁ ἀκριβὴς ἀριθμὸς τῶν ψήφων, ἡ ψηφοφορία ἔπρεπε νὰ γίνεται μὲ βότσαλα (*ψῆφοι*). Ἐπειδὴ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ἡ Ἐκκλησία συσκεπτόταν πάντα γιὰ δεύτερη φορὰ πάνω σὲ μιὰ πρόταση ποὺ εἶχε ἤδη συζητηθεῖ καὶ περάσει στὴν προηγούμενη συνεδρία, ἔμενε νὰ γίνει μόνο ἡ ψηφοφορία μὲ ναὶ ἢ ὄχι. Κι αὐτὸ γινόταν μὲ τὸν ἑξῆς τρόπο: τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, φτάνοντας στὴν Πνύκα, τὸν τόπο ὅπου συνερχόταν ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, παρέδιναν τὶς ψήφους τους, οἱ ὁποῖες κατόπιν καταμετροῦνταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνεδρίας.

Ὅλα αὐτὰ τὰ περιοριστικὰ μέτρα δὲν ἀπέβλεπαν μόνο στὸ νὰ μὴ χάνεται ἄσκοπα χρόνος, ἀλλὰ καὶ συνέβαλλαν ὥστε μιὰ συνεδρία τῆς Ἐκκλησίας νὰ διαρκεῖ γενικὰ τὸ πολὺ ὡς τὸ μεσημέρι, δηλαδὴ στὴν πραγματικότητα λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι γίνεται γενικὰ ἀποδεκτό. Ἔτσι ἦταν πολὺ εὐκολότερο νὰ ἀπαιτεῖται ἡ συμμετοχὴ στὴν Ἐκκλησία ἀκόμη καὶ ὅσων δὲν εἶχαν τὸ χρόνο νὰ περνοῦν ὁλόκληρες ἡμέρες συζητώντας ἢ ἀκούγοντας. Γιατὶ μποροῦσαν νὰ διαθέτουν τὸ ἀπόγευμα γιὰ τὶς δουλειές τους, ἐνῶ ταυτόχρονα διευκολυνόταν καὶ ἡ συμμετοχὴ πολλῶν στὴ δημοκρατία.

Ὁ ἴδιος ὁ λαὸς ἀποτελοῦσε ἐπίσης καὶ τὸ δικαστήριο. Ἔξι χιλιάδες

Δικαστήριο μέλη, ἄνω τῶν τριάντα ἐτῶν, ἐκλέγονταν μὲ κλῆρο καὶ ἀπάρτιζαν, στὸ σύνολό τους, τὸ λαϊκὸ δικαστήριο (*Ἡλιαία*), τὸ ὁποῖο διαιροῦνταν σὲ ἐπιμέρους δικαστήρια, τὸ καθένα μὲ διακόσια ἕνα ἕως χίλια πεντακόσια ἕνα μέλη. Τὰ δικαστήρια αὐτὰ ἦταν ἁρμόδια τὸ καθένα γιὰ διαφορετικὲς δικαστικὲς ὑποθέσεις. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸ δικαστήριο ὁρίστηκε ἀπὸ τὸ 457 ἀποζημίωση. Συχνὰ προηγοῦνταν, σ' ἕνα προστάδιο τῆς δικαστικῆς διαδικασίας, ἡ μελέτη τῆς ὑπόθεσης, ἡ προσκόμιση ἀποδείξεων, ἡ ἐξέταση μαρτύρων κτλ., ἄλλοτε ὑπὸ τὴν προεδρία ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἐννέα ἄρχοντες, ἄλλοτε μέσω κληρωτοῦ διαιτητῆ. Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση αὐτῆς τῆς προδιαδικασίας γινόταν στοὺς ἀντιδίκους πρόταση γιὰ διευθέτηση τῆς διαφορᾶς. Μόνο ἂν ἕνα ἀπὸ τὰ δύο μέρη δὲν ἦταν σύμφωνο ἔφτανε ἡ ὑπόθεση στὴν Ἡλιαία. Μπροστὰ στὴν Ἡλιαία λοιπὸν γίνονταν μόνον οἱ ἀγορεύσεις τῶν δύο μερῶν, στὶς ὁποῖες εἶχαν ἐνσωματωθεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας. Ὁ χρόνος τῶν ἀγορεύσεων καθοριζόταν μὲ τὴ βοήθεια κλεψύδρας. Τὸ δικαστήριο δὲν συζητοῦσε, οὔτε συσκεπτόταν: προχωροῦσε ἀμέσως σὲ ψηφοφορία (μὲ *ψήφους*) ὑπὲρ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης πρότασης τῶν ἀντιδίκων.

Ἀσφαλῶς αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐξηγεῖται ἐν μέρει μὲ βάση τὴν ἴδια τὴν ἀρχὴ τῆς δημοκρατίας. Δὲν ὑπῆρχαν ἐπαγγελματίες νομικοί, οὔτε ἐπιστημονικὰ ἐπεξεργασμένο δίκαιο. Ὁ λαός, ποὺ συνεδρίαζε μὲ τὴ μορφὴ δικαστηρίου, ἔπρεπε νὰ ἀποδίδει ἄμεσα ὁ ἴδιος δικαιοσύνη, χωρὶς νὰ παρεμβάλλονται ἄλλες ἐξουσίες. Εἶναι ὅμως τουλάχιστον ἐξίσου βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἡ πρόθεση νὰ μὴν ξεφεύγει ἡ διαδικασία ἀπὸ τὰ χρονικὰ ὅρια, ἀλλὰ νὰ διεξάγεται μὲ τρόπο σύντονο, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὸν στὸν καθένα νὰ γίνεται δικαστὴς χωρὶς νὰ χάνει πάρα πολλὲς ὧρες. Αὐτὸ προκύπτει κι ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς κλήρωσης τῶν δικαστῶν. Τὸ δικαστικὸ σῶμα γιὰ κάθε δίκη κληρωνόταν ἀπὸ τοὺς ἕξι χιλιάδες δικαστὲς ποὺ ἐπίσης κληρώνονταν ἐτησίως γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ καὶ ἦταν διαθέσιμοι. Ἡ ἐκλογὴ γινόταν τὸ πρωὶ μέσω μιᾶς καλὰ ρυθμισμένης διαδικασίας: ἡ κλήρωση πραγματοποιοῦνταν κατὰ φυλές, δηλαδὴ μὲ βάση τὴ διαίρεση τῶν πολιτῶν σὲ δέκα μέρη. Ἑπομένως διεξαγόταν ταυτοχρόνως σὲ δέκα διαφορετικὰ σημεῖα μπροστὰ στὸ κτίριο τοῦ δικαστηρίου, τὸ ὁποῖο βρισκόταν στὴν ἀγορά. Ἐπιπλέον, διευκόλυνε ὅτι τὸ σύνολο τῶν μελῶν κάθε φυλῆς ἦταν χωρισμένο καὶ πάλι σὲ δέκα τμήματα. Ἔτσι, μιὰ ἀφ' ἑαυτῆς περίπλοκη ὑπόθεση διευθετοῦνταν σὲ λίγα λεπτά. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὴ συνακόλουθη κατανομὴ στὰ ἐπιμέρους δικαστικὰ σώματα.

Βουλὴ τῶν Πενταχοσίων Ἡ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων συγκροτοῦνταν μὲ κλήρωση ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, καὶ οἱ πενήντα ἀντιπρόσωποι ἀπὸ κάθε φυλὴ εἶχαν τὴν ἀρχὴ γιὰ ἕνα δέκατο τοῦ χρόνου, γιὰ τὸ διάστημα δηλαδὴ μιᾶς πρυτανείας. Ἁρμοδιότητα τῆς Βουλῆς ἦταν νὰ ἀποφασίζει γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ

ἔπρεπε νὰ κανονιστοῦν ἐκτὸς τῶν συνεδριῶν τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ νὰ συντονίζει καὶ νὰ δρομολογεῖ τὶς συνεδριάσεις τῆς τελευταίας. Καὶ στὰ μέλη τῆς Βουλῆς, πάλι ἀπὸ τὸ 457, καταβαλλόταν ἀποζημίωση, ὥστε νὰ ἔχει ὁ καθένας τὴ δυνατότητα νὰ προσφέρει αὐτὴ τὴν ὑπηρεσία. Γιὰ νὰ συμμετέχει κάποιος στὴ Βουλὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι πάνω ἀπὸ τριάντα ἐτῶν, καὶ μποροῦσε νὰ ἐκλεγεῖ βουλευτὴς μόνο δύο φορές.

Ἡ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων διατύπωνε πρὸς τὴν Ἐκκλησία προσχέδια ψηφίσματος γιὰ τὶς προτάσεις ποὺ τῆς εἶχαν κατατεθεῖ (συγκεκριμένα *προβουλεύματα*) ἢ ἔθετε τὴν ὑπόθεση πρὸς συζήτηση ἀπευθείας, χωρὶς δηλαδὴ πρόταση ἀπόφασης («ἀνοιχτὰ» *προβουλεύματα*). Στὴν περίπτωση τῶν συγκεκριμένων προβουλευμάτων, διεξαγόταν στὴν Ἐκκλησία μιὰ πρώτη ψηφοφορία γιὰ νὰ ἀποφασιστεῖ ἂν θὰ πραγματοποιοῦνταν κὰν συζήτηση ἢ ὄχι. Ἀκόμη κι ἕνα χέρι νὰ ὑψωνόταν ὑπὲρ τῆς συζήτησης, αὐτὴ πραγματοποιοῦνταν. Διαφορετικά, ἡ πρόταση ἀπόφασης γινόταν ὁμόφωνα ἀποδεκτὴ χωρὶς συζήτηση. Καθὼς πολλὰ σημεῖα τῆς ἡμερήσιας διάταξης ἀφοροῦσαν περιπτώσεις ρουτίνας, κάτι τέτοιο ἦταν πολὺ συχνό.

Ἀξιωματοῦχοι

Ἡ τρίτη μορφὴ πολιτειακοῦ ὀργάνου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία/Λαϊκὸ Δικαστήριο καὶ τὴ Βουλή, ἦταν οἱ ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι, ὡς ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, εἶχαν ἐτήσια θητεία. Κι ἐδῶ συνήθως ἀπαγορευόταν νὰ ἀναλάβει κανεὶς τὸ ἴδιο ἀξίωμα ἐπανειλημμένως. Οἱ περισσότεροι ἀξιωματοῦχοι ἦταν κληρωτοί· οἱ ὑπόλοιποι ἐκλέγονταν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς δέκα *στρατηγούς*, τοὺς ἀνώτατους στρατιωτικοὺς διοικητές. Ἐπειδὴ οἱ ἄρχοντες ἀπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ καὶ μετὰ ἦταν μόνο κληρωτοί, κι ἐπειδὴ γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ μποροῦσε κανεὶς —κατ' ἐξαίρεση— νὰ ἐπανεκλέγεται συνεχῶς, τὸ ἀξίωμα αὐτὸ μποροῦσε νὰ ἔχει καίρια πολιτικὴ σημασία, ἂν ὁ κάτοχός του, λόγω τῆς προσωπικότητας καὶ τῆς πολιτικῆς του, ἦταν καὶ λαϊκὸς ἡγέτης (*δημαγωγός*). Αὐτὸ συνέβη στὴν περίπτωση τοῦ Περικλῆ, ὁ ὁποῖος ἐκλεγόταν στρατηγὸς κάθε χρόνο (πάντοτε ὅμως ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς δέκα). Ἐπίσης αἱρετοί, γιὰ τὸ λόγο ὅτι καὶ στὴν περίπτωσή τους, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν στρατηγῶν, ἀπαιτοῦνταν συγκεκριμένες ἱκανότητες, ἦταν οἱ κάτοχοι ὑψηλῶν ἀξιωμάτων ποὺ ἀφοροῦσαν τὴν οἰκονομικὴ διαχείριση —ἔτσι εἶναι ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἄρχοντες ἦταν κληρωτοί. Ἐπιπλέον, αὐτοὶ οἱ οἰκονομικοὶ ἀξιωματοῦχοι ἔπρεπε νὰ εἶναι εὔποροι, γιὰ νὰ μὴν ὑποκύπτουν στὸν πειρασμὸ τῆς ὑπεξαίρεσης. Πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὑπῆρχαν πλῆθος ἄλλα ἀξιώματα, μὲ λεπτομερεῖς κανονισμοὺς ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἄσκησή τους, ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ καταλάβει αὐτὲς τὶς θέσεις, χωρὶς νὰ χρειάζεται γνώσεις ἐκ τῶν προτέρων. Οἱ ἀξιωματοῦχοι ἔπρεπε, πρὶν ἀναλάβουν τὰ καθήκοντά τους, νὰ περάσουν ἀπὸ ἐξέταση (*δοκιμασία*), ποὺ ἀφοροῦσε τὸ κατὰ πόσο πληροῦσαν ὡς πολίτες τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάληψη

τοῦ ἀξιώματος, καὶ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ λογοδοτοῦν γιὰ τὶς πράξεις τους (*εὐθῦναι*). Τέλος, ἂς σημειωθεῖ μιὰ ἀνακάλυψη ποὺ ἔγινε πρόσφατα ὡς πρὸς τὴ διαδικασία τῆς λήψης πολιτικῶν ἀποφάσεων. Ἐνῶ ἡ σύγχρονη διάκριση τῶν ἐξουσιῶν διαχωρίζει τὶς ἐξουσίες σὲ νομοθετική, ἐκτελεστικὴ καὶ δικαστική, φαίνεται ὅτι στὴν Ἀθήνα ὑπῆρχε ἄλλος τρόπος διαχωρισμοῦ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας: χωρισμὸς σύμφωνα μὲ τὴν εἰσήγηση καὶ τὴν ἀπόφαση. Μὲ ἀφετηρία μιὰ παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ ὄργανα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ποὺ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ὑποβάλλουν προτάσεις δὲν μποροῦσαν καὶ νὰ παίρνουν ἀποφάσεις, καὶ ὅτι τὰ ὄργανα ποὺ ἔπαιρναν ἀποφάσεις δὲν μποροῦσαν νὰ ὑποβάλλουν προτάσεις. Δικαίωμα ὑποβολῆς προτάσεων εἶχαν οἱ ἰδιῶτες καὶ οἱ ἀξιωματοῦχοι (ἐκλεγμένοι καὶ κληρωτοί, συμπεριλαμβανομένης τῆς Βουλῆς τῶν Πεντακοσίων), δὲν μποροῦσαν ὅμως νὰ ἀποφασίσουν γιὰ τίποτε. Γιὰ τὶς προτάσεις τῆς Ἐκκλησίας ἔπρεπε νὰ ἀποφασίζουν οἱ *νομοθέται* καὶ τὰ δικαστήρια, ποὺ δὲν ἀπέκτησαν ὡστόσο τὸ δικαίωμα ὑποβολῆς προτάσεων.

Πρωτοβουλία εἰσηγήσεων καὶ ἀπόφαση

Συμμετοχή

Ἀπουσία ἐνδιάμεσων ἀρχῶν

Τὸ ζωτικὸ στοιχεῖο τῆς ἄμεσης ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἦταν νὰ καθιστᾶ ἐφικτὴ γιὰ κάθε πολίτη τὴν ἀπευθείας καὶ μάλιστα αὐθόρμητη συμμετοχή του στὰ κοινά. Ἐνδιάμεσες βαθμίδες ἐξουσίας μὲ καθοριστικὸ ρόλο εἶχαν ἀποκλειστεῖ. Δὲν ὑπῆρχαν πολιτικὲς ὀργανώσεις ποὺ νὰ θυμίζουν, ἔστω καὶ ἀμυδρά, κόμματα ἢ κάτι παρόμοιο. Ὅποιος ἤθελε εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὑποβάλει πρόταση ψηφίσματος στὴν Ἐκκλησία, καὶ ὅποιος ἤθελε μποροῦσε ἐκεῖ νὰ πάρει τὸ λόγο. Δὲν ὑπῆρχε ὁρισμένη θέση τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας σύμφωνα μὲ κάποια ἐκλεκτορικὰ σώματα ἢ ὁμάδες. Οἱ ψηφοφορίες διεξάγονταν χωρὶς ἐκ τῶν προτέρων σχεδιασμὸ ἢ κάποια ὀργανωμένη προσπάθεια ἐπηρεασμοῦ τῶν ἀπόψεων. Ὅτι τὰ πράγματα εἶχαν ὄντως ἔτσι προκύπτει ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ ὅσων συμμετεῖχαν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀντίπαλοι τῆς δημοκρατίας στηλίτευαν αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο, δηλαδὴ τὴν ἐξουσία τοῦ δήμου ποὺ ἀσκοῦνταν κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο.

Εὐσύνοπτες διαδικασίες

Ἡ ἀπαίτηση γιὰ συμμετοχὴ ὅλων πραγματικὰ τῶν πολιτῶν στὶς διαδικασίες λήψης ἀποφάσεων τῆς δημοκρατίας καθιστοῦσε ἀναγκαῖο νὰ ἐπικρατεῖ διαφάνεια στὴν πολιτικὴ πράξη καὶ νὰ μπορεῖ ὁ καθένας νὰ τὴν ἀσκεῖ. Οἱ ἐπιμέρους διαδικασίες ἔπρεπε νὰ εἶναι εὐσύνοπτες καὶ πρακτικές. Αὐτὴ ἡ ἀρχὴ ἐκφράζεται ἤδη στὴ ρύθμιση τῆς διαδικασίας μὲ τὴν ὁποία ἐκτιμοῦσαν τὸ ἐκλογικὸ ἀποτέλεσμα, ὅσο καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ψηφοφορία γινόταν τὴν ὥρα ποὺ οἱ πολίτες ἔμπαιναν στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὴ διαδικασία διεξαγωγῆς μιᾶς δίκης. Ἀκόμη

καὶ ἡ ἔξυπνα σχεδιασμένη μέθοδος κλήρωσης τῶν δικαστῶν, ἡ ὁποία θεωρητικὰ μοιάζει περίπλοκη, στὴν πράξη ἦταν σαφὴς καὶ εὐσύνοπτη.

Ὑψηλὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς

Ὁ βαθμὸς συμμετοχῆς τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἀσυνήθιστα ὑψηλός. Τὸ πλῆθος τῶν ὀστράκων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τοὺς ὀστρακισμοὺς τοῦ 5ου αἰώνα, καθὼς καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι γίνονταν ὀστρακισμοί, γιὰ τοὺς ὁποίους ἀπαιτοῦνταν τουλάχιστον 6.000 ψῆφοι μὲ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ποὺ ἐξοριζόταν, δείχνουν ἤδη ὅτι ὁ λαὸς συμμετεῖχε πολὺ ἐνεργά. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων ποὺ εἶναι γραμμένα πάνω σὲ ὄστρακα φανερώνει ὅτι αὐτοὶ ποὺ ἀσχολοῦνταν ἐνεργὰ μὲ τὴν πολιτικὴ (καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπιπλέον γίνονταν ἀντιπαθεῖς) ἦταν ἐπίσης πολὺ περισσότεροι ἀπὸ ὅ,τι θὰ νόμιζε κανεὶς μὲ βάση ὅσα ἀναφέρουν οἱ φιλολογικὲς πηγές.

Καὶ ἀλλοῦ ὅμως ἦταν μεγάλη ἡ συμμετοχή. Ὅσον ἀφορᾶ τὴ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων, τὸν 4ο αἰώνα ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἀθήνας δὲν ἦταν τόσο μεγάλος ὥστε νὰ ἐπιτρέπει τὴν κατάληψη τῶν βουλευτικῶν θέσεων μόνον ἀπὸ τοὺς εὔπορους. Ὁ κλῆρος μποροῦσε νὰ τύχει στὸν καθένα καὶ ὅλοι ἔπρεπε νὰ βάλουν ὑποψηφιότητα. Κάτι παρόμοιο ἴσχυε καὶ γιὰ τὴ λαϊκὴ συνέλευση. Τὰ πάνω ἀπὸ ἕξι χιλιάδες μέλη γιὰ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς σαράντα συνεδρίες τὸ χρόνο εἶναι ἀριθμὸς ἐκπληκτικὰ μεγάλος. Ἡ μέριμνα γιὰ συντομία στὶς διαδικασίες τῆς Ἐκκλησίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ἡ συνεδρία κατὰ κανόνα νὰ μὴ διαρκεῖ πέρα ἀπὸ τὸ μεσημέρι, κι ἔτσι νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα καὶ κάτοικοι πιὸ ἀπομακρυσμένων περιοχῶν νὰ πηγαίνουν στὴν πόλη. Ἐπιπροσθέτως ὑπῆρχαν τὰ πολυάριθμα ἀξιώματα (περίπου ἑπτακόσια), οἱ ἐπιτροπὲς καὶ τὰ δικαστήρια, τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ ἐπανδρώνονται σχεδὸν διαρκῶς. Δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ κανεὶς εὐρύτερη συμμετοχή.

Γυναῖκες

Ζωὴ στὸ περιθώριο

Ἂν ἔτσι προκύπτει ἡ εἰκόνα μιᾶς ὁλοκληρωμένης δημοκρατίας, πρέπει ἀμέσως νὰ τὴ μετριάσουμε σὲ οὐσιώδη σημεῖα. Οἱ γυναῖκες ὄχι μόνο δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα (πράγμα ποὺ δὲν ἀποτελεῖ πρωτοτυπία γιὰ κοινωνίες πρὶν ἀπὸ τὸν 20ὸ αἰώνα μ.Χ.), ἀλλὰ καὶ ἦταν γενικὰ παραγκωνισμένες σὲ ἀσυνήθιστα μεγάλο βαθμὸ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δεδομένα. Εἶναι βέβαια μύθος τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κρατοῦσαν τὶς γυναῖκες τους σχεδὸν σὲ ἀνατολίτικη ἀπομόνωση. Τὶς ἀνύπαντρες γυναῖκες σίγουρα τὶς ἐπιτηροῦσαν μὲ ἄγρυπνο βλέμμα, πράγμα ἐξάλλου ὄχι ἀσυνήθιστο ὡς τὴ σεξουαλικὴ ἐπανάσταση τῶν ἡμερῶν μας. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως εἶναι σίγουρο ὅτι οἱ γυναῖκες κυκλοφοροῦσαν ἐκτὸς σπιτιοῦ, ὅπως οἱ γυναῖκες τῆς ἀγορᾶς ποὺ περιγράφει ὁ Ἀριστοφάνης. Αὐτὰ ποὺ διαβάζουμε γιὰ ἐπιδεικτικὸ περιορισμὸ σὲ τέσσερις τοίχους ἀποτελοῦν ἔκφραση ἀριστοκρατικῆς

ἀπομόνωσης, ἢ μιᾶς ἀπομόνωσης ποὺ θὰ ἤθελε νὰ εἶναι ἀριστοκρατική. Ἐξίσου ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πρέπει νὰ περιφρονοῦσαν τὶς γυναῖκες τους. Ταφικὰ μνημεῖα καὶ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ποὺ προορίζονται γιὰ γυναῖκες χαρακτηρίζονται ἀπὸ συγκινητικὴ τρυφερότητα. Τὸ χωρίο ἐπίσης στὸ λόγο *Κατὰ Νεαίρας* τοῦ Ψευδοδημοσθένη (§ 122), τὸ ὁποῖο χρησιμεύει ὡς προσφιλὲς παράδειγμα γιὰ τὴν κυνικὴ περιφρόνηση πρὸς τὶς γυναῖκες τῆς Ἀθήνας, ἀποτελεῖ ἀντιθέτως μαρτυρία γιὰ τὸ ὑψηλὸ κοινωνικό τους κύρος.

Ὡστόσο, ἐνῶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀπὸ ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνουμε μὲ βάση τὸ πενιχρὸ ὑλικὸ τῶν πηγῶν μας, οἱ γυναῖκες συμμετεῖχαν πλήρως στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ ὡς ἰδιοκτήτριες γῆς, δούλων καὶ χρημάτων, γιὰ τὴν Ἀθήνα δὲν ἔχουμε καμία τέτοια ἔνδειξη, παρ' ὅλο τὸν πλοῦτο τῶν πηγῶν. Ἀκόμη σημαντικότερο εἶναι τὸ ἐντυπωσιακὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν πηγῶν ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας, βρίσκουμε νὰ ἀναφέρονται σὲ συνάρτηση μὲ ἱστορικὰ περιστατικὰ μόνο τρεῖς Ἀθηναῖες, καὶ οἱ τρεῖς ἀπὸ ἀριστοκρατικὲς οἰκογένειες. Μπορεῖ βέβαια αὐτὴ ἡ ὑποβαθμισμένη θέση τῆς Ἀθηναίας στὸ πλαίσιο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου νὰ συνδέεται μὲ τὸ ἰδιαίτερα αὐστηρὸ —καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς— καθεστὼς τοῦ *οἴκου* (δηλαδὴ τῶν οἰκογενειῶν) στὴν Ἀθήνα. Ἀκόμη κι ἔτσι ὅμως, ἡ γενικότερα ὑποδεέστερη θέση τῶν γυναικῶν μέσα ἀκριβῶς στὸ πιὸ φιλελεύθερο πολίτευμα τοῦ ἀρχαίου (καὶ ὄχι μόνο) κόσμου ἀποτελεῖ ἴσως ἀναγκαία συνέπεια αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ πολιτεύματος. Οἱ ἀρχικὲς προϋποθέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐξελίχθηκε ἡ δημοκρατία ἦταν τέτοιες, ὥστε ὅσο πιὸ αὐστηρὰ ἐφαρμοζόταν, τόσο πιὸ αὐστηρὰ ἀντρικὴ ὑπόθεση γινόταν.

Μέτοικοι καὶ δοῦλοι

Μέτοικοι Ἐξίσου λίγο συμμετεῖχαν στὴ δημόσια ζωὴ οἱ μέτοικοι καὶ οἱ δοῦλοι. Οἱ μέτοικοι ἦταν ξένοι ποὺ ζοῦσαν γιὰ μεγάλο διάστημα στὴν Ἀθήνα. Ἦταν ἐλεύθεροι, ἔπρεπε νὰ καταβάλλουν ἕναν συγκεκριμένο φόρο, τὸ *μετοίκιον*, καὶ νὰ ἐκπληρώνουν τὶς στρατιωτικὲς ὑποχρεώσεις τοῦ πολίτη, δὲν συμμετεῖχαν ὅμως στὴ λειτουργία τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καὶ δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ κατέχουν ἔγγειο ἰδιοκτησία, ἐκτὸς ἂν τοὺς εἶχε ἐκχωρηθεῖ εἰδικά. Ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁ σημαντικότερος τομέας ἀπασχόλησης τῶν Ἀθηναίων, καὶ ἔτσι οἱ μέτοικοι ὠθοῦνταν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ ἄλλα ἐπαγγέλματα, κυρίως στὸ χῶρο τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου. Οἱ μέτοικοι λοιπὸν ἀποτελοῦσαν μιὰ κοινωνικὴ ὁμάδα ποὺ καθοριζόταν μὲ βάση τὴν οἰκονομική της δραστηριότητα καὶ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τὸ πλησιέστερο ἀντίστοιχο πρὸς τὴ σύγχρονη ἀστικὴ τάξη, δὲν εἶχαν ὅμως καμία ἐπιρροὴ στὴν πολιτική, οὔτε καὶ ἐπιδίωκαν νὰ ἔχουν. Κατὰ τὰ ἄλλα ἡ κοινωνικὴ θέση τῶν μετοίκων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθ-

μὸς ἦταν περίπου τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν, δὲν διέφερε ἀπὸ τὴ θέση τοῦ πολίτη.

Δοῦλοι

Τελείως διαφορετικὰ πράγματα ἴσχυαν γιὰ τοὺς δούλους. Τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ ὑπῆρχαν κάπου 100.000 δοῦλοι ἄντρες καὶ γυναῖκες, ποὺ ἀναλογοῦσαν σὲ περίπου 40.000 ἐνήλικους ἄρρενες πολίτες. Αὐτὴ ἦταν μιὰ ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ ἀριθμητικὴ ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ δούλους καὶ ἐλεύθερους (στοὺς ὁποίους πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ μέτοικοι). Τὰ ποσοστὰ αὐτὰ ὅμως ἴσχυαν μόνο γιὰ τὴν Ἀθήνα, καὶ μόνο γιὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, ὅταν ἐπενεργοῦσε ὁ παράγοντας τῆς κεντρικῆς θέσης τῆς Ἀθήνας στὴ Ναυτικὴ Συμμαχία. Γιὰ ἄλλες περιοχὲς καὶ γιὰ τὴ μεταγενέστερη Ἀθήνα πρέπει νὰ ὑπολογίζει κανεὶς χαμηλότερα ποσοστά. Ὡστόσο ἡ δουλεία εἶχε στὴν Ἀθήνα μεγάλη οἰκονομικὴ σημασία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σπίτια, ὅπου ἀπασχολοῦνταν ὡς ὑπηρετικὸ προσωπικό, καὶ τὶς βιοτεχνίες, δοῦλοι ἐργάζονταν κυρίως στὴ γεωργία καὶ στὰ μεταλλεῖα ἀργύρου, ποὺ ἀνῆκαν στὸ κράτος ἀλλὰ ἐκμισθώνονταν σὲ ἰδιῶτες. Ἂν καὶ γιὰ τὴν ἀμοιβὴ τῶν δούλων δὲν πρέπει νὰ καταβάλλονταν ποσὰ μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τοὺς ἐλεύθερους ἐργάτες, ἡ χρησιμοποίηση τῶν δούλων ἐπιβάρυνε τὴ συνολικὴ λειτουργία τῆς οἰκονομίας πράγματι λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι θὰ τὴν ἐπιβάρυνε ἡ ἀποκλειστικὰ ἐλεύθερη ἐργασία.

Ἀξιολόγηση

Πρέπει ἀκόμη νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἐπιτεύχθηκε μόνο κατὰ πολὺ μικρὸ μέρος μὲ προσπάθειες τοῦ ἴδιου τοῦ *δήμου*: τὰ βήματα ποὺ ὁδήγησαν στὴ δημοκρατία ἦταν ἐν μέρει ἀποτέλεσμα τῶν ἀντιμαχιῶν μέσα στὴν ἀριστοκρατία καὶ ἐν μέρει ἀποτελοῦσαν τὸν ἀντίκτυπο σχέσεων ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, κυρίως τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας. Ἂς ἀναλογιστοῦμε ἐπίσης ὅτι ἀκόμη καὶ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ δημοκρατία βρισκόταν στὸ ἀπόγειό της, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔξι χιλιάδων ἀτόμων τὸ πολὺ ποὺ συνήθως συμμετεῖχαν στὴ λαϊκὴ συνέλευση πρέπει νὰ ἐκτιμηθεῖ ὡς πρὸς τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ, τῆς τάξης τῶν τριάντα χιλιάδων ἀτόμων. Ἐπιπλέον, ἂς ἀναλογιστοῦμε ὅτι κι αὐτὲς ἀκόμα οἱ πολιτικὲς ἀποφάσεις δὲν λαμβάνονταν μόνο κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς «ὀρθολογικῆς συζήτησης» στὴν Ἐκκλησία, παρὰ ὑπῆρχαν προσωπικὲς συμφωνίες καὶ ἡγετικὲς προσωπικότητες, καθὼς καὶ διαφορὲς στὴν ἱκανότητα τοῦ καθενὸς νὰ γίνεται κατανοητὸς καὶ νὰ κατανοεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὅσα λέγονταν μέσα στὴν Ἐκκλησία, διαφορὲς ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ (μὴ ἐκδημοκρατισμένη) μόρφωση καὶ ἀνατροφὴ τοῦ καθενός. Μὲ βάση ὅλα τὰ παραπάνω θὰ κλίναμε στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ἐπρόκειτο κὰν γιὰ δημοκρατία. Μὲ αὐτὲς ὅμως τὶς ἐνστάσεις παραβλέπουμε πρῶτα πρῶτα ὅτι κατὰ τὴ διαδικασία γένεσης τῆς δημοκρατίας, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες ποὺ ἐπιδίωκαν τοὺς δικούς

τους στόχους, ὑπῆρχε καὶ ὁ *δῆμος*, τοῦ ὁποίου ἡ ὑποστήριξη κερδίστηκε μὲ ἀντάλλαγμα τὴν αὐξανόμενη συμμετοχή του στὴν ἐξουσία. Αὐτὴ ἡ συμμετοχὴ ἀποτελοῦσε δηλαδὴ στόχο γιὰ τὸν ὁποῖο ἀγωνιζόταν τουλάχιστον ἕνα ἐνεργὸ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ. Παραβλέπουμε ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὅσοι συμμετεῖχαν στὸ πολίτευμα —καὶ μάλιστα ὅλοι, τόσο τὰ μέλη τοῦ *δήμου* ὅσο καὶ οἱ ἐπικριτὲς τῆς ἐξουσίας του— μιλοῦσαν γιὰ δημοκρατία, μὲ ἄλλα λόγια γιὰ κυριαρχία τοῦ *δήμου*, διακρίνοντας ἔτσι εὔστοχα τὴ δημοκρατία ἀπὸ τὶς προηγούμενες μορφὲς διακυβέρνησης, δηλαδὴ τὸ κράτος τῶν εὐγενῶν καὶ τὸ κράτος τῶν ὁπλιτῶν. Ὅτι οἱ γυναῖκες δὲν εἶχαν πολιτικὰ δικαιώματα εἶναι ἐπίσης ἕνα γεγονὸς ποὺ θεωροῦνταν παντοῦ αὐτονόητο στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας πρὶν ἀπὸ τὸν 20ὸ μ.Χ. αἰώνα. Ὅτι πάλι τὰ ἄτομα ποὺ δὲν ἔχουν πολιτικὰ δικαιώματα σὲ μιὰ κοινότητα μὲ κρατικὴ ὀργάνωση δὲν συμμετέχουν καὶ στὴν πολιτική της ζωή, δὲν εἶναι δὰ καὶ τόσο παράδοξη σύλληψη. Τὸ νὰ μετρᾶμε λοιπὸν τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία μὲ ἕναν ἰδεατὸ κανόνα ἀπεριόριστης, ἴσως καὶ ἔμπρακτης συμμετοχῆς στὴν πολιτικὴ ὅλων τῶν κατοίκων μιᾶς ἀντίστοιχης ἐπικράτειας εἶναι ἀνιστορικό. Παραβλέπουμε τέλος ὅτι, ἀκόμη κι ἂν κάποιος θέλει νὰ κάνει τέτοιες συγκρίσεις, ποτὲ ξανὰ στὴ μέχρι τώρα ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν ἐπιτεύχθηκε συμμετοχὴ στὰ κοινὰ στὸ βαθμὸ ποὺ εἶχε ἐπιτευχθεῖ στὴν Ἀθήνα μὲ τὴ δεδομένη κοινωνικὴ δομὴ (καὶ παρὰ τὶς μεγάλες ἀποστάσεις στὴν Ἀττική), συμμετοχὴ μάλιστα ποὺ διάρκεσε ἐπιτυχῶς αἰῶνες.

Πραγματικὴ δημοκρατία

Ἡ δημοκρατία ἐκτὸς Ἀθήνας

Ὡστόσο ἡ δημοκρατία μὲ τὴν ἔννοια ποὺ πῆρε στὴν Ἀθήνα δὲν ὑπῆρξε φαινόμενο ἀναπότρεπτο, συνυφασμένο μὲ τὴ λογικὴ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Πράγματι, τὸν 5ο αἰώνα, δημοκρατία (σύμφωνα μὲ τὴ χρήση τῆς λέξης ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη) ὑπῆρχε καὶ στὸ Ἄργος καὶ στὴ Μαντίνεια. Σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅμως ἡ δημοκρατία ἐπιβλήθηκε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὸν αἰγαιακὸ χῶρο ὡς μέσο διατήρησης τῆς κυριαρχίας τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία τὴν εἰσήγαγε τεχνητὰ στὶς πόλεις τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας, ποὺ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν εἶχαν δημοκρατικὰ πολιτεύματα. Στὶς ἄλλες πόλεις δηλαδή, ὁ δῆμος ἦταν πολὺ ἀδύναμος γιὰ νὰ μπορέσει νὰ καταλάβει καὶ νὰ διατηρήσει μόνος του τὴν ἐξουσία, καὶ γι' αὐτὸ στρεφόταν διαρκῶς στὴν ὑποστήριξη τῆς Ἀθήνας. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν μεταγενέστερων ἐξελίξεων, ἡ δημοκρατία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ τὴν εἰσήγαγαν γιὰ πρώτη φορὰ οἱ Ἀθηναῖοι, καθιερώθηκε ὡς ἡ κανονικὴ μορφὴ πολιτεύματος, τὴν ὁποία κανεὶς πιὰ δὲν ἀντιμαχόταν. Βέβαια, οὔτε εἶχε κατακτηθεῖ μὲ ἐσωτερικοὺς ἀγῶνες οὔτε ἀποτέλεσε κοινὸ βίωμα ὅλων.

δ) Πελοποννησιακὸς Πόλεμος

Τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἰώνα ἔφερε τὴν κατάρρευση τῆς ἀθηναϊκῆς

δύναμης κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, στὸν ὁποῖο ἦρθαν ἀντιμέτωπες ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ ἡ Σπάρτη μὲ τὴν Πελοποννησιακὴ Συμμαχία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ Ἀθήνα μὲ τὸ θαλάσσιο κράτος της. Ὁ πόλεμος ξέσπασε τὸ 431 ἐξαιτίας μιᾶς νέας ἐπέκτασης τῆς ἀθηναϊκῆς ζώνης ἐλέγχου στὴν Ἑλλάδα, ἢ ἔστω ἐξαιτίας τοῦ φόβου ὅτι ἡ Ἀθήνα θὰ ἐπέβαλλε σὲ ὅλο καὶ περισσότερες ἑλληνικὲς πόλεις τὴν ἐξουσία της. Ἀφορμὴ στάθηκε ὁ ἐμπορικὸς ἀποκλεισμὸς τῶν Μεγάρων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, μὲ ἰσχὺ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀθηναϊκὴ ναυτικὴ ἐπικράτεια. Ὁ πόλεμος ἐκτυλίχθηκε σὲ πολλὲς φάσεις. Τὰ πρῶτα δέκα χρόνια ἔφεραν τὴ σφραγίδα τῆς στρατηγικῆς σύλληψης τοῦ Περικλῆ, ὁ ὁποῖος πέθανε τὸ 429 ἀπὸ μιὰ ἐπιδημία ποὺ ρήμαξε ὅλη τὴν Ἀττική. Τὸ σχέδιο ἦταν νὰ ἐκκενωθεῖ ἡ ὕπαιθρος ἀπὸ τὸν ἀγροτικό της πληθυσμό, ὁ ὁποῖος θὰ ἐγκαθίστατο ἀνάμεσα στὰ Μακρὰ Τείχη, καὶ οἱ ἐπιθέσεις στὸ ἐχθρικὸ ἔδαφος νὰ γίνονται ἀπὸ τὴ θάλασσα. Οἱ ἀγρότες τῆς Ἀττικῆς ἐγκαταστάθηκαν λοιπὸν σὲ καταυλισμοὺς ἀνάμεσα στὰ τείχη, γεγονὸς ποὺ εὐνόησε τὴν ἐξάπλωση τοῦ λοιμοῦ, καὶ τὸ πελοποννησιακὸ στράτευμα εἰσέβαλε ἀρκετὲς φορὲς στὴν Ἀττικὴ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Σπαρτιάτη βασιλιὰ Ἀρχίδαμο (γι' αὐτὸ καὶ ἡ φάση αὐτὴ ὀνομάζεται Ἀρχιδάμειος Πόλεμος). Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τὴ μεριά τους, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ στρατηγοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Κλέωνα, ὁ ὁποῖος δὲν ἦταν ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς καὶ μέχρι τότε εἶχε διακριθεῖ μόνον ὡς ριζοσπαστικὸς δημοκράτης, ἐγκαταστάθηκαν στὴν Πύλο τῆς Μεσσηνίας καὶ ἐπιπλέον αἰχμαλώτισαν 120 Σπαρτιάτες. Αὐτὸ ἀποτέλεσε βαρὺ πλῆγμα γιὰ τὸ σπαρτιατικὸ κράτος, ποὺ ἔπασχε ἀπὸ ὀλιγανθρωπία. Ἡ σπαρτιατικὴ ἀντίδραση ἐκδηλώθηκε ὡς ἐκστρατεία ὑπὸ τὸν Βρασίδα στὴ Θράκη, μὲ στόχο τὴν ἀποστασία τῶν συμμαχικῶν πρὸς τὴν Ἀθήνα πόλεων. Στὴ μάχη τῆς Ἀμφίπολης σκοτώθηκαν ὁ Βρασίδας καὶ ὁ Κλέων, καὶ τὸ 421 οἱ ἀντιμαχόμενοι ἔκλεισαν εἰρήνη, ἡ ὁποία ὀνομάζεται Νικίειος Εἰρήνη ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Νικία, τοῦ Ἀθηναίου συντηρητικοῦ πολιτικοῦ ποὺ πρωτοστάτησε στὶς διαπραγματεύσεις.

Ἀρχιδάμειος πόλεμος

Καμία ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς δὲν εἶχε πειστεῖ γιὰ τὴν εἰρήνη. Ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Βοιωτία θὰ προτιμοῦσαν νὰ εἶχαν δεῖ τὴν Ἀθήνα νικημένη, καὶ στὴν Ἀθήνα ὁ ὑπερφίαλος ἀνιψιὸς τοῦ Περικλῆ Ἀλκιβιάδης τάχθηκε μὲ τὴν πλευρὰ ἐκείνων ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴ Σπάρτη. Ἡ μέθοδος ἑνὸς πολέμου ἀντιπροσώπων στὴν Πελοπόννησο ἀπέτυχε, ὡστόσο ἡ Ἀθήνα προσάρτησε μὲ τὴ βία τὴν οὐδέτερη Μῆλο —τὸ γεγονὸς σχολιάζεται ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη στὸ διάλογο τῶν Μηλίων (Ε΄ 85-116) ὡς διαχρονικῆς ἀξίας παράδειγμα γιὰ τὸν κυνισμὸ τῆς ἐξουσίας. Τέλος, τὸ 415, μετὰ ἀπὸ εἰσήγηση τοῦ Ἀλκιβιάδη ἀλλὰ ἀντίθετα πρὸς τὴ συμβουλὴ τοῦ Νικία, ἡ Ἀθήνα ξεκίνησε μιὰ τεράστια ναυτικὴ ἐκστρατεία, τὴ λεγόμενη Σικελικὴ Ἐκστρατεία, γιὰ νὰ πλήξει τὴ Σπάρτη στὴ Σικελία, ὑποστηρίζον-

Σικελικὴ ἐκστρατεία

τας ἐκεῖ τὴν πόλη Ἔγεστα κατὰ τῶν Συρακουσῶν. Τὴ στιγμὴ ἐκείνη ὁ Ἀλκιβιάδης, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπιζε τὴν ἀπειλὴ δίκης ὡς ὕποπτος ἀνοσιουργίας στὴν Ἀθήνα, ἐγκατέλειψε τὸ στράτευμα καὶ πῆγε στὴ Σπάρτη, ἡ ὁποία κατόπιν συμβουλῆς του ἐπενέβη τὸ 414 στὴ Σικελία, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ 413 νὰ ἐξολοθρευτεῖ τὸ ἀθηναϊκὸ στράτευμα. Ὁ Νικίας σκοτώθηκε. Ὁ Ἀλκιβιάδης ὅμως εἶχε συμβουλέψει ἐπιπλέον τοὺς Σπαρτιάτες νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ μικρὴ πόλη τῆς Ἀττικῆς Δεκέλεια, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ νὰ ἐρημώνουν συστηματικὰ τὴ χώρα τῶν Ἀθηναίων. Αὐτὸ συνέβη ἀπὸ τὸ 413 καὶ πέρα, στὴ φάση ἐκείνη τοῦ πολέμου ποὺ πῆρε τὴν ὀνομασία Δεκελεικὸς Πόλεμος. Σχεδὸν ταυτόχρονα, τὸ 412, ἄρχισε ὁ Ἰωνικὸς Πόλεμος. Αἰτία του στάθηκε ἡ συνθήκη ποὺ συνῆψε ἡ Σπάρτη μὲ τὴν Περσία, βάσει τῆς ὁποίας ὁ νεοπαγὴς σπαρτιατικὸς πολεμικὸς στόλος θὰ ἐξοπλιζόταν μὲ χρηματικὴ ἐνίσχυση τῶν Περσῶν, ἐνῶ οἱ Σπαρτιάτες θὰ ἀναγνώριζαν σὲ ἀντάλλαγμα τὴν περσικὴ ἐπικυριαρχία στὶς μικρασιατικὲς ἑλληνικὲς πόλεις. Ἡ Ἀθήνα σημείωσε ναυτικὲς νίκες: στὴν Κύζικο —ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Ἀλκιβιάδη, ὁ ὁποῖος πολεμοῦσε καὶ πάλι μὲ τὸ μέρος τῶν Ἀθηναίων, ἀργότερα ὅμως ξανάφυγε καὶ πέθανε στὴν ἐξορία— καὶ στὶς Ἀργινοῦσες. Παρὰ τὶς νίκες αὐτὲς ὅμως, ἡ Σπάρτη πέτυχε τὸ 405 στοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς τὴν ὁριστικὴ νίκη. Τὸ 404 ὁ ἀρχιστράτηγος Λύσανδρος μπῆκε στὴν Ἀθήνα ὑπὸ τοὺς ἤχους μουσικῆς αὐλῶν. Τὴ μουσικὴ αὐτὴ τὴν ἔπαιζαν αὐλητρίδες τῶν Ἀθηναίων ὀλιγαρχικῶν, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν τώρα ὅτι εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα τους. Ἡ Ἀθήνα ὑποχρεώθηκε νὰ γκρεμίσει τὰ τείχη της καὶ νὰ γίνει μέλος τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας. Ἀφοῦ ἤδη τὸ 411 εἶχε σημειωθεῖ μιὰ ὀλιγαρχικὴ παρένθεση (Ἀρχὴ τῶν Τετρακοσίων), ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐντυπώσεων ποὺ εἶχαν προκαλέσει οἱ ἧττες τῆς δημοκρατίας, κυβερνοῦσαν τώρα τὴν Ἀθήνα τριάντα ὀλιγαρχικοί, ὡς δικτάτορες ἐλέῳ Σπάρτης.

Δεκελεικὸς καὶ Ἰωνικὸς Πόλεμος

ε) Οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσης

Ἡ περιοδολόγηση τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσης κατὰ τὴν ἐποχὴ μετὰ τὰ ἀρχαϊκὰ χρόνια ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο σχῆμα μὲ τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας, κι αὐτὸ χάρη σὲ μιὰ ἱστορικὴ σύμπτωση: στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα ἀρχίζει στὴ Σικελία ἡ περίοδος τῆς τυραννίδας —ποὺ δὲν λήγει ἐξάλλου ποτὲ πιά: Sicilia nutrix tyrannorum. Καὶ ἡ Κάτω Ἰταλία γνώρισε περίπου τὴν ἴδια ἐποχὴ τυράννους, ὅπως ὁ Ἀριστόδημος τῆς Κύμης, ὁ ὁποῖος, κατὰ τρόπο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Δύσης, χρωστοῦσε τὴ θέση του στὶς δυσχέρειες ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ πόλη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἐτρούσκων καὶ τῶν Ἰταλῶν. Ἐκεῖ ὅμως ὑπερίσχυαν ἀκόμη οἱ ἐνδοελληνικοὶ ἀνταγωνισμοί, ἐξαιτίας τῶν ὁποίων τὸ 511 ἡ παροιμιώδης γιὰ τὴν τρυφή της Σύβαρη ἐξουδετερώθηκε ἀπὸ τὸν τραχὺ Κρότωνα, πτώση στὴν ὁποία ἴσως δὲν ἦταν ἀμέτοχοι οἱ Πυθαγόρειοι: αὐτοὶ ἔδωσαν

Κάτω Ἰταλία

ἰδεολογικὸ στήριγμα στὶς ὀλιγαρχίες τῶν κατωιταλιωτικῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες, φυσικά, δὲν εἶχαν δημοκρατικὰ πολιτεύματα, καὶ μόλις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰώνα ἔχασαν σταδιακὰ τὶς πολιτικές τους θέσεις παράλληλα μὲ τὴν ὑποχώρηση τῶν ὀλιγαρχικῶν πολιτευμάτων. Ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὸν 4ο αἰώνα ὁ Ἀρχύτας, ὁ ὁποῖος ἄσκησε μεγάλη ἐπίδραση στὸν Πλάτωνα, ἔγινε πολλὲς φορὲς στρατηγὸς στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὸν Τάραντα.

Τυραννίδα στὴ Σικελία

Στὴ Σικελία ὅμως καθοριστικὴ πολιτικὴ δύναμη ἦταν οἱ μεγαλειώδεις τύραννοι. Στηρίζονταν σὲ μισθοφορικοὺς στρατούς, θεμελίωναν πόλεις, ξεθεμελίωναν πόλεις, τὶς συνένωναν μὲ ἄλλες, μετακινοῦσαν πληθυσμοὺς ἐδῶ κι ἐκεῖ, καὶ γιὰ ἕνα διάστημα μετέτρεψαν σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ νησὶ σὲ χῶρο ἐκτεταμένων κρατικῶν ἑνοτήτων.[8] Ἐπιπλέον συνῆπταν μεταξύ τους δυναστικοὺς δεσμοὺς αἵματος, προσκαλοῦσαν στὴν αὐλή τους ποιητὲς (Αἰσχύλος, Πίνδαρος καὶ Βακχυλίδης), δὲν ὀνομάζονταν ὅμως βασιλεῖς (ἂν καὶ δὲν ἴσχυε παντοῦ ἡ ἴδια ὁρολογία ὡς πρὸς τὸν τίτλο τους) καὶ δὲν χάραζαν τὴ μορφή τους στὰ νομίσματα, ὅπως ἔκαναν ἀργότερα οἱ βασιλεῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Αὐτὴ ἡ καθαρὴ πολιτικὴ ἰσχύος, αὐτὴ ἡ ἐξουσία πάνω στὶς τύχες τοῦ πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ συνέπεια δὲν μποροῦσε ἐπίσης νὰ στοιχειοθετήσει τὴν ἰδιαίτερη ταυτότητα ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἔμψυχο δυναμικὸ μιᾶς *πόλεως* (μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος ὅτι παραχωρήθηκαν πολιτικὰ δικαιώματα σὲ μάζες μισθοφόρων) ἴσως νὰ ὀφειλόταν στὸ ὅτι ἡ Σικελία δὲν ἦταν, ἀκριβῶς, πλήρως ἑλληνική: ζοῦσαν ἐκεῖ ἐπίσης ντόπιοι Σικελοὶ καὶ Καρχηδόνιοι στὸ δυτικὸ τμῆμα, ποὺ βρίσκονταν σὲ διαμάχη μὲ τοὺς Ἕλληνες. Αὐτὸ ὅμως δὲν εἶναι καὶ βέβαιο, ἀφοῦ ἡ ἀρχικὴ ἀνάπτυξη τῆς τυραννίδας δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ ἀντιπαράθεση μαζί τους.

Ἂς ἀναφέρουμε μόνον τοὺς σημαντικότερους τυράννους. Οἱ πρῶτοι, τὰ δύο ἀδέλφια Κλέανδρος καὶ Ἱπποκράτης στὴ Γέλα, ἐπέκτειναν τὴν ἐδαφικὴ ἐπικράτεια τῆς πόλης ἤδη μὲ προσαρτήσεις. Ὁ διάδοχός τους (490), ὁ διοικητὴς τοῦ ἱππικοῦ Γέλων, γιὸς τοῦ Δεινομένη (ἐξ οὗ καὶ τὸ ὄνομα δυναστεία τῶν Δεινομενιδῶν), πρόσθεσε σ' αὐτὲς τὶς κατακτήσεις καὶ τὶς Συρακοῦσες καὶ ἄφησε πίσω στὴ Γέλα ὡς τοποτηρητὴ τὸν ἀδελφό του Ἱέρωνα. Στὶς Συρακοῦσες κατάφερε νὰ ἀποκτήσει τὴν ἐξουσία μὲ τὴ βοήθεια ὄχι τῶν κατώτερων στρωμάτων, ἀλλὰ τῶν *γαμόρων*.[9] Ἐνέταξε τοὺς μισθοφόρους στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν, καὶ ἴσως εἰσήγαγε τὸ νόμισμα στὶς Συρα-

[8] [Ἀπόδοση τοῦ γερμανικοῦ ὅρου Flächenstaat(en), μὲ τὸν ὁποῖο χαρακτηρίζονται συνήθως μοναρχίες καὶ αὐτοκρατορίες, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀποτελοῦν γεωγραφικὰ εὐρύτερες ἐπικράτειες ὅπου οἱ ἐπιμέρους πόλεις δὲν εἶναι αὐτόνομα κύτταρα ἀλλὰ ὑπάγονται σὲ μιὰ κοινὴ κεντρικὴ διακυβέρνηση.]

[9] [Δηλαδὴ τῶν γαιοκτημόνων (βλ. Ἡρόδ. Η΄ 155).]

κοῦσες ἁπλῶς γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ πληρώνει τοὺς μισθοφόρους. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁλόκληρο τὸ νησὶ εἶχε περιέλθει ὑπὸ τὴν ἐξουσία τυράννων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κράτος τῶν Συρακουσῶν ὑπῆρχε ἀκόμη ὁ Ἀναξίλαος τοῦ Ρηγίου (στὴν ἀπόληξη τῆς ἰταλικῆς μπότας) καὶ τῆς Ζάγκλης, τὴν ὁποία μετονόμασε Μεσσάνα (Μεσσήνη), λόγῳ τῶν Μεσσηνίων ἐξορίστων ποὺ ἐγκατέστησε ἐκεῖ. Ἐπίσης ὑπῆρχε ὁ Θήρων στὸν Ἀκράγαντα, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐξ ἀγχιστείας συγγενὴς μὲ τοὺς Δεινομενίδες καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε ἐκδιώξει τὸν τύραννο τῆς Ἱμέρας Τήριλλο καὶ εἶχε προσαρτήσει τὴν πόλη στὸ κράτος του. Αὐτὸς καὶ ὁ Ἀναξίλαος κάλεσαν σὲ βοήθεια τοὺς Καρχηδονίους, οἱ ὁποῖοι ἀνταποκρίθηκαν στὴν πρόσκληση καὶ συνετρίβησαν στὴν Ἱμέρα μᾶλλον τὸ 480 (τὴ χρονιὰ τῆς Σαλαμίνας) ἀπὸ τὸν Γέλωνα. Ὁ Γέλων ἦταν τόσο ἰσχυρός, ὥστε τὸ 481 οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας ἔφτασαν νὰ τοῦ προσφέρουν τὴν ἀνώτατη διοίκηση τῆς Ἑλληνικῆς Συμμαχίας.

Τὸν Γέλωνα μετὰ τὸ θάνατό του τὸ 478 τὸν διαδέχτηκε ὁ Ἱέρων, ὁ ὁποῖος τὸ 474, ἀνταποκρινόμενος σὲ αἴτημα τῆς Κύμης γιὰ βοήθεια, πέτυχε νίκη ἐναντίον τῶν Ἐτρούσκων. Ἡ περίοδος τῆς διακυβέρνησής του ἦταν λαμπρή, ἀλλὰ μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ 466, ὁ ἀδελφός του Θρασύβουλος δὲν μπόρεσε νὰ παραμείνει γιὰ πολὺ στὴν ἐξουσία. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἔληξαν ἐπίσης καὶ οἱ ἄλλες τυραννίδες στὸ νησί, καὶ οἱ πόλεις ἀπολάμβαναν ἕνα κατὰ κάποιον τρόπο συνταγματικὸ καθεστώς, ποὺ ἔμοιαζε σὲ πολλὰ μὲ τὴ δημοκρατία. Στὰ πολιτεύματα αὐτὰ εἰσχώρησε σταδιακὰ τόσο ἡ μέθοδος τῆς ἐκλογῆς μὲ κλήρωση ὅσο καὶ μιὰ ἀπομίμηση τοῦ ὀστρακισμοῦ, ὁ *πεταλισμὸς* (ἀπὸ τὸ *πέταλο*, τὸ φύλλο τῆς ἐλιᾶς) στὶς Συρακοῦσες. Γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, οἱ Σικελοί, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἐξελληνισμένο ἀρχηγό τους Δουκέτιο, ἀποπειράθηκαν νὰ διεκδικήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, πράγμα ὅμως ποὺ τὸ ἀπέτρεψαν μὲ στρατιωτικὰ μέσα ὁ Ἀκράγας καὶ οἱ Συρακοῦσες. Μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ξέσπασαν καὶ πάλι ἀτέλειωτες διενέξεις, τὰ αἴτια τῶν ὁποίων παραμένουν σκοτεινά.

Ἀνάμειξη τῆς Ἀθήνας

Ἡ Ἀθήνα συνῆψε συμμαχίες μὲ μερικὲς ἀπὸ αὐτές, σὲ χρονολογίες καὶ μὲ προθέσεις ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ξεκαθαριστεῖ ὁριστικὰ —ὑπῆρχε ἄραγε ἤδη ἡ σκέψη ἐπεκτατικοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὴ Σικελία; Πάντως τὸ 427 ἦρθε στὴν Ἀθήνα ὁ λαμπρὸς ρήτορας Γοργίας ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους γιὰ νὰ παροτρύνει τοὺς Ἀθηναίους νὰ προσφέρουν βοήθεια ἐναντίον τῶν Συρακουσῶν, οἱ ὁποῖες εἶχαν μόλις προσαρτήσει τοὺς Λεοντίνους (τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ρητορικὴ ἀνθοῦσε ἰδιαίτερα στὴ Σικελία, ἴσως μάλιστα καὶ νὰ γεννήθηκε ἐκεῖ, μπορεῖ νὰ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὶς δίκες ποὺ πυροδότησαν οἱ ἀδιάκοπες περιουσιακὲς ἀνακατατάξεις τῶν τυράννων). Ἡ προσπάθεια τοῦ Γοργία δὲν εἶχε κανένα ἀποτέλεσμα, γιατὶ ἡ Ἀθήνα ἔδειξε χλιαρὸ μόνο ἐνδιαφέρον καὶ γιατὶ σύντομα ἡ ὑπόθεση διευθετήθηκε εἰρηνικά. Ὅταν

ἀργότερα ἡ μὴ ἑλληνικὴ πόλη Ἔγεστα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ μάταιη ἔκκληση πρὸς τὴν Καρχηδόνα γιὰ βοήθεια, στράφηκε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ζητήσει βοήθεια κατὰ τοῦ Σελινούντα, ἡ Ἀθήνα πρόσφερε αὐτὴ τὴ βοήθεια, μὲ τὰ καταστροφικὰ ἀποτελέσματα ποὺ ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει. Πρὸς τὸ παρόν, ἡ Σικελία ἔμεινε ἐλεύθερη ἀπὸ ἐξωτερικὲς παρεμβάσεις.

στ) Πνευματικὴ ζωὴ

Ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς τοῦ 5ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος δικαίως στάθηκε πρότυπο γιὰ ὁλόκληρες ἐποχὲς τῆς μετέπειτα εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ποικιλία καὶ δημιουργικὴ δύναμη ποὺ κόβουν τὴν ἀνάσα. Γι᾽ αὐτὸ καὶ ἀποτελεῖ παράτολμο ἐγχείρημα νὰ θέλει κανεὶς νὰ πραγματευθεῖ τὸν πολιτισμὸ αὐτὸ μὲ μερικὲς λακωνικὲς παρατηρήσεις. Τὴν παράδοση τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς ἀκολουθεῖ ἀκόμη ὁ Θηβαῖος ποιητὴς Πίνδαρος, χωρὶς τὸν ὁποῖο δὲν θὰ εἶχε ὑπάρξει ἡ ποίηση τοῦ Χαίλντερλιν. Οἱ *ἐπίνικοί* του, ἀριστοτεχνικὰ ποιήματα πρὸς τιμὴν τῶν νικητῶν τῶν μεγάλων ἀθλητικῶν ἀγώνων, καὶ τὰ μόνα του ποὺ σώζονται ἀκέραια, ἀποτελοῦν ζωντανὲς μαρτυρίες ἑνὸς ἀριστοκρατικοῦ τρόπου ζωῆς σὲ ἕνα περιβάλλον ποὺ προοδευτικὰ παύει νὰ εἶναι ἀριστοκρατικό. Ἀντίθετα, ὁ ποιητὴς Σιμωνίδης ἀπὸ τὴν Κέα, φωτισμένος διανοούμενος καὶ δεξιοτέχνης τῶν ὥς τότε ποιητικῶν τύπων, εἶχε κιόλας ἀποχαιρετήσει σὲ πρωιμότερο στάδιο τὸν ἀριστοκρατικὸ κόσμο. Ἕνα τελείως καινούριο λογοτεχνικὸ εἶδος, ποὺ ἐν συνεχείᾳ ἄσκησε τεράστια ἐπίδραση, ἦταν ἡ τραγωδία, αὐτὴ τὴ φορὰ ἀποκλειστικὴ δημιουργία τῆς ἐκδημοκρατιζόμενης καὶ κατόπιν δημοκρατικῆς Ἀθήνας. Ὡς ἀφετηρία εἶχε καθαρὰ λατρευτικοῦ χαρακτῆρα παραστάσεις, καὶ μετὰ τὸ πρῶτο ξεκίνημα στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα, τὸν 5ο αἰώνα παίζονταν κάθε χρόνο στὰ Μεγάλα Διονύσια γιὰ τρεῖς συνεχεῖς ἡμέρες ἀπὸ τρεῖς τραγωδίες καὶ ἕνα σατυρικὸ δράμα τριῶν διαφορετικῶν ποιητῶν. Κάθε ποιητὴς μὲ τὰ θεατρικά του ἔργα, ποὺ τὰ εἶχε γράψει εἰδικὰ καὶ μόνο γι᾽ αὐτὴ τὴν παράσταση, ἔπρεπε νὰ συμμετάσχει μαζὶ μὲ ἄλλους ὑποψηφίους σὲ μιὰ διαδικασία ἐπιλογῆς τῶν τριῶν τελικῶν διαγωνιζομένων. Ἐλάχιστο δεῖγμα τῶν θεατρικῶν ἔργων ποὺ δημιουργήθηκαν μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο σώζεται μέχρι σήμερα. Συγκεκριμένα σώζονται ἑπτὰ (ἀπὸ τὶς ὀγδόντα) τραγωδίες τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἄλλες τόσες (ἀπὸ τὶς ἑκατὸ καὶ πλέον) τοῦ Σοφοκλῆ, καὶ δεκαοκτὼ (ἀπὸ τὶς ὀγδόντα) τοῦ Εὐριπίδη. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες τραγωδίες σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Τὰ σωζόμενα δράματα διαβάζονται, καὶ παίζονται μάλιστα, ἀκόμη καὶ σήμερα. Τὸν Εὐριπίδη, ἴσως ἐπειδὴ παρουσιάζει τὶς ψυχολογικὲς συγκρούσεις καὶ ἀμφισβητεῖ τὶς συμβατικὲς ἀξίες, τὸν καταλαβαίνουμε σήμερα περισσότερο, ἐνῶ τὸν Αἰσχύλο καὶ τὸν Σοφοκλῆ τοὺς νιώθουμε πιὸ ξένους στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας. Μολονότι μᾶς λείπουν σχεδὸν ὅλες οἱ προϋποθέσεις καὶ

Ποίηση

μολονότι δὲν γνωρίζουμε τοὺς σύγχρονους ὑπαινιγμούς, οἱ ἀθηναϊκὲς κωμωδίες, δηλαδὴ οἱ μοναδικὲς σωζόμενες κωμωδίες τοῦ Ἀριστοφάνη (ἕντεκα ἀπὸ τὶς σαράντα τέσσερις) ἐξακολουθοῦν νὰ παίζονται —μετὰ ἀπὸ 2.500 χρόνια— μὲ ὁλοένα μεγαλύτερη ἐπιτυχία. Κι αὐτὲς ἐπίσης παίζονταν, κατόπιν διαγωνισμοῦ, σὲ μία καὶ μοναδικὴ παράσταση στὰ Μεγάλα Διονύσια (καὶ στὰ Λήναια). Τὸ ἄμεσο θέμα τους ἦταν ἡ τρέχουσα πολιτικὴ (γιὰ τὴν ὁποία μαθαίνουμε πολλὰ πράγματα ἀπὸ τὶς κωμωδίες αὐτές, ὅταν μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ποῦ ἀναφέρονται). Ἔτσι ἡ δημοκρατικὴ Ἀθήνα, πιὸ συγκεκριμένα ὁ *δῆμος* τῆς Ἀθήνας, ἀποτελοῦσε ἐν μέρει τὸ θέμα τῶν δραματικῶν αὐτῶν παραστάσεων· ὁπωσδήποτε ὅμως ἦταν ὁ παραγγελιοδότης, ὁ παραλήπτης καὶ ὁ θεατὴς αὐτῆς τῆς πρώτης στὴν ἱστορία καὶ ἀνεπανάληπτης δραματουργίας.

Ἱστοριογραφία

Τὸν 5ο αἰώνα, καὶ μέσα ἀπὸ τὴν τρέχουσα πραγματικότητα, γεννήθηκαν ἐπίσης καὶ τὰ πρῶτα μεγάλα ἔργα τῆς πεζογραφίας ποὺ μᾶς σώζονται ὁλόκληρα. Καὶ τὰ δύο εἶναι ἱστορικὰ ἔργα καὶ ἀσχολοῦνται συγκεκριμένα μὲ τὴ σύγχρονή τους ἱστορία· ἄλλωστε ἡ ἀρχαία ἱστοριογραφία παρέμεινε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σύγχρονη ἱστορία. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ γλαφυρὴ παρουσίαση τῶν Περσικῶν Πολέμων ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλὰ ἔζησε μεγάλο διάστημα στὴν Ἀθήνα. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν γεωγράφων καὶ ἐθνογράφων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἀνατρέχει εὐρέως στὴν ἱστορία καὶ στὴ λαογραφία, καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, μέσα ἀπὸ ἀμέτρητες παρεκβάσεις, μᾶς παραδίδει πλουσιότατο ὑλικό, μᾶς ἐμφανίζει ὅμως καὶ μιὰ ἐμπεριστατωμένη μορφὴ ἱστοριογραφίας, ἡ ὁποία παρέχει ἀπολογισμὸ γιὰ τὶς πηγές της. Ἡ διήγηση τῶν Περσικῶν Πολέμων ἀποτελεῖ τὸν ἄξονα γύρω στὸν ὁποῖο δομεῖται μὲ συνέπεια τὸ ἱστοριογραφικὸ αὐτὸ ἔργο, ὅσο κι ἂν μιὰ πρώτη, ἐπιπόλαιη ἐντύπωση θὰ ἦταν διαφορετική. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ πάλι ἕνας πόλεμος, ὁ Πελοποννησιακός, γέννησε τὸ δεύτερο μεγάλο ἱστορικὸ ἔργο, τοῦ Ἀθηναίου Θουκυδίδη. Ὡς διοικητὴς τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου εἶχε συμμετάσχει καὶ ὁ ἴδιος στὸν πόλεμο καὶ εἶχε ἐξοριστεῖ κατὰ τὴ διάρκειά του. Στὸ βιβλίο του συνδυάζει αὐστηρὴ οὐδετερότητα στὴν ἀποτύπωση τῶν γεγονότων μὲ ἠθικὲς κρίσεις. Ἡ ἀντίληψή του γιὰ τὴν ἱστορία, πεσιμιστικὴ καὶ προσηλωμένη ἀποκλειστικὰ στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ γεγονότα, μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ψευδαισθήσεις μόνον ἂν ὁ ἀναγνώστης βλέπει τὸν κόσμο ὑπὸ τὸ ἴδιο πρίσμα. Ἔχει ἀφήσει τὴ σφραγίδα της σὲ ὅλη τὴ μεταγενέστερη, ἀκόμη καὶ τὴ νεότερη ἱστοριογραφία, σὲ βαθμὸ ποὺ δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ὑπερτιμηθεῖ. Ἡ ἀναλυτικὴ διάκρισή του ἀνάμεσα στὶς ἀφορμὲς καὶ τὶς πραγματικὲς αἰτίες τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ διαδικασιῶν παραμένει ἐπίσης μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς κατηγορίες τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης.

Σοφιστική

Στὶς ἀναλύσεις τοῦ πολιτικοῦ γίγνεσθαι ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη ἐκφράζεται ἕνα νέο πνευματικὸ ρεῦμα τοῦ 5ου αἰώνα, τὸ ὁποῖο ἐπηρέασε πάνω ἀπ' ὅλα τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη καὶ στὸ σύγχρονο λεξιλόγιο ἔχει ἀρνητικὴ χροιά: ἡ *σοφιστική*. Ἡ ὀνομασία της σημαίνει ἀκριβῶς «διδασκαλία τῆς σοφίας». Οἱ σοφιστεῖες καὶ μιὰ διαλεκτικὴ ποὺ τίθεται στὴν ὑπηρεσία πρακτικῶν σκοπῶν καὶ μερικὲς φορὲς πλουσιοπάροχων κερδῶν ἦταν μόνον ἡ ἀθέατη ὄψη αὐτοῦ τοῦ πρώτου διαφωτισμοῦ, αὐτῆς τῆς ριζοσπαστικῆς πράξης ἀπελευθέρωσης τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος ἀπὸ ὅλες τὶς δεσμεύσεις: *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος*. Μὲ αὐτὴ τὴ φράση ὁ Πρωταγόρας ὁ Ἀβδηρίτης, ὁ ὁποῖος στὴν Ἀθήνα ἀνῆκε στὸν κύκλο τοῦ Περικλῆ, ἀπέδωσε τὴν πεμπτουσία τῆς σοφιστικῆς κίνησης. Ὁ Γοργίας ἀπὸ τοὺς Λεοντίνους τῆς Σικελίας, ποὺ ἡ ἐπίδρασή του ἁπλώθηκε σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, εἶχε ἐπίσης ἀφετηρία τὴν Ἀθήνα, ὅπου τὸ 427 βρέθηκε ὡς ἀπεσταλμένος τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Εἶναι κυρίως αὐτὸς ποὺ ὄχι μόνον ὑπῆρξε ὁ ἴδιος λαμπρὸς ρήτορας, ἀλλὰ καὶ ἔκανε τὴ ρητορικὴ ἀντικείμενο στοχασμοῦ καὶ διδασκαλίας.

Σωκράτης

Συχνὰ σοφιστικὸς ὡς πρὸς τὴ μορφὴ ἦταν καὶ ὁ Σωκράτης, καὶ γι' αὐτὸ μάλιστα ἐπικρίθηκε ὡς σοφιστής, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἀπὸ τὸν συντηρητικὸ Ἀριστοφάνη στὶς *Νεφέλες*. Ὡστόσο ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ δὲν δίδασκε ὁ Σωκράτης ἦταν ἡ ἐπιφανειακὴ βιωφέλεια καὶ ἡ ἀνάδειξη μέσα στὸν κόσμο. Ἀντίθετα, προσῆπτε στοὺς σοφιστὲς ἐπιπολαιότητα στὴν ἐπιχειρηματολογία καὶ ὑπερφίαλη προσποίηση. Ἐκεῖνος ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐντιμότητα ποὺ ἐκφραζόταν μὲ ἠθικὴ ἐπίγνωση καὶ ἀντίστοιχο τρόπο ζωῆς. Δὲν ἄφησε κανένα γραπτό κείμενο· τὴ διδασκαλία του τὴ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἔργα συγχρόνων του καὶ μαθητῶν του, ἰδίως τοῦ Πλάτωνα. Ἂν καὶ εἶχε ἄσχημο παρουσιαστικό, ἦταν μιὰ προσωπικότητα ποὺ σὲ κατακτοῦσε, καὶ μολονότι σεβόταν τοὺς θεούς, ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος, ἀπὸ τὸ φόβο τοῦ ἀποπροσανατολισμοῦ μέσα στὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς, τοῦ καταλόγισε εὔνοια πρὸς τοὺς ὀλιγαρχικοὺς λόγω τῶν συναναστροφῶν του. Τελικὰ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν καταδικάστηκε σὲ θάνατο ἀπὸ τὸ λαϊκὸ δικαστήριο τὸ 399. Καθὼς εἶχε εὐσυνείδητα ἐκπληρώσει τὰ καθήκοντά του ὡς Ἀθηναῖος πολίτης καὶ ὁπλίτης, καὶ καθὼς στὸ παρελθὸν εἶχε κάνει ἔνσταση ἐναντίον μιᾶς παράνομης ποινικῆς δίκης καὶ εἶχε ἀντισταθεῖ στοὺς Τριάντα Τυράννους, ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση τῆς θανατικῆς του καταδίκης ὑποτάχθηκε ἑκούσια στὸ νόμο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ἐπειδὴ ἡ ἀπόφαση εἶχε ληφθεῖ νόμιμα, ἀρνήθηκε νὰ δραπετεύσει, πράγμα ποὺ ἦταν ἐφικτό, καὶ μάλιστα τοῦ εἶχε προταθεῖ, καὶ ἤπιε τὸ κύπελλο μὲ τὸ κώνειο. Ὁ θάνατός του δείχνει γιὰ τί πράξεις ἦταν ἱκανὸς ὁ κυρίαρχος δῆμος, ἀλλὰ καὶ τί ὑψηλὸ ἦθος στήριζε τὴ δημοκρατικὴ πολιτικὴ συγκρότηση τῆς *πόλεως* καὶ πόσο μεγάλη νομιμοφροσύνη μποροῦσε αὐτὴ ἡ *πόλις* νὰ ἐμπνεύσει.

Ἀρχιτεκτονική Ἡ θρησκεία, ὅπως δείχνει ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη, παρέμενε καθοριστικὴ πνευματικὴ δύναμη, παρὰ τὰ φιλοσοφικὰ κινήματα καὶ τὸ διαφωτισμό. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ μεγάλα καὶ διαχρονικὰ κτίρια ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι ναοί. Ὁ ναὸς τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα, ὁ ναὸς τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία καὶ τὰ κτίρια ποὺ σώζονται στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας εἶναι ἔργα τοῦ 5ου αἰώνα. Ἀκριβῶς ὅμως ἡ ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη δείχνει τὴν ἐπενέργεια καὶ νέων, ἐξωθρησκευτικῶν δυνάμεων. Ἀφενός, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν καθαυτὸ ναό, εἶχε συντεθεῖ ἕνα ὁλόκληρο κτιριακὸ συγκρότημα, τὰ ἐπιμέρους τμήματα τοῦ ὁποίου θὰ ἀποτελοῦσαν ὀργανικὴ ἑνότητα: τὸ κτίριο τῆς εἰσόδου (Προπύλαια), τὸ κυρίως κτίριο τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου (Παρθενών), ὁ μικρὸς ναὸς τῆς Νίκης, ποὺ διαμνημόνευε τὴν ὁριστικὴ νίκη κατὰ τῆς Περσίας, καί, στὸ τέλος πιὰ τοῦ αἰώνα, τὸ Ἐρέχθειο, τὸ ὁποῖο σκοπὸ εἶχε νὰ συνεγείρει τὴ βοήθεια τῶν παλαιῶν ἀθηναϊκῶν θεῶν στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, καθὼς διαγραφόταν ἡ ἥττα. Ἀφετέρου, ἕνα τέτοιο κτιριακὸ συγκρότημα δὲν δημιουργήθηκε μόνον ἀπὸ ἐσωτερικοὺς καλλιτεχνικοὺς λόγους. Ὁ Θουκυδίδης διὰ στόματος τοῦ Περικλῆ λέει ὅτι τὰ κτίρια θὰ ἔδειχναν στὰ μέλη τῆς Ἀθηναϊκῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας πὼς «δὲν τοὺς κυβερνοῦσαν ἀνάξιοι».[10] Ἐξυπηρετοῦσαν λοιπὸν τὴν ἐκπροσώπηση καὶ μάλιστα τὴ νομιμοποίηση τῆς ἀθηναϊκῆς κυριαρχίας. Τὴν ἐπίβλεψη τῆς κατασκευῆς τῶν κτιρίων τῆς Ἀκρόπολης, δωρικοῦ καὶ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, τὴν εἶχε ὁ Ἀθηναῖος γλύπτης Φειδίας, δημιουργὸς ἐπίσης τῶν ἀγαλμάτων τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Παρθενώνα καὶ τοῦ Δία στὴν Ὀλυμπία. Οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Παρθενώνα ἦταν ὁ Καλλικράτης καὶ —πιθανὸν— ὁ Ἰκτίνος, ὁ ὁποῖος εἶχε ὅμως σίγουρα χτίσει τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Φιγάλεια (Βάσσαι). Τὰ Προπύλαια χτίστηκαν ἀπὸ τὸν Μνησικλῆ.

Μεγάλη πλαστική Δυστυχῶς ἀπὸ τὴ μεγάλη πλαστικὴ τοῦ 5ου αἰώνα ἔχουμε πολὺ λίγα πρωτότυπα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνώνυμες ζωφόρους τοῦ Παρθενώνα, τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαίας στὴν Αἴγινα καὶ τοῦ ναοῦ Β στὸν Σελινούντα τῆς Σικελίας, δὲν γνωρίζουμε παρὰ μεταγενέστερα ἀντίγραφα ἀπὸ ἔργα μεγάλων γλυπτῶν ὅπως ἦταν ὁ Φειδίας, ὁ Μύρων (ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴ συνοριακὴ περιοχὴ μεταξὺ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας) καὶ ὁ Πολύκλειτος ἀπὸ τὸ Ἄργος. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Μύρωνα ἀναγνωρίζουμε π.χ. τὸν Δισκοβόλο στὸ ἀντίγραφο τοῦ μουσείου τῶν Θερμῶν στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Πολυκλείτου τὸν Δορυφόρο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Νεάπολης. Οἱ σημαντικοὶ *Ζωγραφική* ζωγράφοι τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Πολύγνωτος ἀπὸ τὴ Θάσο (ὁ ὁποῖος ἔζησε στὴν Ἀθήνα) ἢ ὁ Ζεῦξις, δὲν εἶναι παρὰ ὀνόματα γιὰ μᾶς. Δὲν συμβαίνει *Ἀγγεῖα* ὅμως τὸ ἴδιο μὲ τὴν ἀγγειογραφία, τῆς ὁποίας πλῆθος ἔργα βλέπουμε ἀκόμη καὶ σήμερα. Στὰ ἔργα αὐτὰ συλλαμβάνουμε τὴν ἀτομικότητα τῶν δη-

[10] [Θουκ. Β΄, 41.3: *οὔτε τῷ ὑπηκόῳ κατάμεμψιν* (*ἔχει ἡ πόλις*) *ὡς οὐχ ὑπὸ ἀξίων ἄρχεται.*]

μιουργῶν τους, ἂν καὶ δὲν τοὺς γνωρίζουμε πάντα μὲ τὸ ὄνομά τους (Ζωγράφος τοῦ Βερολίνου, Δοῦρις, Ζωγράφος τοῦ Βρύγου, Ζωγράφος τῆς Πενθεσίλειας).

Προσωπογραφίες

Τέλος τὸν 5ο αἰώνα, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπιβλήθηκε ὁριστικὰ τὸ συνταγματικὸ κράτος καὶ τὸ ἄτομο ἀπεξαρτήθηκε ἀπὸ παραδοσιακὰ δεσμὰ —οἱ δύο αὐτὲς ἐξελίξεις ἀλληλοσυμπληρώνονται καὶ ἐδῶ— δημιουργοῦνται καὶ τὰ πρῶτα γλυπτὰ στὸ εἶδος τοῦ πορτρέτου, ἂν καὶ ἡ δημοκρατία δὲν ἔβλεπε μὲ καλὸ μάτι τὴν ὑπερβολικὴ προβολὴ μεμονωμένων ἀτόμων. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πρώιμα κλασικὰ πορτρέτα τῶν μεγάλων ρηξικέλευθων Θεμιστοκλῆ καὶ Παυσανία ἔχουν πολὺ ἔντονη ἐκφραστικότητα, ἐνῶ ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Περικλῆ παρουσιάζει τυποποιημένα χαρακτηριστικά. Τουλάχιστον γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ πορτρέτα αὐτὰ πῶς ἔμοιαζαν ἐξωτερικὰ τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ὁ Σωκράτης, οἱ μεγάλοι δραματουργοὶ καὶ ὁ Θουκυδίδης. Τὸ παρουσιαστικὸ ὅμως τῶν περισσότερων ἄλλων προσωπικοτήτων ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἄγνωστο.

5. ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ – 4ος ΑΙΩΝΑΣ

Τὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς

Ἐνῶ ὁ 5ος αἰώνας ὀνομάζεται δικαίως κλασικός, μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ πολιτική του ἐξέλιξη ἄσκησε δυναμικὲς ἐπιδράσεις καὶ παρουσίασε σαφεῖς μορφές, αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ λείπουν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀκολούθησε. Ὁ 5ος αἰώνας γνώρισε τὴ νικηφόρο ἄμυνα κατὰ τῆς παντοδύναμης περσικῆς αὐτοκρατορίας, τὴ συγκρότηση τῆς Ἀθηναϊκῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας, τὴν παγίωση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, τὸ διπολισμὸ Ἀθήνας-Σπάρτης, τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο καί, ὡς κατακλείδα, τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἥττα τῆς Ἀθήνας στὸ τέλος τοῦ αἰώνα. Κατὰ τὰ παραπάνω, αὐτὸ τὸ τέλος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συμπτωματικὴ ἀντιστοιχία του μὲ τὴ λήξη μιᾶς περιόδου τοῦ χριστιανικοῦ συστήματος χρονολόγησης ποὺ χρησιμοποιοῦμε, ἀποτελεῖ καὶ ἐκ τῶν πραγμάτων μιὰ οὐσιαστικὴ τομή. Ὁ 4ος αἰώνας, ἀντίθετα, ὡς τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου, παρουσιάζεται στὸν παρατηρητὴ ποὺ ἀναζητᾶ τέτοιου εἴδους ξεκάθαρες γραμμὲς σὰν ἕνα μπερδεμένο κουβάρι ἀπὸ συγκυρίες, τὸ ὁποῖο δὲν γέννησε κανένα σημαντικὸ κλειστὸ σύνολο γεγονότων ἢ μόνιμους πολιτικοὺς ὀργανισμούς. Βέβαια μιὰ τέτοια προσέγγιση ἐξαρτᾶται ἀκριβῶς ἀπὸ τὰ κριτήρια καὶ τὶς προσδοκίες ποὺ ἐμεῖς προβάλλουμε πάνω στὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις, τὰ ὁποῖα, ὅσον ἀφορᾶ τὸν 5ο αἰώνα, δὲν ἀπέρρευσαν μόνον ἀπὸ μιὰ κλασικιστικὴ παράδοση, ποὺ σήμερα πιὰ ἔχει σχεδὸν ἐκλείψει, ἀλλὰ προέκυψαν μόνα τους μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἴδιες τὶς ἐξελίξεις. Μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ τὸν 4ο αἰώνα ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ 5ου —κάτι ποὺ ἔκαναν ἄλλωστε κατεξο-

χὴν οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι εἴτε, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι, ἐννοοῦσαν νὰ κοιτάζουν πίσω πρὸς ἕνα ἔνδοξο παρελθόν, ἄξιο ἀποκατάστασης, εἴτε ἀντιμετώπιζαν τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὸ παρελθὸν ὡς μέτρο σύγκρισης. Δημιουργεῖται τότε εὔκολα ἡ ἐντύπωση τῆς ὑστέρησης. Οἱ ἀντίστοιχες ἐλλείψεις μπορεῖ νὰ εἶναι τοῦ τύπου ποὺ σημειώσαμε λίγο πιὸ πάνω, ἢ τέτοιες ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ παρακμὴ ἢ κρίση τῆς ἑλληνικῆς *πόλεως*.

Τώρα βέβαια ἀκριβῶς ἡ *πόλις*, δηλαδὴ ἡ πόλη-κράτος, ἀκριβῶς τὸν 4ο αἰώνα καὶ μάλιστα καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας, ὑπῆρξε μιὰ πολὺ ζωντανὴ μορφὴ ὀργάνωσης, ἄρρηκτα συνυφασμένη μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, μιὰ πραγματικότητα ποὺ συνεχίστηκε ὡς καὶ τὰ ὕστερα χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Βέβαια διατηρήθηκε πλάι καὶ μέσα σὲ μεγάλα κράτη, τὰ ὁποῖα ἐμφανίστηκαν μετὰ τὸν 4ο αἰώνα, ὅπως τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ τὸ ρωμαϊκό, ὅπου σύντομα ἔπαψε νὰ ἔχει πολιτικὴ σημασία, ἰδίως στὸ τελευταῖο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ δεύτερη ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ δοῦμε τὸν 4ο αἰώνα εἶναι τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ καὶ ἑξῆς. Αὐτὸς ὁ τρόπος θεώρησης προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσει στὸν 4ο αἰώνα στοιχεῖα ποὺ προαναγγέλλουν καὶ προετοιμάζουν αὐτὴ τὴν ἐποχή. Κι ἐδῶ λοιπὸν γίνεται προσπάθεια νὰ δεῖ κανεὶς τὸν 4ο αἰώνα μόνο σὲ συσχετισμὸ μὲ κάποιαν ἄλλη περίοδο. Ἡ τρίτη δυνατότητα εἶναι πιὰ ἀκριβῶς νὰ πάρει κανεὶς τὴν ἐποχὴ ὡς ἔχει καὶ νὰ τὴν κατανοήσει μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἴδια. Καὶ οἱ τρεῖς τρόποι θεώρησης εἶναι θεμιτοί, καὶ στὴ συνέχεια θὰ ἐπιδιώξουμε νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουμε ὅλους ὅπως πρέπει.

α) Τὰ γεγονότα

Ὡς τὴν ἄνοδο τῆς Μακεδονίας

Ἡ κυριαρχία τῆς Σπάρτης

Ἡ πολιτικὴ ἱστορία παρουσιάζεται καὶ διαρθρώνεται κατὰ τὸν πιὸ εὐσύνοπτο τρόπο μέσα ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ τὶς τομὲς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Μετὰ τὴ νίκη της ἐπὶ τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας, ἡ Σπάρτη, ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴ τοῦ Λυσάνδρου, ὁ ὁποῖος τῆς εἶχε χαρίσει τὴ νίκη, ἀντὶ νὰ παραχωρήσει στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τὴν αὐτονομία ποὺ τοὺς εἶχε ὑποσχεθεῖ, ἐγκαθίδρυσε κυριαρχία ἀκόμη πιὸ καταπιεστικὴ ἀπὸ τῆς Ἀθήνας. Ἐγκατέστησε στὶς πόλεις δεκαμελεῖς κυβερνήσεις (δεκαρχίες) καὶ τοποθέτησε φρουρὲς μὲ ἐπικεφαλῆς ἕναν Σπαρτιάτη διοικητὴ (*ἁρμοστής*). Στὴν Ἀθήνα ὡστόσο, τὴν ὁποία ἡ Σπάρτη, πρὸς δυσαρέσκεια τῶν συμμάχων της Κορίνθου καὶ Θήβας, δὲν ἔσβησε ἀπὸ προσώπου γῆς, φάνηκε σὲ λίγο ἀνεκτικὴ πρὸς τὴ δημοκρατία, ἡ ὁποία εἶχε ἐπανέλθει στὴν ἐξουσία ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐξέγερση ἐναντίον τοῦ καταπιεστικοῦ ὀλιγαρχικοῦ καθεστῶτος τῶν Τριάντα Τυράννων. Ἀπὸ τὴ μεριά της ἡ δημοκρατία, μὲ

κορυφαῖο της πρόμαχο τὸν Θρασύβουλο, παραχώρησε ἀμνηστία στοὺς κάθε λογῆς ὀλιγαρχικούς, ἡ ὁποία —πράγμα ἀξιοσημείωτο— τηρήθηκε. Ἡ Σπάρτη, ἀφοῦ ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ πολιτικὸ προσκήνιο ὁ ὑπερβολικὰ αὐταρχικὸς Λύσανδρος, σύντομα ἐγκατέλειψε πλήρως τὰ συστήματα τῶν δεκαρχιῶν καὶ τῶν ἁρμοστῶν, καθὼς διέβλεψε ὅτι μὲ τὴν ὀλιγανθρωπία της καὶ μὲ τὴ διαρκῶς ἐπαπειλούμενη ἐξέγερση τῶν εἱλώτων δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ διατηρηθοῦν γιὰ πολύ.

Ἐπιπλέον, μεταβλήθηκε πολὺ γρήγορα ὁ εὐρύτερος συσχετισμὸς δυνάμεων στὸ πεδίο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Ἡ Σπάρτη εἶχε βέβαια κερδίσει τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὑποστήριξη τῆς Περσίας, ἀφήνοντας στὴ δικαιοδοσία της τὶς ἑλληνικὲς πόλεις ποὺ βρίσκονταν σὲ μικρασιατικὸ ἔδαφος καὶ εἶχαν ἀπελευθερωθεῖ τὸ 479 μὲ τοὺς Περσικοὺς Πολέμους. Στὴ συνέχεια ὅμως ὑποστήριξε μιὰ προσπάθεια τοῦ πρίγκιπα Κύρου, φίλου τοῦ Λυσάνδρου, νὰ σφετεριστεῖ τὴν ἐξουσία. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ ὡστόσο ἀπέτυχε. Τελικὰ τὸ ἔτος 400 ἡ Σπάρτη ξανάρχισε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Περσίας, προκειμένου νὰ μὴ ζημιώσει τὴ δική της κυριαρχία στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα ἐπειδὴ εἶχε ἐγκαταλείψει τὶς μικρασιατικὲς ἑλληνικὲς πόλεις στὴν τύχη τους. Αὐτὸς ὁ πόλεμος, ποὺ διεξήχθη στὴ Μικρὰ Ἀσία ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ Ἀγησιλάου, καὶ στὸν ὁποῖο μεταξὺ ἄλλων ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ λάβει μέρος καὶ ἡ Ἀθήνα ὡς σύμμαχος τῆς Σπάρτης, δὲν ἀπέφερε καμία ἀποφασιστικὴ ἐπιτυχία, κυρίως ἐπειδὴ τὸν περσικὸ στόλο τὸν διοικοῦσε ὁ Ἀθηναῖος Κόνων. Πλήρης διακοπὴ αὐτῶν τῶν συγκρούσεων ἔγινε κατανάγκην ὅταν τὸ 395 ἡ Κόρινθος, ἡ Θήβα, τὸ Ἄργος καὶ ἡ Ἀθήνα, ἑταῖροι μὲ μεγάλες διαφορὲς μεταξύ τους, σχημάτισαν στὰ νῶτα τῆς Σπάρτης μιὰ στρατιωτικὴ συμμαχία, ἡ ὁποία, μὲ χρηματικὴ ὑποστήριξη τῆς Περσίας, ἐπιδίωκε τὸν τερματισμὸ τῆς σπαρτιατικῆς κυριαρχίας. Ἀλλὰ οὔτε κι αὐτὸς ὁ ἐπονομαζόμενος Κορινθιακὸς Πόλεμος, ὁ ὁποῖος κράτησε σχεδὸν δέκα χρόνια, ἀποτέλεσε σαφὴ ἐπιτυχία. Ὁπωσδήποτε ἡ Ἀθήνα μπόρεσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς πιεστικοὺς ὅρους τῆς συνθήκης εἰρήνης τοῦ 404, ξανάχτισε τὰ Μακρὰ Τείχη μετὰ τὴ θριαμβευτικὴ εἴσοδο τοῦ Κόνωνα στὴν Ἀθήνα καὶ ἄσκησε πάλι αὐτόνομη πολιτική, στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας μπόρεσε, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Θρασυβούλου, νὰ ἑδραιωθεῖ ξανὰ στὸ βόρειο Αἰγαῖο καὶ στὸν Βόσπορο. Ὡστόσο ἡ Σπάρτη παρέμεινε ἡ ἡγέτιδα δύναμη στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 386 ὅλα τὰ μέρη ἔκλεισαν μεταξύ τους συνθήκη εἰρήνης, καὶ μάλιστα ταπεινωτικὴ ἀπὸ ψυχολογικὴ ἄποψη, καθὼς τὴν εἰρήνη τὴν ἀνακοίνωσε μονομερῶς ὁ βασιλιὰς τῶν Περσῶν μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῶν ἐπιμέρους ἑλληνικῶν πόλεων (ἐξαιρουμένων φυσικὰ τῶν μικρασιατικῶν). Ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅμως τῆς πολιτικῆς ἰσχύος ἡ εἰρήνη αὐτή, ποὺ ὀνομάστηκε Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως ἐξαιτίας τῆς προέλευσής της,

Κορινθιακὸς πόλεμος

Ἡ Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως

δὲν σήμαινε ἀσφαλῶς ὅτι ἡ Περσία διοικοῦσε πραγματικὰ τὴν Ἑλλάδα.

Αὐτὸ τὸ δείχνει καὶ ἡ ἀμέσως ἑπόμενη ἱστορικὴ περίοδος, ὅπου ἡ Σπάρτη, ἡ Ἀθήνα καὶ τέλος ἡ Θήβα προσπάθησαν νὰ ἀποκτήσουν τὴν ἡγεμονία στὴν Ἑλλάδα. Ἀρχικὰ ἡ Σπάρτη ἐμφανίστηκε ὡς ἐγγυητὴς τῆς Εἰρήνης τοῦ Βασιλέως καὶ πάταξε ὁποιαδήποτε ἀπόπειρα συσπείρωσης ἀντέβαινε στὸν ὅρο τῆς αὐτονομίας ἢ στὰ δικά της συμφέροντα. Τὸ 386 ἔθεσε τέλος στὴν κυριαρχία τῆς Θήβας πάνω στὴν ὑπὸ τὴν ἡγεσία της συνενωμένη Βοιωτία. Τὸ 385 ἐπέβαλε διὰ τῆς βίας τὴ διάλυση τῆς Μαντίνειας, πόλης ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ μείζονα οἰκιστικὴ ἑνότητα. Τὸ 382 τοποθέτησε φρουρὰ στὴν Καδμεία, τὴν ἀκρόπολη τῆς Θήβας. Τὸ 379 ἡ Ὄλυνθος στὴ Χαλκιδικὴ ἐξαναγκάστηκε ἀπὸ τὴ Σπάρτη νὰ συνάψει συνθήκη εἰρήνης καὶ νὰ διαλύσει μιὰ ἕνωση πόλεων, ὅμοια μὲ κράτος, ποὺ βρισκόταν ὑπὸ τὴν ἡγεσία της.

Β΄ Ἀθηναϊκὴ Ναυτικὴ Συμμαχία

Τὴν ἴδια χρονιὰ ὅμως, τὸ 379, ἡ Θήβα ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὴ Σπάρτη, ἐξεδίωξε τὴ φρουρὰ καὶ ἐπανίδρυσε τὴ Βοιωτικὴ Συμμαχία. Τελικὰ ἡ Ἀθήνα κατάφερε τὸ 377, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἤδη συνάψει μεμονωμένες συνθῆκες, νὰ ἀνασυστήσει τὴ ναυτική της συμμαχία. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, ἡ συμμαχία αὐτὴ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ ἴδια σχεδὸν μέλη ποὺ ἀπάρτιζαν ἑκατὸ χρόνια νωρίτερα τὴν Α΄ Ναυτικὴ Συμμαχία (χωρίς, βέβαια, τὶς πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας), συμπεριλάμβανε μάλιστα ἐπιπλέον καὶ τὴ Θήβα. Τώρα πάντως οἱ συνθῆκες ἐπέβαλλαν περιορισμοὺς στὶς δικαιοδοσίες τῆς Ἀθήνας. Μολονότι ἦταν ἐμφανὲς ὅτι οἱ πόλεις μέλη τῆς συμμαχίας εἶχαν ἀνάγκη ἀπὸ συνένωση σὲ ὑπερτοπικὴ βάση, οἱ περιορισμοὶ αὐτοί, ἐξαιτίας τῶν ἐμπειριῶν τοῦ παρελθόντος, ἀποσκοποῦσαν στὸ νὰ ἐμποδίσουν τὴν Ἀθήνα νὰ ἀσκήσει καὶ πάλι ἀπεριόριστη ὀργανωμένη ἐξουσία πάνω στοὺς συμμάχους. Τῆς ἀπαγορευόταν νὰ ἐπηρεάζει τὰ πολιτεύματα, νὰ τοποθετεῖ φρουρὲς ἢ ἀξιωματούχους στὶς πόλεις, νὰ εἰσπράττει φόρους (μᾶλλον ὅμως ὑπῆρχε ἡ κοινὴ ὑποχρέωση συνεισφορῶν στὰ ἔξοδα), νὰ ἱδρύει ἀποικίες μέσα στὸ χῶρο τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας. Ἀκόμη, δὲν ἐπιτρεπόταν σὲ Ἀθηναίους ἰδιῶτες νὰ ἔχουν ἰδιόκτητη γῆ σὲ ἄλλη περιοχὴ τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας.

Θηβαϊκὴ ἡγεμονία

Ἡ ἐνεργὸς συμμετοχὴ τῆς Θήβας στὴ νεοπαγὴ Ναυτικὴ Συμμαχία εἶχε πάντως μικρὴ διάρκεια, γιατί, μὲ ἐπικεφαλῆς τοὺς δύο πολιτικούς της ἡγέτες, τὸν Ἐπαμεινώνδα καὶ τὸν Πελοπίδα, ἄρχισε τώρα κι αὐτὴ ἀπὸ τὴν πλευρά της νὰ οἰκοδομεῖ τὴ δική της ἐπικυριαρχία στὴν Ἑλλάδα, ὡς ἀντίδραση πρὸς τὴν ἀντίστοιχη τῆς Σπάρτης. Ἐπεξέτεινε τὴν ἐπιρροή της ὅλο καὶ μακρύτερα, φτάνοντας μάλιστα ὡς τὴ Μακεδονία, τῆς ὁποίας ὁ πρίγκιπας Φίλιππος ἦταν γιὰ ἕνα διάστημα ὅμηρος στὴ Θήβα. Τὸ 371 ἀπέτυχε μία ἀπὸ τὶς πολλὲς ἀπόπειρες νὰ συναφθεῖ συνθήκη εἰρήνης μεταξὺ ὅλων τῶν Ἑλλήνων (Κοινὴ Εἰρήνη) στὴ θέση τῶν ἀνταγωνιστικῶν συστημάτων

συμμαχίας καὶ κυριαρχίας. Αἰτία στάθηκαν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς Θήβας (ἢ καὶ ἡ προσπάθεια τῆς Σπάρτης νὰ περιορίσει αὐτὲς τὶς ἀπαιτήσεις). Τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ Σπάρτη ἠττήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπαμεινώνδα σὲ μιὰ ἐξοντωτικὴ μάχη στὰ Λεῦκτρα τῆς Βοιωτίας. Ἀπὸ τοὺς ἑπτακόσιους Σπαρτιάτες ἔπεσαν τριακόσιοι πενήντα, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Σπάρτη νὰ μὴν εἶναι πιὰ οὔτε κὰν ἀπὸ φυσικὴ ἄποψη σὲ θέση νὰ διατηρήσει τὴν ἡγεμονία της. Ἡ Σπάρτη εἶχε περιέλθει στὴν κατάσταση τὴν ὁποία οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν προσπαθήσει ἐπὶ αἰῶνες μὲ προληπτικὰ μέτρα νὰ ἀποτρέψουν. Ἔτσι τὸ 369 ἡ Βοιωτία κατάφερε νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς Μεσσηνίους, ποὺ εἶχαν μεταβληθεῖ σὲ εἵλωτες. Ἡ Μεσσηνία ἀποτέλεσε στὸ ἑξῆς καὶ πάλι, ἔπειτα ἀπὸ αἰῶνες, ξεχωριστὸ ἑλληνικὸ κράτος.

Ἡ ἄνοδος τῆς Βοιωτίας ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Θήβας ἀνησύχησε τὴν Ἀθήνα, κυρίως ἐπειδὴ ἡ Βοιωτία συνῆψε συνθήκη μὲ τὴν Περσία καὶ ἐπειδὴ προσπαθοῦσε νὰ ἀποκτήσει πρόσβαση στὸ Αἰγαῖο καὶ μὲ τὴ ναυπήγηση στόλου νὰ γίνει ἡ ἴδια ναυτικὴ δύναμη. Γι' αὐτὸ ἡ Ἀθήνα προσέγγισε ξανὰ τὴν ἀκίνδυνη πλέον Σπάρτη καὶ ἐνίσχυσε τὴν ὀργάνωση τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας, ἐγκαθιστώντας καὶ πάλι Ἀθηναίους στὸ Αἰγαῖο, ὄχι ὅμως στὰ ἐδάφη συμμαχικῶν πόλεων. Πάντως, ὁ κυριότερος στόχος τῶν προσπαθειῶν τῆς Θήβας ἦταν νὰ ἐξαλείψει ὁλοκληρωτικὰ τὴν ἐπιρροὴ τῆς Σπάρτης στὴν Πελοπόννησο ἢ καὶ νὰ τὴ διαδεχτεῖ σ' αὐτὸν τὸ ρόλο. Ἀναμείχθηκε πολλὲς φορὲς στρατιωτικὰ σὲ πελοποννησιακὲς διαμάχες, κατὰ τὶς ὁποῖες οἱ εἵλωτες καὶ οἱ περίοικοι τῆς Λακωνίας στάθηκαν γενικὰ στὸ πλευρὸ τῆς Σπάρτης, ἂν καὶ ἡ πίστη κάποιων ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν ἀβέβαιη. Τὸ 362 στὴ μάχη τῆς Μαντίνειας ἡ Θήβα νίκησε μέν, σκοτώθηκε ὅμως ὁ Ἐπαμεινώνδας, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὸ θάνατό του ἡ ἐπικυριαρχία τῆς Θήβας στὴν Ἑλλάδα ἔγινε ἀμέσως παρελθὸν δείχνει καὶ πόσο ἀσθενικὰ ἦταν τὰ θεμέλιά της. Καθὼς ἡ Σπάρτη εἶχε ἀποδυναμωθεῖ ὁριστικά, ἡ μόνη ἀξιόλογη δύναμη ποὺ ἀπέμενε ἦταν ἡ Ἀθήνα. Τὸ 357 ὅμως, μὲ πρωτοβουλία τοῦ δυνάστη τῆς Καρίας Μαυσώλου, καὶ ἐπειδὴ ἡ Ἀθήνα ἀσκοῦσε μεγαλύτερη ἐπιβολὴ στὴ Ναυτικὴ Συμμαχία, ξέσπασε μιὰ ἐξέγερση, τὴν ὁποία ἡ πόλη δὲν μπόρεσε νὰ καταστείλει (Συμμαχικὸς Πόλεμος). Μὲ τὴ λήξη της, τὸ 355, ἡ ἀθηναϊκὴ ἐξουσία περιοριζόταν πιὰ μόνο στὶς Κυκλάδες καὶ σὲ μέρος τοῦ βόρειου Αἰγαίου.

Λήξη τῶν ἡγεμονιῶν τῶν πόλεων

Ἡ Μακεδονία ὑπὸ τὸν Φίλιππο Β΄

Ἐν τῷ μεταξὺ τὸ 359 στὸν Βορρά, στὴ Μακεδονία, ἀνέβηκε στὸν βασιλικὸ θρόνο —ἀρχικὰ μόνον ὡς ἀντιβασιλέας— ἕνας ἄνδρας, τοῦ ὁποίου ἡ διακυβέρνηση ἐπρόκειτο νὰ σφραγίσει τὴ μοίρα ὁλόκληρου τοῦ ἀρχαίου κόσμου: ὁ Φίλιππος Β΄. Ἤδη νωρίτερα ἕνας μονάρχης, καὶ συγκεκριμένα ὁ Θεσσαλὸς τύραννος Ἰάσων ἀπὸ τὶς Φερές, εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκτᾶ ἀπο-

φασιστικὴ ἐπιρροὴ βορείως τοῦ ἕως τότε κυρίως θεάτρου τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Εἶχε δολοφονηθεῖ τὸ 370, καὶ μὲ τὸ θάνατό του ἡ Θεσσαλία διασπάστηκε ξανὰ σὲ ἐπιμέρους ἡγεμονίες καὶ ὁ ρόλος της ἔληξε αὐτομάτως. Οὔτε ἡ Μακεδονία ἦταν ἑνιαῖο κράτος. Οἱ Μακεδόνες βασιλεῖς τῶν βασικῶν περιοχῶν δὲν ἀσκοῦσαν παρὰ χαλαρὴ ἐπικυριαρχία στὰ ἐδάφη ποὺ βρίσκονταν δυτικά, δηλαδὴ στὴ Λυγκηστίδα, τὴν Ὀρεστίδα καὶ τὴν Ἐλιμιώτιδα, καὶ στοὺς ἡγεμόνες τους. Ἀκόμα καὶ στὴν ἴδια τὴ Μακεδονία ἡ βασιλικὴ ἐξουσία τοῦ γένους τῶν Ἀργεαδῶν κλονιζόταν ἀπὸ συχνὲς δυναστικὲς διαμάχες, οἱ ὁποῖες σήμαιναν κάθε φορὰ γιὰ τὴ χώρα ἄμεση πολιτικὴ ἀποδυνάμωση.

Ἐσωτερικὴ δομὴ

Αὐτὸ τὸ βασιλικὸ γένος ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ὡς ἑλληνικό, κι αὐτὴ ἡ ἀναγνώριση ἐκφραζόταν μὲ τὸ δικαίωμα συμμετοχῆς τους στοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ βασιλιᾶ Ἀλεξάνδρου Α΄, ὁ ὁποῖος κυβερνοῦσε τὸν καιρὸ τῶν Περσικῶν Πολέμων. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα,[11] τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ μακεδονικοῦ λαοῦ δὲν θεωροῦνταν ἑλληνικό, μολονότι ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχει διαπιστώσει ὅτι οἱ Μακεδόνες ἀνῆκαν ἐθνολογικὰ στοὺς Ἕλληνες. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ βασίζεται κυρίως στὴν ἀνάλυση τῶν ὀνομάτων τῶν Μακεδόνων (Βερενίκη = ἑλλ. Φερενίκη = αὐτὴ ποὺ φέρνει τὴ νίκη, ἡ νικηφόρα), ἐνῶ ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο λεξιλόγιό τους δὲν γνωρίζουμε οὔτε δέκα λέξεις.[12] Ὁ μακεδονικὸς λαὸς χωριζόταν κοινωνικὰ στοὺς ἀριστοκράτες, οἱ ὁποῖοι προσέφεραν στρατιωτικὲς ὑπηρεσίες στὸν βασιλιὰ ὡς ἔφιπποι μὲ τὸν τιμητικὸ τίτλο *ἑταῖροι*, καὶ τὸν ἰσχυρὸ ἐλεύθερο ἀγροτικὸ πληθυσμό, ποὺ ὑπηρετοῦσε ὡς σῶμα πεζικοῦ (*πεζέταιροι*) καὶ εἶχε ἐπίσης προσωπικὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸν βασιλιά. Πόλεις μὲ τὴν ἑλληνικὴ σημασία, ὡς αὐτόνομοι δηλαδὴ ὀργανισμοί, δὲν ὑπῆρχαν στὴ Μακεδονία. Οἱ παράλιες πόλεις Μεθώνη καὶ Πύδνα ἦταν ἐλεύθερες ἑλληνικὲς *πόλεις*. Πολιτικά, ἡ Μακεδονία ἦταν ὀργανωμένη ἔτσι ὅπως ἐμεῖς φανταζόμαστε κατὰ προσέγγιση τὴν Ἑλλάδα τῆς ἐποχῆς τῶν βασιλέων (τὴν ὁμηρικὴ Ἑλλάδα). Ὁ βασιλιὰς εἶχε βέβαια τὴν ἐξουσία στὰ χέρια του, ἡ πολιτική του ὅμως σχέση μὲ τὴν ἀριστοκρατία καὶ μὲ τοὺς ἐλεύθερους ἀγρότες στὴν πραγματικότητα τὸν περιόριζε σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τόσο τὴ διαδοχὴ στὸ θρόνο ὅσο καὶ τὸν πόλεμο καὶ τὴν εἰρήνη. Αὐτὴ ἡ μικρὴ καὶ χωρὶς διαμορφωμένη δομὴ χώρα πληροῦσε μιὰ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀπόκτηση μείζονος πολιτικοῦ ἀναστήματος: διέθετε, καθὼς φαίνεται, ἕναν πολὺ ζωντανό, ἐνεργητικὸ καὶ ἱκανὸ πληθυσμό. Δὲν ἔλειπε πιὰ παρὰ ἡ ἀρνητικὴ προϋπόθεση ἑνὸς ἀδύναμου περίγυρου καὶ ἡ θετικὴ ἑνὸς προικισμένου βασιλιᾶ. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ συνέπεσαν γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰώνα.

[11] [Δηλαδὴ τὸν κόσμο τῶν ἑλληνικῶν πόλεων.]

[12] [Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, γνωρίζουμε γύρω στὶς ἑκατό. Βλ. ἀκόμη καὶ σήμερα τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Ἰω. Καλλέρη (J. Kalléris), *Les anciens Macédoniens*, I, Ἀθήνα 1954.]

Ἡ ἄνοδος τοῦ Φιλίππου

Πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι γιὰ τὸν Φίλιππο ἡ ἐνδυνάμωση τῆς χώρας καὶ τῆς προσωπικῆς του θέσης ἀποτελοῦσε στόχο συνυφασμένο μὲ τὴν προσωπικότητά του. Ἀκολουθώντας τὴν τακτικὴ προηγούμενων Μακεδόνων βασιλέων, ξεκίνησε μεταβάλλοντας ἀρχικὰ τὶς ἐπιμέρους ἡγεμονίες σὲ σταθερὰ συστατικὰ τμήματα τῆς Μακεδονίας καὶ ἀπωθώντας τὰ ἰλλυρικὰ φύλα ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένα δυτικότερα. Ἡ ἀπόκτηση ἡγετικῆς θέσης στὴν Ἑλλάδα ἦταν πολὺ πιὸ μακρόχρονη διαδικασία, κατὰ τὴν ὁποία σημειώθηκαν πολλὰ βήματα προόδου ἀλλὰ καὶ πολλὲς ὀπισθοδρομήσεις. Ἡ φυσικὴ σχέση τῶν ἐπιμέρους δυνάμεων ἦταν τέτοια ὥστε ἡ διαδικασία αὐτὴ πῆρε κυρίως τὴ μορφὴ ἀντιπαράθεσης μὲ τὴν Ἀθήνα, ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς ἐνσωμάτωσης στὸ μακεδονικὸ κράτος τῶν συμμάχων της στὴ βόρεια Ἑλλάδα. Κατὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ διαμορφώθηκαν στὴν Ἀθήνα δύο πολιτικὰ στρατόπεδα: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἦταν οἱ ὁρκισμένοι ἐχθροὶ τοῦ Φιλίππου, οἱ ὁποῖοι, μὲ κορυφαῖο τὸν ρήτορα Δημοσθένη, ἔβλεπαν νὰ ἀπειλεῖται καταρχὴν ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἑλλάδας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἴτε ἀμφισβητοῦσαν αὐτὸν τὸν κίνδυνο εἴτε δὲν τὸν ἔβλεπαν κὰν ὡς κίνδυνο, παρὰ διέκριναν στὴν ἡγεμονία τῆς Μακεδονίας τὴ μόνη δυνατότητα γιὰ συνένωση τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ σταθερότητα τῶν ἐσωτερικῶν συνθηκῶν. Αὐτὴ τὴν πολιτικὴ ἐκπροσωποῦσαν οἱ συγγραφεῖς πολιτικῶν δοκιμίων καὶ ρήτορες Ἰσοκράτης καὶ Αἰσχίνης.

Ἐπικράτηση στὴν Ἑλλάδα

Στὴ βόρεια Ἑλλάδα ὁ Φίλιππος ἀκολούθησε τὸ δρόμο τῆς προσάρτησης. Τὸ 357 κατακτήθηκε ἡ Ἀμφίπολη, τὴν ὁποία διεκδικοῦσε ἐπίσης καὶ ἡ Ἀθήνα, τὸ 356 ἡ Ποτείδαια, ποὺ εἶχε ἐποικιστεῖ μὲ Ἀθηναίους κληρούχους, τὸ 354 ἡ σύμμαχος τῆς Ἀθήνας Μεθώνη. Τὸ 348 ὁ Φίλιππος κυρίευσε καὶ κατέστρεψε τὴν Ὄλυνθο, τὴν κεφαλὴ τοῦ χαλκιδικοῦ κράτους. Σιγὰ σιγὰ ἐνσωματώθηκαν καὶ οἱ θρακικὲς ἡγεμονίες, κι ἔτσι τὸ 342 ὁλόκληρη ἡ Θράκη ἦταν μακεδονική. Ἡ κεντρικὴ Ἑλλάδα κατακτήθηκε μὲ συνδυασμὸ πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν μέσων. Τὸ 353 ὁ Φίλιππος νίκησε στὴ Θεσσαλία τοὺς ἐπεκτεινόμενους πρὸς Βορρὰν Φωκεῖς, ἕνα φύλο τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας ποὺ, χάρη σὲ εὐνοϊκὲς περιστάσεις καὶ τὴ λεηλασία τοῦ ταμείου τῶν Δελφῶν, εἶχε ἐπιτύχει μιὰ βραχύβια ἡγεμονία. Κατόπιν ὅμως ἀποτραβήχτηκε ξανά, ἔτσι ὥστε τὸ 346 ἡ Ἀθήνα, ἐξαντλημένη μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ὀλύνθου, νὰ κλείσει εἰρήνη μὲ τὸν Φίλιππο μὲ βάση τὸ status quo (Εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη). Τὴν ἴδια χρονιά, ὁ Φίλιππος ἀπέκτησε πολιτικὴ πρόσβαση στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα. Ἔγινε μέλος, στὴ θέση τῶν Φωκέων, τοῦ σώματος στὸ ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ προστασία τοῦ δελφικοῦ μαντείου, δηλαδὴ τῆς Δελφικῆς Ἀμφικτιονίας, καὶ μερικὰ χρόνια ἀργότερα οἱ Θεσσαλοὶ τὸν ἐξέλεξαν πολιτικό τους ἀρχηγὸ (*ταγό*).

Ἡ τελευταία καὶ ἀποφασιστικὴ φάση ἄρχισε τὸ ἀργότερο τὸ 340, ὅταν ὁ Φίλιππος προωθήθηκε στὰ στενὰ τοῦ Βοσπόρου, πολιόρκησε τὴν Πέ-

ρινθο στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Προποντίδας καὶ αἰχμαλώτισε πλοῖα φορτωμένα δημητριακὰ ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν ἀνεφοδιασμὸ τῆς Ἀθήνας. Ὁ Δημοσθένης κατάφερε νὰ πείσει μεγάλο τμῆμα τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὴν κοινὴ ἀπειλὴ ποὺ ἀντιμετώπιζαν καὶ νὰ δημιουργήσει συνασπισμὸ ἐναντίον τοῦ Φιλίππου, στὸν ὁποῖο προσχώρησε τὸ 339 καὶ ἡ Βοιωτία, καθὼς ὁ Φίλιππος ἤδη πλησίαζε. Τὸ 338 ὅμως ὁ μακεδονικὸς στρατὸς νίκησε τὸν ἑλληνικὸ στὴ Χαιρώνεια. Ὕστερα ἀπὸ τὴ μάχη αὐτή, ἡ Ἑλλάδα[13] πολιτικὰ δὲν ξαναπῆρε ποτὲ τὶς τύχες τῆς ἱστορίας στὰ χέρια της.

Μακεδονικὴ κυριαρχία

Ἡ Θήβα ἀποδυναμώθηκε πολιτικὰ καὶ κυριεύθηκε. Ἡ Ἀθήνα ἀντίθετα παρέμεινε ἐλεύθερη, ἂν καὶ ἡ ναυτική της συμμαχία διαλύθηκε, καὶ μιὰ ἐκστρατεία πρὸς Νότον εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πολιτικὴ προσάρτηση ὅλων τῶν ἄλλων κρατῶν ἐκτὸς τῆς Σπάρτης, ἡ ὁποία ἀκόμη μιὰ φορὰ ἔχασε ὁρισμένα ἐδάφη πρὸς ὄφελος τοῦ Ἄργους. Ὁ Φίλιππος ἔδωσε τώρα στὴν ἐξάρτηση τῆς Ἑλλάδας, ἡ ὁποία ἦταν ἀρχικὰ θεμελιωμένη μόνο στὴν ἰσχύ, μιὰ πολιτικὴ μορφὴ ποὺ σεβόταν κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ὑπερηφάνεια τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι ἦταν σὲ θέση νὰ πραγματοποιήσει τὴν κατάκτηση μέρους τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας, ἕνα σχέδιο ποὺ τὸ μελετοῦσε πολὺν καιρό, τοῦ εἶχε προταθεῖ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ καὶ πιθανὸν ἀποτελοῦσε ἀκριβῶς τὸν πραγματικὸ πολιτικό του στόχο. Τὸ 337, πάνω στὰ χνάρια προηγούμενων ἡγεμονιῶν καὶ τῆς ἰδέας τῆς Κοινῆς Εἰρήνης, συστήθηκε στὴν Κόρινθο ἡ ὁμώνυμη συμμαχία, ἡ Κορινθιακὴ Συμμαχία. Στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς ὀργάνωσης ἐκπροσωποῦνταν ἀναλογικὰ μέσω ἀντιπροσώπων σὲ ὁμοσπονδιακὸ συνέδριο οἱ ἑλληνικὲς πόλεις, ὄχι ὅμως καὶ ὁ Φίλιππος. Αὐτὸς ἦταν ὁ στρατηγὸς τῆς Συμμαχίας, ἡ ὁποία τοῦ ἀνέθεσε ἐπίσημα τὸ 337 νὰ διεξαγάγει τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Περσίας. Ὁ πόλεμος αὐτὸς παρουσιάστηκε ὡς ἐκστρατεία ἐκδίκησης, καὶ ὁ Φίλιππος τὸν ξεκίνησε τὸ 336. Τὴν ἴδια χρονιὰ δολοφονήθηκε. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ὁ γιός του Ἀλέξανδρος μπόρεσε νὰ συνεχίσει τὸν πόλεμο ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου εἶχε σταματήσει, μὲ τέτοια ἐκπληκτικὴ ἐπιτυχία καὶ μὲ συνέπειες ποὺ εἶχαν τόσο μεγάλη διάρκεια, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ σταθερὰ ἑδραιωμένες ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Οἱ προσωπικότητες τῶν δύο βασιλέων τῆς Μακεδονίας ἀποτέλεσαν βέβαια τὴ συγκεκριμένη ἔκφραση τῶν ἐξελίξεων αὐτῶν, ἡ ὁποία μπορεῖ μερικὲς φορὲς νὰ εἶναι πιὸ καθοριστικὴ ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀνώνυμες δομὲς καὶ διαδικασίες.

Οἱ Ἕλληνες τῶν ἀποικιῶν

Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσης τὸν 4ο αἰώνα καθορίστηκε καίρια ἀπὸ τὴν ἀντιπαράθεση μὲ τοὺς ἰσχυροὺς μὴ Ἕλληνες ἀντιπάλους του

[13] [Δηλαδὴ ὁ κόσμος τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ὅπως παραπάνω.]

καί, σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες. Μετὰ τὴν ἧττα τῆς Ἀθήνας, κλήθηκαν καὶ πάλι οἱ Καρχηδόνιοι ὡς σύμμαχοι στὶς διαμάχες μεταξὺ τῶν σικελικῶν πόλεων, κι ἔτσι τὰ πράγματα κατέληξαν σὲ καρχηδονιακὴ προέλαση στὸ νησί, τὴν ὁποία κανεὶς δὲν εἶχε ὑπολογίσει. Οἱ Συρακοῦσες ὄρθωσαν τὸ ἀνάστημά τους σ' αὐτὴ τὴν προέλαση ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Διονυσίου. Αὐτὸς ἐξελέγη τὸ 406 στρατηγὸς μὲ ἔκτακτες ἐξουσίες[14] ἀπὸ τοὺς Συρακουσίους καί, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ σεβάστηκε τὴ δημοκρατία, σύντομα ἐξελίχτηκε σὲ τύραννο, καὶ μάλιστα στὸν κατεξοχὴν τύραννο. Ἀκριβῶς ἡ παρουσία του ἄσκησε ἰσχυρὴ ἀναδρομικὴ ἐπίδραση στὴν εἰκόνα τῆς παλιότερης τυραννίδας. Κατόρθωσε νὰ ἐκδιώξει γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα τοὺς Καρχηδονίους ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ νησιοῦ, καὶ νὰ ἐπεκτείνει πάλι τὴν κυριαρχία τῶν Συρακουσῶν σὲ μεγάλα τμήματα τῆς Σικελίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἀκόμη καὶ τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς. Σὲ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ὁ Διονύσιος ἀντιπροσώπευε τὴν ἰσχυρότερη πολιτικὴ δύναμη, ἡ ὁποία ὡστόσο δὲν μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τὶς ἐξελίξεις στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα. Μετὰ τὸ θάνατό του, τὸ 367, τὸ κράτος τῶν Συρακουσῶν διασπάστηκε ἐξαιτίας τῶν πολέμων ποὺ ξέσπασαν ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ μεταξὺ τοῦ γιοῦ του Διονυσίου Β' καὶ τοῦ κουνιάδου του Δίωνα. Μεμονωμένες τυραννίδες σχηματίζονταν παντοῦ, ὥσπου τὸ 344 οἱ Συρακούσιοι ἀπεύθυναν ἔκκληση στὴν παλιά τους μητρόπολη, τὴν Κόρινθο, γιὰ νὰ τοὺς βοηθήσει νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν Καρχηδόνα καὶ τὸ πολιτικὸ χάος. Ἡ ἔκκληση αὐτὴ παραδόξως στέφθηκε ἀπὸ ἐπιτυχία. Ἡ Κόρινθος ἔστειλε στὶς Συρακοῦσες τὸν Τιμολέοντα, ὁ ὁποῖος διέθετε τὴ θετικὴ σύσταση ὅτι ἦταν ἀναμεμειγμένος στὴ δολοφονία τοῦ τυράννου ἀδελφοῦ του. Ὁ Τιμολέων κατόρθωσε, τόσο ἐκεῖ ὅσο καὶ σὲ ὁλόκληρη τὴ Σικελία, ὄχι μόνο νὰ ἀπωθήσει καὶ πάλι τοὺς Καρχηδονίους, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐκδιώξει τοὺς τυράννους, νὰ ἐπιτύχει τὴ συνένωση τῶν σικελικῶν πόλεων ὑπὸ μὴ ἐπαχθεῖς ὅρους καὶ νὰ ἐπαναφέρει στὶς Συρακοῦσες τὸ συνταγματικὸ κράτος. Ἀφοῦ ἐκπλήρωσε τὴν ἀποστολή του, παραιτήθηκε —κι ἀμέσως φυσικὰ ἀναζωπυρώθηκαν οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες. Στὴν Κάτω Ἰταλία οἱ ἑλληνικὲς πόλεις βρέθηκαν ἐκτεθειμένες σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερη πίεση ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἰταλικῶν φύλων. Ἔτσι, ἤδη στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα, ἡ Ποσειδωνία πέρασε στὰ χέρια τῶν Λευκανῶν καὶ ἀργότερα πῆρε τὸ ὄνομα Paestum. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ αὐτὴ ἡ πίεση σχηματίστηκε ἡ Ἰταλιωτικὴ Συμμαχία. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συμμαχίας αὐτῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς βοήθειας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἦταν νὰ ἐπιβραδυνθεῖ ἁπλῶς ἡ προέλαση τῶν αὐτοχθόνων, ἡ ὁποία ἐντούτοις συνεχίστηκε.

Διονύσιος

Τιμολέων

Κάτω Ἰταλία

Παρόμοια ἐξέλιξη σημειώθηκε καὶ στὶς δυτικὲς καὶ βόρειες ἀκτὲς τῆς

[14] [*Στρατηγὸς αὐτοκράτωρ.*]

Μαύρης Θάλασσας. Κι ἐδῶ τὰ γηγενὴ φύλα τῶν Θρακῶν, τῶν Γετῶν, τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Ταύρων ἄρχισαν ἄλλοτε νὰ διεισδύουν στὶς πόλεις μεμονωμένα, ὡς ἄτομα, καὶ ἄλλοτε νὰ ἀσκοῦν σ' αὐτὲς πιέσεις ἔξωθεν. Πιθανὸν ἡ ἵδρυση τοῦ κράτους τοῦ Βοσπόρου στὸν Κιμμέριο Βόσπορο (πορθμὸ τοῦ Κὲρτς) νὰ ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ μιὰ τέτοια πίεση.

β) Πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ χαρακτηριστικὰ

Τὰ γεγονότα λοιπόν, ἂν τὰ ἀφηγηθεῖ κανεὶς μὲ τὴ χρονολογική τους σειρά, μᾶς φανερώνουν ἕναν διαρκὴ ἀγώνα γιὰ τὴν κυρίαρχη θέση στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο τελικὰ βγῆκε νικήτρια μιὰ κατὰ τὸ ἥμισυ ἑλληνικὴ δύναμη.[15] Τὸ ἐρώτημα ποιὰ ἦταν τὰ ἐλατήρια αὐτοῦ τοῦ ἀγώνα εἶναι πολὺ περίπλοκο καὶ δὲν πρέπει ἐδῶ νὰ ἀσχοληθοῦμε περαιτέρω μὲ αὐτό. Διαπιστώνουμε ὅμως ὅτι στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ὑπῆρξαν κι ἄλλα γενικὰ φαινόμενα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία ἐδῶ, ὄχι μὲ βάση τὴ χρονολογική τους σειρά, πράγμα ποὺ θὰ προκαλοῦσε σύγχυση, ἀλλὰ κατὰ θεματικὲς ἑνότητες.

Κοινὴ Εἰρήνη

Ἂς ἀναφέρουμε πρῶτα τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας προσπάθησαν μέσα στὸν 4ο αἰώνα τουλάχιστον καμιὰ δεκαριὰ φορὲς νὰ τερματίσουν τοὺς ἀδιάκοπους πολεμικοὺς ἀνταγωνισμούς τους μὲ μιὰ συνθήκη εἰρήνης δεσμευτικὴ γιὰ ὅλα τὰ κράτη, τὴν ὀνομαζόμενη Κοινὴ Εἰρήνη. Αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιὰ τὴ γενικὴ εἰρήνευση, ἡ ὁποία ὡστόσο ἀπέτυχε γιὰ τοὺς λόγους ὅτι δὲν συμμετεῖχαν σ' αὐτὴν ὅλες οἱ δυνάμεις καὶ ὅτι πάντα ὑπῆρχε μιὰ δύναμη ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἀπόκτηση ἡγεμονίας.

Ἐξωτερικὲς συσπειρώσεις δυνάμεων

Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὴ καθαυτὴ τὴν ἐπιδίωξη τῆς ἡγεμονίας, ποὺ ὁπωσδήποτε ἐμφανίζεται παντοῦ καὶ διαρκῶς, σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ ἡ βάση στὴν ὁποία αὐτὴ στηριζόταν: μιὰ συνένωση σὲ μεγαλύτερες ἑνότητες, ποὺ θὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῶν ἐπιμέρους πόλεων καὶ θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὴν πολιτική τους ἰσχυροποίηση. Αὐτὴ ἡ συνένωση μποροῦσε νὰ συμβεῖ μὲ πολλοὺς διαφορετικοὺς τρόπους, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις οἱ ρίζες της φτάνουν ἀρκετὰ πίσω στὸ παρελθόν, στὸ σύνολό της ὅμως εἶχε ἀποτελέσματα γιὰ πρώτη φορὰ τὸν 4ο αἰώνα. Ὁ 5ος αἰώνας τοῦ εἶχε κληροδοτήσει τὸν τύπο τῆς συμμαχίας μὲ μιὰ ἡγετικὴ δύναμη στὴν κορυφή: ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑφίσταται ἡ Πελοποννησιακὴ Συμμαχία μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ Σπάρτη. Ἀντίθετα, ἡ Β΄ Ἀθηναϊκὴ Ναυτικὴ Συμμαχία, ἂν καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀθήνας ἐπανιδρύθηκε μᾶλλον μὲ τὴν πρόθεση νὰ ἀνασυσταθεῖ ἡ παλαιότερη κυριαρχία της, ἔπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ σύμφω-

Β΄ Ἀθηναϊκὴ Ναυτικὴ Συμμαχία

[15] [Κατὰ τὴν ὑποκειμενική, προπαγανδιστικὰ φορτισμένη ἀντίληψη ἑλληνικῶν *πόλεων* τῆς ἐποχῆς (πρβ. παραπάνω).]

να μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς αὐτονομίας τῶν πόλεων. Οἱ ἀπόπειρες τῆς Ἀθήνας νὰ παρεκκλίνει ξανὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ ὁδήγησαν τὴ Συμμαχία σταδιακὰ στὸ τέλος της. Στὴ συνέχεια ὁ Φίλιππος Β΄, στὴν Κορινθιακὴ Συμμαχία τοῦ 337, μπόρεσε νὰ συνδυάσει κατὰ τρόπο πολιτικὰ ἰδιοφυὴ τὸ σύστημα τῶν ἕως τότε συμμαχιῶν μὲ αὐτὸ τῆς Κοινῆς Εἰρήνης καὶ νὰ καταστήσει αὐτὴ τὴν ἕνωση ἐγγυητὴ τῆς κυριαρχίας του στὴν Ἑλλάδα. Στὴν Πελοπόννησο, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, τὸ Ἄργος καὶ ἡ Κόρινθος εἶχαν συνενωθεῖ γιὰ ἕνα δυὸ χρόνια σὲ ἕνα κράτος. Ἐπίσης οἱ πόλεις τῆς Χαλκιδικῆς εἶχαν συγκροτήσει ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῆς Ὀλύνθου ἕναν τόσο στέρεο σχηματισμό, ὥστε συνήθως γίνεται λόγος γιὰ χαλκιδικὸ κράτος. Τὸ κατέστρεψαν οἱ Σπαρτιάτες, μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι παρέβαινε τὸν ὅρο περὶ αὐτονομίας στὴν Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως· λίγο ἀργότερα ἀνασυστήθηκε καὶ μπόρεσε νὰ ἐπιβιώσει ὡς τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τὸν Φίλιππο. Τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα πρόβαλαν οἱ Σπαρτιάτες ἐνάντια στοὺς σταθεροὺς δεσμοὺς ποὺ εἶχαν ἑνώσει τὴ Βοιωτία μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ Θήβα, δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ ἐπιβάλουν τὴν ἄποψή τους. Ἀκόμα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς Φωκίδας, ἤδη ἀπὸ καιρὸ ἑνοποιημένη, μπόρεσε νὰ παίξει ἕναν ἐφήμερο ρόλο μεγάλης δύναμης.

Κοινὰ

Ἄλλη μορφὴ συνένωσης ἦταν τὸ Κοινό, μιὰ ἕνωση δηλαδὴ ποὺ δὲν συγκροτοῦνταν ὑπὸ τὴν ἡγεσία μιᾶς δύναμης, ἀλλὰ μὲ ἐλεύθερη συνομολόγηση τῶν συμβαλλόμενων πόλεων. Ἡ συμμετοχὴ σὲ ἕνα Κοινὸ βασιζόταν σ' ἕνα σύστημα ἀντιπροσώπευσης (ὄχι πάντα χωρὶς ἀμφισβητήσεις) σὲ τοπικὴ καὶ φυλετικὴ βάση. Ἐν μέρει ὅμως τὰ Κοινὰ ἦταν ἤδη ἀνοιχτὰ καὶ σὲ μέλη ἄλλων ἑλληνικῶν φύλων. Γνωρίζουμε τὸ Ἀρκαδικὸ Κοινό, τὸ Κοινὸ τῶν Ἀχαιῶν καὶ τὸ Κοινὸ τῶν Αἰτωλῶν. Αὐτὴ ἡ μορφὴ ὀργάνωσης, ποὺ κατὰ ἕνα μέρος στηριζόταν σὲ μακρὰ παράδοση, ἐπρόκειτο νὰ ἀποβεῖ καθοριστικὴ γιὰ τὴ μεταγενέστερη ἐποχή, ὅπως καὶ ἡ ὡς ἕνα βαθμὸ φυσικὴ συνένωση τόπων, δηλαδὴ τῶν κατοίκων τους, μὲ σκοπὸ τὴν αὔξηση τῆς πολιτικῆς τους δύναμης (*συνοικισμός*). Ἤδη στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα εἶχαν ἑνωθεῖ πολιτικὰ κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο ροδιακὲς πόλεις, καὶ τὸ 367 ἱδρύθηκε ἀπὸ σαράντα χωριὰ ἡ —παρὰ τὸν τεχνητό της σχηματισμὸ— γεμάτη ζωὴ ἀρκαδικὴ Μεγαλόπολη. Σκοπεύοντας ἀκριβῶς στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα ἡ Σπάρτη εἶχε διαμελίσει τὸ 385 τὴν ἀρκαδικὴ Μαντίνεια σὲ πέντε χωριά, τὰ ὁποῖα ὅμως μετὰ τὸ 370 μπόρεσαν νὰ συνενωθοῦν καὶ πάλι.

Μοναρχία

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Φίλιππος Β΄ ἵδρυσε πράγματι τελείως νέες πόλεις, στὶς ὁποῖες ἔδωσε τὸ ὄνομά του (Φίλιπποι —οἱ ξακουστοὶ Philippi τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς— καὶ Φιλιππούπολη) παραπέμπει ἐν γένει στὴ μοναρχικὴ μορφὴ κράτους, ἡ ὁποία ἀναβίωσε τὸν 4ο αἰώνα, ἂν καὶ μόνο στὶς παρυφὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Παράλληλα μὲ τοὺς Μακεδόνες βασιλεῖς, τιμήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἰσοκράτη σὲ πολιτικά του κείμενα καὶ οἱ βασιλεῖς τῆς Κύπρου (Εὐαγόρας, Νικοκλῆς) ὡς θετικές, παραδειγματικὲς μορφές. Κατὰ

τὸν ἴδιο τρόπο ἐξυμνήθηκε ὁ Σπαρτιάτης βασιλιὰς Ἀγησίλαος, ἢ ἀκόμη καὶ ὁ ἱδρυτὴς τῆς δυναστείας τῶν Ἀχαιμενιδῶν Κύρος ὁ Μέγας, ὡς πρότυπο βασιλιᾶ (καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα). Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Πλάτων προσπάθησε νὰ κάνει πραγματικότητα τὶς πολιτικές του ἰδέες μέσω τοῦ τυράννου τῶν Συρακουσῶν Διονυσίου Β΄, καὶ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι γενικὰ ἡ τυραννίδα, ὕστερα ἀπὸ τὸ ἰντερμέδιο τοῦ 5ου αἰώνα, ἄρχισε πάλι νὰ ἐφαρμόζεται ὡς μορφὴ διακυβέρνησης. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τυράννους τῆς Σικελίας καὶ τῆς Κάτω Ἰταλίας, ἂς ἀναφερθοῦν μόνον ὁ Εὔφρων τῆς Σικυώνας (ἄλλοτε ἡγέτης τῶν Σικυωνίων δημοκρατῶν), ὁ Τιμοφάνης τῆς Κορίνθου (ἀδελφὸς τοῦ Τιμολέοντα), ὁ Ὀνόμαρχος τῆς Φωκίδας, ὁ Ἰάσων τῶν Φερῶν, ὁ Ἑρμείας τοῦ Ἀταρνέα καὶ τῆς Ἄσσου (φίλος τοῦ Ἀριστοτέλη) καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα Κλέαρχος τῆς Ἡράκλειας τοῦ Πόντου, ὁ ὁποῖος ἵδρυσε τὴν πρώτη δημόσια βιβλιοθήκη.

Καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις φαίνεται ὅτι ὁ 4ος αἰώνας ὑπῆρξε ἐποχὴ στὴν ὁποία ἡ σημαντικὴ πολιτικὴ προσωπικότητα εἴτε μποροῦσε νὰ τίθεται ὑπεράνω τῶν θεσμῶν τῆς *πόλεως* εἴτε ἦταν μόνον αὐτὴ ποὺ τοὺς καθιστοῦσε ἀποτελεσματικούς. Αὐτὸ ξεκίνησε μὲ τὸν Ἀλκιβιάδη καὶ τὸν Λύσανδρο στὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου καὶ ἔγινε φανερὸ ἀργότερα, ὅπως π.χ. μὲ τὴ δράση τοῦ Τιμολέοντα στὴ Σικελία. Στὸ πρόσωπο τοῦ Ἐπαμεινώνδα εἶχε προφανῶς στηριχτεῖ καὶ ἡ ἡγετικὴ θέση τῆς Θήβας στὴν Ἑλλάδα, ἀφοῦ δὲν διατηρήθηκε μετὰ τὸ θάνατό του. *Ἀρχηγοὶ μισθοφόρων* Ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν ἐπίσης καὶ οἱ πολλοὶ ἀρχηγοὶ μισθοφόρων, ποὺ ἄλλοτε πολεμοῦσαν γιὰ τὴν πόλη τους —ἡ ὁποία μάλιστα ἐνίοτε τοὺς δάνειζε σὲ τρίτους— καὶ ἄλλοτε, βασιζόμενοι στὴν ἱκανότητα τὴ δική τους καὶ τῶν στρατιωτῶν τους, ἐμπλέκονταν μὲ δική τους πρωτοβουλία σὲ πολέμους καὶ ἐξεγέρσεις, ἰδιαίτερα στὸ χῶρο τῆς περσικῆς κυριαρχίας. Τέτοιοι ἦταν γιὰ παράδειγμα οἱ Ἀθηναῖοι Κόνων καὶ Χαβρίας (πρβ. ἐπίσης τὴν ἐκστρατεία τῶν Μυρίων ποὺ περιγράφει ὁ Ξενοφῶν στὴν *Ἀνάβαση*) ἢ ὁ Σπαρτιάτης βασιλιὰς Ἀγησίλαος, ὁ ὁποῖος πέθανε σὲ ἡλικία ἄνω τῶν ὀγδόντα ἐτῶν, γύρω στὸ 360, στὸ δρόμο γιὰ τὴν Κυρήνη, ἀφοῦ εἶχε συμμετάσχει σὲ αἰγυπτιακὲς ταραχές.

Πολιτειακοὶ ἀγῶνες Στὸ τέλος ἀνακινήθηκε καὶ τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς τοῦ κράτους. Μέσα ἀπὸ τὰ Κοινὰ καὶ τοὺς Συνοικισμοὺς φάνηκε ὅτι ἡ πολιτικὴ δύναμη μποροῦσε νὰ δημιουργηθεῖ μὲ συνειδητὲς ἐνέργειες. Μὲ παρόμοιο τρόπο φαίνεται ὅτι καὶ ἡ ἑκάστοτε μορφὴ πολιτειακῆς ὀργάνωσης ἐκλαμβανόταν ἁπλῶς ὡς λειτουργικὴ συνέπεια τῆς δράσης τῶν ἀντίστοιχων ὁπαδῶν. Μολονότι μακροπρόθεσμα διαμορφωνόταν πράγματι μιὰ τάση πρὸς τὴ δημοκρατία, τὸ ἐρώτημα ἂν θὰ ἐπικρατοῦσε ἡ ὀλιγαρχία ἢ ἡ δημοκρατία, ἢ ἀκόμη καὶ ἡ τυραννίδα, ἐξαρτιόταν γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ ἀκόμη ἀπὸ διαρκῶς μεταβαλλόμενες πολιτικὲς καὶ κυρίως ἐξωπολιτικές συγκυρίες. Οἱ πολι-

τειακοὶ ἀγῶνες, ποὺ εἶχαν ἀπὸ μόνοι τους μακρὰ παράδοση, συνυφάνθηκαν τώρα ἀξεδιάλυτα μὲ τὶς ἀντιπαραθέσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἔνταξη σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ στρατόπεδα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, γίνονταν ὁλοένα ὀξύτεροι καὶ δὲν ἔλεγαν νὰ τελειώσουν. Ἔφτασαν μάλιστα σὲ κανονικὲς μαζικὲς σφαγές, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Κόρινθο τὸ 392 ἢ γύρω στὸ 370 στὸ Ἄργος, ὅπου πάνω ἀπὸ χίλιοι ἄνθρωποι ξυλοκοπήθηκαν μὲ ραβδιὰ μέχρι θανάτου (*σκυταλισμός*). Σχεδὸν κάθε πόλη εἶχε ὁμάδες ἐξορίστων ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορά της.

Κοινωνικοὶ ἀγῶνες

Στὰ παραπάνω προστέθηκαν καὶ ἰσχυρὲς κοινωνικὲς ἐντάσεις, οἱ ὁποῖες ὀφείλονταν καὶ πάλι στὸν σχετικὸ ὑπερπληθυσμὸ καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ ἀποτέλεσαν τὴν κινητήρια δύναμη γιὰ τοὺς πολιτικοὺς ἀγῶνες. Συμμορίες ληστῶν ὄργωναν τμήματα τῆς Ἑλλάδας, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν ἀρχηγοὶ μισθοφόρων φανερώνει ὅτι ἡ μισθοφορικὴ δύναμη εἶχε αὐξηθεῖ σημαντικὰ καὶ ἔβαζε τὴ σφραγίδα της στὴν κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναταραχὴ στὴν Ἑλλάδα γινόταν τόσο ἔντονα αἰσθητή, ὥστε νὰ παρακινοῦν Ἀθηναῖοι συγγραφεῖς πολιτικῶν λόγων τὸν Φίλιππο Β΄ νὰ προχωρήσει σὲ κατακτήσεις στὸ περσικὸ κράτος, δημιουργώντας ἐκεῖ νέες θέσεις ἐγκατάστασης καὶ σταθεροποιώντας ἔτσι τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα.

Ἀθήνα

Ἀναρωτιέται ὅμως κανεὶς ποιὰ ἦταν ἡ πραγματικὴ ἔκταση αὐτῶν τῶν ἐπιζήμιων καταστάσεων. Γιατὶ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὴ ζωὴ τῆς ἴδιας τῆς Ἀθήνας, ὅπως καὶ τῆς Θήβας, δὲν τὴ χαρακτήριζαν κοινωνικὲς ἀναταραχές. Ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι οἰκονομικὰ ἱκανοποιημένος —δὲν ὑπῆρχε λόγου χάρη συγκέντρωση γῆς στὰ χέρια τῶν εὐπόρων— καὶ τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ἀστικὸ πληθυσμό. Πάντως φαίνεται ὅτι εἶχε ἴσως δρομολογηθεῖ κάποια δομικὴ μεταβολὴ κατὰ τὸ ὅτι σημειώθηκε ὑποχώρηση στὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ἐπειδὴ αὐξανόταν σὲ ἄλλες περιοχὲς ἡ αὐτόνομη παραγωγὴ προϊόντων ποὺ κατὰ παράδοση ἐξῆγε ἡ Ἀθήνα —κι αὐτὸ τὸ γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα. Ὡστόσο ἡ Ἀθήνα εἶχε καταφέρει νὰ διασφαλίσει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴ θέση της ὡς οἰκονομικοῦ κέντρου τοῦ αἰγαιακοῦ χώρου, θέση τὴν ὁποία κατεῖχε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Α΄ Ἀθηναϊκῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ περνοῦν οἱ ἐμπορικὲς καὶ ναυτιλιακὲς ἐπιχειρήσεις ὁλοένα καὶ περισσότερο στὰ χέρια μὴ Ἀθηναίων ποὺ ζοῦσαν στὴν Ἀθήνα —μετοίκων καὶ ἄλλων— καὶ ἐπιπλέον νὰ πέφτουν στὸν τομέα αὐτὸν οἱ διαχωριστικοὶ φραγμοὶ ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς Ἀθηναίους πολίτες. Ἐδῶ λοιπὸν ἄρχισε ἡ *πόλις* νὰ ὑπερβαίνει τὰ παραδοσιακά της ὅρια. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ ἐπῆλθε μεταβολὴ σὲ σχέση μὲ τὸν 5ο αἰώνα: ἔπαψαν νὰ συνυπάρχουν οἱ ἰδιότητες πολιτικοῦ καὶ στρατηγοῦ στὸ ἴδιο πρόσωπο, καὶ καθιερώθηκε ἕνα εἶδος καταμερισμοῦ ἐργασίας ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ποὺ ἀπασχολοῦνταν κυ-

ρύως ὡς στρατιῶτες (ὅπως ὁ Ἰφικράτης ἢ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν μισθοφόρων) καὶ αὐτοὺς οἱ ὁποῖοι, ὡς ρήτορες ἢ ἄνδρες δοκιμασμένοι στὶς τεχνικὲς τῆς διοίκησης —ἰδιαίτερα τῆς δημοσιονομικῆς διοίκησης— διακρίνονταν ὅλο καὶ περισσότερο στὸν τομέα τῆς πολιτικῆς (Δημοσθένης, Αἰσχίνης· Καλλίστρατος, Εὔβουλος). Βέβαια, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὸς ὁ χωρισμὸς ἁρμοδιοτήτων πραγματοποιήθηκε ἀπόλυτα, οὔτε καὶ ὅτι παρατηρεῖται αὐστηρὸς διαχωρισμὸς αὐτῶν τῶν ἰδιαίτερα ἐνεργῶν πολιτικὰ προσώπων σὲ κάτι σὰν ἀντίστοιχες τάξεις ἐπαγγελματιῶν στρατιωτῶν ἢ πολιτικῶν —ὅπως ἐξάλλου δὲν ὑπῆρχαν καὶ πολιτικὲς ὁμάδες ποὺ νὰ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν, ἔστω καὶ κατὰ προσέγγιση, πολιτικὰ κόμματα μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια. Κι αὐτὴ ἀκόμα ἡ ἀντιδιαστολὴ μεταξὺ πλουσίων καὶ φτωχῶν, προσφιλὴς στὴν ἀρχαιότητα, δὲν ἐπηρέασε στὴ βάση της τὴν πολιτική. Ὅσες φορὲς σχηματίστηκαν πολιτικὲς ἑνώσεις, μετὰ τὸ τέλος τῶν ὀλιγαρχικῶν ἑταιρειῶν, εἶχαν ἀφετηρία τους τρέχοντα ζητήματα, καὶ ὁπωσδήποτε ἡ ὀργάνωσή τους ἦταν τέτοια ὥστε νὰ ἀποτελοῦν ὁμάδες χαλαρὲς καὶ προσωποπαγεῖς.

Δημοκρατία Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὁ 4ος αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ἔφτασε σὲ πλήρη ὀργανωτικὴ καὶ θεσμικὴ διαμόρφωση. Ἐντούτοις, ἡ αὔξηση τῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων ποὺ διαπιστώνουμε σήμερα ἴσως ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς συνειδητοποιοῦσαν ἤδη πὼς χωρὶς αὐτὲς τὶς ρυθμίσεις ἡ δημοκρατία θὰ ἐκτροχιαζόταν. Βέβαια ἡ θέσπιση ἐπίσημων κανονισμῶν ἦταν αὐτονόητη γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ σκέψη ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ἵδρυσης κρατῶν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (κι ἐκεῖ ἐπίσης εἶχε ἀποτελέσει ἀπάντηση σὲ ἐξελίξεις ποὺ διαφορετικὰ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ τὶς χειραγωγήσουν). Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση τοῦ 4ου αἰώνα ἀποτελεῖ δεῖγμα ἀξιοθαύμαστης πολιτικῆς ὀξύνοιας, καθὼς σήμαινε αὐτοπεριορισμὸ τῆς δημοκρατίας ἢ συμμόρφωσή της πρὸς ὁρισμένες διοικητικὲς μεθόδους.

Διαμόρφωση Ἔτσι, στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν τὶς ἐμπειρίες τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου καὶ τοὺς ἀπότοκους ἐσωτερικοὺς κλονισμούς, τηρήθηκε πράγματι, μετὰ τὸ τέλος τῶν Τριάκοντα, ἡ ἀμνηστία πρὸς τὸ πλῆθος τῶν ἀναμεμειγμένων στὴν ὀλιγαρχικὴ διακυβέρνηση, γεγονὸς πράγματι ἄξιο κάθε θαυμασμοῦ. Πρέπει ὅμως νὰ προστεθεῖ ἐδῶ καὶ ἡ θέσπιση μιᾶς εἰδικῆς νομοθετικῆς διαδικασίας: ἡ λαϊκὴ συνέλευση δηλαδή, προφανῶς ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνάγκη γιὰ πιὸ νηφάλιους συλλογισμούς, ποὺ θὰ ὑπερέβαιναν τὰ στενὰ ὅρια τῆς καθημερινῆς πολιτικῆς σκηνῆς, ἀποποιήθηκε τὴν ἁρμοδιότητα τῆς ἔκδοσης διατάξεων μὲ μόνιμη καὶ καθολικὴ ἰσχὺ (δηλαδὴ νόμων) καὶ τὴν ἀνέθεσε στοὺς ἑκάστοτε *νομοθέτες*, ποὺ κληρώνονταν ἀπὸ ἕνα ὁρκωτὸ σῶμα ἕξι χιλιάδων μελῶν. Κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου μεταβίβασε τὸν 4ο αἰώνα διάφορες δικαστι-

κὲς ἁρμοδιότητες στὰ λαϊκὰ δικαστήρια. Ὡστόσο δὲν ἔχασε ποτὲ δριστικὰ τὴν πλήρη κυριαρχική της θέση, πράγμα ποὺ συνάγεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ μερικὲς —λίγες— περιπτώσεις ἔκτακτης ἀνάγκης ἄσκησε πράγματι καὶ πάλι ἡ ἴδια τὶς ἁρμοδιότητες τὶς ὁποῖες εἶχε ἀποποιηθεῖ. Δὲν παραβιάστηκε ὅμως ὁ κανονισμός, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα καὶ ὁ ὁποῖος προέβλεπε ὅτι ἔπρεπε νὰ πραγματοποιοῦνται ἀκριβῶς τέσσερις ἐκκλησίες κατὰ τὴ διάρκεια κάθε πρυτανείας, δηλαδὴ σαράντα τὸ χρόνο, οὔτε λιγότερες οὔτε περισσότερες. Αὐτὴ ἡ διάταξη, ἡ ὁποία πιθανὸν θεσπίστηκε μαζὶ μὲ τὸν περιορισμὸ τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας τῆς Ἐκκλησίας, ἴσως ἀποσκοποῦσε μεταξὺ ἄλλων καὶ στὸν περιορισμὸ τῶν δαπανῶν γιὰ τὶς συνεδριάσεις. Ὁπωσδήποτε ὅμως πρέπει νὰ ἑρμηνευτεῖ καὶ ὡς αὐτοπεριορισμὸς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Δήμου, ποὺ δὲν θὰ ἐπέτρεπε ἔτσι σὲ στιγμιαῖες πολιτικὲς τάσεις νὰ δροῦν χωρὶς φραγμούς.

«Κρίση τῆς πόλεως»

Δὲν ὑπῆρξε λοιπόν, οὔτε κατὰ τὴν ἄμεση, π.χ. τὴν οἰκονομική, οὔτε κατὰ τὴν πολιτικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, κρίση τῆς ἑλληνικῆς *πόλεως* τὸν 4ο αἰώνα, μολονότι συχνὰ πιστεύεται τὸ ἀντίθετο. Τελικὰ ἡ κατὰ πόλεις δομὴ παρέμεινε καθοριστικὴ γιὰ ὅλη τὴ μετέπειτα ἀρχαιότητα. Αὐτὸ ὅμως ποὺ συνέβη, καὶ μπορεῖ κατόπιν νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς κρίση, ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν ἀπώλεια δύναμης στὸν στρατιωτικὸ τομέα καὶ στὸν τομέα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, οἱ διασυνδέσεις στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γίνονταν ἰσχυρότερες καὶ ὁ ἑλληνισμὸς ὑπερέβαινε ὅλο καὶ περισσότερο τὰ ὅριά του εἰσδύοντας στὸ χῶρο τῆς Ἀνατολῆς, ἐνῶ ἡ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι κατὰ μέγα μέρος προσηλωμένη στὴν αὐτονομία καὶ τὴν αὐτάρκεια ἢ σὲ κυριαρχίες ἐγγεγραμμένες στὸ πολιτικὸ σύστημα τῆς *πόλεως*. Ἐν κατακλείδι λοιπὸν πρέπει κι ἐμεῖς νὰ στραφοῦμε στὶς σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολή.

Περσία

Ἂν ἴσως κάποτε ἡ περσικὴ αὐτοκρατορία εἶχε μονολιθικὸ χαρακτήρα, τὸν 4ο αἰώνα τὸν εἶχε πλέον χάσει. Οἱ συνθῆκες στὴν Ἑλλάδα τῆς εἶχαν μὲν ἐπιτρέψει νὰ παίξει προσωρινὰ ρόλο οἱονεὶ διαιτητῆ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως βρισκόταν ἡ ἴδια διαρκῶς ἐκτεθειμένη στὸν κίνδυνο ἐσωτερικῆς διάλυσης. Ἀπὸ τὸ 408 ὡς τὸ 343 ἡ Αἴγυπτος εἶχε ἀποσχιστεῖ καὶ ἡ ἀνακατάληψή της ὀφειλόταν ἀποκλειστικὰ στὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀρταξέρξη Γ΄ Ὤχου. Ὁ ἴδιος ἐξάλλου ἔθεσε τέλος τὸ 356 στὶς μεγάλες ἐξεγέρσεις τῶν σατραπῶν στὶς δυτικὲς σατραπεῖες, ἐξεγέρσεις ποὺ εἶχαν διαρκέσει πάνω ἀπὸ δέκα χρόνια —καὶ στὴν Περσία λοιπὸν ἐξαρτῶνταν πάρα πολλὰ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ἱκανότητες τοῦ ἑκάστοτε ἡγεμόνα. Μολονότι ἡ ὁλοκληρωτικὴ κατάρρευση ἀποτράπηκε, διατηρήθηκαν οἱ τάσεις ὁρισμένων ὑποτελῶν τοῦ Μεγάλου Βασιλέως, κυρίως στὴ Μικρὰ Ἀσία, γιὰ σχετικὴ αὐτονομία. Αὐτὸ συνέβη —ἤδη στὴ δεκαετία τοῦ 380— μὲ τὸν βασιλιὰ Εὐαγόρα τῆς Κύπρου κι ἔπειτα μὲ σατράπες ἢ ντόπιους δυνάστες, ὅπως ὁ

Μαύσωλος τῆς Καρίας. Αὐτὸς ἀναγνώρισε μὲν τὴν περσικὴ ἐπικυριαρχία —ὅπως εἶχε κάνει καὶ πρὶν ἀπὸ αὐτὸν ἕνας βασιλιὰς τῆς Λυκίας μὲ τὸ χαρακτηριστικὸ ὄνομα Περικλῆς— ἄσκησε ὅμως, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρόσκαιρη ἀνάμειξή του στὸ στασιαστικὸ κίνημα τῶν σατραπῶν, δική του πολιτικὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, συμμαχώντας ἐναντίον τῆς Ἀθήνας μὲ τοὺς συμμάχους της ποὺ εἶχαν ἀποσκιρτήσει.

Ἕλληνες στὴν Ἀνατολὴ Ἰδιαίτερη ἔμφαση ὅμως πρέπει νὰ δοθεῖ στὴν αὐξανόμενη, ἂν καὶ ὄχι ἀκόμη ὀργανωμένη, ἐπίδραση τῶν Ἑλλήνων στὴν Ἀνατολή. Ἤδη οἱ εἰκαστικὲς τέχνες προσλάμβαναν ὁλοένα καὶ περισσότερα ἑλληνικὰ χαρακτηριστικά, κι ἂν τὸ γεγονὸς πρέπει ὡς ἕνα βαθμὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ὅτι ἐργάζονταν στὴν Ἀνατολὴ Ἕλληνες καλλιτέχνες, καὶ πάλι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἑλληνικὴ μετανάστευση στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἡ ὑπόλοιπη ἀνάμειξη Ἑλλήνων σὲ διαμάχες τῆς περιοχῆς εἶναι γνώρισμα τῆς ἐποχῆς. Αὐτοὶ ποὺ ἀποδημοῦσαν ἦταν εἴτε Ἕλληνες ποὺ ἔπρεπε νὰ διαφύγουν ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν τὴ μερίδα τῶν ἡττημένων στὶς ἐσωτερικὲς ἔριδες τῶν πόλεων, εἴτε μισθοφόροι στὴν ὑπηρεσία τοῦ περσικοῦ στρατοῦ ἢ στὴν ὑπηρεσία ἐκείνων ποὺ μάχονταν ἐναντίον τῆς περσικῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Τὰ παραδείγματα μποροῦν νὰ ἀρχίσουν μὲ τοὺς δέκα χιλιάδες Ἕλληνες μισθοφόρους ποὺ ὑποστήριξαν τὸ στασιαστικὸ κίνημα τοῦ Κύρου, ὅπως ἐξιστορεῖ ὁ Ξενοφῶν στὴν *Ἀνάβασή* του, νὰ συνεχιστοῦν μὲ τὸν Σπαρτιάτη βασιλιὰ Ἀγησίλαο καὶ τὸν Ἀθηναῖο στρατηγὸ Χαβρία, οἱ ὁποῖοι βοήθησαν τοὺς Αἰγυπτίους στὸν ἀγώνα τους κατὰ τῆς Περσίας, καὶ τέλος μὲ τοὺς δύο Ῥόδιους ἀδελφούς, τὸν Μέντορα καὶ τὸν Μέμνονα, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος, πολεμώντας μὲ τὸ μέρος τῶν Περσῶν, ὑπῆρξε προφανῶς ὁ πιὸ ἱκανὸς ἀντίπαλος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἀκόμη καὶ στὴ μάχη στὰ Γαυγάμηλα ὑπῆρχαν Ἕλληνες μισθοφόροι ποὺ πολεμοῦσαν γιὰ τὴν Περσία.

γ) Πνευματικὴ ζωὴ

Ἂν γιὰ νὰ συνοψίσουμε τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ 4ου αἰώνα δὲν χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὅρους «κρίση» καὶ «ἔλλειψη προσανατολισμοῦ», ἀλλὰ —ὅπως κάνουμε ἐδῶ— «πολυμορφία» καὶ «δυνατότητες», μὲ τὶς ἴδιες λέξεις θὰ περιγράψουμε καὶ τὴν πολιτιστικὴ ζωή, στὴν ὁποία τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἔντονα. Ὁ 5ος αἰώνας ἄφησε πίσω του κλασικὰ ἔργα στὸν τομέα τῆς ποίησης καὶ τῆς ἱστοριογραφίας, ἔργα δηλαδὴ ποὺ διαμόρφωσαν κανόνες καὶ ἀπὸ τότε διαβάζονται καὶ ἑρμηνεύονται συνεχῶς. Ὁ 4ος αἰώνας ἔκανε τὸ ἴδιο στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ρητορικῆς.

Πλάτων Ὁ Πλάτων, ὁ μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκτέλεση τοῦ δασκάλου του καὶ πιθανότατα ἐξαιτίας της, δὲν ἀναμείχθηκε στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς γενέτειράς του Ἀθήνας. Ἀπὸ τὸ 385 ὡς τὸ θάνατό του τὸ 348/7 ἀ-

νέπτυξε τὴ φιλοσοφία του καὶ δίδαξε στὴ λατρευτικὴ κοινότητα ποὺ ἵδρυσε ὁ ἴδιος στὸ ἄλσος τοῦ ἥρωα Ἀκάδημου (Ἀκαδημία), ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Θὰ ἀποφύγουμε ἐδῶ νὰ δώσουμε συνοπτικὴ παράσταση τῆς σύνθετης φιλοσοφίας του. Ἐξάλλου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων ἔλεγε ὅτι ἡ πραγματικὴ οὐσία της εἶναι ἄρρητη καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μεταδοθεῖ σὲ ἄλλους. Ὡστόσο πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ πώς, μολονότι ὁ Πλάτων δέχεται ὡς μόνη ἀλήθεια τὴν ἀλήθεια τῶν ἰδεῶν, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πίσω ἀπὸ τὴν πεζὴ πραγματικότητα, ὁ ἴδιος ὑπῆρξε τὸ ἀντίθετο τοῦ ἀπολιτικοῦ, ἔξω ἀπὸ δεσμεύσεις διανοητῆ. Ὄχι μόνο τὸν προβλημάτισε σὲ βάθος (καὶ ὄχι χωρὶς κίνδυνο) τὸ θέμα τῆς συμβίωσης τῶν ἀνθρώπων στὴν *Πολιτεία* καὶ τοὺς *Νόμους*, ὄχι μόνο χάραξε ἕνα πρότυπο γι' αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ συμβίωση, ἀλλὰ καὶ προσπάθησε ἀρκετὲς φορές, ἂν καὶ μάταια, νὰ κάνει αὐτό του τὸ σχέδιο πραγματικότητα σὲ συνεργασία μὲ τοὺς τυράννους τῶν Συρακουσῶν.

Ὁ πρώην μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα, ὁ Ἀριστοτέλης ἀπὸ τὰ Στάγειρα τῆς *Ἀριστοτέλης* Χαλκιδικῆς, ὁ ὁποῖος ὡς καὶ τὰ νεότερα χρόνια ὀνομάζεται «ὁ Φιλόσοφος», μὲ τὴ δίψα του γιὰ τὴν πραγματικότητα ἐνσάρκωσε ἕνα ἄλλο εἶδος φιλοσοφίας. Στὸ ἱερὸ τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνα, τὸ Λύκειο τῶν Ἀθηνῶν ὅπου ζοῦσε ὡς μέτοικος, συγκέντρωσε ἀπὸ τὸ 335, ἐν μέρει μέσω τῶν μαθητῶν του, τεράστιο ὑλικὸ γιὰ ὅλα τὰ γνωστικὰ πεδία (ἔτσι σχηματίστηκαν π.χ. οἱ «Πολιτεῖαι», δηλαδὴ τὰ πολιτεύματα πόλεων σὲ 158 βιβλία). Τὸ ἔργο του ὅμως δὲν σταμάτησε ἐκεῖ: τὰ φιλοσοφικά του κείμενα ἀποτελοῦν ἐκπληκτικὴ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς γνώσης, ἡ ὁποία ἄσκησε τεράστια ἐπίδραση στὴν εὐρωπαϊκὴ (ἀλλὰ καὶ τὴν ἀραβικὴ) πνευματικὴ ἱστορία. Ἔφτασε μάλιστα ἐν μέρει νὰ θεμελιώσει ἀκόμη καὶ γνωστικοὺς τομεῖς: τὴ λογική, τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὴ μεταφυσική, τὴν ἠθική, τὴν πολιτικὴ (ὡς ἐπεξεργασία τῶν πολιτευμάτων τῶν *πόλεων*), τὴ ρητορική, τὴν ποιητική. Καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης ὅμως δὲν θέλησε νὰ δράσει μόνον ὡς φιλόσοφος ποὺ δίδασκε καὶ δημοσίευε ἔργα (ἡ σχολή του ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ Περίπατος, ἐπειδὴ ὑποτίθεται ὅτι δίδασκε βαδίζοντας πάνω κάτω), ἀλλὰ συνδέθηκε στενὰ καὶ μὲ τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ μέσω τῆς φιλίας του μὲ τὸν τύραννο τοῦ Ἀταρνέα, τὸν Ἑρμεία, τοῦ ὁποίου τὴ θετὴ κόρη παντρεύτηκε, καθὼς ἐπίσης καὶ μέσω τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ Φίλιππος Β΄ τὸν ἔκανε παιδαγωγὸ τοῦ γιοῦ του Ἀλεξάνδρου, θέση τὴν ὁποία διατήρησε ὡς τὸ 340. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὸ 323, χρειάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Ἀθήνα ὡς φιλομακεδόνας.

Ἡ συγκεκριμένη ὅμως μορφὴ τῆς δημόσιας ζωῆς δὲν ἀποτέλεσε ἀντικείμενο στοχασμοῦ μόνο γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸν Ἀθηναῖο μαθητὴ τοῦ Σωκράτη καὶ φιλικὰ διακείμενο πρὸς τὴ Σπάρτη Ξενοφῶντα, μὲ τὸ σύγγραμμά του γιὰ τὸ κράτος τῶν Λακεδαιμονίων καὶ μὲ τὰ οἰκονομικά του συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ἐκλη-

φθοῦν ἐσφαλμένα ὡς οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Στὰ *Ἑλληνικὰ* συνέχισε τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Θουκυδίδη. Ἀλλὰ βέβαια καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μελετώντας τὴν ἱστορία τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος, μπόρεσε νὰ στηριχτεῖ σὲ προδρόμους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἤδη πρὶν ἀπὸ αὐτὸν συγκεντρώσει γεγονότα

Ἀτθίδες καὶ ἀπόψεις, συνθέτοντας μὲ αὐτὰ τοπικὲς ἱστορίες τῆς Ἀθήνας (*Ἀτθίδες*). Οἱ συγγραφεῖς τους εἶχαν ἐν μέρει τὴν πρόθεση νὰ προσδώσουν νομιμότητα στοὺς πολιτικούς τους στόχους, ἐπικαλούμενοι τὸ παρελθόν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτὸς Ἀθήνας ἱστορία παρουσιάστηκε τώρα σὲ εὐρύτερη βάση μέσα ἀπὸ οἰκουμενικὲς ἱστορίες (ὅπως αὐτὴ τοῦ Ἐφόρου ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας).

Ρητορική Παράλληλα μὲ τὴ φιλοσοφία, ὁ 4ος αἰώνας περιέλαβε στὴν κλασικὴ λογοτεχνική του παραγωγὴ καὶ τὰ ἔργα τῆς ρητορικῆς τέχνης ποὺ σώζονται γραπτῶς. Ἔχουμε δικανικοὺς λόγους, γιὰ τὴν ἐκδίκαση ἀστικῶν καὶ ποινικῶν ὑποθέσεων, καὶ πολιτικοὺς λόγους. Δικανικοὺς λόγους συνέταξε ὁ Συρακούσιος στὴν καταγωγὴ Ἀθηναῖος μέτοικος Λυσίας. Ὁ Ἀθηναῖος Δημοσθένης, παροιμιώδης ἀκόμη καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς γιὰ τὴ ρητορική του δεινότητα, συνέταξε καὶ ἐκφώνησε κυρίως πολιτικοὺς λόγους στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀντιμακεδονικῆς πολιτικῆς, ἐνῶ στοὺς ἀντίποδές του ὁ Αἰσχίνης ἐπιδίωκε συμβιβασμὸ μὲ τὴ Μακεδονία. Παρόμοια πολιτικὴ ἀκολούθησε πρὸς τὸ τέλος τῆς σχεδὸν ἑκατονταετοῦς ζωῆς του καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ὁ ὁποῖος στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα εἶχε ἐργαστεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀνασύστασης τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας. Οἱ ἀπόψεις του εἶχαν ἐκφραστεῖ σὲ πολλὰ πολιτικὰ συγγράμματα, τὰ ὁποῖα δημοσίευσε μὲ τὴ μορφὴ λόγων.

Ποίηση Ἡ ποίηση ἔζησε καὶ πάλι πρὸς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα μεγάλη ἄνθηση μὲ τὶς κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου. Χαρακτηριστικὸ ἐπίσης γιὰ τὴν αὐτοσυνειδησία τῶν συγχρόνων ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ τὸ 386 ξαναπαίζονταν παλαιότερα θεατρικὰ ἔργα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ποὺ στὴν καθαυτὸ σύλληψή τους ἦταν προορισμένα γιὰ μία καὶ μοναδικὴ παράσταση στὸ πλαίσιο τῆς λατρείας. Οἱ εἰκαστικὲς τέχνες ἀντίθετα ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν κι ἄλλα λαμπρὰ ὀνόματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατέστησαν παροιμιώδη γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἀντίστοιχης τέχνης, ἀποδεικνύοντας ἔτσι ὅτι ἡ ποιότητα τῶν ἔργων

Εἰκαστικὲς τέχνες τους ἦταν σεβαστὴ καὶ ἐπεῖχε θέση προτύπου. Σ' αὐτοὺς τοὺς καλλιτέχνες ἀνήκει ὁ ζωγράφος Ἀπελλῆς ὁ Κολοφώνιος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ μόνο ἤθελε νὰ ἀπεικονίζεται ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος, τὰ ἔργα του ὅμως δὲν διασώθηκαν. Ὁ μόνος γλύπτης ποὺ παραδίδεται ὅτι ἐπιτρεπόταν νὰ κάνει τὸν ἀνδριάντα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἦταν ὁ Λύσιππος ὁ Σικυώνιος, ἐξίσου φημισμένος μὲ τὸν Ἀθηναῖο Πραξιτέλη. Αὐτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμα γλύπτες διακρίνονταν κατὰ τὸ ὅτι ἡ τέχνη τους εἶχε ἐντονότερη κίνηση καὶ προσέγγιζε περισσότερο τὴν ἀτομικὴ ἔκφραση σὲ σχέση μὲ τὸν 5ο αἰώνα. Ἡ

ἀρχιτεκτονικὴ συνίστατο σὲ περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν βασικῶν μορφῶν τοῦ παρελθόντος, ὅπως δείχνει τὸ θέατρο τῆς Ἐπιδαύρου. Παράλληλα ἄρχισε, ὅπως φαίνεται στὴν περίπτωση τοῦ Μαυσωλείου, τοῦ ταφικοῦ μνημείου τοῦ δυνάστη τῆς Καρίας Μαυσώλου, νὰ ἀναπτύσσει νέες μορφές, σὲ διάλογο μὲ τὰ νέα πολιτικὰ δεδομένα.

Ἡ ἐποχή

Τὸν 4ο αἰώνα ὁ ἑλληνικὸς κόσμος βρισκόταν σὲ διαδικασία μεταβολῆς. Μολονότι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἡ ζωτικότητα τῆς *πόλεως* ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη ὤθουσε πρὸς τὴν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς *πόλεως*. Στὸν πνευματικὸ τομέα ἐπιτάθηκε ἀκόμη περισσότερο ὁ ἀτομικισμός, ὁ ὁποῖος τώρα πιὰ δὲν ἀποτελοῦσε συμπλήρωμα ἑνὸς αἰσθήματος συμμετοχῆς στὴν κοινότητα, ἀλλὰ ἀπομακρυνόταν ἀπὸ αὐτὴν ἢ ὤθουσε πρὸς μιὰ ἔξοδο ἀπὸ ἐκεῖ, ὑπακούοντας σὲ μιὰ ὁρμὴ πρὸς τὴ γνώση σὲ οἰκουμενικὸ πλαίσιο. Εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ποιὰ ἐξέλιξη θὰ εἶχε ἀκολουθήσει ἡ Ἑλλάδα[16] ἂν εἶχε παραμείνει κλεισμένη στὸν ἑαυτό της. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη ὅμως δὲν εἶχε ἐγγενὴ ἀφετηρία, ἀλλὰ ἔξωθεν ἔναυσμα, τὴν κυριαρχία τῆς Μακεδονίας. Μὲ τὴν κατάκτηση τῆς Ἀσίας ἀπὸ τὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας, οἱ τάσεις καὶ οἱ δυνατότητες τῆς ἑλληνικῆς ἐξέλιξης πῆραν νέα κατεύθυνση.

[16] [Καὶ πάλι μὲ τὴν ἔννοια τοῦ κόσμου τῶν ἑλληνικῶν *πόλεων*.]

II. Βασικὰ προβλήματα καὶ τάσεις τῆς ἔρευνας

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΑ: ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Γενικὰ ἔργα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας

Ἡ καλύτερη γερμανόφωνη σύγχρονη ἀφηγηματικὴ παρουσίαση τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας προσφέρεται στὸν τρίτο τόμο τῆς σειρᾶς Propyläen Weltgeschichte [85], ὅπου παρουσιάζεται κατὰ κύριο λόγο ἡ πολιτικὴ ἱστορία, γραμμένη (χωρὶς ὑποσημειώσεις) σὲ ὕφος ὡραῖο, σαφὲς καὶ μεστό, ἰδιαίτερα στὰ κεφάλαια ποὺ ὑπογράφει ὁ A. Heuss. Σ' αὐτὴν ἦρθε νὰ προστεθεῖ ἡ γερμανικὴ μετάφραση τῆς σειρᾶς Fontana Ancient History, μὲ δύο τόμους γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ἀπὸ τοὺς Murray [97] καὶ Davies [99], ὅπου συνδυάζεται ἡ ρέουσα ἀφήγηση μὲ συζήτηση τῶν προβλημάτων καὶ παρουσίαση ἐπιλεγμένων παραδειγμάτων ἀπὸ τὶς πηγές. Ὅποιος θέλει νὰ ἐπεξεργαστεῖ περισσότερο ἐπιμέρους θέματα μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσει τὸν Bengtson [93], ποὺ προσφέρει πολλὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς πηγὲς καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ὥς τὸ 1977. Ἀπὸ ἐκεῖ συνεχίζει ἡ *CAH* [88], τῆς ὁποίας ἡ νέα ἔκδοση ἔχει προχωρήσει ὥς καὶ τὸν 4ο αἰώνα π.Χ. (τόμος 6, 1994). Γιὰ τὴ βιβλιογραφία, ἰδιαίτερα γιὰ σύγχρονες ἐξελίξεις στὸν γαλλικὸ καὶ τὸν ἀγγλοσαξονικὸ χῶρο, πρέπει νὰ ληφθοῦν συμπληρωματικὰ ὑπόψη οἱ τακτικὲς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς τοῦ Éd. Will στὴ *Revue Historique*, συνολικὰ ἔξι τὸν ἀριθμό, ποὺ ὅμως ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο [86]· συνεχίζονται ἀπὸ τὸν F. Bourriot [103]. Ἐνδιάμεση θέση κατέχουν οἱ δύο τόμοι *Le Monde grec et l'Orient* [90, 92], τοὺς ὁποίους ἔχει ἐκδώσει καὶ κατὰ μέγα μέρος συγγράψει ὁ Éd. Will· τὸ ἔργο εἶναι ἀφηγηματικὸ (περίπου ἀπὸ τὸ 500 π.Χ.) καὶ παράλληλα δίνει συγκεντρωμένη βιβλιογραφία γιὰ τὶς μεγάλες ἐπιμέρους ἑνότητες.

Ἡ *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας* τοῦ Weiler εἶναι δομημένη περισσότερο κατὰ θέματα, μὲ ἐκτενεῖς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς καὶ συστηματικὴ πραγμάτευση τῶν ἐρευνητικῶν προβλημάτων [106]. Μιὰ πρώτη εἰσαγωγή, ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, δίνει ὁ Finley [101]. Ἡ παρουσίαση τοῦ Sealey [105] ἀκολουθεῖ πιστὰ τὶς πηγές, ἐνῶ ὁ Fine [98], στὸ πλαίσιο μιᾶς πλούσιας ἀφήγησης, θέλει μᾶλλον νὰ βοηθήσει ἕνα λιγότερο καταρτισμένο κοινὸ στὴν προσέγγιση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας. Μιὰ καλὴ σύνοψη τῆς πολιτικῆς ἱστορίας προσφέρει ὁ Welwei [100]. Ἡ παρουσίαση τῆς κλασικῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν Hornblower [102], ποὺ πραγματεύεται διεξοδικὰ καὶ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο ἐκτὸς τῶν μεγάλων κέντρων, εἶναι τόσο καλὴ ὥστε λυπᾶται κανεὶς ποὺ δὲν ἔχει ἐκδοθεῖ ἀκόμη στὴν ἴδια σειρὰ τὸ βιβλίο τοῦ Davies, ποὺ θὰ καλύπτει τὴν ἀρ-

χαϊκὴ ἐποχή. Τὰ ἔργα τῶν Austin/Vidal-Naquet [340] (διεξοδικὸ τμῆμα πηγῶν· βλ. καὶ παρακάτω, σ. 120) καὶ Gschnitzer [94] ἀφοροῦν κυρίως τὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ εἶναι σημαντικὰ καὶ γιὰ τὴ γενικὴ ἱστορία. Τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Ste. Croix [95] περιέχει —παρὰ τὸν τίτλο του— πλῆθος ἐνδιαφέρουσες καὶ χρήσιμες γιὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα παρατηρήσεις καὶ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα σὲ ὅλες της τὶς ἐκδηλώσεις (βλ. καὶ παρακάτω, σ. 116). Ἀρκετὰ ἔχει νὰ προσφέρει τέλος καὶ τὸ εὐσύνοπτο πανεπιστημιακὸ ἐγχειρίδιο τῆς (πρώην) Ἀνατολικῆς Γερμανίας, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ γιὰ νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴ μετατόπιση τοῦ ἐπίκεντρου τῆς παρουσίασης στὶς διάφορες ἐπανεκδόσεις [104]. Παρὰ τὴν ὕπαρξη ὅλων αὐτῶν τῶν νεότερων ἔργων, δὲν ἔχουν χάσει τίποτε ἀπὸ τὴ σημασία τους τὰ κλασικὰ βιβλία γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν Beloch, Busolt καὶ Meyer (βλ. παρακάτω, σ. 114), ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη γιὰ κάθε σοβαρὴ μελέτη.

Συγγενεῖς ἐπιστῆμες

Τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λογοτεχνία τὴν ἔχει συνοψίσει μὲ πληρότητα καὶ ταυτόχρονα σὲ ὕφος εὐανάγνωστο ὁ Lesky [250]. Καινούρια ἐγχειρίδια εἶναι τοῦ Vogt [252] καὶ τῶν Easterling/Knox [254]. Τὴ φιλοσοφία τὴν πραγματεύεται πολὺ διεξοδικὰ ὁ Guthrie [259]. Μιὰ σύγχρονη ἱστορία τῆς φιλοσοφίας στὰ γερμανικὰ εἶναι ἡ *Philosophie der Antike* [261, 262]. Ὁ Mittelstrass [264] ὑποδεικνύει τὶς ἐπιδράσεις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στοὺς νεότερους χρόνους.

Βοηθήματα

Ἕνα ἀξιόπιστο βοήθημα εἶναι τὸ *Kleine Pauly* [113], σὲ πέντε τόμους, τὸ ὁποῖο εἶναι πλέον διαθέσιμο καὶ σὲ χαρτόδετη ἔκδοση. Σύντομες πληροφορίες γιὰ τοὺς ἐπιμέρους, μεγαλύτερους καὶ μικρότερους, ἐπιστημονικοὺς κλάδους τῆς ἀρχαιογνωσίας, μὲ παραπομπὲς στὴ βιβλιογραφία, παρέχει ὁ Irmscher [111]. Τὸ ἐτήσιο βιβλιογραφικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἀρχαιογνωσία εἶναι ἡ *Année philologique* [127], ἐνῶ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία ἡ *Archäologische Bibliographie* [126], ποὺ τὴν ἐκδίδει τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο. Σχετικὰ μὲ τὶς γεωγραφικὲς συνθῆκες (καὶ τὶς ἀνασκαφὲς) μᾶς κατατοπίζουν οἱ πολυάριθμοι ἀρχαιολογικοὶ καὶ ἱστορικοὶ ἄτλαντες (παρακάτω, σ. 132).

Α. ΠΗΓΕΣ

Στὸ πρῶτο μέρος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ἂν καὶ ἐπισημάνθηκαν ὁρισμένα ἀμφίβολα σημεῖα, δόθηκε γενικὰ μιὰ «ἀποκαθαρμένη» ἀπὸ προβλήματα παρουσίαση. Κάτι τέτοιο δικαιολογεῖται γιὰ μιὰ πρώτη γνωριμία μὲ τὰ γεγονότα, ἀλλὰ δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς βεβαιότητας ποὺ δὲν ὑφίσταται σὲ τέτοιο βαθμό. Γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐπιλογή, πρέπει καταρχὰς νὰ το-

Σπουδαιότητα τῶν πηγῶν

νιστεῖ τὸ ἁπλὸ γεγονός, ποὺ ὅμως εἶναι καθοριστικὸ γιὰ κάθε περαιτέρω συζήτηση, ὅτι καθετὶ ποὺ θεωροῦμε γνωστὸ μποροῦμε νὰ τὸ γνωρίζουμε μόνο ὅταν ἔχουμε σχετικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὴν ἐποχή του. Ἡ ἀντίστροφα: φαίνεται κατὰ ἀπλοϊκὸ τρόπο αὐτονόητο ὅτι ἔχουμε γνώσεις γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἀρχαιότητας. Τὸ γεγονὸς ὅμως αὐτὸ εἶναι στὴν οὐσία ἀξιοθαύμαστο, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ χρονικὴ καὶ πνευματικὴ ἀπόσταση ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπ' αὐτοὺς καὶ τὶς συνεχεῖς καταστροφὲς στὸ πέρασμα τῶν χιλιετιῶν. Καὶ πράγματι, εἶναι τόσες οἱ πληροφορίες ποὺ *δὲν* ἔχουμε σὲ σύγκριση μ' αὐτὲς ποὺ ἔχουμε, ὥστε οἱ ἱστορικὲς πηγὲς νὰ παρουσιάζουν πολλὰ κενὰ ὄχι μόνο καθεμία χωριστὰ ἀλλὰ καὶ στὸ σύνολό τους. Ὡστόσο καὶ ὅσες διαθέτουμε ἀπαιτοῦν πολύπλοκη ἑρμηνευτικὴ διαδικασία, γιατὶ οἱ ἴδιες εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀτελεῖς καὶ ἡ κατανόησή τους ἐπιτυγχάνεται μόνο ὑπὸ πολλὲς προϋποθέσεις: δὲν λένε σχεδὸν ποτὲ ἄμεσα, καθαρὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὸν δικό μας τρόπο σκέψης αὐτὸ ποὺ ἐμεῖς ἐνδιαφερόμαστε νὰ μάθουμε. Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὲς τὶς βασικὲς σκέψεις, θὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ οἱ σημαντικότερες πηγὲς καὶ κατηγορίες πηγῶν γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, ὅπως καὶ οἱ συγγενεῖς καὶ βοηθητικὲς ἐπιστῆμες, ἐκεῖνες δηλαδὴ ποὺ δίνουν τὸ κλειδὶ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ χρήση τῶν πηγῶν. Ἀσφαλῶς δὲν πρέπει καὶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἐδῶ διεξοδικὴ πραγμάτευση τῶν πηγῶν· κάτι τέτοιο ἔχει τὴ θέση του σὲ ἔργα εἰσαγωγικὰ στὴν ἀρχαία ἱστορία [109: Bengtson· καλὴ σύνοψη στὸν Kloft, στὸ 108: Boshof/Düwell/Kloft, 27-109· εἰδικὴ συζήτηση τῆς μεθοδικῆς χρήσης τῶν φιλολογικῶν, ἐπιγραφικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ νομισματικῶν πηγῶν στὸ 110: Crawford]· ἐδῶ ἀντιμετωπίζονται οἱ πηγὲς μόνο ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς σημασίας τους ὡς ἱστορικῶν μαρτυριῶν καὶ γιὰ τὰ ἱστορικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἐμεῖς θέτουμε.

Μεταφράσεις

Στὰ ἑπόμενα κεφάλαια θὰ γίνονται χάριν συντομίας μόνο συνοπτικὲς καὶ γενικοῦ χαρακτήρα παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφικὲς ἀναφορές· πλήρη στοιχεῖα βρίσκει κανεὶς στὸ τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς γραπτὲς πηγές, λόγω τῆς γλωσσικῆς δυσκολίας, δόθηκε βάρος σὲ κείμενα μὲ μετάφραση, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ καθαρὰ ὅτι καὶ οἱ καλύτερες μεταφράσεις περιέχουν λάθη ποὺ μποροῦν νὰ ὁδηγήσουν σὲ παρανοήσεις καὶ συχνὰ ἀποδίδουν ἀνεπαρκῶς τὶς ἀποχρώσεις ποὺ ἔχουν σημασία στὸ κείμενο. Παρ' ὅλα αὐτά, οἱ ἀγγλικὲς συλλογὲς πηγῶν, ποὺ περιλαμβάνουν γραπτὲς πηγὲς κάθε εἴδους μὲ μετάφραση, ἔχουν τὴν ἀξία τους καὶ εἶναι βοηθητικές, ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ γιατὶ οἱ μεταφραστὲς ἔχουν προσθέσει σχόλια, χρήσιμα καὶ στὸν εἰδικό. Ἡ συλλογὴ πηγῶν τῶν Crawford καὶ Whitehead [2] εἶναι πλούσια, μὲ πολλὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν καὶ πολλὲς ἄλλες μεταφράσεις. Ὁ Rhodes [3] εἶναι πιὸ εὐσύνοπτος καὶ περιεκτικός. Τὰ ἔργα τῶν Fornara καὶ Harding [4 καὶ 5] περι-

λαμβάνουν κυρίως ἐπιγραφές, καὶ γι' αὐτὸ εἶνσι ἰδιαίτερα χρήσιμα. Ὁ Arend [1] δίνει γερμανικὲς μεταφράσεις, ἀλλὰ ἡ συλλογή του εἶναι σχετικὰ περιορισμένη σὲ ἔκταση.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς μὴ ἱστοριογραφικὲς φιλολογικὲς πηγές, χρειάστηκε νὰ γίνει πολὺ αὐστηρὴ ἐπιλογή, ἀλλιῶς θὰ ἔπρεπε να δοθεῖ ἐδῶ μιὰ γραμματολογία. Εὐτυχῶς ὑπάρχει ἐσχάτως ἡ δίγλωσση σειρὰ μὲ θέμα τὴ φιλολογία καὶ τὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις Reclam, ποὺ περιέχει, ἐκτὸς ἀπὸ κείμενα, καὶ χρήσιμες πληροφορίες πάνω στὴν ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία. Μέχρι στιγμῆς ἔχουν ἐκδοθεῖ οἱ τόμοι γιὰ τὴ γραμματεία τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰώνα [256 καὶ 258].

1. ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

α) Ἱστοριογραφία

Ἡ ἱστοριογραφία πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ πρώτη, γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς προσφέρουν ὅλες οἱ ἄλλες κατηγορίες πηγῶν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐν μέρει πιὸ ἀξιόπιστες, ἀλλὰ χωρὶς τὸ νοηματικὸ πλαίσιο ποὺ προσφέρει ἡ σύγχρονη μὲ τὰ γεγονότα ἱστοριογραφία εὔκολα μένουν ξεκομμένες. Αὐτὸ τὸ νοηματικὸ πλαίσιο πάλι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα, καὶ πρέπει συνεπῶς μὲ τὴ σειρά του νὰ ἑρμηνευτεῖ μὲ βάση τὰ δικά μας ἐρωτήματα. Ὡστόσο, τὸ νοηματικὸ πλαίσιο ποὺ κατασκεύασαν οἱ Ἕλληνες ἱστοριογράφοι δὲν ἀποτέλεσε ἁπλῶς ἑρμηνευτικὴ ἐπιλογή, ἀλλὰ —πράγμα ποὺ δημιουργεῖ ἰδιαίτερη ἐξάρτηση ἀπ' αὐτό— σήμανε ἀκριβῶς καὶ τὴ θεμελίωση αὐτοῦ ποὺ συνηθίσαμε νὰ ὀνομάζουμε Ἱστορία [165: Alonso-Núñez]. Ἀπὸ καὶ μέσω τοῦ Ἡροδότου καὶ κυρίως τοῦ Θουκυδίδη, τῶν δύο ἱστορικῶν ποὺ εἶχαν ὡς ἀντικείμενο μελέτης τοὺς μεγάλους πολέμους τῆς ἐποχῆς τους, θέλοντας νὰ ἐξηγήσουν κατ' ἀρχὴν τὴν ἀλληλουχία τῶν γεγονότων ποὺ τοὺς προκάλεσαν, ἱστορία θεωρήθηκε ἡ πολιτικὴ (καὶ ἡ στρατιωτικὴ) ἱστορία [20: Strasburger· 160: Momigliano, 5]. Παρὰ τὸ ὅτι καὶ ὁ Ἡρόδοτος ἔγραψε πολιτικὴ ἱστορία, καὶ συνεπῶς δὲν μπορεῖ νὰ παρουσιάζεται ἁπλῶς ὡς ἀφελὴς «παραμυθὰς» ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ [16: Shimron], ἡ σύλληψη τῆς ἱστορίας ἀπὸ μέρους του εἶναι σαφῶς εὐρύτερη ἀπὸ τοῦ Θουκυδίδη, γιὰ τὸ λόγο ἀκριβῶς ὅτι συμπεριλαμβάνει ὅσα ἐμεῖς σήμερα θὰ ὀνομάζαμε ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ συγκέντρωση τοῦ Θουκυδίδη στὰ πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ θέματα, συνδυασμένη μὲ μιὰ ἀπαισιόδοξη εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου, εἶχε σίγουρα σημαντικές, ἀποφασιστικῆς, θὰ λέγαμε, σημασίας ἐπιδράσεις· τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι μήπως αὐτὴ ἡ συγκέντρωση δὲν σημαίνει ταυτόχρονα περιορισμὸ [23: ὁ Hornblower τονίζει καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τοῦ Θουκυδίδη], ἂν

Λειτουργία τῆς ἱστοριογραφίας

Ἡρόδοτος καὶ Θουκυδίδης

μάλιστα δεχτεῖ κανεὶς ὅτι αὐτὴ ἡ —ἐντυπωσιακὴ βέβαια, ἀλλὰ πάντως προσωπικὴ— ὀπτικὴ γωνία εἶναι ἀπαλλαγμένη δῆθεν ἀπὸ ψευδαισθήσεις καὶ ἀντικειμενικὰ σωστὴ [166: Schuller]. Τὰ γεγονότα ποὺ διηγοῦνται οἱ δύο ἱστορικοὶ βασίζονται πρωτίστως σὲ προφορικὴ παράδοση καὶ προσωπικὴ ἐμπειρία. Σὲ περιπτώσεις ὅπου οἱ πληροφορίες ποὺ εἶχαν δὲν συμφωνοῦσαν μεταξύ τους, ὁ Ἡρόδοτος βασιζόταν στὴ δική του ἀντίληψη γιὰ τὸ ποιὸ εἶναι τὸ σωστό, ἐνῶ ὁ Θουκυδίδης ἔκανε μιὰ πρώτη προσπάθεια κριτικῆς τῶν πηγῶν, χρησιμοποιώντας π.χ. ἐπιγραφικὸ ὑλικό, ἂν καί, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἡρόδοτο, πολὺ σπάνια μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ πῶς ἔφτασε στὰ συμπεράσματά του. Κατὰ τὰ ἄλλα καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς εἶναι ἀξιόπιστοι, στὸ βαθμὸ ποὺ μποροῦν σήμερα νὰ ἐλεγχθοῦν οἱ πληροφορίες τους [ἐντελῶς ἄλλη ἄποψη γιὰ τὸν Ἡρόδοτο, 13: Fehling· βλ. καὶ 15: Bichler]. Ὡστόσο πρέπει νὰ λαμβάνεται πάντα ὑπόψη ὅτι καὶ οἱ δύο βασίζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν προφορικὴ παράδοση, ποὺ μποροῦσε ἀκόμα καὶ τὸν 4ο αἰώνα νὰ ἔχει ἤδη ἀλλοιωθεῖ σημαντικὰ [164: Thomas καὶ 163: Raaflaub].

Ξενοφῶν

Ἀντίθετα ὁ Ξενοφῶν, ὁ τελευταῖος ἱστορικὸς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ὥς τὸ 362 π.Χ.) τοῦ ὁποίου τὸ ἔργο σώζεται ὁλόκληρο, παραλαμβάνει μὲν σὲ ἁπλούστερο ἐπίπεδο τὴ σύλληψη τοῦ Θουκυδίδη, τὸν ὁποῖο καὶ συνεχίζει, μεροληπτεῖ ὅμως ἔντονα σὲ ὁρισμένα σημεῖα, μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐξαιτίας τῶν φιλολακωνικῶν του τάσεων [πρβ. π.χ. σ. 191· πάνω σ' αὐτὸ 33: Proietti]. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἱστορικοὺς τοῦ 4ου αἰώνα [γιὰ τὴν ἀντίληψή τους γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία, 167: Will] μποροῦν νὰ ἀναφερθοῦν ὁ Ἔφορος ἀπὸ τὴν Κύμη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ ὁ Θεόπομπος ἀπὸ τὴ Χίο. Τὶς γνώσεις μας τὶς ἐμπλουτίζει σημαντικὰ καὶ ἕνας αἰγυπτιακὸς πάπυρος μὲ τμήματα ἑνὸς ἱστορικοῦ ἔργου ποὺ πιθανὸν ἀνήκει στὸν Θεόπομπο (Ἑλληνικὰ τῆς Ὀξυρύγχου). Γενικά, ἐκτὸς τοῦ Ξενοφώντα δὲν ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ἔργα παρὰ μόνο διάσπαρτα ἀποσπάσματα: αὐτά, μαζὶ μὲ ὅλων τῶν ὑπόλοιπων ἱστορικῶν, βρίσκονται συγκεντρωμένα στὸ μνημειῶδες, ἂν καὶ κάπως δύσχρηστο, λόγω τῆς πολύπλοκης δομῆς του, ἔργο τοῦ Felix Jacoby [74: *FGrHist*]· ἕναν συνοπτικὸ σχολιασμό τους ἔχει κάνει ὁ H. Strasburger [159]. Πάντως στὴν παγκόσμια ἱστορία (*Βιβλιοθήκη ἱστορική*) τοῦ συμπιλητῆ Διοδώρου, ποὺ γράφει τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, καὶ στὶς βιογραφίες τοῦ Πλουτάρχου, συγγραφέα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς, διασώζεται ὑλικὸ ἀπὸ πολλὲς καὶ καλὲς πηγὲς [159: Strasburger, 28-30].

Ἀποσπάσματα. Διόδωρος, Πλούταρχος

β) Πολιτικὴ θεωρία καὶ φιλοσοφία

Μιὰ κατηγορία πηγῶν ποὺ προσφέρει ἄμεσες μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὰ ἱστορικὰ δεδομένα ἀποτελοῦν τὰ κείμενα ποὺ καταπιάνονται συστηματικὰ μὲ ζητήματα πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ πρωιμότερο τέτοιο ἔργο ποὺ μᾶς σώζεται εἶναι ἕνα μαχητικό, ἀντιδημοκρατικὸ σύγγραμμα τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ., ποὺ ὅμως παρατηρεῖ καὶ ἀναλύει μὲ ὀξύνοια τὸ ἀθηναϊκὸ κράτος καὶ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία, καὶ διασώθηκε μόνο γιατὶ ἀποδιδόταν ἐσφαλμένα στὸν Ξενοφώντα (γι' αὐτὸ καὶ ὁ συγγραφέας του ὀνομάζεται Ψευδοξενοφῶν). Ὁ πραγματικὸς Ξενοφῶν ἔγραψε ἕνα ἔργο μὲ θέμα τὸ σπαρτιατικὸ κράτος. Σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ὀργάνωση τῆς δημόσιας ζωῆς στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. ἔχουμε ἕνα σύντομο κείμενο, τὴν *Ἀθηναίων Πολιτεία*, ποὺ ἀνακαλύφθηκε σὲ πάπυρο στὸ τέλος τοῦ προηγούμενου αἰώνα [60: Rhodes]. Εἶναι ἀβέβαιο ἂν αὐτὸ τὸ ἔργο εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστοτέλη, ὅπως γίνεται συνήθως δεκτό, ἀλλὰ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας· σημαντικὲς εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχει νὰ προσφέρει αὐτὸ τὸ μικρὸ ἔργο, στηριγμένο σὲ λίγο προγενέστερα τοπικὰ χρονικὰ τῆς Ἀττικῆς (*Ἀτθίδες*). Μόνο μὲ τὴ βοήθεια αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν μπορέσαμε νὰ ἀνασυνθέσουμε πειστικὰ καὶ νὰ κατανοήσουμε τὸ ἀθηναϊκὸ πολίτευμα [465: ὁ Wilamowitz δέχεται τὴν πατρότητα τοῦ Ἀριστοτέλη, ὄχι ὅμως καὶ ὁ Hignett: 470. Πρβ. τὴ συζήτηση τοῦ Berve, *Gnomon* 27 (1955) 225-232]. Πάντως πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 6ο αἰώνα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν 4ο, εἴτε εἶναι κατασκευάσματα ποὺ ἔχουν πολιτικοὺς καὶ προπαγανδιστικοὺς στόχους [916 καὶ 940: Ruschenbusch], εἴτε ἔχουν ὑποστεῖ κατὰ ἄλλον τρόπο ἀλλοιώσεις (βλ. σ. 198 κ.ἑ.).

Ψευδοξενοφῶν · *Ξενοφῶν* · *Ἀριστοτέλης*

Σὲ μορφὴ ἀνάλογη μὲ αὐτὴ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἀθήνας πρέπει νὰ φανταστοῦμε καὶ τὶς 158 τοπικὲς ἱστορίες πολιτευμάτων ποὺ συγκέντρωσε ὁ Ἀριστοτέλης ὡς ὑλικὸ γιὰ τὸ συνοπτικότερο ἔργο του *Πολιτικά*, τὸ ὁποῖο, πέρα ἀπὸ τὸ πολιτικοθεωρητικό του περιεχόμενο (ὁ ἄνθρωπος κοινωνικὸ ὄν, *ζῷον πολιτικόν*, τὸ τέλειο κράτος, τύποι καὶ μεταβολὲς τῶν πολιτευμάτων), προσφέρει καὶ πολλὲς ἐπιμέρους ἱστορικὲς πληροφορίες. Ἐξίσου σημαντικὰ εἶναι τὰ ὀνομαζόμενα οἰκονομικὰ συγγράμματα τοῦ Ξενοφώντα καὶ τοῦ Ψευδοαριστοτέλη, τόσο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ σκέψη τοῦ 4ου αἰώνα (βλ. σχετικὰ σ. 199 κ.ἑ.) ὅσο καὶ γιὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα. Ἀντίθετα, στὰ πλατωνικὰ ἔργα πολιτικῆς θεωρίας (*Πολιτεία*, ἀργότερα *Νόμοι*) βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος κυρίως ἡ εἰκόνα τοῦ ἰδεώδους κράτους. Γενικὰ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα ἀποτελοῦν πηγὴ κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἐποχῆς.

Οἰκονομικὰ συγγράμματα · *Πλάτων*

γ) Ποίηση καὶ ρητορικοὶ λόγοι

Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ποίηση, ποὺ ἦταν ὅμως σὲ μεγάλο βαθμὸ ἕνας τρόπος ἔκφρασης μὲ πολιτικὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχή, ὁ Ἀλκαῖος ἔγραφε ποιήματα γιὰ τὴν *ἑταιρεία* του, στὴν ἀντιπαράθεσή της μὲ τοὺς τυράννους τῆς Λέσβου [964: Rösler]· ὁ Σόλων ἀργότερα δημοσίευε

Ποίηση

τὸ πολιτικό του πρόγραμμα μὲ τὴ μορφὴ ποιημάτων [250: Lesky, 150· 1003: Oliva]· στὶς *Ἱκέτιδες* τοῦ Αἰσχύλου συναντᾶμε τὴν πρώτη ποιητικὴ μαρτυρία σχετικὰ μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία [87: Ehrenberg, 266-274· πρόσφατα μὲ περισσότερη βιβλιογραφία 579: Rösler]. Τὸ ὑλικὸ ποὺ προσφέρει ὁ Ἀριστοφάνης [1103: Newiger] εἶναι τόσο πολύ, ποὺ θὰ μποροῦσε μὲ βάση τὰ ἔργα του νὰ γραφτεῖ κοινωνιολογικὴ μελέτη γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία [1085: Ehrenberg]. Πολὺ ἀμεσότερα στὸ κέντρο τῆς πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης μᾶς μεταφέρουν δύο φιλολογικὰ εἴδη τοῦ 4ου αἰώνα. Πολιτικοῦ περιεχομένου φυλλάδια, συχνὰ μὲ τὴ μορφὴ φανταστικοῦ λόγου, καὶ ἔργα ποὺ ἀπευθύνονταν ἢ ἀναφέρονταν σὲ βασιλεῖς (λ.χ. ὁ *Ἀρεοπαγιτικός*, ὁ *Παναθηναϊκός*, ὁ *Φίλιππος* τοῦ Ἰσοκράτη, ὁ *Ἀγησίλαος* τοῦ Ξενοφῶντα) πληροφοροῦν σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς ἐπιδιώξεις τῆς ἐποχῆς. Πραγματικοὶ ρητορικοὶ λόγοι, τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς τὸ ὕφος καὶ τὸ περιεχόμενο ὑφίσταντο πάντα ἐπεξεργασία πρὶν δημοσιευτοῦν, μᾶς δίνουν, ὅταν πρόκειται γιὰ δικανικοὺς λόγους, ἄμεση εἰκόνα, ὄχι μόνο γιὰ τὴ νομικὴ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κοινωνικὴ διάσταση τῆς ζωῆς στὴν Ἀθήνα. Πολιτικοὶ λόγοι, ποὺ ἐκφωνήθηκαν ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, μᾶς τοποθετοῦν ἀπευθείας στὴν τρέχουσα πολιτικὴ σκηνὴ —ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν προπαντὸς ὁ Αἰσχίνης καὶ ὁ Δημοσθένης, τοῦ ὁποίου λ.χ. οἱ *Φιλιππικοὶ* λόγοι καὶ ὁ λόγος *Περὶ τοῦ στεφάνου* περιέχουν σύνοψη τῆς πολιτικῆς του [52: Wankel]· βλ. καὶ παρακάτω σ. 129.

Λόγοι

2. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ, ΠΑΠΥΡΟΙ, ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ

α) Ἐπιγραφὲς

Ἐπιγραφική

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἀξιολόγηση τῶν φιλολογικῶν πηγῶν ἀποτελεῖ ἁρμοδιότητα τόσο τῆς κλασικῆς φιλολογίας ὅσο καὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας· τὶς ἄμεσες πηγὲς συλλέγουν, ἀποκαθιστοῦν καὶ θέτουν στὴ διάθεσή μας οἱ ὀνομαζόμενες βοηθητικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ ἐπιγραφικὴ [169: Guarducci (πλήρες, μὲ εἰκόνες)· 168: Klaffenbach· 171: Robert· 175: Woodhead· 172: Tracy (γραφικὸς χαρακτήρας ἑνὸς λιθοξόου)· 174: Threatte (γραμματική)· 176: Bérard κ.ἄ. (κατατοπιστικὴ βιβλιογραφία)] ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἐπιγραφές, δηλαδὴ μὲ ὅ,τι γράφτηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνης τῆς ἐποχῆς σὲ ἀνθεκτικὰ ὑλικά, ὅπως λ.χ. ἡ πέτρα ἢ ὁ χαλκός, συνήθως μὲ τὴν πρόθεση ἀκριβῶς νὰ μεταδοθεῖ στὶς ἑπόμενες γενιές. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ πολλὲς λεπτομέρειες, κυρίως σχετικὰ μὲ τὸν δημόσιο βίο, ποὺ διαφορετικὰ θὰ μᾶς ἦταν ἄγνωστες ἢ ποὺ προσφέρουν κάποια δυνατότητα ἐλέγχου τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, χωρὶς ὅμως τὶς ὁποῖες —ἀντιστρόφως— εἶναι συχνὰ δύσκολο νὰ ἑρμηνευτοῦν αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες. Στὰ σημαντι-

κότερα εἴδη ἀνήκουν: (α) τὰ ψηφίσματα τοῦ δήμου σχετικὰ μὲ ζητήματα ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνάγονται, ἐκτὸς τοῦ ἄμεσου πολιτικοῦ περιεχομένου, καὶ πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας τῆς συγκεκριμένης πόλης [τὰ σημαντικότερα ψηφίσματα — μαζὶ μὲ ἄλλες ἐπιγραφὲς— ὥς τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἐκδεδομένα καὶ σχολιασμένα στὸ 72: Meiggs/Lewis καὶ στὸ 71: Tod· εἰδικὲς μελέτες γιὰ τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο ἀθηναϊκῶν ψηφισμάτων ἀπὸ τὸν Henry: 497 καὶ 519· γιὰ τὰ ψηφίσματα προξενίας στὸ 500: Walbank]· (β) ἄξιες ἀναγραφῆς, καὶ ἑπομένως διατήρησης, θεωρήθηκαν καὶ οἱ διακρατικὲς συνθῆκες [73: Bengtson/Werner, *Staatsverträge* II, ποὺ περιλαμβάνουν καὶ συνθῆκες γνωστὲς ἀπὸ φιλολογικὲς πηγές]. *Εἴδη ἐπιγραφῶν*

Τὰ προβλήματα τῆς ἐπιγραφικῆς ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴν ἀποκατάσταση χαμένων τμημάτων τῶν ἐπιγραφῶν δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ· θὰ συζητηθεῖ μόνο τὸ πρόβλημα τῆς αὐθεντικότητας. Εἰπώθηκε ἤδη ὅτι στὶς *Ἀτθίδες* τοῦ 4ου αἰώνα γινόταν προσπάθεια νὰ νομιμοποιηθοῦν πολιτικὲς θέσεις μὲ τὴν ἐπίκληση ἑνὸς παρελθόντος ποὺ κατασκευαζόταν γι' αὐτὸν τὸ σκοπό. Ἐπειδὴ λοιπὸν οἱ ἐπιγραφὲς —ἀκόμα καὶ γιὰ μᾶς σήμερα— ἔχουν ἐκ πρώτης ὄψεως μεγάλη ἀποδεικτικὴ ἀξία, κατασκευάζονταν ἐπιγραφὲς μὲ σκοπὸ νὰ στηριχτοῦν πολιτικὲς ἀπόψεις ἢ ἐπιδιώξεις. Ἔργο τῆς σύγχρονης ἔρευνας εἶναι ὄχι μόνο νὰ καθορίσει τὴν ἡλικία τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ κειμένου της, πράγμα ποὺ γίνεται σχετικὰ εὔκολα μὲ βάση ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ὅπως ὁ τύπος τῆς γραφῆς καὶ τῆς ὀρθογραφίας ἢ τὸ ὕφος, ἀλλὰ καὶ νὰ ξεκαθαρίσει ἂν τὰ στοιχεῖα ποὺ περιέχει ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι αὐθεντικά. Ἡ (ἑλληνικὴ) ἀρχαιότητα δὲν γνώριζε αὐστηρὸ ὁρισμὸ τῆς αὐθεντικότητας μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια, ποὺ θὰ ἀπαιτοῦσε νὰ παρατίθεται κατὰ γράμμα μιὰ μαρτυρία ὅπως π.χ. ἕνα ψήφισμα. Ἦταν μάλιστα θεμιτό, λόγω τῆς σημασίας ποὺ δινόταν στὸ λογοτεχνικὸ ὕφος, νὰ γίνονται κατάλληλες προσαρμογὲς στὸ κείμενο. Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, ὁ ἔλεγχος ἔστω τοῦ περιεχομένου μιᾶς ἐπιγραφῆς ἀπαιτεῖ πολὺ σύνθετη ἐπιχειρηματολογία, καθὼς λείπουν συνήθως καὶ πηγὲς ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν διασταύρωση στοιχείων. Μὲ αὐστηρὰ κριτήρια τὸ πρόβλημα φαίνεται σχεδὸν ἄλυτο, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι καὶ οἱ φιλολογικὲς πηγὲς ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, καὶ θὰ προσφέρονταν γιὰ ἔλεγχο, ἦταν κατὰ πάσα πιθανότητα γνωστὲς καὶ στοὺς συγγραφεῖς τέτοιων ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν, πράγμα ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ σὲ φαῦλο κύκλο. Δύο παραδείγματα: μιὰ ἐπιγραφὴ τοῦ 4ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Κυρήνη, παραθέτοντας ὑποτιθέμενες διατάξεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς περιοχῆς ἀπὸ Θηραίους, ἐξασφάλιζε τώρα σὲ κατοίκους αὐτοῦ τοῦ νησιοῦ δικαιώματα στὴν Κυρήνη [1045: ὁ Dušanić ὑποθέτει ὅτι ἡ πατρότητα τοῦ κειμένου ἀνήκει στὸ περιβάλλον τοῦ Πλάτωνα]. Μιὰ ἄλλη ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Τροι- *Αὐθεντικότητα*

ζήνα, τοῦ 3ου αἰώνα, ποὺ ἔφερε κείμενο τοῦ 4ου (ἀνακαλύφθηκε τὸ 1952 ἀπὸ τὸν Michael Jameson [1158]), ἤθελε νὰ ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς 'Αθηναίους ὑπὸ τὸν Θεμιστοκλῆ χρονολογοῦνταν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν (πρόσφατα οἱ Robertson [1170] καὶ Hammond [1171] ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ κείμενο εἶναι σχεδὸν αὐθεντικό).

Παρόμοια προβλήματα δὲν μποροῦν νὰ προκύψουν στὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ ἐπιγραφὲς δὲν συντάσσονταν καὶ δὲν δημοσιεύονταν γιὰ νὰ διατηρηθοῦν καὶ γιὰ νὰ γνωστοποιηθεῖ τὸ περιεχόμενό τους σὲ ἕναν πλατὺ κύκλο ἀποδεκτῶν, ἀλλὰ κατασκευάζονταν μόνο γιὰ ἄμεση χρήση καὶ διασώζονταν τυχαῖα. *Γραμμικὴ Β* Τέτοια εἶναι λ.χ. ἡ περίπτωση τῶν ἐπιγραφῶν σὲ Γραμμικὴ Β, οἱ ὁποῖες σώθηκαν μόνο γιατὶ τὶς διατήρησαν οἱ πυρκαγιὲς ποὺ κατέστρεψαν τὶς μυκηναϊκὲς θέσεις (περισσότερα παρακάτω, σ. 137 κ.ἑ.). Ἡ ἑρμηνεία τους δείχνει πολὺ καθαρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἱστορικὸς ὅταν δὲν μπορεῖ νὰ βασιστεῖ σὲ φιλολογικὲς πηγές· ὅταν πρόκειται λ.χ. γιὰ τοὺς καταλόγους γυναικῶν, ἀντρῶν καὶ παιδιῶν ἀπὸ τὴν Πύλο, ποὺ ἐπιτρέπουν διάφορες ἑρμηνεῖες: ἐξαρτημένοι χειρώνακτες, πράγμα ποὺ θὰ ὁδηγοῦσε στὴ σκέψη μιᾶς οἰκονομίας μὲ κέντρο τὰ ἀνάκτορα, ἢ πρόσφυγες, ποὺ θὰ σήμαινε πολεμικὲς ἀντιπαραθέσεις, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ προσδιοριστοῦν ἀκριβέστερα [827: Hiller/Panagl, 108-116]. 'Επίσης χωρὶς πρόθεση νὰ ἀποτελέσουν γραπτὴ μαρτυρία ἔχουν χαραχτεῖ *Ὄστρακα* τὰ ὄστρακα τῶν ἀθηναϊκῶν ὀστρακισμῶν, τὰ ὁποῖα δυστυχῶς δὲν ἔχουν ἀκόμα οὔτε κατὰ προσέγγιση ἀξιοποιηθεῖ ὅλα, ὑπόσχονται ὅμως σημαντικὰ συμπεράσματα, ποὺ θὰ ὁδηγοῦσαν πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῶν φιλολογικῶν πηγῶν· καὶ ἐδῶ ὑπάρχουν πολλὲς ἀβεβαιότητες, λόγω τοῦ ὅτι δὲν μᾶς προσφέρονται στηρίγματα ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς πηγὲς [σχετικὰ πρὸς τὸ παρὸν 490: Vanderpool] (περισσότερα παρακάτω, σ. 173 κ.ἑ.).

Συλλογὲς Κάτι ποὺ κάνει τὴν ἐπιγραφικὴ ἰδιαίτερα γοητευτικὴ εἶναι ὅτι, ἐνῶ συνεχῶς ἀνακαλύπτονται νέες ἐπιγραφές, γίνεται ἐντούτοις προσπάθεια νὰ συγκεντρωθοῦν σὲ ἐκδόσεις ποὺ στοχεύουν στὴν πληρότητα, δηλαδὴ στὶς *Inscriptiones Graecae* [66]: ἐδῶ εἶναι καταχωρισμένες μὲ γεωγραφικὰ κριτήρια, χωρὶς νὰ ἔχουν καλυφθεῖ ὅλες οἱ προβλεπόμενες περιοχές, ἂν καὶ ἑτοιμάζονται ἢ ἔχουν ἤδη ἐκδοθεῖ τόμοι τῆς τρίτης ἔκδοσης. Παράλληλα ὑπάρχουν ἀνεξάρτητες ἐκδόσεις, μὲ βάση εἴτε πάλι γεωγραφικὰ εἴτε ἄλλα κριτήρια. Σημαντικὲς εἶναι οἱ συλλογὲς ἐπιλεγμένων ἐπιγραφῶν: δίπλα στοὺς Meiggs/Lewis καὶ Tod ποὺ ἀναφέρθηκαν, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ὁ Dittenberger [68 καὶ 69]. Νέα εὑρήματα καὶ νέες ἀναγνώσεις δημοσιεύονται συστηματικὰ στὸ *SEG* (*Supplementum Epigraphicum Graecum*) [67].

β) Πάπυροι

Χωρὶς πρόθεση νὰ ἀποτελέσουν μόνιμη παράδοση ἔχουν γραφτεῖ ὅλοι οἱ πάπυροι, τὰ φύλλα δηλαδὴ ποὺ κατασκευάζονταν ἀπὸ τὴν ψίχα τοῦ φυτοῦ πάπυρος καὶ χρησιμοποιοῦνταν στὴν Ἑλλάδα ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ γιὰ δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ ἔγγραφα. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἐπέζησαν ὡς τὶς μέρες μας οὔτε τὰ ἀντίγραφα τῶν ἀρχείων. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο μᾶς ἔχουν σωθεῖ, λόγω τοῦ θερμοῦ καὶ ξηροῦ κλίματος, βασιλικὲς διατάξεις, διοικητικὲς πράξεις, λογοτεχνικὰ ἔργα, ἰδιωτικὲς ἐπιστολὲς κ.ἄ. [170: Turner]. Τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐγγράφων ἀφορᾶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή· ἐπειδὴ ὅμως οἱ Ἕλληνες ποὺ ζοῦσαν στὴν Αἴγυπτο διάβαζαν τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἑλληνικὴ γραμματεία, μεγάλο μέρος της ἔχει σωθεῖ σὲ παπύρους (λ.χ. ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλη). Ἑπομένως πρέπει καὶ ἐδῶ νὰ ἀναφερθεῖ ἡ παπυρολογία.

Ἐκτενέστερες δημοσιεύσεις παπύρων —μὲ ἑρμηνευτικοῦ χαρακτήρα μετάφραση, ὅπως συνηθίζεται σὲ ἐκδόσεις παπύρων— ἀποτελοῦν ἀφενὸς τὰ σχολιασμένα ἀνθολόγια [78: Hunt/Edgar· 79: Hengstl/Häge/Kühnert] καὶ ἀφετέρου οἱ σειρὲς ἔκδοσης τῶν κάθε εἴδους παπύρων ἀπὸ ἕναν τόπο [77: *The Oxyrhynchus Papyri*]. *Δημοσιεύσεις*

γ) Νομίσματα

Τὰ συμπεράσματα ποὺ μποροῦμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὰ νομίσματα [γενικὰ 183: Göbl, 1, γιὰ τὴ χρησιμότητά τους 26-28, 242-260· 184: M.R.-Alföldi] δὲν εἶναι τόσο ἄμεσα ὅσο τῶν πηγῶν ποὺ συζητήθηκαν ὡς τώρα. Συμπεράσματα συνάγονται τόσο ἀπὸ τὶς παραστάσεις ὅσο κι ἀπὸ τὸ μέταλλο, τὴν ποσότητα καὶ τὴ διάδοση τῶν νομισμάτων. Οἱ παραστάσεις πληροφοροῦν καταρχὰς σχετικὰ μὲ τὸ ποιὸς ἐξέδωσε τὸ νόμισμα. Ἡ παρουσίαση τῆς πόλης πάνω στὸ νόμισμα ποὺ ἐκδίδει περιλαμβάνει μιὰ ἐπιγραφὴ μὲ τὸ ὄνομα τῶν κατοίκων της στὴ γενικὴ (συντομογραφημένο) καὶ μιὰ μυθολογικὴ ἢ ἄλλου εἴδους συμβολικὴ παράσταση τῆς ἴδιας τῆς πόλης ἢ τοῦ προστάτη θεοῦ της. Ἐπειδὴ πολὺ σπάνια βρίσκει κανεὶς σὲ νομίσματα πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία, ἡ χρονολόγηση εἶναι δύσκολη ὑπόθεση, ποὺ ὡστόσο διευκολύνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μποροῦν νὰ συσταθοῦν χρονολογικὲς σειρὲς μὲ βάση τὸν διαφορετικὸ βαθμὸ φθορᾶς τῶν σφραγίδων ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ τὸν ἐμπροσθότυπο καὶ γιὰ τὸν ὀπισθότυπο [183: Göbl, 1, 220 κ.ἑ., καὶ πίνακας 5 στὸν τόμο 2]. Σπάνια ἐπίσης οἱ ἀπεικονίσεις τῶν νομισμάτων ἀναπαριστοῦν ἄμεσα πολιτικὰ γεγονότα· σχετικὰ μ' αὐτὰ μποροῦν συνήθως νὰ γίνουν μόνο ἔμμεσες διαπιστώσεις, ἀλλὰ ἐπειδὴ κάθε πολιτικὴ μονάδα (πόλη κράτος, ὁμοσπονδία ἢ *Ὡς πηγὲς*

βασίλειο) ἐξέδιδε στὶς περισσότερες περιπτώσεις δικά της νομίσματα, οὐσιώδη σύμβολα τῆς ἀνεξάρτητης κρατικῆς της ὑπόστασης, μποροῦμε ἁπλῶς ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἢ μὴ νομισμάτων νὰ βγάλουμε σχετικὰ συμπεράσματα. Ἔτσι, ἐπικρατεῖ τὸν τελευταῖο καιρὸ ἡ τάση νὰ θεωροῦνται τὰ νομίσματα καὶ ἡ νομισματοκοπία πάνω ἀπ' ὅλα ζήτημα βαθμίδας καὶ κύρους καὶ νὰ τοὺς ἀποδίδεται σαφῶς λιγότερο λειτουργία οἰκονομικοῦ χαρακτήρα. Ἐναντίον αὐτῆς της ἄποψης στράφηκε ὁ Martin [188], χρησιμοποιώντας κυρίως παραδείγματα ἀπὸ τὴ μακεδονικὴ νομισματοκοπία, γενίκευσε ὅμως τὶς ἀπόψεις του ὑπερβολικά. Ἡ ἀξία τῶν πληροφοριῶν ποὺ παρέχουν οἱ παραστάσεις σὲ νομίσματα εἶναι πολὺ μεγαλύτερη γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ θρησκεία.

Τὰ ἴδια τὰ νομίσματα, δηλαδὴ ἡ ποσότητα, τὸ ὑλικό τους, ὁ σταθμητικός τους κανόνας καὶ οἱ συνθῆκες εὕρεσής τους, δίνουν σημαντικὲς πληροφορίες γιὰ θέματα οἰκιστικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας [177: Le Rider· 183: Göbl, 1, 244-246]· πρβ. καὶ σ. 162 κ.ἑ. γιὰ τὴν προέλευση τῆς νομισματικῆς οἰκονομίας. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη, ἡ ἀξία τῶν νομισμάτων δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τοῦ μετάλλου τους [491: Schönert-Geiss, 413] —συνήθως ἀσήμι, πολὺ σπάνια χρυσός, ἀργότερα, καὶ μόνο γιὰ ἐσωτερικὴ κυκλοφορία, χαλκός· τὸ βάρος τοῦ μετάλλου τὸ ἐγγυόταν τὸ κράτος, θέτοντάς το σὲ κυκλοφορία ὑπὸ τὴ μορφὴ νομίσματος. Συνεπῶς ἡ ποσότητα τῶν νομισμάτων ἀποτελεῖ σημαντικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν οἰκονομικὴ δύναμη ἑνὸς κράτους (ἀκριβέστερα: γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ὀρυχείων πολύτιμων μετάλλων ποὺ διέθετε)· ἀλλὰ κυρίως ἡ ἀκτίνα διάδοσης τοῦ νομίσματος ἑνὸς κράτους, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ νομισματικὰ εὑρήματα [183: Göbl, 1, 224-227], μᾶς δίνει μιὰ ἰδέα γιὰ τὴ φύση, τὴν ἐξάπλωση καὶ τὴ ζωτικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ του ἐμπορίου [γιὰ τὴν ἰδιαίτερα μεγάλη συχνότητα τῶν ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, 491: Schönert-Geiss, 412-414· περισσότερα γιὰ τὸ θέμα στὴ σ. 138]. Τὴ σημασία τῶν νομισμάτων γιὰ τὴν ἱστορία τὴν ἀμφισβήτησε —σὲ μεγάλο βαθμὸ ἄδικα— ὁ Jones [181]· μὲ εὔστοχα ἐπιχειρήματα ἀντικρούει αὐτὴ τὴ θέση ὁ Göbl [183: 1, 243-249], ἐνῶ ὁ Crawford συνοψίζει στὴν ἀνατύπωση τοῦ Jones (σ. 80 κ.ἑ.) τὶς προηγούμενες ἄμεσες καὶ ἔμμεσες ἀντιδράσεις.

Δημοσιεύσεις Τὰ νομίσματα, ὅπως καὶ οἱ πάπυροι, λόγω τοῦ μεγάλου τους ἀριθμοῦ δὲν δημοσιεύονται σὲ πλήρεις συνολικὲς ἐκδόσεις (corpora), ἀλλὰ συνοπτικὰ σὲ καταλόγους μουσείων καὶ συλλογῶν, ἐκτὸς ἀπὸ ἐπιμέρους ἐκδόσεις ὁμάδων εὑρημάτων ἢ μελέτες [183: Göbl, 1, 268-272]· πολὺ ἐνημερωτικὲς εἶναι οἱ διαρθρωμένες κατὰ περιοχὲς ἐπισκοπήσεις τῆς βιβλιογραφίας, εἰδικὰ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ νομισματικὴ [τελευταία ἐπισκόπηση: *Chiron* 8 (1978) 605].

3. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Ἀντικείμενο τῆς ἀρχαιολογίας ἀποτελοῦν τὰ ὑλικὰ κατάλοιπα τῆς ἀρχαιότητας, κυρίως ὅσα δὲν ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὴ γραφή, ὅπως οἱ τάφοι, τὰ χρηστικὰ ἀντικείμενα, τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς (ὡς καὶ οἱ ἴδιοι οἱ οἰκισμοὶ στὸ σύνολό τους, ποὺ συχνὰ παρουσιάζονται σὲ μεγάλες δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν), τὰ ἔργα τέχνης. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ γίνει μόνο γενικὴ μνεία εἰσαγωγικῶν καὶ συνοπτικῶν ἔργων: γιὰ τὴν τέχνη γενικά, Boardman κ.ἄ. [195]· γιὰ τὴ γλυπτική, Fuchs [206] καὶ Boardman [201, 218]· γιὰ τὰ ἀγγεῖα (βλ. καὶ παρακάτω σ. 110 κ.ἑ.), Cook [192]· Simon [204]· Boardman [198, 200]· Wehgartner [208]· Scheibler [199· 207: καὶ γιὰ τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο]· Noble [223: τεχνική]· γιὰ τοὺς ναούς, Gruben [217]· γιὰ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, Snodgrass [221]· γιὰ τὴ χρήση μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (μεταξὺ ἄλλων σὲ θέματα ἀνασκαφικῆς, χρονολόγησης, αὐθεντικότητας), Mommsen [214] καὶ Leute [219]· γιὰ τὴ θέση τῆς ἀρχαιολογίας στὴ σημερινὴ κοινωνία, Andreae [202]. Προπαντὸς τὰ ἔργα τέχνης ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς ἰδιάζοντα ἀντικείμενα ἔρευνας [γενικὰ γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ἀρχαιολογικῶν μνημείων, 210: Niemeyer, 97-114, 130-134]. Ἔχουν ὅμως κι αὐτὰ μιὰ ἱστορικὴ διάσταση, ἰδιαίτερα ἂν δοῦμε τὴν τέχνη, τὴ θρησκεία καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ ὡς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, ποὺ εἶναι μὲν αὐτόνομοι, ἐπηρεάζουν ὡστόσο τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ ταυτόχρονα ἐπηρεάζονται ἀπ' αὐτήν· γιὰ τὸ θέμα αὐτό, Verbanck/Donnay [203] καὶ Borbein [224].

Ἔργα τέχνης

Ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ὡς πηγή

Ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτική, ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία, ἂν ἀποποιηθοῦν τὴ συμβολὴ τῆς ἀρχαιολογίας, εἶναι καταδικασμένες στὴν ἀνεπάρκεια τῶν δικῶν τους μέσων [133: Humphreys, 109-129· 196: Finley· 193: Maier· 221: Snodgrass, 36-66 (πολὺ ἐπιφυλακτικός)]. Αὐτὸ εἶναι ἄμεσα κατανοητό, ὅταν λείπουν σχεδὸν ἢ ἐξολοκλήρου οἱ γραπτὲς πηγές. Ἡ μινωική, ἡ μυκηναϊκὴ καὶ ἡ ἱστορία τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων δὲν θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ γραφτοῦν χωρὶς τὴν ἀρχαιολογία [τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα τῆς μυκηναϊκῆς/ὁμηρικῆς ἐποχῆς, ἐπεξεργασμένα, στὴ συνεχιζόμενη σειρὰ 858: *Archaeologia Homerica*]. Κάτι ἀνάλογο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τῶν ἀποικιῶν, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο, παράλληλα μὲ τὶς ἐπιγραφικὲς καὶ νομισματικὲς πηγές, στρέφεται στὴν ἀρχαιολογία [περιληπτικά, 1050: Boardman] καὶ ὅπου ἐπαληθεύονται φιλολογικὲς μαρτυρίες, ὅπως λ.χ. οἱ ἀναφορὲς τοῦ Θουκυδίδη στὴν ἵδρυση τῶν σικελικῶν πόλεων [196: Finley, 43 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης]. Στὴν ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὴ *νέα ἀρχαιολογία* δὲν μπορῶ ἐδῶ νὰ πάρω θέση (παραδείγματα: Renfrew [690], εἰσαγωγή, Morris [906]· κατανόηση δείχνει ὁ

New archaeology

Catling [211]· ἐλαφρὰ εἰρωνικός, κρατᾶ μιὰ ἀπόσταση ὁ Snodgrass [213]· ἀντίθετος καὶ ἐπίσης εἰρωνικὸς ὁ Courbin [205]). Ὅταν, σὲ μεγάλης ἔκτασης ἀνασκαφικὰ προγράμματα, συνίσταται στὴν ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, τῆς σύνθεσης τοῦ πληθυσμοῦ οἰκισμῶν (καὶ νεκροταφείων) καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τους σχέσεων (βλ. καὶ Hodkinson/Hodkinson [879] καὶ Lohmann [238]), τότε μπορεῖ, πρέπει μάλιστα, νὰ εἶναι εὐπρόσδεκτη στὸν ἱστορικό. Ἀσφαλῶς φαίνεται μερικὲς φορὲς νὰ ὑπερτιμᾶ τὶς δυνατότητές της, ὅταν λ.χ. ὁ Morris ἰσχυρίζεται πὼς μὲ τὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες ἀπέδειξε ὅτι «οἱ Ἕλληνες ἐφηῦραν τὴν πολιτική» μὲ «δεσμευτικὲς ἀποφάσεις ποὺ προῆλθαν ἀπὸ ἀνοιχτὴ συζήτηση» [906, 2 κ.ἑ.]. Παρ' ὅλα αὐτά, τὰ πρακτικὰ ἀποτελέσματα αὐτῶν τῶν ἐρευνητῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῆς γραφῆς ἀποτελοῦν στέρεη δουλειά, καὶ ἀναρωτιέται κανεὶς ἂν γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ εἶναι πράγματι ἀναγκαῖα τὰ θεωρητικὰ σχήματα ποὺ κατασκευάζουν. Προσπάθεια νὰ δοθεῖ συνοπτικὰ ἕνας νέος ὁρισμὸς περιέχεται στὸν Hodder [216].

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν προβλημάτων θὰ ἐπιλεγοῦν ἐδῶ ὁρισμένα, ἐνῶ μέρος τους θὰ συζητηθεῖ παρακάτω σὲ συνάρτηση μὲ ἐπιμέρους θέματα. Καταρχὰς ἂς μνημονευτεῖ ἡ σημασία τῆς γραπτῆς κεραμικῆς ὡς ἔνδειξης γιὰ τὸ ρόλο καὶ τὴν ἔκταση τοῦ ἐμπορίου· πολὺ καλὴ σύνοψη τῆς προβληματικῆς στὸν Morel [339]· διεξοδικὲς μελέτες στοὺς Garlan [343] καὶ Empereur/Garlan [344]. Πολλὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν ὄχι μόνο στοὺς τόπους παραγωγῆς τους, ἀλλὰ καὶ πολὺ μακριὰ ἀπ' αὐτούς: σημαντικότερα τὰ κορινθιακά, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 8ου αἰώνα κυρίως στὴ Δύση, καὶ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα τὰ ἀττικά, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος σὲ ἐτρουσκικοὺς τάφους. Ἔτσι ἔχει συναχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξαγωγὴ ἀγγείων ἀποτελοῦσε οὐσιαστικὸ παράγοντα γιὰ τὸ ἐμπόριο τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Ἀθηνῶν. Αὐτὴ ἡ ἄποψη παρέβλεπε τὸ γεγονὸς ὅτι ἄλλα ἐξαγώγιμα ὑλικά, ὅπως τὸ λάδι, τὸ κρασὶ ἢ τὰ ὑφάσματα, θὰ μποροῦσαν νὰ εἶναι πολὺ πιὸ διαδεδομένα, ἀλλά, σὲ ἀντίθεση ἀκριβῶς μὲ τὴν κεραμική, δὲν διατηρήθηκαν. Ἔχει ἐπιπλέον διαπιστωθεῖ ὅτι, παρὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἀττικῶν ἀγγείων (40.000 εἶναι σήμερα γνωστά), ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς ἦταν σχετικὰ μικρὸς ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς ὅτι τὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζουμε περιλαμβάνει δύο αἰῶνες. Ἐξάλλου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀπασχολουμένων στὴν κατασκευὴ ἀγγείων ἦταν χαμηλὸς (τὸ πολὺ 400-500 ἄτομα ταυτοχρόνως), πράγμα ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ σημασία τῆς κατασκευῆς ἀγγείων γιὰ τὴν οἰκονομία ἦταν μικρή. Ἕνα ἀκόμη συμπέρασμα, στηριγμένο στὴν πληθώρα τῶν ἀγγείων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ, ἔχει ἀποδειχτεῖ ἄστοχο: ἀπὸ τὸ ὑποτιθέμενο ὕψος τῆς παραγωγῆς ἀγγείων στὴν Ἀθήνα, θεωρήθηκε ὅτι μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἀντίστοιχου ἀθηναϊκοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, ποὺ ἀναζητοῦσε ἀγορὲς ἀπολαμβά-

Κεραμική

νοντας τὴν κρατικὴ προστασία· ἔτσι, ἡ ἐκτόπιση τῶν κορινθιακῶν ἀγγείων ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκὰ ἑρμηνεύτηκε ὡς ἔκφραση τῆς ἀνταγωνιστικῆς πολιτικῆς δύο ἐμπορικῶν δυνάμεων. Ὡστόσο προσεκτικότερη παρατήρηση δείχνει ὅτι ἡ παραγωγὴ ἦταν, ὅπως εἴπαμε, σχετικὰ μικρή· ἐξάλλου ἡ διάθεση τῶν ἀγγείων γινόταν κατὰ μέγα μέρος ἀπὸ μὴ Ἀθηναίους μεταπράτες, πράγμα ποὺ δὲν ἐπιτρέπει νὰ μιλᾶμε γιὰ μεγάλης ἔκτασης ἐμπορικὴ πολιτικὴ μὲ τὴ νεότερη σημασία τῆς λέξης [ἡ παλαιότερη ἄποψη λ.χ. στὸ 323: Meyer, 105 κ.ἑ.· 82: Beloch *GG* I 1, 268-273· τὰ ἀντεπιχειρήματα στὸ 328: Cook· καὶ γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ στὶς ἑλληνικὲς πόλεις τοῦ Εὐξεινου Πόντου, 1032: Dimitriu/Alexandrescu, 33 κ.ἑ., 36· πρβ. καὶ 199: Scheibler, 665-667]. Κατὰ ἀνάλογο τρόπο ἐξέλαβε ὁ Rostovtzeff τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἐμπορίου (βλ. παρακάτω σ. 195), ὅπως φαινόταν νὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ κεραμικὰ εὑρήματα, ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη παρακμὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τὸν 4ο αἰώνα π.Χ.· αὐτὴ τὴν ἄποψη τὴν ἀντικρούουν ἀντίστοιχα ἐπιχειρήματα [133: Humphreys, 119 κ.ἑ.· 340: Austin/Vidal-Naquet, 116 κ.ἑ. τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης], ποὺ ὑποστηρίζουν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση μιὰ δομὴ καὶ λειτουργία τῆς παραγωγῆς καὶ τοῦ ἐμπορίου ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν ποὺ συνηθίσαμε νὰ δεχόμαστε.

Κοινωνικὲς προεκτάσεις

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα, κυρίως μεθοδολογικό, εἶναι τὸ κατὰ πόσο μποροῦμε νὰ στηρίξουμε σὲ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ συστήματα. Ἕνα πρόσφατο παράδειγμα, ποὺ κέρδισε ἀρκετὴ δημοσιότητα, εἶναι ἡ ἀνακάλυψη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους Hoepfner καὶ Schwandner [215] ὁμοιόμορφα χτισμένων κατοικιῶν ἴδιου τύπου σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ κυρίως στὸν Πειραιὰ τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. Οἱ ἀρχαιολόγοι πίστεψαν ὅτι αὐτὴ ἡ ὁμοιομορφία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔχει σχέση μὲ τὴν τότε περίπου ἐμφανιζόμενη δημοκρατία. Γι' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἐξέφρασε ἀντιρρήσεις (ὄχι ἀδικαιολόγητες) ὁ Meier, ἤδη στὸν πρόλογο ἐκείνου τοῦ βιβλίου [215], μεταξὺ ἄλλων μὲ τὰ ἐπιχειρήματα ὅτι οἱ ὅμοιες καὶ παρατακτικὰ χτισμένες κατοικίες δὲν ἐπιτρέπουν ἀπὸ μόνες τους κανένα συμπέρασμα καὶ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς δημοκρατικῆς ἰσότητας τῶν Ἀθηναίων εἶχε μόνο πολιτικὸ καὶ ὄχι κοινωνικὸ ἢ οἰκονομικὸ περιεχόμενο. Ἕνα συμπόσιο μ' αὐτὸ τὸ θέμα [577: Schuller] δὲν ἔλυσε βέβαια τὸ πρόβλημα, ἔδειξε ὅμως ἀφενὸς πὼς ἡ ἑρμηνεία τέτοιων κτιρίων πρέπει νὰ γίνεται σ' ἕνα ὁρισμένο πλαίσιο —σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὸ πλαίσιο εἶναι ἡ δημοκρατία— καὶ ἀφετέρου πὼς οἱ ἱστορικοὶ πρέπει νὰ μάθουν νὰ χρησιμοποιοῦν καλύτερα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα.[17]

[17] [Στὸ μεταξὺ ὑπάρχει ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ποὺ παρουσιάζει νέα στοιχεῖα καὶ λαμβάνει θέση στὴ συζήτηση τοῦ θέματος ὡς σήμερα: W. Hoepfner/E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Μόναχο ²1993.]

Προσωπογραφία Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα, εἶναι ἔνδειξη ἀδυναμίας τῶν ἱστορικῶν τὸ ὅτι ἐπαφίεται κυρίως σὲ ἀρχαιολόγους τὸ πρόβλημα τῶν προϋποθέσεων ὑπὸ τὶς ὁποῖες ἐμφανίζεται ξαφνικὰ στὴν Ἑλλάδα ἡ προσωπογραφία καὶ τῆς ἀρχικὰ ἐχθρικῆς στάσης τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀπέναντί της [Fittschen: 222].

Ἐξεικόνιση μύθων Ἂς ἀναφερθεῖ ὡς τελευταῖο παράδειγμα τὸ πρόβλημα τοῦ πῶς ἑρμηνεύεται, ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ ἄποψη, ἡ ἐξεικόνιση τῶν ἑλληνικῶν μύθων στὴν ἀγγειογραφία [ὁ εἰκονογραφικὸς ἀντίκτυπος τῆς ἀττικῆς δημοκρατίας στὰ ἀγγεῖα στὸ 567: Hollein] καὶ στὰ δημόσια ἐκτεθειμένα ζωγραφικὰ ἔργα. Θεμελιώδεις εἶναι ἐδῶ οἱ συνολικὲς πραγματεῖες τοῦ Schefold [399, 401, 410, 412], ὅπως καὶ ἄλλες ἔρευνές του. Ὁ Boardman ἔχει ἀποδείξει μὲ ἀρκετὲς μελέτες [τελευταῖες οἱ 971 καὶ 983, μὲ παραπομπὲς σὲ παλαιότερες] ὅτι ἡ ἀττικὴ εἰκονογραφία, κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ καὶ πρώιμη κλασικὴ ἐποχή, ἔχει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἀναπαραστάσεις μύθων, σαφῶς πολιτικὸ χαρακτήρα. Τὴν ἐποχὴ τῆς τυραννίδας βρίσκεται στὸ προσκήνιο ὁ Ἡρακλῆς [209: Lissarague/Thelamon], μὲ τὸν ὁποῖο ταυτιζόταν κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ τύραννος· μὲ τὴν πτώση τῆς τυραννίδας καὶ τὴ θεμελίωση τοῦ ἐξελισσόμενου πρὸς τὴ δημοκρατία συνταγματικοῦ κράτους, τὴ θέση τοῦ Ἡρακλῆ τὴν παίρνει ὁ Θησέας, ὁ ὁποῖος ἀργότερα θεωρεῖται ὁ μυθικὸς θεμελιωτὴς τῆς δημοκρατίας. Τελικὰ δημιουργεῖται ὁ μύθος γιὰ τὴν ἀπώθηση τῶν Ἀμαζόνων ἀπὸ τὸν Θησέα, ὡς ἀντανάκλαση τῶν Περσικῶν Πολέμων. Αὐτὲς οἱ ἔρευνες ἔχουν ὑποστεῖ λεπτομερέστερη ἐπεξεργασία [966: Glynn· 974: Shapiro] καὶ ἔχουν συναντήσει τόσο διστακτικὲς ἀντιρρήσεις [995: Cook] ὅσο καὶ ἄρνηση [991: Moore]. Εἶναι γεγονὸς πὼς πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ καλὰ σὲ ποιὸ βαθμὸ οἱ ἰδιῶτες ποὺ ἔδιναν τὴν παραγγελία γιὰ ἕνα ἔργο τέχνης ἐπέλεγαν τὶς παραστάσεις ἔχοντας κατὰ νοῦ τὴν αὐτοπροβολὴ τοῦ τυράννου, καὶ ἂν μποροῦμε κὰν ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ὅσο καὶ ἂν εἶναι πλούσιες σὲ ὑπαινιγμούς, νὰ συμπεράνουμε μὲ ἀκρίβεια συγκεκριμένα πολιτικὰ γεγονότα. Τὸ πρόβλημα εἶναι παρόμοιο μὲ τῶν πολιτικῶν ὑπαινιγμῶν στὴν ἀττικὴ τραγωδία (βλ. παρακάτω, σ. 182)· καὶ στὶς δύο περιπτώσεις γίνονται ἄστοχες ἑρμηνεῖες. Πάντως, ἀπὸ τὸ δημόσια ἐκτεθειμένο στὴν Ποικίλη Στοὰ τῆς ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν ζωγραφικὸ ἔργο μὲ θέμα τὴν Ἀμαζονομαχία καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰ τῶν λειψάνων τοῦ Θησέα, τὴν ὁποία ὑποτίθεται πὼς ἔκανε ὁ Κίμων, συνάγεται ὅτι αὐτὰ τὰ θέματα ἦταν σαφῶς διαδεδομένα καὶ δὲν εἶχαν μόνο ἰδιωτικό, αὐθαίρετο χαρακτήρα. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν ἡ ἀρχαιολογία, ὡς ἱστορία τῆς τέχνης, ἐμπλουτίζει τὸ ὑλικὸ τῶν πηγῶν τοῦ ἱστορικοῦ —ἐκείνου ἀσφαλῶς τοῦ ἱστορικοῦ ποὺ δὲν θεωρεῖ ἀντικείμενό του μόνο τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία· μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια ἂς ληφθεῖ ὑπόψη ὁ Siewert [1141].

Β. ΓΕΝΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

1. ΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ἱστορία τῆς ἔρευνας

Ἡ ἀνάγκη συντομίας δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑπεισέλθουμε στὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας, γι' αὐτὸ παραπέμπουμε στὶς πληροφορίες ποὺ δίνουν οἱ Bengtson [93, 1-16] καὶ Weiler [106, 11-23]· βλ. ἀκόμα τὸν Christ, μὲ βιογραφίες καὶ ἐργογραφίες σημαντικῶν ἀρχαιοϊστορικῶν [146 καὶ 155], τὸν Losemann σχετικὰ μὲ τὸν ἐθνικοσοσιαλισμὸ καὶ τὴν ἀρχαιότητα [147] καὶ τὸν Näf [149] σχετικὰ μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας στὴ Γερμανία ὥς τὸ 1945, ὡς πρώτη πληροφόρηση σχετικὰ μὲ τὸ ἀντικείμενο τὴν ἐποχὴ τοῦ Τρίτου Ράιχ (ὁ Näf, παρὰ τὴν προσπάθειά του νὰ εἶναι ἀντικειμενικός, δὲν εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὴ νοοτροπία μιᾶς ἐκ τῶν ὑστέρων ἥσυχης συνείδησης). Τέλος παραπέμπουμε στὸν Demandt σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἱστορία στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου [148]. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἔρευνας τῶν σημαντικότερων συγγενικῶν ἐπιστημῶν, τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ τῆς ἀρχαιολογίας, πρβ. τὸν Sandys [142], ὅπως καὶ τὸ ἐξαιρετικὸ βιβλίο τοῦ Pfeiffer, 2 [145], ποὺ καλύπτει μόνο τὴν περίοδο ὥς τὸ 1850, τὸν Schiering [144], ὅπως καὶ τοὺς ἐπετειακοὺς τόμους γιὰ τὴν ἑκατονταετηρίδα τῶν διαφόρων ἀρχαιολογικῶν ἰνστιτούτων ποὺ ἱδρύθηκαν τὸν προηγούμενο αἰώνα, ὅπως τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῶν Ἀθηνῶν [Jantzen: 151] ἢ τῆς Βρετανικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα [Waterhouse: 150]. Θὰ σημειωθοῦν ἰδιαίτερα μόνο δύο ζητήματα: ἀφενὸς τὸ αὐτονόητο, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ προηγούμενου αἰώνα, ὁπότε ξεκινᾶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα γύρω ἀπ' αὐτήν, σ' ἕνα παράλληλο κλίμα ἱστορικισμοῦ καὶ θετικισμοῦ, ὑπῆρξε ἔκφραση τῶν σύγχρονών της ἐπιστημονικῶν τάσεων· ἀφετέρου ὅμως πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι, ἀντίθετα μὲ μιὰ διαδεδομένη στὴ Γερμανία ἄποψη, περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν δὲν ὑπῆρξε ποτὲ —μὲ ἐξαίρεση τὴν *Ἑλληνικὴ Ἱστορία* τοῦ Curtius— ἡ κλασικιστικὴ ἀποθέωση καὶ λατρεία σημαντικῶν προσώπων. Ἤδη τὸ πρῶτο παράδειγμα μὲ τὸν τίτλο *Die Staatshaushaltung der Athener* (*Τὰ δημόσια οἰκονομικὰ τῶν Ἀθηναίων*) τοῦ August Boeckh, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1817, γράφτηκε σχεδὸν ἀπὸ ἀντικλασικιστικὴ παρόρμηση: «Ἔθεσα ὡς στόχο τὴν ἀλήθεια, καὶ δὲν λυπᾶμαι ἂν πρέπει νὰ μετριαστεῖ ἡ ἄνευ ὅρων λατρεία τῶν Ἀρχαίων ἐπειδὴ προκύπτει ὅτι καὶ τὰ δικά τους χέρια λερώνονταν ὅταν ἄγγιζαν χρυσό» [τόμ. 1, Βερολίνο ^{3}1886 (ἀνατύπωση Βερολίνο 1967), 2· γιὰ τὸν Boeckh βλ. «August Boeckh, 1785-1876 (sic! ἀντὶ 1867)· Forscher, Hochschullehrer, Zeitgenosse» («Ἐρευνητής, πανεπιστη-

Ἱστορικισμὸς καὶ θετικισμὸς

μιακὸς δάσκαλος, ἄνθρωπος τῆς ἐποχῆς του»), *WZ Berlin* 36 (1987) τεῦχος 1, 1-78]. Σ' αὐτὴ τὴ θετικιστικὴ καὶ ἱστορικιστικὴ κατεύθυνση ἐντάσσονται τὰ τρία ἔργα γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ποὺ πρέπει νὰ λαμβάνονται ἀκόμα ὑπόψη, ὡς τὰ τελευταῖα ποὺ προῆλθαν ἄμεσα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν —φιλολογικῶν κυρίως— πηγῶν, κι ὅμως εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀκριβῶς δὲν περιορίζονται στὴν πολιτικὴ ἱστορία, ἀλλὰ πραγματεύονται καὶ τὴν κοινωνική, οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἱστορία: Beloch [82]· Busolt [80]· καὶ Eduard Meyer [81]. Μόνο τὸ ἔργο τοῦ συγκαλυμμένα ἐμπαθοῦς καὶ ἰσχυρογνώμονα Beloch ὁλοκληρώθηκε· ὁ Busolt ἔφτασε, λόγω τοῦ σχολαστικοῦ τρόπου ἐργασίας του, ποὺ κατέγραφε τὰ πάντα, μόνο ὡς τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου (καὶ δὲν μπόρεσε τελικὰ νὰ πραγματευτεῖ τοὺς «πνευματικοὺς ἀγῶνες» [σ. VII] αὐτῆς τῆς ἐποχῆς)· ὁ E. Meyer, τέλος, ἔδωσε μὲν ἑκούσια στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ἕνα τέλος μὲ τὸν Φίλιππο Β', ἔτσι ὅμως ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχικό του στόχο, νὰ δώσει δηλαδὴ τὴν ἱστορία ὁλόκληρης τῆς ἀρχαιότητας, ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψή του περιλάμβανε καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἀνατολῆς καὶ τῆς Αἰγύπτου. Τὰ θέματα αὐτὰ μπόρεσε νὰ τὰ ἐπεξεργαστεῖ βασιζόμενος σὲ ἄμεση γνώση τῶν πηγῶν καὶ τῆς βιβλιογραφίας, ποὺ ὅμως δὲν ἐπέτρεψε στὴ σύνθεσή του νὰ περάσει στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ [γιὰ τὸν E. Meyer, ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη 153: Lehmann, μὲ δίκαιη ἐκτίμηση τῶν πολιτικῶν του θέσεων. Γιὰ τὴν ἀλληλογραφία μεταξὺ Beloch καὶ Meyer, πρβ. 152: Polverini]. Καὶ οἱ τρεῖς εἶναι ἀξιοθαύμαστοι, ἂν καὶ κανένας τους δὲν εἶχε τὴν πλατιὰ ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* τοῦ Mommsen· αὐτὸ συνέβη περισσότερο στὴν περίπτωση τοῦ Curtius, κυρίως ὅμως μὲ τὴν *Ἑλληνικὴ Ἱστορία* τοῦ φιλελεύθερου μέλους τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων George Grote στὴν Ἀγγλία.

Ἡ σημερινὴ κατάσταση

Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τοῦ κλάδου τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας, μὲ τὴν τεράστια αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πηγῶν, τῶν κατηγοριῶν πηγῶν καὶ τῶν ἱστοριογραφικῶν ἔργων εἶναι τέτοια ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ αὐτοτελὴ συνολικὴ παρουσίαση, οὔτε κὰν μὲ τὴ συνεργασία πολλῶν συγγραφέων —οὔτε ἡ *Cambridge Ancient History* [88] ἀποτελεῖ κάτι τέτοιο, ἂν καὶ εἶναι ἐκείνη ποὺ πλησιάζει περισσότερο αὐτὸ τὸ ἰδανικό. Ἡ συγγραφὴ μιᾶς συνολικῆς πραγμάτευσης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας συναντᾶ, ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς μᾶλλον τεχνικῆς φύσεως δυσκολίες, καὶ δύο ἄλλες, ἐκ πρώτης ὄψεως ἐπίσης ποσοτικῆς φύσεως, ποὺ ὅμως ἀφοροῦν τὴν ἀντίληψή μας γι' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ ἑνότητα: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ περιλαμβάνεται στὴν ἔννοια τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἐνῶ παράλληλα, καθὼς ἔχουν αὐξηθεῖ οἱ σχετικὲς γνώσεις μας, λαμβάνονται ὅλο καὶ περισσότερο ὑπόψη οἱ ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς γείτονές τους, εἴτε

ἐκείνους τῶν μεγάλων πολιτισμῶν τῆς Ἀνατολῆς εἴτε ἄλλους, μὴ ἑλληνικῶν γειτονικῶν λαῶν, κυρίως στὰ ἐδάφη τοῦ ἀποικισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ μεγάλη αὔξηση τῶν γνώσεών μας γύρω ἀπὸ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς, καὶ ἡ ἐξειδίκευση ποὺ αὐτὴ ἔχει ὡς —εὔλογο— ἀποτέλεσμα, ἀπαιτεῖ τὸ συσχετισμὸ αὐτῶν τῶν γνώσεων, στὸ πλαίσιο θὰ λέγαμε μιᾶς πλήρους ἱστορίας [130: Romein]. Αὐτὴ τὴν ἀπαίτηση ἐκφράζει, λ.χ., ὅσον ἀφορᾶ ἐπιμέρους τομεῖς, ἡ γαλλικὴ ἱστοριογραφικὴ σχολὴ γύρω ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Annales* [134: Erbe] (μιὰ ἐπιλογὴ προσφέρει μεταξὺ ἄλλων ὁ Bloch [131]), πέραν αὐτῆς ὅμως ἐκφράζεται ὅλο καὶ περισσότερο κι ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς [106: Weiler, XI]. Κατὰ παράδοξο τρόπο ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ γίνεται τόσο περισσότερο πιεστική, ὅσο περισσότερο ἀδυνατεῖ στὴν πραγματικότητα νὰ ἱκανοποιηθεῖ. Ἐδῶ βοηθᾶ ἴσως ἡ συνεργασία τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν κλάδων· οἱ κλάδοι τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς κλασικῆς φιλολογίας ἀσφαλῶς χρησιμοποίησαν στὸ παρελθὸν τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας τῆς ἀρχαίας ἱστορίας —περισσότερο ἀπ' ὅ,τι αὐτὴ τὰ δικά τους συμπεράσματα (τοῦτο ὀφείλεται ἐν μέρει στὸ ὅτι ἡ ἀρχαία ἱστορία προῆλθε ἀπὸ τὴν κλασικὴ φιλολογία καὶ γι' αὐτὸ πίστευε πὼς ἔπρεπε νὰ ὁροθετηθεῖ ἀπέναντι σ' αὐτήν)· ἐπίσης ἡ ἀρχαία ἱστορία ἀσφαλῶς δίνει τὰ τελευταῖα χρόνια μεγαλύτερη σημασία στὰ συμπεράσματα τῆς ἀρχαιολογίας, ἀλλὰ αὐτὸ γίνεται ἀκόμη μᾶλλον γιὰ τὴν ἀποκόμιση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ παραδοσιακὰ ἐρωτήματα κάθε ἀντικειμένου παρὰ μὲ στόχο μιὰ ἱστορία ποὺ θὰ περιλάμβανε ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς. Συνένωση τῶν ξεχωριστῶν ἀντικειμένων ἐπιδιώκει ἡ γαλλικὴ ἀνθρωπολογικὴ/στρουκτουραλιστικὴ σχολὴ γύρω ἀπὸ τὸν Jean-Pierre Vernant, ποὺ ζητᾶ νὰ ἑνώσει τὸ μύθο, τὴν πνευματική, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, ἐνῶ στὶς μελέτες της γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς θρησκείας τείνει νὰ καλύπτει μὲ κομψὲς διατυπώσεις τὰ κενὰ τῶν ἱστορικῶν μας γνώσεων. Ἀκόμη καὶ ἀρχαιολογικὲς δημοσιεύσεις αὐτοῦ τοῦ κύκλου ἔχουν συχνὰ τὸ χαρακτήρα αὐτοσχεδιασμῶν σὲ δοκιμιακὸ ὕφος [Lissarague/Thelamon: 209· Bérard/Vernant: 212]. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν γερμανικὸ χῶρο, συμπάθεια σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση δείχνουν τὰ βιβλία τοῦ Ch. Meier [297, 569] γύρω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ σκέψη τῶν Ἑλλήνων, ἂν καὶ ὁ Meier κινεῖται περισσότερο στὸ χῶρο τῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος, χωρὶς νὰ ἐπικαλεῖται τὴν ἐθνολογία.

Σύνδεση μὲ τὶς συγγενεῖς ἐπιστῆμες

Οἱ ὑπόλοιπες ἐρευνητικὲς κατευθύνσεις προκύπτουν ἔμμεσα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ β΄ μέρους τοῦ βιβλίου. Ἐδῶ θὰ γίνουν μόνο γενικὲς παρατηρήσεις καὶ θὰ τονιστοῦν μερικὲς ἰδιαίτερα σημαντικὲς κατηγορίες. Ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία ἐξακολουθεῖ σὲ γενικὲς γραμμὲς νὰ ἀσχολεῖται —πράγμα καθαυτὸ σωστὸ— μὲ τὴν καλῶς νοούμενη θετικιστική, ρεαλιστικὴ διαπίστωση γεγονότων, κυρίως μέσω τῆς συλλογῆς καὶ ἐπεξήγησης τοῦ νέου ὑλικοῦ τῶν πηγῶν. Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς

θεωρίας (ἢ καὶ περισσότερων), ποὺ εἶχε γίνει μόδα, ἔχει πλέον ὑποχωρήσει, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς θεωρίας γύρω ἀπὸ τὴ *νέα ἀρχαιολογία*. Ὡστόσο αὐτὸ εἶναι κρίμα, γιατὶ ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ χωρὶς αὐταπάτες, ὑποτίθεται, ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀσφαλῶς δὲν στερεῖται θεωρητικοῦ ὑπόβαθρου, ἁπλῶς δὲν ἔχει συνείδηση τῆς ὕπαρξής του.

Ἡ ἔρευνα στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη

Στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη οἱ συνθῆκες δὲν παρουσιάζονται πολὺ διαφορετικές, καθὼς ἡ ἔρευνα εἶχε ἀποδεσμευτεῖ ἀπὸ τὰ προκατασκευασμένα δόγματα γύρω ἀπὸ τὴ θεμελιώδη σημασία τῆς δουλείας ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ ἰδεολογικὴ κατάρρευση τῶν ἐκεῖ καθεστώτων. Ἀπὸ ἄποψη μεθόδου δὲν ἀκολουθεῖ διαδικασία διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἔρευνα διεθνῶς. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐπιλογὴ τῶν θεμάτων, τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται σ' αὐτὲς τὶς χῶρες εἶναι ἀσφαλῶς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ περιεχομένου. Δὲν ὀνομάζουμε αὐτὴ τὴν ἔρευνα μαρξιστική, ἀφοῦ ἐκεῖ ὅπου μιὰ συγκεκριμένη μορφὴ μαρξισμοῦ ἐπιβλήθηκε ἀπὸ ἔξω ἢ ἀπὸ πάνω, ὡς ὄργανο πολιτικῆς ἐξουσίας, δὲν ὑπῆρξε βέβαια ποτὲ αὐθεντικὰ μαρξιστικὴ ἔρευνα, ποὺ θὰ πήγαζε ἀπὸ αὐτοβούλως ἐπιλεγμένη θεωρητικὴ θέση [γιὰ τὴν κατάσταση στὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, 154: Schuller]. Ἀντίθετα, στὴ δυτικὴ Εὐρώπη συναντᾶ κανείς, στὴ Γαλλία λ.χ. καὶ τὴν Ἰταλία, διαφόρων εἰδῶν μὴ δογματικοὺς μαρξιστές, ἐνῶ στὴν Ἀγγλία τὸ βιβλίο τοῦ Ste. Croix *The Class Struggle* [95] ἀποτελεῖ ἐντυπωσιακὸ μνημεῖο ἑνὸς ἐντελῶς προσωπικοῦ, πολὺ ἀποφασισμένου (καὶ μόνο ἐν μέρει ἐθελοτυφλοῦντος) μαρξισμοῦ. Ὁρισμένα σημεῖα στὸν Cartledge ἀπαιτοῦν ἐπίσης νὰ σκεφτεῖ κανεὶς στὶς κατευθύνσεις τοῦ Μάρξ.

Κατὰ τὰ ἄλλα, καὶ παρὰ τὴν αἰσθητὴ στροφὴ πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, στὸ κέντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς δυτικῆς ἔρευνας βρίσκεται ἡ πολιτικὴ ἱστορία. Ἂν θὰ ἔπρεπε ἐδῶ νὰ προταθεῖ μιὰ ἀλλαγή, αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν μιὰ ἄνευ κριτηρίων καὶ ἁπλῶς τοῦ συρμοῦ (ἢ μᾶλλον οὔτε αὐτὸ πλέον) ἀλλαγὴ τῶν θεμάτων τῆς ἔρευνας πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας, ἀλλὰ πρὸς μεγαλύτερη ἐπέκταση σὲ διαφορετικὲς μεθόδους καὶ θεματικὲς περιοχές, τῶν ὁποίων μία μόνο εἶναι ἀσφαλῶς καὶ ἡ κοινωνικὴ ἱστορία. Ἐξάλλου, ἡ ἐπιλογὴ τῆς πολιτικῆς ἱστορίας μπορεῖ νὰ ὑποστηριχτεῖ μὲ ἐπιχειρήματα, τόσο γενικὰ ὅσο καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, ἀλλὰ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση θὰ ὄφειλε κανεὶς νὰ δηλώσει ξεκάθαρα τὴ σχετικὴ ἐπιλογή του [ὑποδειγματικὴ ἡ μέθοδος τοῦ Will: 329] καὶ νὰ ὁρίσει τὴ σχέση τῆς πολιτικῆς ἱστορίας μὲ τοὺς ἄλλους τομεῖς [πρβ. τὴν πολεμικὴ στὸ 132: Finley]. Ἀλλὰ εἶναι πάντα ἄχαρο, καὶ ἄλλωστε ξεφεύγει ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ μικροῦ βιβλίου, νὰ γίνονται συστάσεις (σὲ ἄλλους) σχετικὰ μὲ τὸ τί θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει.

2. Η ΓΥΝΑΙΚΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἐδῶ πρέπει νὰ γίνει ἀναφορὰ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ γυναίκα, ὄχι βέβαια ἐπειδὴ τὸ ἐπιτάσσει ἡ μόδα ἢ ἡ κοινὴ γνώμη, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπὸ πεποίθηση στὴ σημασία της. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἱστορία τῆς γυναίκας ὑπόκειται, μαζὶ μὲ ἄλλες θεματικὲς ὁμάδες, στοὺς ὅρους τῆς γενικῆς ἱστορίας τοῦ πνεύματος. Τὸν 19ο αἰώνα γράφτηκαν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα πολυσέλιδες θετικιστικὲς μελέτες, τὶς ὁποῖες διαδέχτηκαν κομψές, πατριαρχικῆς ἀπόχρωσης σύντομες πραγματεῖες, καὶ μόνο μὲ τὸ νέο φεμινιστικὸ κίνημα ἐμφανίστηκε καὶ πάλι, πλάι σὲ διαφόρων εἰδῶν δημοσιεύματα, μιὰ σοβαρὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ γυναικεῖα θέματα. Τὸ πόσο αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἐρεθίσματα τῆς τρέχουσας πραγματικότητας τὸ δείχνουν οἱ ἀλλεπάληλλες ἀλλαγὲς στὶς ὁποῖες ὑπόκειται ἡ μέθοδός του (παρούσα κατάσταση: Skinner [440] καὶ Cameron [451]). Τὸν τελευταῖο καιρὸ κερδίζει συνεχῶς ἔδαφος ἡ ἐσφαλμένη ἄποψη πού, χαρακτηρίζοντας τὶς ὀρθολογικὲς ἐπιστημονικὲς μεθόδους ὡς ἀντρικές, τὶς ἐγκαταλείπει στὸ ὄνομα μιᾶς δῆθεν γυναικείας διαίσθησης, κάτι ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ καὶ στὴ συζήτηση τῶν Skinner, Lefkowitz, Hallett [*Helios* 12,2 (1985) 3-37] καὶ δέχεται μιὰ ἐντυπωσιακὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν Heine [444, κυρίως 162-183]. Σὲ γενικὲς γραμμὲς πάντως, ἂν ἐξαιρέσουμε τυχὸν συναισθηματικὲς κορόνες [443: Cantarella], ἡ ἔρευνα ἔχει σοβαρὸ χαρακτήρα [συνολικὲς πραγματεύσεις, κάποτε μὲ διεξοδικὴ βιβλιογραφία, 434: Savalli· 435: Pomeroy· 437: Arrigoni· 438: Schuller· 452: Reinsberg· 453: Zoepffel· 454: Clark· 455: Just]. Τὰ ἐρωτήματα ποὺ τίθενται ἀναφέρονται στὴν εἰκόνα τῶν γυναικῶν ποὺ δίνουν οἱ —γραμμένες σχεδὸν πάντα ἀπὸ ἄντρες— πηγὲς (ἡ προσοχὴ στρέφεται καὶ εἰδικότερα στὴν ἀνακάλυψη τάσεων μισογυνισμοῦ, πράγμα ὄχι δύσκολο). Ἀφοροῦν ἀκόμη τὸ ρόλο τῶν γυναικῶν στὸ μύθο (γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν ἐκεῖ ἀπόηχοι μιᾶς ἐξέχουσας θέσης τῆς γυναίκας σὲ παλαιότερες ἐποχές, κάτι ποὺ ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη παρουσιάζει δυσκολίες, ἐπειδὴ οἱ μύθοι μετασχηματίζονταν ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις· ἕνα παράδειγμα παραπάνω, στὴ σ. 112)· ἢ πρόκειται, τέλος, γιὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ συγκεκριμένη θέση τῆς γυναίκας στὴ θρησκεία, τὴν κοινωνία καὶ τὴν πολιτική. Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ θέματα αὐτὰ παρατηρεῖται ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴ γυναίκα, καθὼς τὸν τελευταῖο καιρὸ δίνεται ἰδιαίτερο βάρος στὴν καθημερινὴ ζωή, τὸν ἔρωτα καὶ τὸ γάμο καὶ —μέσα ἀπὸ μιὰ παράξενη ἐπιστροφὴ στὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τῆς γυναίκας, ποὺ τώρα ἀξιολογεῖται σαφῶς θετικά— ἀγνοεῖται τὸ ἀντρικὸ τμῆμα τῆς κοινωνίας [ἔντονη προειδοποίηση σχετικὰ μὲ μιὰ τέτοια αὐτόκλητη ξεχωριστὴ ἱστορία τῆς γυναίκας,

Ἀρχὲς

Zeitschrift für evangelische Ethik 29 (1985) 86-98, A. Kuhn]. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο παίρνουν τὴ θέση τους καὶ ψυχαναλυτικὰ καὶ σεξολογικὰ ἐρωτήματα. Στὸ παρὸν βιβλίο, ἀλλὰ κυρίως στὸ [438], τὸ κέντρο βάρους πέφτει στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ θέση τῆς γυναίκας καὶ στὴν ἐξήγηση κάθε φορὰ αὐτῆς τῆς θέσης. Πρέπει ὅμως νὰ συστήσουμε μὲ ἔμφαση τὸ βιβλίο τῆς Loraux [431· πρβ. καὶ 442], ὅπου ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ θάνατος τῆς γυναίκας πάνω στὴ γέννα ἐξισωνόταν μὲ τὸ θάνατο τοῦ ἄντρα στὴ μάχη (κι αὐτὸ ὄχι μόνο στὴ Σπάρτη) [ἐμβάθυνση στὸ θέμα ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ σκοπιὰ στὸν Vedder: 445]. Ἡ μελέτη τῆς Loraux μοῦ εἶχε διαφύγει κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ βιβλίου μου γιὰ τὶς γυναῖκες, ὅπως καὶ ἡ πραγμάτευση τῆς θέσης τῶν γυναικῶν στὴ Θήβα ἀπὸ τὸν Demand [1124, 127-135]. Ἀπὸ τὶς νέες μελέτες ἀξίζει νὰ ὑπογραμμιστοῦν οἱ ἑξῆς: Latacz [441] γιὰ τὶς γυναικεῖες μορφὲς στὸν Ὅμηρο, Lefkowitz [439] γιὰ τὶς γυναῖκες στὴν ἑλληνικὴ μυθολογία, Ridgway [447] γιὰ τὶς Ἑλληνίδες καὶ τὴν τέχνη, P. du Bois [448] γιὰ τὴν παρουσίαση γυναικῶν ἀπὸ ψυχαναλυτικὴ ὀπτικὴ γωνία, Snyder [450] γιὰ τὶς ποιήτριες, Sealey [456] γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ τὸ δίκαιο. Ὁ Cohen [449] χρησιμοποιεῖ ἀνθρωπολογικὲς συγκρίσεις, πραγματευόμενος τὸ πολυσυζητημένο θέμα τοῦ ὑποτιθέμενου περιορισμοῦ κατ' οἶκον τῶν γυναικῶν στὴν Ἀθήνα, καὶ συμπεραίνει ὅτι αὐτὸ ποὺ παρουσιάζεται ὡς περιορισμὸς μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ἁπλῶς ὡς μιὰ ἄλλη σφαίρα διαβίωσης, ἀποκλειστικὰ γυναικείας.

3. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

α) Οἰκονομικὴ ἱστορία

Ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη ἐξέταση, ὄχι ἐπειδὴ ἔχει ἐρευνηθεῖ ἐπισταμένως, ἀλλὰ ἀντίθετα ἐπειδὴ ἡ ἐπιστήμη συναντᾶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα ἀκόμη πολλὲς δυσκολίες, ἂν καὶ ἡ σημασία του ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἀπὸ νωρὶς [γιὰ τὸν Boeckh, βλ. σ. 113· σχετικὸ ἐπίσης: «ὅποιος θέλει νὰ κατανοήσει τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι πρέπει νὰ ξεκινήσει μὲ τὴ μελέτη τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας», 82: Beloch, I 1, 2]. Αὐτὸ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔχει ἱδρυθεῖ μὲ τὸ *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* (*Συμβολὲς ἀπὸ τὸ Μύνστερ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου ἐμπορίου*) ἕνα σημαντικὸ νέο περιοδικὸ μὲ εἰδικὰ οἰκονομικοϊστορικὴ κατεύθυνση, ἡ ἔλλειψη τοῦ ὁποίου εἶχε γίνει αἰσθητή. Πέρα ἀπὸ τὴν ἰχνογράφηση θεωρητικῶν σχημάτων, δὲν ἔχει γίνει καμία οὐσιαστικὴ πρόοδος. Αὐτὰ τὰ μοντέλα, ποὺ ἔχουν προταθεῖ κυρίως γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία, πρέπει νὰ παρουσιαστοῦν ἐδῶ [καλὴ περίληψη στὸ 340: Austin/Vidal-Naquet, 1-27 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης]. Πρόκειται γιὰ δύο βασικὰ καὶ ἀντίθετα μεταξύ

τους μοντέλα: ἕνα ἐκσυγχρονιστικὸ κι ἕνα κατὰ κάποιον τρόπο ἱστορικιστικό, ποὺ πρόσφατα δέχτηκε καὶ μιὰ ἀνθρωπολογικὴ παραλλαγή. Τὸ ἐκσυγχρονιστικὸ μοντέλο ἔβλεπε στὴν ἀρχαιότητα ἐξελίξεις παρόμοιες μὲ τῶν Νεότερων Χρόνων στὴν Εὐρώπη. Γινόταν λόγος γιὰ βιομηχανία, παγκόσμιο ἐμπόριο, ἀγορὲς καὶ ἀνταγωνισμοὺς γύρω ἀπὸ τὶς ἀγορές, ποὺ ἐξηγοῦσαν διαμάχες στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική. Στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, αὐτὸ τὸ μοντέλο γιὰ τὴν κλασικὴ ἑλληνικὴ ἱστορία δέχεται τὴν ὕπαρξη μιᾶς ἀστικῆς τάξης ποὺ ἀντικαθιστᾶ σταδιακὰ τὴν ἀριστοκρατία καὶ τῆς ὁποίας ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα εἶναι ἐμπορικὴ καὶ ἐπιχειρηματική. Ἄμεσοι ὑποστηρικτὲς αὐτῆς τῆς ἄποψης ἦταν κυρίως ὁ E. Meyer [323] καὶ ὁ K. J. Beloch γιὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχή. Ἔμμεσα, καὶ χωρὶς νὰ τὴ θεμελιώνει περισσότερο, ὑποστηρίζει αὐτὴ τὴν ἄποψη καὶ ὁ H. Bengtson στὸ ἐγχειρίδιό του, ὅταν ἀποδίδει τὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου στὴ διαμάχη «ἀνάμεσα στὶς ἐμπορικὲς δυνάμεις Ἀθήνα καὶ Κόρινθο» καὶ τὴ συνδέει μὲ τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο ἀγγείων [93, 225]. Οἱ θέσεις ποὺ ἀντιτίθενται στὴν παραπάνω ἄποψη —μιὰ ἐνδιάμεση θέση, ἀλλὰ μᾶλλον ἀκόμη πρὸς τὴν ἐκσυγχρονιστικὴ κατεύθυνση, λαμβάνει ὁ Heichelheim [326]— συνίστανται στὸν πυρήνα τους στὸ ὅτι ὑποστηρίζουν μιὰ ἰδιομορφία τῆς ἑλληνικῆς (καὶ ἀρχαίας γενικότερα) οἰκονομίας. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς παραπέρα λεπτομέρειές τους, αὐτὲς οἱ ἀπόψεις εἶναι δύσκολο νὰ ὑπαχθοῦν σὲ κοινὸ παρονομαστή. Οἱ θεωρίες τῶν E. Meyer καὶ Beloch εἶχαν στραφεῖ κατὰ τῶν ἀντιλήψεων τοῦ εἰδικοῦ τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας Karl Bücher [τὰ ἀντικρουόμενα ἄρθρα σὲ ἀνατύπωση στὸ 333: Finley], ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ σύγχρονη πολιτικὴ οἰκονομία εἶχε ὡς προστάδια μιὰ τυπικὴ γιὰ τὸν Μεσαίωνα «οἰκονομία τῶν πόλεων», τῆς ὁποίας πάλι εἶχε προηγηθεῖ μιὰ χαρακτηριστικὴ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀρχαιότητα «κλειστὴ οἰκονομία τοῦ οἴκου»· μιὰ οἰκονομία δηλαδὴ στὸ κέντρο τῆς ὁποίας βρισκόταν ὁ μεμονωμένος οἶκος, ἐνῶ οἱ οἰκονομικὲς σχέσεις πέρα ἀπ' αὐτὸν δὲν ἔπαιζαν κανένα ρόλο. Ὑπὸ τὴν ἔμμεση ἐπιρροὴ τῆς σκέψης τοῦ Max Weber [143: Heuss, 539-545, 554] ὑποστήριξε πάλι στὴ δεκαετία τοῦ 1920 ὁ Johannes Hasebroek [324] τὴν ἄποψη ὅτι ἡ οἰκονομία τῆς Ἑλλάδας πρὶν ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ εἶχε σχετικὰ ἁπλὴ δομή, χωρὶς νὰ ἀναφερθεῖ στὸν Μεσαίωνα καὶ τοὺς Νεότερους Χρόνους. Ὡς χαρακτηριστικὰ ἐξέλαβε, χρησιμοποιώντας καθαρὰ ποσοτικὰ κριτήρια, τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ τὴν περιορισμένη ἔκταση τῆς βιοτεχνίας καὶ τοῦ ἐμπορίου, πράγμα ποὺ ἀπὸ ἄποψη δομῆς ἐκφραζόταν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ τὰ δύο τελευταῖα εἶχαν ὡς κύριους φορεῖς μετοίκους καὶ δούλους. Ὥστε ἐμπορικὰ καὶ ἐπιχειρησιακὰ συμφέροντα δὲν εἶχαν, γιὰ τοὺς δύο αὐτοὺς λόγους, καμία ἐπίδραση σὲ πολιτικὲς ἀποφάσεις. Οἱ τελευταῖες καθορίζονταν ὅσον ἀφορᾶ τὸν οἰκονομικὸ τομέα

Ἐκσυγχρονιστικὸ μοντέλο

Bücher/ Hasebroek

ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἐφοδιασμὸς τοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ ἀποκομιστεῖ εἰσπρακτικὸ ὄφελος ἀπὸ δασμοὺς καὶ λιμενικὰ τέλη.

Νεο-ιστορισμὸς Ἕνα τρίτο στάδιο γνώρισε αὐτὴ ἡ ἄποψη μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αὐτὴ τὴ φορὰ ὄχι ἀπὸ γερμανικὲς ἔρευνες, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ M. I. Finley καὶ τὸν κύκλο τῶν *Annales* [προσωρινὰ προσφέρουν μιὰ περίληψη 340: Austin/Vidal-Naquet, κριτικὴ τῆς ἀρχικῆς γαλλικῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Davies στὸ *Phoenix* 29 (1975) 93-102· καὶ γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα 341: Finley· κριτικὴ μεταξὺ ἄλλων ἀπὸ τὸν Pleket, *Mnemosyne*, σειρὰ 4, 29 (1976) 208-218, καὶ τὸν Di Benedetto, *Klio* 60 (1978) 619-621 —ὁ ἴδιος ὁ Finley ἀπαντᾶ στὸ 7ο κεφάλαιο, σσ. 177-207 τῆς 2ης ἔκδοσης, σὲ μερικὲς κριτικές, ὅπως καὶ στοὺς Kohns καὶ Thomson (βλ. ἀμέσως παρακάτω)]. Σ' αὐτὸ τὸ στάδιο ὑφίστανται περαιτέρω ἐπεξεργασία οἱ ἀπόψεις τοῦ Hasebroek, καθὼς λαμβάνονται ὑπόψη καὶ οἱ μελέτες τοῦ Karl Polanyi [133: Humphreys, 31-75]. Κεντρικὸ σημεῖο αὐτῶν τῶν ἀπόψεων ἀποτελεῖ ἡ οἰκονομικὴ σκέψη καὶ τὸ σύστημα ἀξιῶν τῶν Ἑλλήνων [αὐτὸ τὸ σημεῖο ἰδιαίτερα καθαρὰ στὸ 133: Humphreys, 136-158] ποὺ πιστεύεται ὅτι ἐμπόδισαν τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας πρὸς μιὰ μορφὴ παρόμοια μὲ τὴ σημερινὴ (ἐπενδύσεις). Κατὰ τὴ γνώμη αὐτῶν τῶν ἐρευνητῶν, ἡ οἰκονομικὴ συμπεριφορὰ ὑπαγόταν στὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτική: σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο ἀφενός, οἱ κοινωνικὲς κατηγορίες ἐκφράζονταν μὲ πολιτικοὺς ὅρους (ἐλεύθερος, μέτοικος, δοῦλος), ποὺ παρέπεμπαν σὲ πολιτικοὺς καὶ ὄχι οἰκονομικοὺς τύπους συμπεριφορᾶς. Ἀφετέρου σὲ συλλογικό, σὲ κρατικὸ δηλαδὴ ἐπίπεδο, ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα θεωρεῖται ὅτι ἦταν πολὺ περιορισμένη, δηλαδὴ ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Hasebroek.

Αὐτὸ τὸ μοντέλο δὲν θεωρεῖται σήμερα τίποτε περισσότερο ἀπὸ μοντέλο· ἀποδεκτὸ γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, στὶς χῶρες τοῦ πρώην κρατικοῦ μαρξισμοῦ [348: Audring], καὶ εὔλογα ἔχει ὑποδειχθεῖ ὁ κίνδυνος νὰ θεωρηθεῖ ἀπόλυτη αὐτὴ ἡ ἄποψη χωρὶς νὰ ἐλεγχθεῖ μὲ βάση συγκεκριμένα δεδομένα [135: Nippel, ἄρθρο πνευματῶδες, καὶ ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾶ τὸν τίτλο του· διεξοδικὴ ἀντιπαράθεση στὸ 349: Neesen]. Μιὰ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ποὺ θὰ βασιζόταν ἄμεσα στὶς πηγές, δὲν ἔχει γραφτεῖ ἀκόμα, ἂν καὶ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι κάτι τέτοιο μᾶλλον θὰ παραμείνει εὐχή, δεδομένης τῆς κατάστασης τῶν πηγῶν. Ὅπως καὶ νά 'χει, ὡς σήμερα δὲν ἔχει διατυπωθεῖ καθαρὰ ἀντίθετη ἄποψη, καὶ μερικὲς παρατηρήσεις ἀπὸ τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο φαίνονται νὰ ταιριάζουν σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα (πρβ. σ. 162 γιὰ τὰ νομί-

Κριτικὴ σματα καὶ σ. 110 κ.ἑ. γιὰ τὴν κεραμική]. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὅμως αὐτὴ ἡ εἰκόνα εἶναι ὑπερβολικὰ κλειστὴ καὶ παραβλέπει ἀντίθετα δεδομένα, ὅπως τὸ γεγονὸς ὅτι πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε τελικὰ στὴν Ἀθήνα ἰσχυρότερη ἐπιχειρηματικὴ συνείδηση ἀπ' ὅ,τι γίνεται συνήθως δεκτὸ [337: Thomp-

son· πρβ. ἀκόμα, ἐκτὸς τοῦ Pleket, *ὅ.π.*, σ. 214 κ.ἑ., τὸν Kohns σχετικὰ μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Finley στὸ *GGA* 230 (1978) 130]. Ἐξάλλου θὰ ἔπρεπε νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὸ σύστημα ἀξιῶν, ποὺ ἐκλαμβάνεται ὡς δεδομένο, δὲν ἦταν κι αὐτὸ μὲ τὴ σειρά του συνάρτηση ἄλλων παραγόντων.

Τοπογραφία

Τέλος, ἂς ἀναφερθεῖ μιὰ ἐρευνητικὴ κατεύθυνση ποὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ κερδίζει ἔδαφος καὶ ζητᾶ νὰ ἀποκομίσει στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία ἀπὸ τοπογραφικὰ δεδομένα. Ὁ Ruschenbusch προσπαθεῖ μ' αὐτὴ τὴ μέθοδο νὰ ὑπολογίσει πληθυσμιακὰ μεγέθη καὶ νὰ διακρίνει κοινωνικὲς δομὲς [πρόσφατα, 300 καὶ 320], πράγμα ποὺ ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ ὑπερβολικὰ ἄμεσο τρόπο σύγχρονα δεδομένα γιὰ τὶς συγκρίσεις [εὔστοχα, 346: Halstead].

β) Δουλεία

Ἱστορία τῆς ἔρευνας

Ἡ ἱστορία τῆς σύγχρονης ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴν ἀρχαία δουλεία [γιὰ τὴν ἔρευνα, 360: Brockmeyer] ξεκίνησε βασιζόμενη σ' ἕναν ἐντελῶς ἐσφαλμένο ἀριθμό. Ὁ συγγραφέας τῆς ὕστερης ἀρχαιότητας Ἀθήναιος παραδίδει (670c) ὅτι στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα 400.000 δοῦλοι. Αὐτὸς ὁ ἀριθμός, στὸν ὁποῖο βασίστηκε καὶ ὁ Boeckh, ταίριαζε καλὰ μὲ τὴ θέση τοῦ Μὰρξ (καὶ τοῦ Ἔνγκελς), τὴ θεμελιωμένη κυρίως σὲ ρωμαϊκὸ ὑλικό, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἐξέχον χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ἦταν ὅτι βασιζόταν στὴν ἐργασία τῶν δούλων: αὐτοὶ παρεῖχαν στοὺς ἐλεύθερους δουλοκτῆτες τὴ δυνατότητα νὰ ζοῦν μιὰ ζωὴ ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὴ νοοτροπία τοῦ εἰσοδηματία. Τὸν 19ο αἰώνα μελετήθηκε ἐκτενῶς ἡ ἀρχαία δουλεία, καὶ ὁ E. Meyer τῆς ἀφιέρωσε μελέτες βασισμένες σὲ ἐκσυγχρονιστικὲς ἀπόψεις: τῆς ἀπέδιδε νεοτερικὸ χαρακτῆρα σὲ σύγκριση μὲ τὴ δουλεία τοῦ Μεσαίωνα, γιὰ τὸ λόγο ὅτι «οἱ δοῦλοι, ὑπὸ εὐνοϊκὲς συνθῆκες, εἶχαν τὴ δυνατότητα, ὅσο καὶ οἱ σύγχρονοι βιομηχανικοὶ ἐργάτες, νὰ ἀποκτήσουν οἰκονομικὴ εὐχέρεια ἢ καὶ πλοῦτο» [350, 211]. Στὸ διάστημα ποὺ ἀκολούθησε ὅμως ἐμποδίστηκε ἡ σοβαρὴ ἐνασχόληση μὲ τὴ δουλεία [ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τὸ 351: Westermann] γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ ἕλκυαν τὸ ἐνδιαφέρον περισσότερο ἄλλα, ἐν μέρει κλασικιστικὰ θέματα, ἀπὸ τὴν ἄλλη γιατὶ οἱ μαρξιστικὲς ἀντιλήψεις περὶ τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας εἶχαν στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση συμπιεστεῖ κατὰ χονδροειδὴ τρόπο σ' ἕνα κοσμοϊστορικὸ μοντέλο ἐξέλιξης (πρώιμη μορφὴ κοινωνίας, δουλοκτητικὴ κοινωνία, φεουδαρχία, σοσιαλισμός, κομουνισμός), ἔτσι ὥστε καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο νὰ μὴν εἶναι ἰδιαίτερα ἑλκυστικές.

Ἡ κατάσταση μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στράφηκε τὸ ἐνδιαφέρον πολὺ ἐντονότερα στὴ δουλεία [ἐπισκόπηση δίνει στὸ 351 ὁ Westermann· βιβλιοκρισία ἀπὸ τὸν Ste. Croix *CR*, ν.σ. 7 (1957) 54-59]. Στὴ Δύση, γιατὶ ἐκ τῶν πραγμάτων ἀναγνωρίστηκε ἡ σημασία της—ἂς ὑπολογιστοῦν λ.χ. οἱ φρον-

τισμένες ἐννοιολογικὲς μελέτες τοῦ Gschnitzer [355] ἢ ἡ παρουσίαση τῆς δουλείας στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἀπὸ τὸν Klees [357]— καὶ ἐξάλλου γιατὶ ὑπῆρχε ἡ ἐπιθυμία νὰ διορθωθεῖ ἡ ἰσοπεδωτικὴ εἰκόνα τῆς δουλείας ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ διευρυμένη πλέον σφαίρα ἐπιρροῆς τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης [354: Vittinghoff]. Στὶς ἀνατολικὲς χῶρες, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μᾶλλον ὀφείλεται στὸ ὅτι ἔγινε δεκτὸ πὼς μόνο μιὰ νηφάλια καταγραφὴ δεδομένων βοηθᾶ στὴν περαιτέρω μελέτη τοῦ ἀντικειμένου. Ἂν ἐξαιρεθοῦν ὁρισμένες διαφορὲς ἀνάλογα μὲ τὸ τί τονίζει ὁ καθένας (ἀλλοῦ τάση νὰ ὑποτιμᾶται ἡ δουλεία, ἀλλοῦ νὰ ὑπερτιμᾶται· ἀλλοῦ τῆς ἀποδίδεται σημαντικὸς ρόλος στὸ σύστημα ἐξουσίας, ἀλλοῦ μελετῶνται τὰ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὶς περιόδους στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ χωριστεῖ ἢ τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες· πρβ. τὶς ἐν μέρει λεπτὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὸ *LdA* [117, 546] ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν α´ ἔκδοση τοῦ 1971 τοῦ ἴδιου ἔργου, 513, ἀπὸ τὴν ἄλλη), εἴμαστε σύμφωνοι σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ βασικὰ δεδομένα καὶ τὶς κατευθύνσεις ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθηθοῦν (πολὺ χρήσιμο, ἂν καὶ μὲ ἄδικη κριτικὴ ἀπέναντι στὴ δυτικογερμανικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ δουλεία, Finley [361]), κι αὐτὰ τὰ δεδομένα εἶναι τὰ ἑξῆς: ὁ ἀριθμὸς ποὺ παραδίδει ὁ Ἀθήναιος εἶναι ὑπερβολικὰ ὑψηλὸς (γιὰ στοιχεῖα μεγεθῶν, βλ. ἐδῶ σ. 68 κ.ἑ.)· ὁ ἀριθμὸς τῶν δούλων κυμαινόταν σημαντικὰ ἀνάλογα μὲ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο: στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα λ.χ. δὲν ὑπῆρχαν δοῦλοι παρὰ μόνο ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα καὶ μετά· στὶς ἀκτὲς τοῦ Εὔξεινου Πόντου ἡ δουλεία παίζει μικρὸ ρόλο στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία [1036: Pippidi, 67] ἐνῶ στὴν Ἀθήνα στὸν ἴδιο τομέα φαίνεται νὰ παίζει τὸν σημαντικότερο [βλ. πρόσφατα 358: Jameson, «Agriculture and Slavery», μὲ μεγάλη βιβλιογραφία, ὅπου τονίζει τὴν ὕπαρξη μεγάλου ἀριθμοῦ δούλων], ἐνῶ ὁ Wood [564] βλέπει κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτοαπασχολούμενους ἀγρότες καὶ γι᾿ αὐτὸ σχετικὰ λίγους δούλους. Ἐπίσης ὑπῆρχε πλῆθος διαβαθμίσεων τῆς ἀνελευθερίας [ἄφησε ἐποχὴ τὸ 352: Lotze· βλ. ἐπίσης καὶ 356: Finley]· κανένας δὲν σκεφτόταν τὴν κατάργηση τῆς δουλείας, οὔτε οἱ ἴδιοι οἱ δοῦλοι. Τέλος, σημαντικὰ ζητήματα γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τῆς δουλείας εἶναι ὅσα ἀφοροῦν τὴν προέλευσή της, τὴν οἰκονομική της λειτουργία, ὅπως καὶ τὴν ἐπίδρασή της στὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς διαδικασίες.

Συγκεκριμένη λειτουργία τῆς δουλείας

Τὰ τελευταῖα ζητήματα εἶναι καὶ τὰ δυσκολότερα, ἀφοῦ προχωροῦν πέρα ἀπὸ τὰ ἁπλὰ γεγονότα. Ἡ αὔξηση ἀπὸ τὸν 6ο αἰώνα καὶ μετὰ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δούλων, ποὺ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ἦταν μικρός, καὶ ἡ ἐξέλιξη τῆς δουλείας, ἀπὸ τὴν ὥς τότε δεμένη μὲ τὸν οἶκο πρὸς μιὰ ἐμπορευματοποιημένη (ὅπου οἱ δοῦλοι ἦταν ἐμπορεύσιμο εἶδος), μπορεῖ νὰ βρίσκεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας, μὲ τὴν αὔξηση τῆς βιοτεχνίας καὶ τοὺς μεγαλύτερους πολέμους, καθὼς οἱ δοῦλοι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἦταν ξένοι καὶ αἰχμάλωτοι πολέμου, ποὺ κατὰ

παράδοση σύρονταν στὴ δουλεία. Ὁ κοινωνικός τους ρόλος δὲν μπορεῖ νὰ ὁριστεῖ μόνο στὴ βάση τῆς τυπικῆς, νομικῆς τους ἰδιότητας ὡς δούλων, δηλαδὴ ὡς ἀντικειμένων ἀγοραπωλησίας ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀτομικὴ περιουσία κάποιου, ἀλλὰ πρέπει νὰ γίνει ἀναφορὰ στὴ συγκεκριμένη δραστηριότητά τους. Ἂν ἀφήσουμε τὶς πολλὲς ἄλλες κατηγορίες δούλων (τοὺς ἄλλους τομεῖς ἀπασχόλησής τους), μένουν ἐκεῖνοι ποὺ δούλευαν στὰ ὀρυχεῖα, στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὴ βιοτεχνία· καὶ αὐτὲς οἱ κατηγορίες ἀρκετὰ συχνὰ ἐργάζονταν —ἀκόμα καὶ στὰ ὀρυχεῖα [359: Lauffer, 8-13]— δίπλα στοὺς ἐλεύθερους, παίρνοντας τὴν ἴδια ἀμοιβή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἦταν βέβαια ὑποχρεωμένοι νὰ δίνουν ἕνα μέρος στοὺς ἰδιοκτῆτες τους.

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἐργασίας τῶν δούλων ἐκτιμᾶται κατὰ δύο τρόπους *Ἐπίδραση* —καὶ ἐδῶ ὑπάρχει πολὺς χῶρος γιὰ διαφωνίες. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἄποψη πρέπει ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογιστεῖ κατὰ πόσο ἡ ἐργασία τῶν δούλων ἦταν φθηνότερη ἀπὸ τῶν ἐλευθέρων, καὶ συνεπῶς κατὰ πόσο ἐξαρτιόταν ἡ κατάσταση τῆς οἰκονομίας στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν δούλων [καταφατικὰ συμπεραίνει ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο σημεῖο ὁ Finley: 353]. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν πολιτικὴ συνείδηση, ὑπογραμμίζεται συχνὰ τὸ ἐνδιαφέρον γεγονὸς ὅτι ὁ ὕψιστος βαθμὸς δημοκρατίας καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὴν Ἀθήνα συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὴν παρουσία τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ δούλων. Ταυτόχρονα ὄχι μόνο ἐπισημαίνεται ὅτι αὐτὰ τὰ δύο γεγονότα εἶναι, ὑποτίθεται, συμπληρωματικά, ἀλλὰ διακρίνονται καὶ αἰτιολογικὲς ἐξαρτήσεις τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο [353: Finley, 72]. Τὸ τελευταῖο θέμα, ὅπως καὶ ἡ ἔκταση τῆς «νοοτροπίας τοῦ εἰσοδηματία» μὲ ὅσα συνεπάγεται, ἡ ὁποία τονίστηκε κυρίως ἀπὸ τὸν Hasebroek [324, λ.χ. 16 κ.ἑ., 34 κ.ἑ.], θὰ ἔπρεπε νὰ ἐρευνηθεῖ καλύτερα, πράγμα ποὺ προϋποθέτει ἀσφαλῶς τὸν ὅσο τὸ δυνατὸν ἀκριβέστερο προσδιορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δούλων —κάτι ποὺ εἶναι ὅμως πολὺ δύσκολο, ἀφοῦ οἱ ἀριθμοὶ ποὺ μᾶς παραδίδονται εἶναι πολὺ ἀμφίβολοι [πρβ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα 1085: Ehrenberg, 186-196 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης· 362: Garlan μὲ τὰ μαρξιστικὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸ ἂν ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἦταν δουλοκτητικὴ καὶ ἂν οἱ δοῦλοι ἀποτελοῦσαν τάξη].

γ) Ὑποδομὴ τῆς κοινωνίας

Ὅλο καὶ περισσότερο, ἂν καὶ ὄχι ἀκόμα στὸ βαθμὸ ποὺ θὰ ἔπρεπε, ἡ ἔρευνα ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ μόνο μέσω τῶν κρατικῶν θεσμῶν καὶ τῆς ὁριζόντιας διαστρωμάτωσης. Στὴ συμβίωση τῶν ἀνθρώπων ἔπαιζαν ἀποφασιστικὸ ρόλο τόσο ἡ θρησκεία (βλ. παρακάτω) ὅσο καὶ τὸ σύστημα ἀξιῶν [89: Andrewes, 216-253· 275: Pearson· 284: Adkins· 286: Dover], τὸ δίκαιο, ἀλλὰ καὶ ὁρισμένες μορφὲς ὀργάνωσης ποὺ δὲν εἶχαν ἄμεσα κρατικὸ χαρακτήρα ὅπως τὸν καταλα-

βαίνουμε σήμερα (ἐντούτοις μερικὲς γενικότερες ἀναφορὲς στοὺς Finley [308] σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ στὴν ἀρχαιότητα καὶ Jones [312] μὲ λεπτομερὴ καὶ θετικιστικοῦ χαρακτήρα ἐπισκόπηση τῶν συγκεκριμένων μορφῶν ὀργάνωσης τῆς δημόσιας ζωῆς, ποὺ δὲν περιλαμβάνει τὴ δυτικὴ Ἑλλάδα, μιλᾶ ὅμως καὶ γιὰ τὴν ὀργάνωση κατὰ γένη· γιὰ τὸν ἀθλητισμό, ἰδίως σχετικὰ μὲ τὶς κοινωνικές του προεκτάσεις, βλ. Weiler [315] καὶ Sansone [313]). Ἕνας τέτοιος θεσμὸς ἦταν ἡ οἰκογένεια, οἱ ἰδιομορφίες τῆς ὁποίας τυγχάνουν ὅλο καὶ μεγαλύτερης προσοχῆς [συνοπτικὰ βλ. στὸ 295: Lacey] καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἀντλοῦμε πληροφορίες κυρίως μέσω τοῦ ρόλου της στὸ δίκαιο [274 καὶ 280: Wolff]. Ὁ γάμος δὲν ἦταν παρὰ ὁ θεσμὸς ποὺ ἐξασφάλιζε τὴν ἀπόκτηση ἀπογόνων καὶ τὴ συνοχὴ τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας, καθὼς ἡ οἰκογένεια θεωροῦνταν στὸ πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς *πόλεως* ἡ ἀναντικατάστατη μονάδα στὴ βάση τῆς κοινωνίας, πάνω στὴν ὁποία στηρίζονταν οἱ γενεαλογικοὶ δεσμοὶ (βλ. παρακάτω). Τὸ συναίσθημα εἶχε τὴ θέση του ἀλλοῦ. Τὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο φύλα τὴ χαρακτήριζε μιὰ παράξενη ἔνταση [270: Vogt], ἔνταση ποὺ ἐκφραζόταν ἀφενὸς μὲ τὴ γνωστὴ ἑλληνικὴ ὁμοφυλοφιλία (ὄχι μόνο στὴ Σπάρτη, γιὰ τὴν ὁποία βλ. παραπάνω, σ. 49) [294: Dover· μετριάζει ὁ Patzer: 296· ἡ γενικὴ γνώμη ὅτι ἡ ὁμοφυλοφιλία γινόταν ἀποδεκτὴ (ἐξειδικεύει ὁ Rainer: 307) καταρρίπτεται στὸν Cohen: 310], καὶ ἀφετέρου μὲ τὴν πορνεία καὶ τὴν παλλακεία [522: Sealey].

Οἰκογένεια

Ὀργάνωση σὲ φυλὲς

Σχετικὰ μὲ τὴ μὴ κρατικοῦ χαρακτήρα κοινωνικὴ ὀργάνωση, πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅσο γίνεται ὁ ρόλος τοῦ χωρισμοῦ σὲ φυλές, φρατρίες, γένη καὶ ὀργεῶνες, γιὰ δύο λόγους: καταρχὰς γιὰ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς καὶ μόνο, ὅτι κάθε ἐλεύθερος πολίτης ἦταν μέλος μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς τὶς λατρευτικὲς ἑνώσεις, τῶν ὁποίων ἡ ἐσωτερικὴ ὀργάνωση, μὲ ἐκλογές, περιουσία καὶ ἀξιωματούχους, ἦταν ὅμοια μὲ τῆς *πόλεως* στὸ σύνολό της, καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο στοιχεῖα τῆς δράσης τους μᾶς ἔχουν διασωθεῖ καὶ ἀπὸ ἐπιγραφὲς [βλ. π.χ. 268 καὶ 269: Ferguson]. Πόσο βασικὸ ρόλο ἔπαιζαν οἱ φυλὲς φάνηκε στὴ σχέση τους μὲ τὴν τυραννίδα καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Κλεισθένη (βλ. σ. 53 κ.ἑ.). Ἐξάλλου τὸν τελευταῖο καιρό, μὲ ἀφετηρία τὶς μελέτες τοῦ Andrewes [272, 273], ὑποστηρίζεται ὅλο καὶ περισσότερο ἡ (μᾶλλον σωστὴ) θέση ὅτι οἱ φαινομενικὰ παμπάλαιοι γενεαλογικοὶ θεσμοὶ εἶναι τεχνητὰ δημιουργήματα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ ἕνα βασικὸ στοιχεῖο τῆς θεμελίωσης τοῦ ἴδιου τοῦ θεσμοῦ τῆς *πόλεως* [290: Roussel· 289: Bourriot· πρβ. καὶ 314: Welwei· πολὺ καλὴ σύνοψη 312: Jones] —πράγμα ποὺ φαίνεται ἀπολύτως πειστικὸ ἂν θυμηθεῖ κανεὶς μὲ πόση εὐκολία ἐπιβλήθηκαν οἱ τεχνητὲς δέκα φυλὲς τοῦ Κλεισθένη.

Ἔστω σύντομη ἀναφορὰ πρέπει νὰ γίνει καὶ σὲ δύο φαινόμενα τῆς δημόσιας ζωῆς ποὺ εἶχαν χαρακτήρα ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ κράτος. Θεμελιώδη

ρόλο στὴ δημόσια ζωὴ ἔπαιζε ἀφενὸς ἡ ἄτυπη ὑποχρέωση νὰ παρουσιάζεται κανεὶς ἐθελοντικὰ ὡς εὐεργέτης γιὰ τὴν πόλη του [ἐκτενῶς στὸ 319: Veyne· ἀντίθετες θέσεις στὸ 301: Gauthier]. Ἀφετέρου, οἱ ὑποχρεώσεις ποὺ πήγαζαν ἀπὸ φιλικὲς σχέσεις σὲ ἀριστοκρατικοὺς ἢ ὀλιγαρχικοὺς κύκλους κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ καὶ μετακλασικὴ ἐποχὴ ἦταν τόσο ἰσχυρές, ὥστε ξεπερνώντας τὰ ὅρια τῆς πόλης μποροῦσαν νὰ γίνουν σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι σ' αὐτήν· μόνο ὁ δῆμος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς μπόρεσε γιὰ ἕνα διάστημα νὰ τὶς ὑπερνικήσει [311: Herman]. *Εὐεργέτες* *Φιλία*

Τελευταῖα ἂς ἀναφερθοῦν ὁρισμένα θέματα ἱστορίας τῶν νοοτροπιῶν. Στὸ βιβλίο του μὲ τὸν τίτλο *Stasis* [306] ὁ Gehrke συμπεραίνει ὅτι ἡ ἐπιμονὴ καὶ ἡ σκληρότητα μὲ τὴν ὁποία διεξάγονταν οἱ ἐσωτερικὲς διαμάχες ὀφειλόταν ἴσως στὸν ἑλληνικὸ χαρακτήρα: ἀξίζει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες γιὰ τὴ διατύπωση μιᾶς τέτοιας ἄποψης, ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὰ μοντέρνα ρεύματα καὶ σίγουρα ἐπιδέχεται ἀντίλογο: ἐξίσου ἀντίθετη πρὸς τὶς τάσεις ἑλληνολατρίας εἶναι καὶ ἡ ὑπογράμμιση ἀπὸ τὸν ἴδιο συγγραφέα τοῦ σημαντικοῦ καὶ ἀποδεκτοῦ ρόλου ποὺ ἔπαιζε ἡ ἐκδίκηση στὴν ἑλληνικὴ δημόσια ζωὴ [309]. *Ἐμφύλιος πόλεμος*

Ὡς κατάληξη, μιὰ πιὸ εὐχάριστη ἔννοια, ἡ ἐλευθερία. Κι αὐτὴ ἡ ἔννοια εἶναι ἑλληνικὴ ἐπινόηση, τόσο πιὸ ἐντυπωσιακὴ ὅσο δὲν εἶναι αὐτονόητη. Οἱ ἱστορικὲς προϋποθέσεις, ἐσωπολιτικοῦ καὶ ἀργότερα ἐξωπολιτικοῦ χαρακτήρα, ὑπὸ τὶς ὁποῖες διαμορφώθηκε αὐτὴ ἡ ἔννοια στὴν ἀρχαϊκὴ καὶ στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα ἔγιναν ἀντικείμενο ἔρευνας ἀπὸ τὸν Raaflaub [303], καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι ἀμέσως ἐξελήφθη ὡς «ἐλευθερία» τὸ δικαίωμα τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ δήμου της νὰ καταπιέζουν ἄλλους [527: Raaflaub καὶ 1133: Galpin], ὥστε αὐτὸ τὸ κεφάλαιο νὰ ἔχει τελικὰ δυσάρεστη κατάληξη. *Ἐλευθερία*

4. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ

Ἡ γοητεία ποὺ ἀσκεῖ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία [εἰσαγωγὴ 411: Muth] ὡς τὶς μέρες μας ὀφείλεται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὸ ὅτι ἀποδίδεται στοὺς μύθους της διαχρονικὴ ἀξία. Γι' αὐτὸ εἶναι θεμιτὸ νὰ διακρίνουμε κοινὰ στοιχεῖα, λ.χ. νὰ συνάγουμε ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μύθους τὰ χαρακτηριστικὰ κάθε θεοῦ [393: Lloyd-Jones· 395: Schwabl· 407: Pötscher], τάση ποὺ στὴν ἔρευνα προχώρησε τόσο ὥστε νὰ γίνεται πιστευτὴ ἡ ὕπαρξη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν θεῶν ἀκόμα καὶ σήμερα [389 καὶ 391: Otto· τὸ ἴδιο καὶ τὰ ἔργα τοῦ Karl Kerényi]. Ἡ εἰρωνεία μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίστηκε αὐτὴ ἡ θεώρηση (εἰπώθηκε ὅτι ὁ Otto θὰ ἔπρεπε νὰ θυσιάζει καὶ βόδια [παρατίθεται κατὰ λέξη στὸ 404: Simon, 11]) ἦταν στὴν οὐσία δικαιολογημένη, ἀφοῦ ἡ θεώρηση αὐτὴ παρέβλεπε τὶς ἱστορικὲς συνθῆκες καὶ ἐξελίξεις —πράγμα ὅμως ποὺ *Ἱστορία τῆς ἔρευνας*

δὲν ἀποτελεῖ κατανάγκην τὴ μόνη δυνατὴ ὀπτικὴ γωνία [393: Lloyd-Jones, 159]— ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία, ποὺ βέβαια δὲν γνώριζε δόγματα καὶ θεολογία, δὲν ἦταν συνάρτηση μόνο μύθων, ἀλλὰ στὸν ἴδιο βαθμὸ τουλάχιστον [398: Burkert, 99] τῆς λατρείας καὶ τῶν τελετῶν ποὺ πραγματοποιοῦνταν. Ἡ ἔρευνα τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας στὰ νεότερα χρόνια [ἐκτενεῖς ἐπισκοπήσεις στὰ 392: Nilsson I, 3-13· 106: Weiler, 137-147· πολὺ καλὴ στὸ 409: Henrichs] ξεκίνησε ἀπὸ τὴ μυθολογία [γι' αὐτὴν 404: Simon· 400: Kirk· 406: Graf· 408: Bremmer], γιὰ νὰ περιλάβει ὅμως ἤδη τὸν 19ο αἰώνα τόσο τὶς λατρεῖες ὅσο καὶ —ὡς ἐπιστήμη τῆς συγκριτικῆς θρησκειολογίας— ἄλλες θρησκεῖες. Ἰδιαίτερα σὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καὶ μὲ βασικὲς ἀνθρωπολογικὲς δομές, ἡ ἔρευνα τῆς θρησκείας συνδέθηκε μὲ τὴν ἐθνολογία καὶ ἔκανε (καὶ κάνει ἀκόμα, γιατὶ αὐτὴ εἶναι μέχρι σήμερα ἡ κυριαρχοῦσα κατεύθυνση [γιὰ κριτική, 409: Henrichs]) πολλοὺς παραλληλισμούς, ἔτσι ὥστε εἶναι πιθανὸ ὁ ἀμύητος νὰ ἐκπλαγεῖ, ἀκούοντας λ.χ. περὶ μαγείας σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἑλληνικὴ θρησκεία [398: Burkert, 320, 446]. Αὐτὴ ἡ ἔκπληξη εἶναι πάντως ἀποτέλεσμα μιᾶς κλασικιστικῆς κληρονομιᾶς, στὴν ὁποία παρέμειναν ἄγνωστες οἱ «σκοτεινὲς» πλευρὲς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ποὺ τόνισε ὁ Νίτσε [394: Burkert]. Οἱ ὁμηρικοὶ θεοί, καὶ ὅλοι σχεδὸν οἱ θεοὶ τῆς ποίησης, εἶναι ὀλύμπιοι, «φωτεινοὶ» θεοί, ἀλλὰ ἀκριβῶς δείχνουν μόνο τὴ μία πλευρά. Παρὰ τὴν ἀναγνώριση τῶν πρωτόγονων καταβολῶν τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, δὲν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ξεχνᾶμε ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς δὲν παρέμεινε μιὰ πρωτόγονη, μαγικοῦ χαρακτήρα θρησκεία, καὶ συνεπῶς τὰ ἐθνολογικὰ παράλληλα, ἀνάμεσά τους καὶ τὰ δάνεια ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς Ἐγγὺς καὶ Μέσης Ἀνατολῆς [398: Burkert, 196], ἔχουν τὰ ὅριά τους [ἔτσι ὄχι μόνο στὸ 393: Lloyd-Jones, 157, ἀλλὰ καὶ στὸ 392: Nilsson I, 11].

Λειτουργία τῆς θρησκείας

Ἡ ἔρευνα δὲν θέτει μόνο ἐρωτήματα ὡς πρὸς τὴν προέλευση καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκείας, ἀλλὰ στοχεύει καὶ στὸ νὰ «τὴν κάνει κατανοητή, ἐντάσσοντάς τη σ' ἕνα εὐρύτερο λειτουργικὸ πλαίσιο» [394: Burkert, 25]. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ θρησκεία συλλαμβάνεται στὸ πλαίσιο τῶν ἀμοιβαίων ἐξαρτήσεών της ἀπὸ ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, ἀκόμα καὶ πολιτικὲς καταστάσεις, ὅτι ἀποτελεῖ ἔκφραση αὐτῶν τῶν παραγόντων καὶ μὲ τὴ σειρά της ἀσκεῖ ἐπίδραση πάνω σ' αὐτοὺς [403: Easterling/Muir, εἰσαγωγή]. Ἐδῶ ἂς τονιστεῖ ἁπλῶς ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ θρησκεία ἦταν, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ κατὰ πολλοὺς τρόπους, πολὺ περισσότερο παροῦσα στὴν καθημερινὴ ζωὴ ἀπ' ὅ,τι πιστεύουμε συχνὰ σήμερα. Ἡ ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια ζωὴ στὸ σύνολό της ἦταν συνυφασμένη μὲ τὴ θρησκεία, ἀπὸ τὴν ταφὴ καὶ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν [398: Burkert, 293-300] ὡς τὸν πολιτικὸ ρόλο τῶν μαντείων [γιὰ τοὺς Δελφούς, 390: Parke/Wormell] καὶ τὴν ἀποφασιστικὴ σημασία τους γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν

πολέμων [420: Pritchett, τόμ. 3], τὶς δημόσιες λατρεῖες μὲ τὶς ἀμέτρητες γιορτὲς ποὺ ἐνίοτε διαρκοῦσαν μέρες καὶ ἦταν κατανεμημένες σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου [398: Burkert, 343-370· ἰδιαίτερα ἔντονα στὴν Ἀθήνα, 468: Deubner· 556: Parke· 516: Simon], στὶς ὁποῖες ἐντάσσονταν καὶ οἱ θεατρικὲς παραστάσεις. Ἡ θρησκεία ἦταν παροῦσα στὶς λατρεῖες ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ φυλές, οἱ φρατρίες καὶ τὰ γένη [398: Burkert, 384· πρβ. καὶ *ἐδῶ* σ. 123 κ.ἑ.], στὶς μυστηριακὲς λατρεῖες [413: Burkert], στὴν ἐπίκληση τῶν θεῶν ποὺ περιεῖχαν τὰ δημόσια ψηφίσματα, στὶς ἱερὲς ὄψεις τῆς νομικῆς ζωῆς [364: Latte], κυρίως στὴν καθημερινὴ χρήση τοῦ ὅρκου —ποὺ ἐπίσης ἐπικαλοῦνταν τοὺς θεοὺς— μπροστὰ στὸ δικαστήριο καὶ σὲ ἰδιωτικὲς ὑποθέσεις [398: Burkert, 380 κ.ἑ.]. Ἦταν παροῦσα καὶ σὲ ἄλλες καθημερινὲς πράξεις, ὅπως στὶς θυσίες καὶ στὴν ἐπίκληση τῶν θεῶν κατὰ τὴν ἀρχὴ ἑνὸς θαλάσσιου ταξιδιοῦ, ἢ στὴν οἰνοποσία [398: Burkert, 122]. Ἐδῶ πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ προσωπικὴ εὐλάβεια τῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς, τῆς θυσίας καὶ τῆς ἐπερώτησης τῶν μαντείων, ὅπως καὶ οἱ λαϊκὲς μορφὲς θρησκευτικῆς πρακτικῆς καὶ πίστης, ποὺ διέφεραν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ συναντᾶμε στὴν κατὰ κάποιον τρόπο «ὑψηλὴ λογοτεχνία» [402: Mikalson]. Αὐτὲς οἱ μορφὲς θρησκευτικότητας ἀποτελοῦν ἕνα παραπάνω στοιχεῖο γιὰ τὴν ὕπαρξη ἔντονων θρησκευτικῶν ἀναγκῶν καὶ σὲ ὑστερότερες ἐποχές, παρὰ τὴν πιθανὴ —ἀλλὰ ἀκριβῶς μόνο μερική— ἐξάντληση τῶν ὡς τότε θρησκευτικῶν μορφῶν. Ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη τὸ εἶχε ἐξάλλου ἤδη ἀποδείξει.

Ἡ θρησκεία στὴ διαδικασία τῆς ἐξουσίας

Ἡ θρησκεία μποροῦσε μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα νὰ χρησιμεύσει στὴν παγίωση ἐξουσιαστικῶν σχέσεων, κι αὐτὸ ἀνέκαθεν [388: Nilsson· πρβ. καὶ πιὸ πρόσφατα λ.χ. 397: Simms· 499: Mikalson]. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ π.χ. στὶς λατρεῖες ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ φυλές, ἀφοῦ αὐτὲς στήριζαν τὴν ἀριστοκρατία καὶ γι' αὐτὸ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τὸν Κλεισθένη μὲ νέες (πάντως πάλι μὲ λατρεῖες!) [920: Lewis, 30-34· 944: Kron]. Τὸ ἴδιο φανερώνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἀθήνα κρατοῦσε τὶς ἐξαρτώμενες ἀπ' αὐτὴν πόλεις τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας κοντά της, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, μὲ τὴν ὑποχρέωση συμμετοχῆς στὰ Παναθήναια [1098: Schuller, 112-118]. Ἀσφαλῶς θὰ ἦταν μεγάλο σφάλμα νὰ δεῖ κανεὶς ἐδῶ ἕναν ρηχὸ μακιαβελισμὸ ποὺ ἐκμεταλλευόταν τὴν καλόπιστη εὐσέβεια γιὰ τὴν ἱκανοποίηση κοσμικῶν στόχων. Ἡ θρησκεία ἦταν γιὰ ὅλους τοὺς μετέχοντες μέσο πολιτικῆς δράσης [398: Burkert, 383-388] καὶ τίποτα δὲν ἀποδεικνύει καλύτερα ὅτι καὶ οἱ δύο πλευρὲς εἶχαν ἐνεργὸ ρόλο στὴ θρησκεία ὡς ἐξουσιαστικὸ μέσο ἀπὸ τὸ ὅτι ἀργότερα, στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή, ἡ λατρεία τοῦ βασιλιᾶ προῆλθε ἀπὸ ἑλληνικὲς κι ὄχι ἀνατολίτικες ἰδέες καὶ κατὰ μέγα μέρος ὀφειλόταν σὲ πρωτοβουλίες τῶν ἴδιων τῶν πόλεων [Ch. Habicht, *Gottmenschentum und griechische Städte* (*Ἀποθέωση καὶ ἑλληνικὲς πόλεις*), [2]1970].

5. ΠΟΛΕΜΟΣ

'Εξαιτίας ἴσως τῆς ἀπέχθειας ποὺ προκαλοῦσε μετὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στὴ Δυτικὴ Γερμανία καθετὶ σχετικὸ μὲ τὸ στρατό, δὲν ἔχει δοθεῖ ἐδῶ καὶ δεκαετίες σ' αὐτὴ τὴ χώρα σχεδὸν καμία σημασία ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη σ' ἕναν τομέα τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας 'Ελλάδας ποὺ εἶναι οὐσιώδους σημασίας: στὸ φαινόμενο τοῦ πολέμου. 'Η κατάσταση ἦταν παλαιότερα διαφορετικὴ [τὸ ἐγχειρίδιο 414: Kromayer/Veith ἐκδόθηκε τὸ 1928] καὶ τὸ ἀντικείμενο ἀντιμετωπίζεται σὲ ἄλλες χῶρες μὲ λιγότερη προκατάληψη.

Γενικὰ ἔργα

Εὐχάριστα γραμμένη καὶ ὡραῖα εἰκονογραφημένη ἐπισκόπηση εἶναι τοῦ Ducrey [428]. Τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Pritchett [420], ποὺ πρέπει πάντα νὰ λαμβάνεται ὑπόψη, πραγματεύεται πολλὰ ἐπιμέρους προβλήματα. Τὰ αἴτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ πολέμου στὸν κοινωνικὸ τομέα ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν Garlan [418] καὶ τὸν Vernant [426]· ὁ ὁπλισμὸς ἀπὸ τὸν Snodgrass [425]· πρβ. καὶ τὴ βιβλιογραφία στὸν Weiler [106, 270 κ.ἑ.].

'Επιμέρους θέματα

Ἔχουν μελετηθεῖ μιὰ σειρὰ ἐπιμέρους θέματα: 'Η διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου σὲ πρώιμες ἐποχὲς ἀπὸ τὸν Greenhalgh [863]. Τὸ ἀθηναϊκὸ ναυτικὸ ἀπὸ τὸν Jordan [422]. 'Η πολιορκητικὴ τακτικὴ ἀπὸ τὸν Garlan [419]. 'Η ὀχυρωματικὴ τεχνικὴ ἀπὸ τοὺς Leriche/Tréziny [427]. 'Η ἀρχιτεκτονικὴ γιὰ στρατιωτικὴ χρήση ἀπὸ τὸν Adam [424]. 'Η ὀχύρωση τῆς 'Αττικῆς (σὲ μεγάλη κλίμακα ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα καὶ ὕστερα) ἀπὸ τὸν Ober [1280] καὶ τὸν Lauter [246]· ὁ (ἀπὼν) ἀνθρωπισμὸς κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου ἀπὸ τὸν Kiechle [417] καὶ ἡ μεταχείριση τῶν αἰχμαλώτων πολέμου ἀπὸ τὸν Ducrey [416]. 'Η συμμετοχὴ μὴ ἐλευθέρων ἀπὸ τὸν Welwei [421]. Ὅλες αὐτὲς οἱ μελέτες πραγματεύονται τὰ θέματά τους ὄχι μόνο ὡς ξεχωριστὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ σὲ συνάρτηση μὲ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἐξελίξεις. Πραγματικὰ ἀξίζει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη προσοχὴ στὸν πόλεμο ὡς γεγονὸς οὐσιαστικῆς, ζωτικῆς θὰ λέγαμε, σημασίας. Ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῆς μεγάλης του συχνότητας στὴν 'Ελλάδα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐπέδρασε στὴ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτικῆς [429: Finley]· π.χ. ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας παράγοντας στὸ σχηματισμὸ τῆς πολιτείας τῶν ὁπλιτῶν (βλ. ἐδῶ σ. 41 καὶ σ. 160 κ.ἑ.)· οἱ Περσικοὶ Πόλεμοι καὶ οἱ πόλεμοι τῆς Α΄ 'Αθηναϊκῆς Συμμαχίας προκάλεσαν τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ τὸ σχηματισμὸ τῆς πρώτης «αὐτοκρατορίας» τῆς ἀρχαιότητας [506: Schuller, 434 κ.ἑ.· 1098: *τοῦ ἰδίου*, 164 κ.ἑ.]· ὁ πόλεμος ἐξάλλου εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ οὐσιαστικὲς προϋποθέσεις τῆς δουλείας (βλ. σσ. 122-123).

6. ΔΙΚΑΙΟ

Μιὰ ἀπὸ τὶς πολυάριθμες ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφερε ὁ Hans Julius Wolff [381] εἶναι ἡ μελέτη τοῦ δικαίου τῶν ἑλληνικῶν *πόλεων* ὡς ἰδιαίτερου τομέα στὸ πλαίσιο τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ δικαίου, μιᾶς ἱστορίας ποὺ φέρει τὴ σφραγίδα τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ νομοθεσία. Τόσο στὴν ἔρευνα ὅσο καὶ στὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἐξετάζεται τὸ ἀντικείμενο μόνο ὅσον ἀφορᾶ τὸ δημόσιο δίκαιο (συνταγματικὸ δίκαιο, ψηφίσματα τοῦ δήμου, συνθῆκες ἐξωτερικῆς πολιτικῆς) ἢ τὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα (δικαστήρια, βουλή, ἀξιωματοῦχοι)· ἐπίσης ἡ νομικὴ σκέψη, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ νομικὴ πράξη καὶ τὴ νομοθεσία, χαίρει ἰδιαίτερης προσοχῆς [κλασικὸ τὸ 365: Wolf· μὲ ἰδιάζουσα δομὴ ἀλλὰ πολύτιμο τὸ 383: Τριανταφυλλόπουλος]. Σὲ μεγάλο βαθμὸ παραμελεῖται καὶ ἀφήνεται στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου καὶ τοὺς φιλολόγους τὸ ἀστικὸ δίκαιο [λιγότερο τὸ ποινικὸ δίκαιο, 366: MacDowell· 374: Ruschenbusch· 382: Cohen· 517: Sealey], τοῦ ὁποίου ὅμως τόσο οἱ διαδικασίες ὅσο καὶ τὸ περιεχόμενο ἔχουν τεράστια σημασία ὡς ἐφαρμοσμένο δίκαιο καὶ ὡς ἔκφραση πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συσχετισμῶν. Στὶς συνήθεις εἰσαγωγές, τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὶς βιβλιογραφίες, ὁ τομέας τοῦ δικαίου παραλείπεται. Αὐτὸ ὀφείλεται ἀφενὸς στὴν ἀδιαφορία ποὺ δείχνει γενικὰ ἡ παιδεία μας ἀπέναντι στὸ δίκαιο, καὶ ἀφετέρου στὸ γεγονὸς ὅτι πρέπει νὰ ζητηθεῖ ἀπὸ τοὺς οὕτως ἢ ἄλλως ὀλιγάριθμους εἰδικοὺς τῆς ἱστορίας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου «νὰ ἐντάσσουν τὰ στοιχεῖα ποὺ διαπιστώνουν σὲ γενικότερα ἱστορικὰ καὶ νομικὰ συμφραζόμενα» [377: Wolff, 1 κ.ἑ.]. *Σημερινὴ εἰκόνα τῆς ἔρευνας*

Κι ὅμως οἱ νομικὲς πλευρὲς κατεῖχαν τότε στὴ ζωὴ πολὺ πιὸ καίρια θέση ἀπὸ ὅ,τι σήμερα. Δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἀναλογιστοῦμε τὸν σημαντικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν ἵδρυση πόλεων κρατῶν, στὶς ἀρχὲς τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἡ ἀνάγκη γιὰ νομικὴ ἐξασφάλιση ἀπέναντι στὴν αὐθαίρετη απονομὴ δικαίου ἀπὸ τὴν ἀριστοκρατία [ἡ σημασία τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς δικαστικῆς διαδικασίας καὶ τὴ νομοθεσία στὸ 385: Gagarin]. Ἐξάλλου πρέπει νὰ ἀναλογιστοῦμε τὸ ρόλο τῶν πολιτικῶν δικῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα [μιὰ σύνοψη δίνει τὸ 1242: Mossé· πολὺ διδακτικὴ παρουσίαση μιᾶς δίκης φημισμένης ἀπὸ τὴ λογοτεχνική της παρουσίαση στὸ λόγο *Περὶ τοῦ στεφάνου* τοῦ Δημοσθένη, στὸ 52: Wankel, 1, 8-41] καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πολίτες, ὡς μέλη τῶν πολυμελῶν (201 ὡς 1501 πολίτες, βλ. παραπάνω, σ. 92 κ.ἑ.) λαϊκῶν δικαστηρίων, βρίσκονταν συνεχῶς ἀπασχολημένοι μὲ δίκες. Ἐπίσης ἡ δημοσίευση τῶν δικανικῶν λόγων τῶν Ἀττικῶν ρητόρων ὡς λογοτεχνικῶν κειμένων φανερώνει τὴ σημαντικὴ θέση ποὺ κατεῖχε ἡ νομικὴ πρακτικὴ στὴν κοινωνία. *Σημασία τῆς νομικῆς ζωῆς*

Ἀπὸ τὶς νομοθεσίες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων [367: Wolff, I· 373: Berneker] γνωρίζουμε πολὺ καλύτερα τῶν Ἀθηνῶν [καὶ σήμερα ἀπαραίτητο, 363: Lipsius· 375: Harrison· 502: MacDowell· 380: Biscardi (μὲ ἀδυναμίες)], ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς ἄλλες γνωρίζουμε ἀρκετὰ ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ μιλᾶμε γιὰ ἕνα ἑλληνικὸ δίκαιο μὲ κοινὲς βασικὲς δομές, χωρὶς νὰ περιοριζόμαστε στὸ δίκαιο τῆς Ἀττικῆς [γιὰ τὴ Σπάρτη, 384: MacDowell]. Αὐτὸ τὸ δίκαιο, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κλασικὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο τῆς ὄψιμης ρεπουμπλικανικῆς καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, δὲν ἔγινε ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἐπεξεργασίας [377: Wolff, 5, 13], γιὰ τὸ λόγο μεταξὺ ἄλλων ὅτι δὲν ὑπῆρχε σῶμα νομικῶν. Τοὺς συγκεκριμένους κανόνες δικαίου τοὺς ἀποτελοῦσαν *νόμοι*, ποὺ ἴσχυαν εἴτε δυνάμει τῆς παράδοσης καὶ τῆς παλαιότητας, εἴτε μέσω ἀπόφασης τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἢ τοῦ σώματος τῶν *νομοθετῶν*.

Διαδικασία Χῶρος τῆς δικαστικῆς διαδικασίας [γιὰ τὶς δίκες στὴν Ἀττική, 379 καὶ 386: Thür], ποὺ δὲν διέκρινε ἀνάμεσα σὲ δίκες ἀστικοῦ καὶ ποινικοῦ δικαίου, ἦταν τὰ λαϊκὰ δικαστήρια, ἐκτὸς ἐξαιρέσεων καὶ ἐκτὸς ὁρισμένων τμημάτων τῆς διαδικασίας. Ἐνάγων καὶ ἐναγόμενος (ἢ κατήγορος, ποὺ ἀμείβεται ἰδιαίτερα σὲ περίπτωση εὐνοϊκῆς ἀπόφασης, καὶ κατηγορούμενος) ἐκφωνοῦσαν δικανικοὺς λόγους, ποὺ τοὺς εἶχαν γράψει γι' αὐτοὺς στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἄλλοι, συνήθως ἐπαγγελματίες συγγραφεῖς λόγων, οἱ ὁποῖοι λάμβαναν ὑπόψη τους τὶς σχετικὲς νομικὲς διατάξεις καὶ τὶς προηγηθεῖσες καταθέσεις τῶν μαρτύρων. Ἡ ἀπόφαση λαμβανόταν ἀπὸ τὸ δικαστήριο κρυφά, χωρὶς παραπέρα καταθέσεις καὶ συνεδριάσεις. Σὲ συνάρτηση μ' αὐτὴ τὴ διαδικασία βρίσκονται ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀττικοῦ δικαίου ποὺ σχετίζονται στενὰ μὲ τὴ δημοκρατικὴ μορφὴ πολιτείας (αὐτὴ τὴ σχέση ὑποστηρίζουν οἱ Osborne [532] καὶ Garner [557· ἐκπληρώνει μόνο ἐν μέρει τὸ στόχο ποὺ ἔθεσε]): ἡ ἀπόφαση λαμβανόταν ἀπὸ δικαστὲς ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ δῆμο μὲ κλήρωση καὶ σχημάτιζαν *Συνέπειες* δικαστήρια μὲ ἕως καὶ 6.000 μέλη, ποὺ φυσικὰ δὲν ἦταν νομομαθεῖς· ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστοῦν οἱ σχετικὲς διατάξεις ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέρη καὶ νὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ προηγηθεῖ τῆς ἀπόφασης πλήρης πνευματικὴ ἐπεξεργασία. Περαιτέρω συνέπεια ἦταν ὅτι δὲν ὑπῆρχαν νομικὰ συγγράμματα, ἀφοῦ δὲν εἶχαν σὲ ποιὸν νὰ ἀπευθυνθοῦν: οἱ συγγραφεῖς λόγων δὲν ἐνδιαφέρονταν γιὰ κάτι τέτοιο, ἀφοῦ στοὺς λόγους αὐτοὺς ἔπαιζε ρόλο λιγότερο τὸ νομικὸ περιεχόμενο καὶ περισσότερο ἡ ἐντύπωση ποὺ θὰ ἄφηναν στοὺς δικαστές, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι σημαντικότερα τὰ ρητορικὰ χαρίσματα, ἐφόσον μάλιστα δὲν γινόταν κανενὸς εἴδους ἀνάκριση [πολὺ παραστατικά, 370: Wolff]. Ἀπὸ αὐτὰ δὲν ἕπεται ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πρωτόγονη μορφὴ δικαίου —τὸ ἀττικὸ δίκαιο εἶχε ἀσφαλῶς ἀρχαϊκὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ στὸ σύνολό του ἦταν ὄχι μόνο ἕνα σωστὰ μελετημένο ὄργανο,

ἀλλὰ καὶ ἀντικείμενο συνεχοῦς ἐπεξεργασίας καὶ ἀναπροσαρμογῆς σὲ νέα δεδομένα [πρβ. λ.χ. στὴ σ. 202 τὴν παραπομπὴ στὸ 1252: Pečírka, 25-27· ἀκόμα τὸ 369: Wolff]. Ἐπακόλουθο εἶναι ἀπεναντίας τὸ παράδοξο ὅτι, δίπλα στὴ μεγάλη σημασία ποὺ εἶχε ἡ ρητορική, ἐπικρατοῦσε ἕνας αὐστηρὸς νομοθετικὸς θετικισμὸς [368: Meyer-Laurin· 371: Wolff, 110-115], δηλαδὴ μιὰ ἐμμονὴ στὸν γραπτὸ νόμο γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ αὐθαιρεσία —πράγμα ποὺ δὲν σημαίνει σὲ καμία περίπτωση ὅτι ἀπαγορευόταν ἢ δὲν χρειαζόταν ἑρμηνεία τῶν νόμων (σίγουρα γι' αὐτὸ ἑρμηνεύονταν καὶ λανθασμένα). Ἀλλὰ καταρχὴν ὑπῆρχε ἡ ἀπαίτηση νὰ ἐμμένει κανεὶς στοὺς νόμους καὶ νὰ μὴν προβάλλει ἀπόψεις δικαίου ποὺ τοὺς ὑπερβαίνουν [αὐτὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Hillgruber: 387, 105-120]. Ἔτσι παρουσιάζεται ἕνα φαινόμενο παράλληλο ἀπὸ πλευρᾶς δομῆς μὲ τὴν «ἄκαμπτη τάξη» στὴ ρύθμιση τῆς οἰκονομικῆς διοίκησης, ἡ ὁποία τὸ μόνο ποὺ ἐπέτρεπε ἦταν ἡ συμμετοχὴ κατὰ δημοκρατικὸ τρόπο σ' αὐτὸν τὸν σημαντικὸ τομέα τῶν δημόσιων ὑποθέσεων πολλῶν κληρωτῶν Ἀθηναίων πολιτῶν [Jones στὸ 281: Gschnitzer, 226]. Ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ γίνει ἀναφορὰ σὲ λεπτομέρειες τοῦ δικαίου [γιὰ τὸ δίκαιο ὅσον ἀφορᾶ τὶς γυναῖκες, 456: Sealey]. Ἂς ἀναφερθοῦν μόνο μερικὰ δεδομένα ποὺ ἀφοροῦν τὴ δομὴ τῆς νομοθεσίας τῆς ἑλληνικῆς πόλης. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὲς τὶς νομοθεσίες εἶναι ὅτι ὅλες παρουσιάζουν ἀρχαϊκὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ἐντούτοις μποροῦσαν νὰ προσαρμοστοῦν στὰ κάθε φορὰ διαφορετικὰ οἰκονομικὰ δεδομένα [377: Wolff, 14· 372: *τοῦ ἰδίου*, 533] —τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ διαφορετική, σὲ σύγκριση μὲ τὴ Ρώμη, πολιτικὴ ἐξέλιξη: ἐκεῖ οἱ νομομαθεῖς τῆς συγκλητικῆς ἀριστοκρατίας εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ ἀναπτύσσουν συνεχῶς μὲ ἐλαστικότητα τὴ δομὴ τοῦ δικαίου, ἐνῶ ἡ δημοκρατία καὶ ἡ ὁπλιτικὴ πολιτεία, γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν αὐθαιρεσία καὶ τὸ χάος, ἦταν ὑποχρεωμένες νὰ ἐμμένουν σὲ παλιὲς βασικὲς μορφές. Ἔτσι οἱ Ἕλληνες κατὰ παράξενο τρόπο δὲν γνώρισαν ποτὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀμοιβαῖα δεσμευτικοῦ συμβολαίου, παρὰ ἔμειναν στὶς ἀλληλοσυμπληρούμενες ἀλλὰ μονομερεῖς δηλώσεις καὶ ρυθμίσεις [372: Wolff, 524 κ.ἑ. καὶ σποραδικά]. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἔννοια τῆς ἀγοραπωλησίας, διατήρησαν τὴν ἁπλὴ σκέψη ὅτι ἡ ἰδιοκτησία ἑνὸς ἀντικειμένου μεταβιβάζεται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴν καταβολὴ τῆς τιμῆς πώλησής του, ὥστε ἡ ἐπιθυμητὴ οἰκονομικὰ ἀναγνώριση τῆς ἀγορᾶς ἐπὶ πιστώσει ἦταν ἐφικτὴ μόνο μέσω τοῦ βοηθητικοῦ σχήματος ἑνὸς φανταστικοῦ δανείου [372: Wolff, 485-488]. Καθαρὰ ἀρχαϊκή, τέλος, εἶναι ἡ ἀντίληψη κατὰ τὴν ὁποία τὸ δικαστήριο δὲν περιλάμβανε στὴν ἀπόφασή του τὴν ἐπιβολὴ συγκεκριμένων ἐνεργειῶν: αὐτὸ ἐναπέκειτο στὸν (ἐπικρατήσαντα) ἐνάγοντα [ἔννοια τῆς *πράξεως*, 372: Wolff, 493 κ.ἑ.].

Περιεχόμενο

7. ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

Σημασία Πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ ἱστορικὴ γεωγραφία, ἰδιαίτερα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, τὸ καταλαβαίνει ὁ καθένας ὅταν ταξιδεύοντας πάρει μιὰ ἰδέα τῶν γεωγραφικῶν καὶ τοπογραφικῶν δεδομένων. Ἡ σχολὴ τῶν *Annales* καὶ ἡ *νέα ἀρχαιολογία* (βλ. σ. 109) ἔχουν σοβαροὺς λόγους νὰ βλέπουν σὲ γεωγραφικοὺς παράγοντες μιὰ ἀποφασιστικὴ ὁρίζουσα τῆς ἱστορίας —κάτι ἀκατανόητο ἀσφαλῶς γιὰ ὅποιον ἔχει τὴν προσοχή του στραμμένη μόνο στὴν κοινωνικὴ ἱστορία. Ἡ τοπογραφικὴ ἔρευνα στὸν γερμανόφωνο χῶρο ἔχει τὰ τελευταῖα χρόνια λάβει νέα ὤθηση, κυρίως χάρη στὴ δραστηριότητα τοῦ Gehrke [636, γενικὰ γιὰ τὴ φυσικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδας· ἐπίσης 242 καὶ 249]. Θεμελιῶδες ἔργο παραμένει —κοντὰ στὰ τοπογραφικὰ ἄρθρα τοῦ Ernst Meyer στὴ *RE* [πρβ. 227 καὶ 230]— τὸ 228: Philippson/Kirsten. Ἀπευθύνονται σὲ ὅσους ταξιδεύουν, ἀλλὰ μὲ ἀξιόπιστες ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες, τὰ 232: Kirsten/Kraiker, καὶ 236: Kirsten. Περίπου τῆς ἴδιας χρονολογίας εἶναι τοῦ Myres [229], ποὺ ὅπως καὶ οἱ ἐντυπωσιακοὶ τόμοι ἑλληνικῆς τοπογραφίας τοῦ Pritchett [231] ἔχει κυρίως ἱστορικὸ προσανατολισμό. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα ἐνημερώνει ὁ Judeich [226], ἕνα ἔργο ποὺ δυστυχῶς, παρὰ τὶς διάφορες προεργασίες ποὺ ἔχουν γίνει, στὴν πραγματικότητα δὲν ἔχει ἀκόμη ἀντικατασταθεῖ (γιὰ νεότερα ἀρχαιολογικὰ συμπεράσματα, 233: Hill), ἀλλὰ κυρίως ὁ Τραυλὸς [235, Ἀθήνα, καὶ 243, Ἀττική, μὲ ἐπίμετρο γιὰ τὴν Ἀθήνα]. Τὴν ἀθηναϊκὴ ἀγορὰ πραγματεύεται πολὺ εὐσύνοπτα ὁ Camp [247], μὲ τροποποιήσεις ἀπὸ τοὺς Francis/Vickers [245] καὶ Steuben [248]. Ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα (τὴν περιοχὴ τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, δηλαδὴ χωρὶς τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὶς ἀποικίες) παρουσιάζει λεπτομερῶς μὲ πολλὲς εἰκόνες καὶ χάρτες ὁ Müller [241], προσφέροντας πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸν ἁπλὸ τοπογραφικὸ σχολιασμὸ τοῦ Ἡροδότου ποὺ εἶχε σχεδιάσει. Οἱ Finley [122] καὶ Branigan [124] δίνουν χαρτογραφικὲς ἐπισκοπήσεις τοῦ συνόλου τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν, ἐνῶ οἱ Stillwell [116] καὶ Lauffer [119] ἀποτελοῦν ἔργα ἀναφορᾶς ὅπου βρίσκει κανεὶς τὶς σημαντικότερες τοποθεσίες τῆς ἀρχαιότητας μὲ εὔχρηστο καὶ πλήρη τρόπο καταχωρισμένες. Ἕνας σωστὸς ἱστορικὸς ἄτλας εἶναι τὸ *Großer Historischer Weltatlas* [121]. Γιὰ τὴν ἀνεύρεση συγκεκριμένων τοποθεσιῶν προσφέρεται πλέον χάρη στὸ εὑρετήριό του, μετὰ τὸν Kiepert [120], καὶ ὁ Hammond [123].

Γ. ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

1. ΜΙΝΩΙΚΗ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

α) Μινωικὴ Κρήτη

Ἱστορία τῆς ἔρευνας

Τὴν ὕπαρξη τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τὴν πληροφορηθήκαμε μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἄρθουρ Ἔβανς στὴν Κνωσὸ τὸ 1899 [698]. Ἀπὸ τότε ἔχουν ἀνασκαφεῖ, κυρίως ἀπὸ Ἄγγλους, Ἰταλοὺς καὶ Ἕλληνες ἀρχαιολόγους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κνωσό, τὰ ἀνάκτορα τῆς Φαιστοῦ (μὲ τὴν Ἁγία Τριάδα) στὰ νότια [713: Levi] καὶ τῆς Κάτω Ζάκρου στὰ ἀνατολικὰ [742: Πλάτων]. Ἐκτὸς αὐτῶν ἔχουν ἀνασκαφεῖ καὶ μεμονωμένοι οἰκισμοί, μὲ σημαντικότερα τὰ Μάλλια, καὶ οἱ ὀνομαζόμενες ἐπαύλεις καὶ νεκροπόλεις. Ἡ τελευταία ἁπλὴ ἐπισκόπηση τῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας εἶναι ἀπὸ μόνη της ἕνα πολυσέλιδο βιβλίο [715: Hiller], ὅπου προστίθενται τώρα καὶ οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Θήρας [773: Schachermeyr, 69-85].[18] Τὴν ἱστορία τῶν ἀνασκαφῶν στὴν Κρήτη ἀφηγεῖται συνεκτικὰ ὁ Schiering [714]· πολὺ καλὴ ἐπισκόπηση στοὺς Bichler/Haider [641]· γιὰ τὴν ἀρχαιολογία τῶν ἀνακτόρων, Graham [751]· συλλογικὸς τόμος εἶναι τῶν Krzyszkowska/Nixon [726].

Δημιουργία

Τὸ πρῶτο σημαντικὸ πρόβλημα εἶναι πῶς δημιουργήθηκε ὁ ὑψηλὸς μινωικὸς πολιτισμός. Πρόκειται γιὰ ἐρώτημα συγγενὲς μὲ ἐκεῖνο ποὺ ἔχει πρόσφατα τεθεῖ μὲ ἔμφαση καὶ ἀφορᾶ τὶς γενεσιουργοὺς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου [670: Renfrew· 674: Schachermeyr], τοῦ ὁποίου ὁ πρωιμότερος ἰδιαίτερος πολιτιστικὸς χῶρος ὑπῆρξαν οἱ Κυκλάδες [συνοπτικὰ 673: ὁ κατάλογος τῆς ἔκθεσης, καὶ 693: Barber· πρώιμη γλυπτική, 688: Getz-Preziosi]· γιὰ τὸ σύνολο τῶν αἰγαιακῶν πολιτισμῶν: Schachermeyr [684], Bouzek [687], Buchholz [694]. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Κρήτης εἶχε φτάσει σ' αὐτὸ τὸ στάδιο στὴν προανακτορικὴ περίοδο, ἀλλὰ ἐδῶ παραμένει ἀναπάντητο τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο πρόκειται γιὰ μιὰ ἀνεξάρτητη ἐξέλιξη καὶ κατὰ πόσο πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἢ καὶ μεταναστεύσεις [704: Branigan, ἰδιαίτερα 196-202· 715: Hiller, 71-115, 221, 213]. Ὑπὸ συζήτηση εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα ἂν παρατηρεῖται κοινωνικὴ διαφοροποίηση στὶς ταφὲς τῶν προανακτορικῶν θόλων στὴν Κρήτη [727: Blasingham· 728: Cherry, 40 (ἀντίθετος)· 740: Branigan]. Ἕνα ἄλλο ἐρώτημα εἶναι ποιὲς διαδικασίες ὁδήγησαν στὴν ἀνέγερση τῶν

[18] [Βλ. τώρα καὶ *Ἀκρωτήρι Θήρας. Εἴκοσι χρόνια ἔρευνας, 1967-1987. Συμπεράσματα, προβλήματα, προοπτικὲς* (ἐπιμ. Χ. Ντούμας), Ἀθήνα 1992 (Βιβλ. Ἀρχ. Ἑταιρείας, 116).]

ἀνακτόρων καὶ στὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ αὐτὰ ἀντικατοπτρίζουν (πρβ. ὅμως σ. 23 κ.ἑ.). Οἱ θέσεις τοῦ γεωλόγου H. G. Wunderlich [*Wohin der Stier Europa trug* (*Ποῦ μετέφερε ὁ ταῦρος τὴν Εὐρώπη*), 1972], σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες τὰ ἀνάκτορα ἦταν νεκροπόλεις, ἀντικρούονται εὔστοχα ἀπὸ τοὺς Noll [705], Neutsch [711] καὶ Schiering [714]. Οἱ ἔρευνες τοῦ Keith Branigan ἔχουν δείξει σὲ πόσο μεγάλο βαθμὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνακτόρων εἶχαν ἤδη ἀναπτυχθεῖ στὴν προανακτορικὴ ἐποχὴ (βλ. καὶ μόνο τὶς ἀρχιτεκτονικὲς κατόψεις στὶς σσ. 45, 58, 60, 62 τοῦ 704]. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ μετάβαση δὲν ὑπῆρξε ἀπολύτως ὁμαλὴ [σκιαγράφηση προβλημάτων στὰ 728: Cherry· 729: Lethwaite· 686: Cherry· 748: Warren· 754: Branigan]. Πῶς συγκεντρώθηκε τελικὰ ἡ οἰκονομία γύρω ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα καὶ ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς γύρω ἀπὸ τὴ βασιλεία εἶναι ἕνα ἐρώτημα ποὺ παραμένει ἀναπάντητο. Μποροῦμε μόνο νὰ συμπεράνουμε τὴν αὔξηση τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, καὶ συνεπῶς μιὰ κοινωνικὴ διαφοροποίηση, μὲ βάση τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ποὺ δείχνουν γενικὴ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν τεχνικῶν γνώσεων καὶ παράλληλα τὴ νέα χρήση τοῦ χαλκοῦ μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενά της [704: Branigan, 114-125, 179-195· 712: Geiss]. Τέτοια συμπεράσματα εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς πειστικὰ ὅσο πρόκειται γιὰ σχεδὸν αὐτονόητα πράγματα. Ἀλλὰ ἂν ἐπιδιώξει κανεὶς μιὰ πιὸ συγκεκριμένη εἰκόνα, παραμένει ὑποχρεωμένος νὰ καταφεύγει σὲ ὑποθέσεις, λ.χ. ὅταν ἀναφέρεται συχνὰ —ὅπως κάνει κυρίως ὁ Geiss— σὲ ἀναγκαιότητες καὶ σὲ «ἐμπόριο», τοῦ ὁποίου ἡ ἔνταση ὁδήγησε, κατὰ τὸν Geiss, στὴ συγκέντρωση τῆς πολιτικῆς δύναμης.

Κράτος καὶ κοινωνία

Κατ' ἀναλογία, τὰ τῆς δομῆς τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας ἔχουν προκαλέσει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον λιγοστὲς συζητήσεις [726: Krzyszkowska/Nixon· 738: Hägg/Μαρινάτου], ἀφοῦ οἱ ἀρχαιολογικὲς πηγὲς ἐπιτρέπουν μόνο γενικῆς φύσης συμπεράσματα, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη μιὰ πραγματικὴ συζήτηση, λ.χ. πάνω στὸ θέμα τῆς ὕπαρξης ἢ μὴ βασιλείας (θεοκρατία: Niemeier [749]) καὶ ἀριστοκρατίας. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μεγάλων ἀνακτόρων μὲ τοὺς ἀποθηκευτικούς τους χώρους, ὅπως καὶ ἡ δομὴ τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Γραμμικῆς Α ὑποδεικνύουν ἀναμφίβολα μιὰ κεντρικὴ οἰκονομία. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, ἡ ἑρμηνεία τοῦ H. van Effenterre γιὰ τὸν κεντρικὸ χῶρο καὶ τὰ γύρω κτίσματα στὰ Μάλλια (στὴ βόρεια ἀκτὴ) ὡς χῶρο πολιτικῆς συγκέντρωσης καὶ ἕδρας ἑνὸς συμβουλίου (ἀγορὰ καὶ πρυτανεῖο) [701, 142 κ.ἑ.· μὲ μεγαλύτερη προσοχὴ σὲ σχέση μὲ τὸ «πρυτανεῖο», 703: Amouretti, 82 κ.ἑ.· πρβ. καὶ 722: van Effenterre] εἶναι ἴσως «παρακινδυνευμένη» [Will, *RH* 238 (1967) 391, σημ. 1] διευκρίνιση μιᾶς ἑνιαίας, ἀκατέργαστης εἰκόνας. Ἀπὸ μεθοδικὴ ἄποψη ὅμως παρουσιάζει ἕνα πλεονέκτημα, καθὼς θέτει τὸ ἐρώτημα μήπως δίπλα σὲ μιὰ κεντρικὴ μοναρχία (χωρὶς νὰ εἶναι χειροπιαστὴ ἡ ὕπαρξη βασιλείας) ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες μορφὲς πο-

λιτικῆς ὀργάνωσης —πράγμα ποὺ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸν πραγματικὰ τολμηρὸ ἰσχυρισμὸ ὅτι ἐδῶ ἔχουμε μπροστά μας τὴν πρώτη ἑλληνικὴ *πόλη* [724: Damiani Indelicato]. Μιὰ θέση ποὺ ἀσφαλῶς πρέπει νὰ τὴν πάρει κανεὶς πιὸ σοβαρὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μετέπειτα ἑλληνικὴ θρησκεία ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴ μινωικὴ καὶ συνεπῶς ὑπάρχει σ' αὐτὸ τὸ μοναδικὸ σημεῖο μιὰ συνέχεια ἀνάμεσα στὴ μινωικὴ Κρήτη καὶ τὴν Ἑλλάδα [σύμφωνα μὲ τὰ 392: Nilsson, 1, 303-315, 338-343· 396: Dietrich· ἡ ἀντίθετη, πιθανὸν σωστότερη ἄποψη στὸ 671: Rutkowski]. Δοκιμαστικὴ ἑρμηνεία τῶν ταυροκαθαψίων (ταῦροι μὲ ἀνθρώπους ποὺ πηδοῦν ἀπὸ πάνω τους) ὡς θανάσιμων ἀγώνων στὸν Pinsent [733· μὲ τὸν C. G. Thomas, *LCM* 9 (1984) 136 κ.ἑ.]. Γιὰ τὸ ρόλο τῶν γυναικῶν ἂς ληφθοῦν ὑπόψη οἱ Nixon [732· ἐκφράζει ἀμφιβολίες] καὶ Niemeier [746· γιὰ τὴν ἀρχιέρεια]. Γιὰ τὸ στάδιο στὸ ὁποῖο βρίσκεται ἡ ἐξερεύνηση τῆς γλώσσας τῆς Γραμμικῆς Α: Heubeck [735]. Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀνθρωποθυσιῶν: Wall κ.ἄ. [745]. *Γυναῖκες*

Καθὼς αὐξάνονται συνεχῶς τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ἔχει ξεκινήσει μιὰ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ ποιὲς ἑρμηνεῖες ἐπιτρέπουν τὰ πολυάριθμα μινωικὰ ἀντικείμενα ποὺ ἔρχονται στὸ φῶς στὴν περιοχὴ τοῦ νότιου Αἰγαίου καὶ στὴν Ἰταλία. Μποροῦμε ἄραγε νὰ μιλᾶμε γενικὰ γιὰ ὀργανωμένη θαλασσοκρατία [738: Hägg/Μαρινάτου] ἢ μόνο γιὰ μεμονωμένους μινωικοὺς οἰκισμοὺς (πιθανὸν μόνο ἡ Ἰαλυσὸς στὴ Ρόδο καὶ τὸ Καστρὶ στὰ Κύθηρα [750: Coldstream/Huxley]) ἢ ἐμπορικοὺς σταθμούς, ἢ καὶ μόνο γιὰ γενικὴ πολιτιστικὴ ἐπιρροὴ [διεξοδικὰ γιὰ ἕνα ἱερὸ στὴ Φυλακωπὴ τῆς Μήλου, ἀλλὰ μὲ γενικοῦ ἐνδιαφέροντος συμπεράσματα, 690: Renfrew]; Ἡ πιὸ ἐντατικὴ ἔρευνα ἔχει γίνει στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Θήρας [734: Ντούμας· 737: Μαρινάτου· 829: Vanschoonwinkel (μὲ βιβλιογραφία)] καὶ ἐξίσου ἐκτενῶς ἔχουν μελετηθεῖ οἱ σχέσεις μὲ τὴν Αἴγυπτο, ἰδιαίτερα σημαντικὲς γιὰ τὴ χρονολόγηση [720: Merrillees/Evans· 682: Godart· 692: Wachsmann· 697: Haider]. Στὶς μελέτες αὐτές, ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴν ἑρμηνεία τῶν μινωικῶν εὑρημάτων στὴν Αἴγυπτο εἶναι ἰδιαίτερα ἔντονη, ἀλλὰ φαίνεται νὰ γίνεται ἀποδεκτὴ ἡ ἄποψη ὅτι ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση εἶναι λιγότερο πιθανὴ [676: Mee· 677: Barber· 723: Branigan· 725: Davis· 683: Melas· 820: Pålsson Hallager· 741: Vagnetti, μινωικὰ εὑρήματα στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὴ *μυκηναϊκὴ* περίοδο· 689: Marazzi, ἀπὸ ἐμπορικὴ ἄποψη· 752: Melas, σύνοψη τῶν πιθανῶν ἑρμηνειῶν]. *Ἐξωτερικὲς σχέσεις*

Ἐξαιρετικὰ ἔντονες διαφωνίες συνδέονται μὲ τὸ ζήτημα τῆς χρονολόγησης καὶ τῶν αἰτίων τοῦ τέλους τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ στὴν Κρήτη [ἡ καλύτερη συνολικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος, 697: Haider]. Ἐδῶ θὰ αναφερθοῦν δύο μόνο θέματα, σχετικὰ μὲ τὸ πῶς παρουσιάζεται τὸ πρόβλημα καὶ μὲ τὴ σημασία του γιὰ τὴν ἱστορία. Τὸ πρῶτο εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀφορᾶ τὴν αἰτία τῆς τελικῆς καταστροφῆς τῆς Κνωσοῦ (τοῦ κέντρου τῆς μινωικῆς *Αἴτια τῆς καταστροφῆς*

Κρήτης καὶ —ἐφόσον ἡ Κνωσὸς κατεῖχε δεσπόζουσα θέση— ὁλόκληρου τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ). Τὸ θέμα αὐτὸ ἔγινε ἀντικείμενο συζήτησης γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ Μαρινᾶτος, ὁ ἀνασκαφέας ἀργότερα τῆς Θήρας, ἐξέφρασε τὸ 1939 τὴν ἰδέα ὅτι τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας, ποὺ κατέστρεψε αὐτὸ τὸ νησὶ καὶ τὸ διαμόρφωσε ὅπως εἶναι σήμερα, τὴν ἀκολούθησε ἕνα τεράστιο παλιρροϊκὸ κύμα, τὸ ὁποῖο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ πυκνὸ σύννεφο στάχτης, κατέστρεψε τὴν Κνωσὸ καὶ τὴν Κρήτη [699]. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀπαντηθοῦν διάφορα ἐπιμέρους ἐρωτήματα: 1) Μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὴν Κρήτη, καὶ εἰδικότερα στὴ βόρεια ἀκτή, σὲ οἰκισμοὺς ὅπως τὰ Μάλλια καὶ ἡ Κνωσός, καταστροφὲς τοῦ εἴδους καὶ τῆς ἔκτασης ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε μεγάλο παλιρροϊκὸ κύμα; Καί: Ὑπάρχουν στρώματα στάχτης ἀνάλογου πάχους; 2) Ποιὰ μορφὴ εἶχε ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας; Δηλαδή: Προκάλεσε παλιρροϊκὰ κύματα καὶ σύννεφα στάχτης; 3) Πῶς σχετίζονται χρονολογικὰ οἱ δύο καταστροφὲς τῆς Θήρας καὶ τῆς Κνωσοῦ; Σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες ἔρευνες [718: Pichler/Schiering, μὲ βιβλιογραφία· πρβ. καὶ 773: Schachermeyr, 82-86· ὅπως καὶ 719: Friedrich/Pichler/Schiering, καὶ 734: Ντούμας, 142-146· ἀντίθετη ἄποψη, μ.ἄ., 702: Page, ὅπως καὶ 736: Πλάτων, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἔλαβε ὑπόψη τὸ 718: Pichler/Schiering] ὑπάρχουν: 1) Ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ποὺ θὰ εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ ἕνα παλιρροϊκὸ κύμα· τὸ πάχος τοῦ στρώματος στάχτης εἶναι ἐλάχιστο. 2) Σύμφωνα μὲ τὸ εἶδος καὶ τὴ δομὴ τῶν στεροποιημένων μαζῶν λάβας στὴ Σαντορίνη, τὸ ἡφαίστειο ἐξερράγη τόσο σταδιακὰ πρὶν ξαναβυθιστεῖ στὸν κρατῆρα του, ὥστε δὲν δημιουργήθηκε παλιρροϊκὸ κύμα. 3) Ἡ τελευταία πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν Κρήτη εἶναι ἑνὸς ρυθμοῦ («θαλάσσιου») ὑστερότερου ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ ὑπῆρχε στὴ Θήρα τὴν ἐποχὴ τῆς καταστροφῆς της (ἐπιχείρημα ποὺ προϋποθέτει ταυτόχρονη ὕπαρξη τῶν κεραμικῶν ρυθμῶν στὴ Θήρα καὶ στὴν Κρήτη)· ὥστε ἡ ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας θὰ εἶχε συμβεῖ περίπου 50 χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Κνωσοῦ [721: Niemeier]. Τὸ πρόβλημα ἐξελίχτηκε σὲ ἰδιαίτερον ἐρευνητικὸ τομέα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουν διοργανωθεῖ συμπόσια, τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατέληξε σὲ συμπέρασμα παρόμοιο μὲ αὐτὸ ποὺ παρουσιάστηκε ἐδῶ [717: Popham].

Ἕνα τελείως διαφορετικὸ ζήτημα εἶναι ἡ ἀπάντηση τοῦ ἐρωτήματος σχετικὰ μὲ τὰ αἴτια τῶν καταστροφῶν στὴν Κρήτη, ἂν ἀγνοήσουμε τὴ θεωρία τοῦ ἡφαιστείου. Ἡ εἰκόνα ποὺ ἔχουμε σήμερα εἶναι συνάρτηση τῆς λεπτομεροῦς ἔρευνας τῶν ὀνομαζόμενων «Τάφων τῶν Πολεμιστῶν» στὴν Κνωσὸ [730: Matthäus· 813: Driessen/MacDonald· 731: Niemeier· 822: Kilian-Dirlmeier] καὶ τῆς ὁλοκλήρωσης τῆς ἀνασκαφῆς τῆς —ὡς τότε— «ἀνεξερεύνητης οἰκίας» («unexplored mansion») στὴν Κνωσὸ [739: Popham], ὅπως καὶ τῶν σύγχρονων αἰγυπτιακῶν παραστάσεων [πρβ. ὅμως

743: Niemeier, ὁ ὁποῖος διαψεύδει τὴ σημασία τῶν παραστάσεων στὸν τάφο τοῦ ἀνώτατου ἀξιωματούχου[19] Ρεχμιρὲ στὶς Θῆβες τῆς Αἰγύπτου]. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ διακριθοῦν δύο διαφορετικὲς φάσεις κατάληψης τῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη ἀπὸ Μυκηναίους Ἕλληνες. Περίπου 60 χρόνια μετὰ τὶς ἐλαφρὲς καταστροφὲς ποὺ προκάλεσε ὁ σεισμὸς τῆς Θήρας, οἱ ὁποῖες διορθώθηκαν σύντομα, ἐπῆλθε τὸ 1450 μιὰ δυναστικὴ ἀλλαγὴ τὴν ὁποία ἀκολούθησαν καταστροφὲς ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ ἀνθρώπινο χέρι. Τὸ 1375 ἦρθε ἡ κατάκτηση ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ἀπὸ ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ μιλοῦσαν τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β, οἱ ὁποῖοι ἔπεσαν θύματα τῆς μετανάστευσης τῶν «λαῶν τῆς θαλάσσης» γύρω στὸ 1200 π.Χ.

Χρονολόγηση τῆς πτώσης

Αὐτὰ τὰ ἐρευνητικὰ συμπεράσματα προετοιμάζουν τὸ ἔδαφος καὶ γιὰ τὴ λύση ἑνὸς προβλήματος ποὺ εἶχε προκαλέσει παλιὰ ἔντονες διαφωνίες. Τὸ πρόβλημα ἀφοροῦσε τὴν τοποθέτηση τῆς τελικῆς πτώσης τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ ἀμέσως μετὰ τὸ 1400 ἢ γύρω στὸ 1200. Σημεῖο ἀφετηρίας αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γλώσσα καὶ ἡ γραφὴ τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β (γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση, βλ. σ. 141 κ.ἑ.) ποὺ βρέθηκαν στὸ στρῶμα καταστροφῆς τῆς Κνωσοῦ εἶναι σχεδὸν ἴδιες μὲ τῶν πινακίδων τῆς Πύλου στὴν Πελοπόννησο, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται ἀναμφίβολα στὸ 1200 π.Χ. Στὴν Πύλο λοιπὸν (ἂν δεχτοῦμε τὴ χρονολόγηση τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ στὸ 1400) θὰ εἶχε περάσει ἕνα διάστημα δύο αἰώνων χωρὶς νὰ ἀφήσει καθόλου ἴχνη στὴ γραφὴ καὶ τὴ γλώσσα, πράγμα ποὺ δὲν εἶναι ὁπωσδήποτε ἀδύνατον, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὑπῆρχε κάποια τυποποίηση. Γιὰ νὰ ἀπαντηθεῖ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ἐξαρτῶνταν τὰ πάντα ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, κι αὐτὴ πάλι ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ ποῦ καὶ σὲ συνάρτηση μὲ ποιὰ ἄλλα χρονολογήσιμα στοιχεῖα βρέθηκαν οἱ ἴδιες πινακίδες. Αὐτὸ ὅμως ἀκριβῶς τὸ σημεῖο προκάλεσε διαφωνίες, γιατὶ οἱ πληροφορίες τοῦ ἀνασκαφέα Ἔβανς ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὸν γλωσσολόγο Λ. Ρ. Πάλμερ [ἐπισκοπήσεις τῶν συζητήσεων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα, 827: Hiller/Panagl, 40-49· 778: Hallager, 7-10· 697: Haider, 40-47]. Ἀδιαμφισβήτητο εἶναι τὸ γεγονὸς ποὺ χρησιμεύει ὡς ἀφετηρία, ὅτι δηλαδὴ ὁ τόπος εὕρεσης τῶν πινακίδων ἦταν τὸ τελευταῖο χρονολογικὰ κτίριο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιὰ ἡ ὁποία καίγοντας, καὶ ἔτσι στερεοποιώντας τὶς πήλινες πλάκες, τὶς διατήρησε. Οἱ πινακίδες χρονολογοῦνται μὲ βάση τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε μαζί μ' αὐτές, καὶ ἡ κεραμικὴ αὐτὴ χρονολογεῖται μὲ σιγουριὰ στὸ 1400 ἢ λίγο ἀργότερα.

[19] [Vezir (βεζίρης) στὸ γερμανικὸ κείμενο. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸν ἀποδίδεται συνήθως στὶς νεότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες τὸ ἀξίωμα τοῦ tjaty, περίπου πρωθυπουργοῦ, στὴ φαραωνικὴ Αἴγυπτο (βλ. N. Grimal, *Histoire de l'Égypte ancienne*, Παρίσι 1988, 110).]

Αὐτὸ ποὺ ἀμφισβητεῖται εἶναι ἂν ἡ κεραμικὴ αὐτὴ βρέθηκε πραγματικὰ μαζὶ μὲ τὶς πινακίδες [σχετικὰ μὲ τὴν ἀξιοπιστία τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἔβανς, 778: Hallager, 11 κ.ἑ.] ἢ κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα πάνω στὸ ὁποῖο βρίσκονταν οἱ πινακίδες. (Ἡ ἀντιπαράθεση ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὸ θέμα αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἡμερολογίων ἀνασκαφῆς ποὺ κρατοῦσε ὁ Μακένζη, ὁ βοηθὸς τοῦ Ἔβανς, καὶ μὲ χρήση καθαρὰ φιλολογικῶν κριτηρίων, πράγμα ποὺ δείχνει ὅτι τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς μποροῦν μόνο ἐν μέρει νὰ ἀνασυσταθοῦν.) Ἂν τὰ πράγματα ἔχουν ἔτσι, τότε τὸ ἀνάκτορο στὸ ὁποῖο βρέθηκαν οἱ πινακίδες χτίστηκε πάνω σ' ἐκεῖνο ποὺ περιεῖχε τὴν κεραμικὴ τοῦ 1375 π.Χ., καὶ συνεπῶς εἶναι μεταγενέστερο. Τὸ πόσο μεταγενέστερο εἶναι πάλι ἄλλο ἐρώτημα [778: Hallager, 90 κ.ἑ.· 715: Hiller, 156 κ.ἑ.]. Οἱ ἱστορικὲς συνέπειες εἶναι οἱ ἑξῆς [πάνω στὸ θέμα, μὲ ἀντίθετες μεταξύ τους ἀπόψεις, 715: Hiller, καὶ 795: Niemeier]: δεδομένου ὅτι ἡ γλώσσα τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἀποτελεῖ μιὰ πρώιμη μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς (πρβ. σ. 141 κ.ἑ.) καὶ συναντᾶται παντοῦ στὴν κυρίως Ἑλλάδα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτιστικοῦ χώρου, ἡ ἀνακάλυψη τέτοιων πινακίδων στὴν Κνωσὸ σημαίνει ὅτι ὑπῆρξε ἐκεῖ μιὰ ἀνάλογη, δηλαδὴ μυκηναϊκὴ κυριαρχία, ποὺ μὲ κάποιον τρόπο ἑδραιώθηκε μετὰ τὴν παραπάνω καταστροφή, 50 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης. Ἐπειδὴ πινακίδες Γραμμικῆς Β βρέθηκαν κυρίως στὴν Κνωσό, συνάγεται ὅτι ἡ Κνωσὸς ἀποτελοῦσε τότε τὸ κέντρο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Ἂν πράγματι ἡ καταστροφὴ συνέβη γύρω στὸ 1375, τότε ἡ μυκηναϊκὴ κυριαρχία θὰ εἶχε σχετικὰ μικρὴ διάρκεια, καὶ κατὰ τὸ ὑπόλοιπο διάστημα, ὁπότε στὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα ἀνθοῦσε ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμός, στὴν Κρήτη θὰ ἐπικρατοῦσε ἐπὶ 175 χρόνια ἕνα εἶδος λυκόφωτος, ἐνῶ οἱ χρῆστες τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς «ἀνακατάληψης» θὰ ἦταν ἀνοργάνωτοι ἄποικοι («squatters»). Ἂν πάλι ἡ καταστροφὴ συνέβη γύρω στὸ 1200, τότε ἡ ἐξέλιξη θὰ εἶχε προχωρήσει στὴν Κρήτη ἀκριβῶς παράλληλα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς κυρίως Ἑλλάδας, καὶ ἡ Κνωσὸς θὰ εἶχε διατελέσει σὲ ὅλο ἐκεῖνο τὸ διάστημα ἕδρα Μυκηναίων δυναστῶν σὲ πλήρη λειτουργία. Μὲ τὶς νεότερες ἔρευνες [βλ. καὶ 685: Åström/Palmer/Pomerance] κλίνει ἡ ζυγαριὰ πρὸς αὐτὴ τὴν τελευταία ἑρμηνεία [ἤδη στὸ 871: Heubeck, 28-30].

β) Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα

Ἀπαρχὲς

Γένεση Ὅτι οἱ ἑλληνόφωνοι φορεῖς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ὑπῆρξαν μετανάστες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο γίνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀποδεκτὸ [γιὰ τὴν ἀντίθετη ἄποψη, 775: Hooker, 15 κ.ἑ.]· τὸ ἐρώτημα εἶναι πότε καὶ πῶς

ἔγινε αὐτό. Μία ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ μετανάστευση συνέβη στὴν ἀρχὴ τῆς Μυκηναϊκῆς Ἐποχῆς (ἢ Ὑστεροελλαδικῆς), ποὺ χαρακτηρίζεται ἀρχαιολογικὰ ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους τῶν Μυκηνῶν καὶ μιὰ κεραμικὴ ποὺ μιμεῖται τὴν κρητικὴ [γιὰ τὴν Ἀττική, 840: Hagel/Lauter], καὶ ὅτι οἱ νεήλυδες ἦταν οἱ φορεῖς τῶν νέων ἐξελίξεων. Ὡστόσο παρόμοιες μεταναστεύσεις θὰ ἔπρεπε, ἂν κρίνουμε ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα παραδείγματα, νὰ εἶχαν προκαλέσει, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀλλαγὲς ποὺ ἀναφέρθηκαν, καὶ ἄλλες πολιτιστικὲς τομὲς καὶ καταστροφές, ἀρχαιολογικὰ ἴχνη τῶν ὁποίων ὅμως δὲν ἔχουν ἀνακαλυφθεῖ [761: Buck, 207-209· 674: Schachermeyr, 243· 775: Hooker, 16]. Ἐδῶ θὰ μποροῦσε νὰ βοηθήσει, ὡς δεύτερη δυνατότητα, μόνον ἡ ὑπόθεση μιᾶς σταδιακῆς ἐξέλιξης ποὺ θὰ εἶχε ὁδηγήσει σιγὰ σιγὰ στὸ συνολικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ περιγράφτηκε (ἂν ταυτόχρονα ὑποθέσουμε καὶ τὴν παρουσία Μινωιτῶν τεχνιτῶν) [Buck, *ὅ.π.*· 775: ὁ Hooker (55) σκέφτεται τὴν ἐπίδραση ἑνὸς ἐκτεταμένου «ἐμπορίου», ἰδέα ἀπέναντι στὴν ὁποία διατηρῶ γενικὰ ἐπιφυλάξεις (βλ. σ. 119 κ.ἑ.). Στὸ θέμα αὐτό, 777: Dickinson]. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, τὰ ἑλληνόφωνα τμήματα τοῦ πληθυσμοῦ θὰ βρίσκονταν ἤδη στὴ χώρα καὶ ἡ μετανάστευσή τους πρέπει νὰ ἔγινε σὲ μιὰ χρονικὴ στιγμὴ γιὰ τὴν ὁποία μαρτυροῦνται καταστροφές. Αὐτὸ συμβαίνει κατὰ τὶς περιόδους Πρωτοελλαδικὴ II καὶ κυρίως III (δηλαδὴ στὸ τέλος τῆς 3ης χιλιετίας], ποὺ παρουσιάζουν μεγάλο ἀριθμὸ καταστροφῶν στοὺς οἰκισμοὺς τῆς πρώιμης Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ὥστε θὰ μποροῦσε σ' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ σημεῖο νὰ τοποθετηθεῖ ἡ «ἔλευση τῶν Ἑλλήνων» [674: Schachermeyr, 1, 191, 241 κ.ἑ.· ἔντονα ἐπιφυλακτικός, 866: Hampl· πολὺ μεταγενέστερο χρονικὸ σημεῖο, 847: Drews (γύρω στὸ 1600)· παραδοσιακὴ ἄποψη, 850: Diamant, ὅπως καὶ 826: Hiller].

Πέρα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἁπλὸ ἀποτέλεσμα, ὑπάρχει μιὰ πληθώρα ἀναπάντητων ἐρωτημάτων ὅσον ἀφορᾶ τὶς λεπτομέρειες. Τὸ πιὸ ἀθῶο εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ «Ἕλληνες». Φυσικά, οἱ νεοφερμένοι τῆς ΠΕ II/III δὲν ἦταν Ἕλληνες μὲ τὴ νεότερη ἔννοια, παρὰ μόνο ἄνθρωποι ποὺ —ἐλλείψει ἄλλων ὑποψηφίων γι' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη— ἔφεραν μαζί τους, ἔστω ἐν μέρει, μιὰ γλώσσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀναπτύχθηκε ἡ μετέπειτα μυκηναϊκὴ ἑλληνική. Αὐτὴ ἀπέχει μὲ τὴ σειρά της μισὸν αἰώνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ τοῦ Ὁμήρου. Σὲ ποιὸ στάδιο βρισκόταν ἡ ἑλληνικὴ τῆς ΠΕ III καὶ ποιοὶ τὴ μιλοῦσαν εἶναι —καὶ πιθανὸν θὰ παραμείνει— τελείως ἄγνωστο. Μὲ κάποια βεβαιότητα μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὁρισμένα ἀρνητικὰ συμπεράσματα: δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἑνιαία γλώσσα ποὺ μιλιόταν ἀπὸ ὅλους, κι αὐτὸ γιατὶ ἡ διαδικασία καταστροφῆς καὶ ἐγκατάστασης ὑπῆρξε πολύπλοκη καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ὁμοιόμορφη (βλ. καὶ σ. 148 γιὰ τὴν «Κάθοδο τῶν Δωριέων»). Ἁπλώθηκε σὲ τόσο μακρὸ χρονικὸ διάστημα, καὶ ἐμφανίζεται μὲ τόσο διαφορετικοὺς τρόπους στὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, ὥστε νὰ «μὴν

μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ σὲ ἕναν κοινὸ παρονομαστὴ» [674: Schachermeyr, 192]. Αὐτὸ φαίνεται καθαρὰ στὴν κεραμική, κυρίως στὴν γκρίζα ποὺ ὀνομάζεται μινυακή. Μέχρι πρότινος θεωροῦνταν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἐκείνη ποὺ ἔφεραν μαζί τους οἱ νεοφερμένοι [761: Buck, 209], ἐνῶ ἔχει πλέον διαπιστωθεῖ ὅτι στὴν Εὔβοια καὶ τὴν 'Αργολίδα προϋπῆρξε τῆς καταστροφῆς [775: Hooker, 25 κ.ἑ.], ἑπομένως δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἁπλὴ ταύτιση τῆς κεραμικῆς αὐτῆς μὲ τὶς καταστροφὲς καὶ τὴ μετανάστευση· οὔτε εἶναι πάντα σίγουρο ὅτι οἱ καταστροφὲς προέρχονταν ἀπὸ ἀνθρώπους ποὺ ὕστερα ἐγκαθίσταν-

Προέλευση τῶν μεταναστῶν

το στὸν ἴδιο χῶρο (πρβ. σ. 148 κ.ἑ.). Τέλος ἐπιδιώκεται συχνὰ μιὰ θετικὴ ταύτιση τῶν νεοφερμένων μὲ βάση τὴ γεωγραφικὴ καὶ ἐθνικὴ/γλωσσικὴ καταγωγή τους, θέμα ποὺ δὲν θὰ συζητηθεῖ ἐδῶ. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν 'Ινδοευρωπαίων: ὅσον ἀφορᾶ τὴ μετανάστευσή τους στὴν 'Ελλάδα, πιστεύεται σήμερα ὅτι πρόκειται γιὰ φυλὲς ποὺ ζοῦσαν ἀρχικὰ στὴ νότια Ρωσία καὶ προσδιορίζονται μὲ τὸ ὄνομα Κουργκὰν[20] ἀπὸ τοὺς τύμβους τους [782: Holmberg]. Πρέπει μᾶλλον νὰ συμφωνήσει κανεὶς μὲ τὸν Schachermeyr, ὁ ὁποῖος, λαμβάνοντας ὑπόψη παλαιότερες μόδες, προειδοποιεῖ σχετικὰ μὲ τὸν «κίνδυνο Κουργκανομανίας» [674, 190]. 'Εδῶ ἂς ἀρκεστοῦμε νὰ τοποθετήσουμε τὴ μετανάστευση πρὸς τὴν 'Ελλάδα, μὲ τὴν ὁποία ἐγκαινιάστηκε ἡ Μεσοελλαδικὴ περίοδος, χωρὶς περαιτέρω διευκρινίσεις, στὸ πλαίσιο τοῦ πρώτου μεγάλου μεταναστευτικοῦ κύματος τῶν 'Ινδοευρωπαίων, ἐκείνου ποὺ ἔφερε λ.χ. τοὺς 'Ινδοὺς τῶν βεδῶν στὴν 'Ινδία, ἐνῶ στὴ Μέση 'Ανατολὴ κατέληξε στὸ σχηματισμὸ τοῦ κράτους τῶν Χετταίων καὶ στὴν ἐμφάνιση τῶν Χουρριτῶν [καὶ πάλι 808: Drews].

'Ανασκαφὲς

Σλήμαν

Τὸ ὅτι γνωρίζουμε τὴν ὕπαρξη τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τὸ ὀφείλουμε στὴ σχεδὸν τρομακτικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ Μεκλεμβουργιανοῦ 'Ερρίκου Σλήμαν, ὁ ὁποῖος τὸν προηγούμενο αἰώνα, μετὰ ἀπὸ μιὰ ἐπιτυχὴ καριέρα ὡς ἔμπορος, πῆρε τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κατὰ γράμμα καὶ ἄρχισε ἁπλῶς νὰ ἀνασκάπτει, κυρίως στὴν Τροία καὶ τὶς Μυκῆνες —καὶ βρῆκε [755-757: Schliemann· αὐτοβιογραφία του: 758]. Ἤδη ὅσο ζοῦσε προκαλοῦσε δυσπιστία, ἂν ὄχι καὶ θυμὸ —μεταξὺ ἄλλων καὶ λόγω τῆς ὑπερβολικῆς του αὐτοπεποίθησης— ἀλλὰ εἶναι ἁπλῶς ἔνδειξη τῆς σημασίας του ὅτι ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του φτάνει, καὶ μάλιστα μὲ ἰδιαίτερη σφοδρότητα, ὡς τὶς μέρες μας. 'Ενῶ μερικοὶ τὸν βλέπουν ὡς μυθομανὴ μέχρι ψυχοπαθείας [834: Calder/Traill, μὲ βιβλιογραφία], ἄλλοι παίρνουν μὲ πάθος τὸ μέρος του [τελευταῖα 835 καὶ 846: Bloedow] καὶ ἀποτιμοῦν νηφάλια τὴν προσφορά του [837: Κορρές]. Πραγματικά, ὁ Σλήμαν δὲν φαίνεται νὰ πολυνοιαζό-

[20] [*Κουργκὰν* στὰ ρωσικὰ σημαίνει *τύμβος*.]

ταν γιὰ τὴν ἀκρίβεια τῶν διατυπώσεών του σχετικὰ μὲ τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ εὑρήματά του. Μερικὲς ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις εὑρημάτων καὶ μερικὰ εὑρήματά του πρέπει νὰ ὑποστοῦν διεξοδικὸ ἔλεγχο, πράγμα ποὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι ἀναγκαῖο μόνο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση (πρβ. παραπάνω σ. 137 κ.ἑ. γιὰ τὶς πινακίδες Γραμμικῆς Β τῆς Κνωσοῦ). Ἐντούτοις, ἀποτελεῖ ὑπερβολὴ νὰ θέλει κανεὶς νὰ ὑπαγάγει τὶς ἰδιομορφίες τοῦ χαρακτήρα τοῦ Σλῆμαν σὲ ὁρισμοὺς τῶν ψυχιατρικῶν ἐγχειριδίων καὶ νὰ κλείσει ἔτσι τὸ θέμα. Σίγουρα δὲν ἦταν ἱπποτικὴ φύση, παρὰ ἕνας πληθωρικὸς καὶ καθόλου λεπτὸς χαρακτήρας, στὸν ὁποῖο ἡ ἐπιστήμη χρωστᾶ πολλά. Ἐμεῖς οἱ ἐπίγονοι πρέπει ἀσφαλῶς νὰ ἐλέγχουμε τὰ πορίσματά του μὲ τὸ μικροσκόπιο, καὶ αὐτὸ καὶ κάνουμε· ἀλλὰ καλύτερα νὰ τὸ κάνουμε μὲ ψυχραιμία.

Ἡ ἐπισκόπηση τῶν σημερινῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων διευκολύνεται ἰδιαίτερα ἀπὸ ὁρισμένες νεότερες δημοσιεύσεις: τὰ ἀποτελέσματα τῶν τελευταίων ἐρευνῶν τὰ δίνει ὁ Kilian [849]. Μιὰ σύντομη περίληψη ἀποτελεῖ ὁ Taylour [797]. Ἡ βιβλιογραφία ὡς τὸ 1980 στὸν Hooker [793]. Ἕνα ἀφειδῶς εἰκονογραφημένο ἐγχειρίδιο εἶναι τῶν Μαρινάτου/Hirmer [672]. Μιὰ γεωγραφικὰ δομημένη, πολὺ λεπτομερὴς σύνθεση ὅλων τῶν ἀνασκαφῶν καὶ εὑρημάτων εἶναι τοῦ Hope Simpson [792]. Τὶς ἀκροπόλεις τῆς κυρίως Ἑλλάδας τὶς παρουσιάζει ἐκτενῶς ὁ Ἰακωβίδης [801]. Γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις στὸ Αἰγαῖο, μαζὶ μὲ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ ἂν ἐπρόκειτο γιὰ οἰκισμοὺς ἢ γιὰ ἐμπορικοὺς σταθμούς, 676, 851 καὶ 681: Mee· 677: Barber· 819: Dietz· 829: Vanschoonwinkel· 841: Courtois· γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς θέσεις καὶ τοὺς ἐμπορικοὺς σταθμοὺς στὴ Δύση, 678: Holloway· 807, 809:Vagnetti. *Ἐπισκοπήσεις*

Ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β

Σχεδὸν ὅλες οἱ πληροφορίες καὶ τὰ συμπεράσματά μας σχετικὰ μὲ τὸ κράτος καὶ τὴν κοινωνία τοῦ μυκηναϊκοῦ ἑλληνισμοῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β τῶν πήλινων πινακίδων [εἰσαγωγὴ 790: Hooker], ἐνῶ ἡ ἀξία τοῦ Ὁμήρου ὡς ἱστορικῆς πηγῆς θὰ συζητηθεῖ παρακάτω (σ. 146 κ.ἑ.). Γι' αὐτὸ πρέπει καταρχὰς νὰ γίνει μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὴν ἀποκρυπτογράφηση: τὴν ἔκανε ὁ Μάικλ Βέντρις, ὁ ὁποῖος ἀρχικὰ δὲν πίστευε ὅτι ἡ γλώσσα ποὺ ἦταν γραμμένη στὴ Γραμμικὴ Β θὰ εἶχε σχέση μὲ ἑλληνικά. Πίστευε ὅτι πρόκειται γιὰ ἐτρουσκικὰ [767: Chadwick, 50· 773: Schachermeyr, 7, σημ. 8]. Μόνο κατὰ τὴν ἀνάλυση τῶν καταγραφῶν ποὺ εἶχαν ἀναγνωριστεῖ ὡς τοπογραφικὰ ὀνόματα κατέληξε, σχεδὸν ἄθελά του, νὰ δεχτεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ πολὺ ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ [767: Chadwick, 62-64, 66]. Αὐτὴ ἡ παραδοχή, ποὺ ἐκφράστηκε τὸ 1952, ἔχει ἐν τῷ μεταξὺ ἐπιβληθεῖ σχεδὸν παντοῦ ὡς εὔστοχη. Παρ' ὅλα αὐτά, ἔχουν ἐκφραστεῖ ἀντιρρήσεις, μιὰ σύντομη πραγμάτευση τῶν ὁποίων θὰ

Ἀντιρρήσεις χρησιμεύσει καὶ στὸ χαρακτηρισμὸ τῆς γραφῆς. Ἡ Γραμμικὴ Β —πάντα κατὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τοῦ Βέντρις— ἀποτελεῖται ἀπὸ 91 φωνογράμματα (καὶ πάνω ἀπὸ 150 ἰδεογράμματα, δηλαδὴ σύμβολα ποὺ σημαίνουν τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο ποὺ ἀναπαριστοῦν, ἀλλὰ δὲν τὸ ἀποδίδουν φωνητικά). Ἐπειδὴ ἔχει βρεθεῖ ἡ ἀντιστοιχία μὲ φωνήματα μόνο γιὰ τὰ 70 περίπου φωνογράμματα, δηλαδὴ παραμένουν γύρω στὰ 20 ἄγνωστα, συμπεραίνουν ὅτι ἡ ἀποκρυπτογράφηση τῶν 70 πρέπει νὰ εἶναι λανθασμένη, γιατὶ θὰ ἔπρεπε κανονικὰ νὰ ἀντιστοιχοῦν ὅλα, ὅπως σ' ἕνα σταυρόλεξο. Ἡ ἄκαμπτη ἀντίσταση τῶν ἄγνωστων σημείων στὴν προσπάθεια ἀποκρυπτογράφησης ἀποδεικνύει, κατὰ τὴν ἄποψη αὐτή, τὶς λανθασμένες βάσεις τῶν (ὑποτίθεται) ἀποκρυπτογραφημένων (Grumach). Τὸ ἀντεπιχείρημα ποὺ προβάλλεται εἶναι ὅτι τὰ 20 σημεῖα ποὺ λείπουν εἶναι σπάνια καὶ ὄχι βαρύνουσας σημασίας [766: Kerschensteiner, 25]. Τὰ φωνογράμματα, λόγω τοῦ ἀριθμοῦ τους, ποὺ εἶναι πολὺ μεγάλος γιὰ νὰ ἀποκρυπτογραφηθοῦν ὡς μεμονωμένοι ἦχοι καὶ πολὺ μικρὸς γιὰ νὰ θεωρηθοῦν εἰκονιστικὴ γραφή, θεωροῦνται σύμβολα γιὰ συλλαβὲς ποὺ λήγουν πάντα σὲ φωνῆεν. Αὐτὸ δημιουργεῖ μεγάλες δυσκολίες, ἰδιαίτερα στὴ γραφὴ τῆς (πρώιμης) ἑλληνικῆς γλώσσας, γιατὶ οἱ συλλαβὲς εἴτε λήγουν συχνὰ σὲ σύμφωνα, εἴτε παρουσιάζουν συγκέντρωση συμφώνων, ποὺ μποροῦσαν ἔτσι νὰ γραφοῦν μόνο μὲ χρήση φανταστικῶν φωνηέντων (μέσα στὸ ἴδιο τὸ συλλαβόγραμμα). Ἐπειδὴ ἐξάλλου δὲν γινόταν διάκριση ἀνάμεσα στὰ ὑγρὰ (λ καὶ ρ), οὔτε ἀνάμεσα στὰ δασέα, τὰ μέσα καὶ τὰ ψιλὰ (φ, β, π), ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι στὴ βάση τῆς Γραμμικῆς Β δὲν μπορεῖ νὰ βρίσκεται μιὰ γλώσσα γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ὁποίας ἡ γραφὴ αὐτὴ θὰ ἦταν τόσο ἀπρόσφορη. Κατ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἐξάλλου, τὰ συλλαβογράμματα, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες γραφῆς ποὺ ἀναφέρθηκαν, μποροῦσαν νὰ ἔχουν διαφορετικὴ ἀξία κάθε φορά, καὶ συνεπῶς ἡ ἀντίστοιχη ἀνάγνωσή τους εἶναι αὐθαίρετη. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὰ παραπάνω ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ γραφὴ αὐτὴ ἀναπτύχθηκε ἀκριβῶς ἀπὸ προηγούμενες γραφὲς (τὴ Γραμμικὴ Α καὶ τὴν κρητικὴ ἱερογλυφικὴ γραφή), ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ γιὰ μιὰ γλώσσα μὲ ἄλλη δομὴ ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς. Ἀκόμα ὅτι οἱ διαδικασίες καταχώρισης, ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιήθηκε κυρίως ἡ Γραμμικὴ Β, δὲν ἀπαιτοῦσαν ἀκριβὴ φωνητικὴ ἀπόδοση, καὶ ἡ ἀσάφεια τῆς φωνητικῆς ἀξίας ποὺ θεωρητικὰ θὰ ὑπῆρχε, ἦταν στὴν πραγματικότητα πολὺ περιορισμένη [762: Heubeck, 16 κ.ἑ.]. Ἐντυπωσιακὸ ὡς ἀντεπιχείρημα εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἑλληνικὴ χορικὴ λυρικὴ ποίηση ἔχουν ἀναγνωριστεῖ γλωσσικὰ στοιχεῖα ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἑλληνικὴ [830: Trümpy]. Μιὰ διασκεδαστικὴ λεπτομέρεια εἶναι ὅτι, μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς εἰδικοῦ γιὰ δακτυλικὰ ἀποτυπώματα τῆς σουηδικῆς ἀστυνομίας, μπόρεσαν νὰ ταυτιστοῦν ἀκόμα καὶ συγκεκριμένα ἄτομα ἀνάμεσα στοὺς

γραφεῖς τῶν πινακίδων [818: Åström/Sjöquist]. Οἱ γραφεῖς τῆς Πύλου καὶ τὸ σύστημά τους στὸν Palaima [844]. Ὁ ἱστορικός, μᾶλλον χωρὶς νὰ διατρέχει πλέον τὸν κίνδυνο νὰ παρασυρθεῖ ἀπὸ εὐσεβεῖς πόθους, θὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἐπιτυχὴ ἀποκρυπτογράφηση. Τὰ συμπεράσματα ποὺ ἔχουν ὥς τώρα ἐξαχθεῖ δὲν μποροῦν μὲ κανέναν τρόπο, λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τους, νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τυχαίων συνδυασμῶν ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ καταλήξουν καὶ διαφορετικά. Ἂν ὁ Μπλέγκεν, ὁ Ἀμερικανὸς ἀνασκαφέας τῆς Πύλου, εἶχε ρωτήσει ἐπιφυλακτικὰ τὸν Βέντρις: «Is coincidence excluded?» («Ἀποκλείεται ἡ σύμπτωση;») [767: Chadwick, 81], σήμερα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαντήσει μᾶλλον θετικὰ σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση [871: Heubeck, 23-54).

Κοινωνία καὶ κράτος

Μερικὲς περιπτώσεις ἀπὸ τὸν τομέα τοῦ κράτους καὶ τῆς κοινωνίας δείχνουν πόσες δυσκολίες ἔχουμε, παρ' ὅλα αὐτά, νὰ ἀντιμετωπίσουμε: τὸ κυρίως πρόβλημα εἶναι μεθοδολογικῆς φύσης καὶ εἶναι συνάρτηση τῆς ἰδιομορφίας τῶν πηγῶν. Ἡ ἀρχαιολογία καὶ ὁ Ὅμηρος (σχετικὰ στὶς σσ. 146-148) δίνουν μόνο ἀσαφῆ στοιχεῖα. Ἀποφασιστικῆς σημασίας εἶναι οἱ πληροφορίες ποὺ περιέχουν οἱ πινακίδες τῆς Γραμμικῆς Β. Αὐτὲς οἱ πινακίδες δὲν ἀποτελοῦν ἔγγραφα ποὺ ἀποσκοποῦν νὰ μεταδώσουν ἕνα μήνυμα σὲ τρίτους, ὅπως λ.χ. οἱ ἐπιγραφὲς τῆς μετέπειτα ἑλληνικῆς ἱστορίας, παρὰ εἶναι ἁπλῶς οἱ σημειώσεις τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας γιὰ ἐσωτερικὴ ὑπηρεσιακὴ χρήση, διατηρημένες κατὰ τύχη ἀπὸ τὴ φωτιά, συνεπῶς δὲν ἐξηγοῦν τίποτα, ἀντίθετα προϋποθέτουν ὅτι γνωρίζει κανεὶς περὶ τίνος πρόκειται, ὥστε εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἐσωτερικὴ ἑρμηνεία. Πολλὲς λέξεις ποὺ περιέχονται σ' αὐτὰ τὰ κείμενα ἀντιστοιχοῦν σὲ μεταγενέστερες ἑλληνικὲς ἔννοιες, καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι κατὰ πόσο μποροῦμε μέσω τῶν δευτέρων νὰ συμπεράνουμε τὴ σημασία τῶν πρώτων. Τὶς λιγότερες δυσκολίες τὶς παρουσιάζει τὸ ἄτομο ποὺ φέρει τὸν τίτλο wa-na-ka. Διατηρεῖ τὴ μεγαλύτερη ἔγγεια ἰδιοκτησία, te-me-no, σὲ καταλόγους κατέχει τὴν πρώτη θέση καὶ ἔχει, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, ἱερατικὰ καθήκοντα, ὥστε νὰ εἶναι πειστικὴ ἡ ταύτισή του μὲ τὸν βασιλιά, τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξη μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, λόγω τῶν κεντρικῶν ὀχυρῶν καὶ ἀνακτόρων. Ἑπομένως, τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ ἀντιστοιχίσουμε τὴ λέξη wa-na-ka μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη *Ϝάναξ* (*ἄναξ*), ποὺ σημαίνει (ὕψιστος) κύριος, κυρίαρχος, καὶ στὸν Ὅμηρο εἶναι ὁ τίτλος τοῦ Ἀγαμέμνονα· ἂν καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ ἀποκαλοῦνταν καὶ θεοὶ μ' αὐτὸν τὸν τίτλο [827: Hiller/Panagl, 280 κ.ἑ.· 775: Hooker, 184, 206-208]. *wa-na-ka*

Ὁ ra-wa-ke-ta, ποὺ μεταγράφεται *λαϜαγέτας*, παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα. Πρέπει νὰ ἦταν ἡ δεύτερη σημαντικότερη προσωπικότη- *ra-wa-ke-ta*

τα μετὰ τὸν *ἄνακτα*, γιατὶ εἶναι ὁ μόνος ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ λαμβάνει μιὰ —μικρότερη— μοίρα γῆς [764: Wundsam, 50]. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶχε παρόμοιες ἁρμοδιότητες μὲ τοῦ βασιλιᾶ [764: Wundsam, 57], ἀλλὰ εἶναι πολὺ ἀμφιλεγόμενο ἂν εἶχε ξεχωριστὲς στρατιωτικὲς ἁρμοδιότητες ἢ ἀκόμα ἂν ἦταν ὁ ἀντιπρόσωπος μιᾶς ἀριστοκρατίας ποὺ ἀνταγωνιζόταν τὴ βασιλεία [764: Wundsam, 58· ἀντίθετα, 768: Palmer, 173 κ.ἑ.]. Κάπως περισσότερο μπορεῖ νὰ προχωρήσει κανεὶς μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἐτυμολογίας καὶ παραλλήλων ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Ἂν μπορεῖ τὸ ra-wa-ke-ta νὰ μεταγραφεῖ ὡς *λαϝαγέτας*, τότε ὁ τίτλος σημαίνει «ἡγέτης τοῦ λαοῦ» καὶ αὐτὴ ἡ λέξη θὰ δήλωνε, σύμφωνα μὲ τὴν ὁμηρικὴ χρήση, τὴν πολεμικὴ ἀριστοκρατία [762: Heubeck, 65 κ.ἑ.], ἂν βέβαια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ θεμιτὸς ὁ παραλληλισμὸς μὲ τὸν Ὅμηρο (βλ. σ. 147). Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ στὴν περίπτωση ἑνὸς ἀκόμη τίτλου, ὑπάρχει ὁμοφωνία μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἐτυμολο-
e-qe-ta γία του: ὁ e-qe-ta ἑρμηνεύεται ὡς *ἑπέτης*, ὑψηλῆς θέσης ἀκόλουθος, πιθανὸν τοῦ βασιλιᾶ, ἀλλὰ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν οἱ ἁρμοδιότητές του ἦταν στρατιωτικῆς ἢ λατρευτικῆς φύσης ἢ καὶ τὰ δύο [764: Wundsam, 127-129· 768: Palmer, 174 κ.ἑ.· 827: Hiller/Panagl, 285 κ.ἑ.]· ἡ Deger-Jalkotzy [783] δίνει στὸν τίτλο τὴν ἔννοια μιᾶς καθαρὰ στρατιωτικῆς καὶ πολιτικῆς ἀκολουθίας, βασιζόμενη σὲ διεξοδικὲς φιλολογικὲς καὶ κοινωνιολογικὲς μελέτες εἰδικὰ πάνω στὴν ἀκολουθία. Τέλος, παρουσιάζει γενικότερο ἐνδιαφέρον
qa-si-re-u ὁ τίτλος qa-si-re-u. Σύμφωνα μὲ τὰ συμφραζόμενα φέρεται ἀπὸ ἕνα ἄτομο ποὺ ἐπίσημα εἶχε τὴν ἐποπτεία τῶν ἐργαστηρίων μεταλλουργίας καὶ κατεῖχε μὲν κοινωνικὰ ἀνώτερη θέση ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ἁπλοῦ λαοῦ, δὲν ἀνῆκε ὅμως στὴν ἄρχουσα τάξη. Ἀπὸ ἐτυμολογικὴ ἄποψη, φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸ qa-si-re-u προῆλθε ἡ λέξη *βασιλεύς*, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα γιὰ τὸν βασιλιὰ [γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, 764: Wundsam, 115 κ.ἑ.· 827: Hiller/Panagl, 284 κ.ἑ. μὲ περισσότερες θεωρίες καὶ τεκμήρια]. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ τίτλου καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ ἄνακτα, μπόρεσε νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτοὶ οἱ κατώτεροι ἀξιωματοῦχοι, μέσα στὴ σύγχυση τῆς κατάρρευσης καὶ τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων, ἀποτέλεσαν τοὺς διαδόχους τοῦ ἄνακτα σὲ μικρότερη κλίμακα.

da-mo Ἂς γίνει λόγος γιὰ δύο περιληπτικὲς ἔννοιες: ὅτι τὸ da-mo πρέπει νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν *δᾶμο/δῆμο*, τὸν λαό, εἶναι πειστικὸ καὶ δὲν ἀμφισβητεῖται. Ἀλλά, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴ λειτουργία αὐτοῦ ποὺ ὀνομάζεται δῆμος, εἶναι καλύτερα νὰ ἀποφύγει κάθε σύνδεση μὲ τὴν ἔννοια «λαός». Διότι στὴ μυκηναϊκὴ κοινωνία ὁ δῆμος εἶναι καθὼς φαίνεται ἕνας κύκλος ἀτόμων μὲ σαφὴ ὅρια, κλειστὸς ὅσον ἀφορᾶ τὰ πρόσωπα καὶ μὲ καθορισμένη νομικὴ θέση, παρόμοια μὲ τὴ θέση νομικοῦ προσώπου. Εἶχε στὴ δικαιοδοσία του γῆ, ἀκριβῶς ὅπως τὴν εἶχαν καὶ μεμονωμένα ἄτομα, καὶ μποροῦσε, ὅπως καὶ ὁ μεμονωμένος ἰδιώτης, νὰ τὴν πουλήσει· ὑπάρχει

διαφωνία σχετικὰ μὲ πολλὲς λεπτομέρειες [764: Wundsam, 156 κ.ἑ., 159· 768: Palmer, 176 κ.ἑ.· 810: Palmer]. Ἡ ἔννοια τοῦ δήμου, ὅπως τὴ συναντοῦμε ἀργότερα, προῆλθε μόνο ὕστερα ἀπὸ περίπλοκες μεταβολὲς στὴ σημασία τῆς λέξης, ἴσως παρόμοιες μὲ τῆς λέξης βασιλιάς. Ἐπίσης ὑπὸ συζήτηση βρίσκεται ἡ λέξη do-e-ro. Κι ἐδῶ ἡ ἐτυμολογία εἶναι παραπλανητική, ἀφοῦ πρόκειται ἀδιαμφισβήτητα γιὰ τὴ λέξη ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ἀργότερα ἡ λέξη *δοῦλος*. Σ' αὐτὸ προστίθεται κι ἕνα στοιχεῖο τοῦ περιεχομένου: ἕνας do-e-ro παρουσιάζεται πάντα σὲ συνάρτηση μὲ μιὰ γενική, ἡ ὁποία ἂν ἑρμηνευτεῖ ὡς κτητικὴ θὰ σημαίνει ὅτι ἤδη στὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ δουλεία τοῦ τύπου τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Γιὰ δύο λόγους πρέπει ἐδῶ νὰ εἴμαστε προσεκτικοί: ἀφενὸς μὲν ὑπάρχουν πράγματι ἀνώνυμοι do-e-ro, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται μόνο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου στὸ ὁποῖο καταλογίζονται, ἀλλὰ παράλληλα ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ποὺ εἶναι κάτοχοι γῆς, καὶ ἄλλοι ποὺ ὑπάγονται σὲ θεούς, δηλαδὴ ὄχι σὲ πραγματικὰ πρόσωπα [827: Hiller/Panagl, 287 κ.ἑ.· ἕνα ἐνδιαφέρον ἐπιμέρους πρόβλημα (δοῦλοι ἢ ἱκέτες;), *στὸ ἴδιο* 105-116]. Ἂν πάλι μιλήσουμε καλύτερα (ὅπως κάνουμε γιὰ τὴν ἀνελευθερία τῶν ἱστορικῶν χρόνων) γιὰ διάφορα εἴδη σχέσεων ἐξάρτησης, τότε κατατάσσεται πραγματικὰ σ' αὐτὰ τὰ εἴδη μιὰ μορφὴ ἐξάρτησης τόσο ἀπόλυτη ποὺ πρέπει νὰ ὁριστεῖ ὡς καθαρὴ δουλεία. Παράλληλα ὅμως —κι αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸν δεύτερο λόγο ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε— σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ παρουσιάζει γραφειοκρατικὴ οἰκονομικὴ δομὴ ὅπως αὐτὴ τῆς μυκηναϊκῆς, πρέπει ὅσο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφεύγεται ἡ σύνδεση μὲ ἐμπορευματοποιημένη δουλεία καὶ ἄνθηση τοῦ δουλεμπορίου. *do-e-ro*

Ἀκολουθοῦν μερικὲς ἀκόμη ἀναφορὲς σὲ σημαντικὰ θέματα. Γιὰ τὴν πολύπλοκη κοινωνικὴ διαστρωμάτωση, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παρασταθεῖ στὸ σχῆμα ἁπλῆς πυραμίδας καὶ περιλάμβανε διαφορετικὰ εἴδη γαιοκτησίας καὶ διαφορετικὲς ἐπαγγελματικὲς ὁμάδες, μπορεῖ νὰ συμβουλευτεῖ κανεὶς τὰ ἑξῆς: Heubeck [762:74-95], Hiller/Panagl [827:126-192, 213-240]· ἐπίσης ἐν συντομίᾳ μὲ διαγράμματα, Kilian [808]. Ὑπὸ συζήτηση βρίσκεται ἀκόμα τὸ θέμα τῶν πινακίδων μὲ τὴ λέξη o-ka, ὅπου ὑπάρχει διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸ ἂν σ' αὐτὲς ἀντικατοπτρίζεται ἡ λήψη ἀμυντικῶν μέτρων [ὁ Uchitel: 817 βλέπει σ' αὐτὲς ὀργανωτικὰ μέτρα σχετιζόμενα μὲ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία], καὶ ἂν ναί, συζητεῖται ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ἐπείγοντα (ἀπόκρουση καταστροφικῶν ἐπιδρομῶν) ἢ γιὰ μέτρα ρουτίνας [γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, 827: Hiller/Panagl, 117-125· 775: Hooker, 189 κ.ἑ.· 804: Baumbach· 806: Mühlestein· 813: Driessen/MacDonald]. Στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τῶν Ahhijawa ποὺ συναντᾶμε σὲ χεττιτικὰ κείμενα μὲ τοὺς Ἀχαιούς, καὶ τὴν ταύτιση τοῦ wilusa, ποὺ συναντᾶται ἐπίσης σὲ τέτοια κείμενα, μὲ τὸ Ἴλιον (Τροία), δίνεται τελευταίως ὁμόφωνα μᾶλλον θετικὴ *Δομὴ τῆς κοινωνίας* *Πινακίδες μὲ τὴ λέξη o-ka* *Ahhijawa*

ἀπάντηση [802: Güterbock· 798: Mellink· 821: Lehmann, 51-54], ἂν καὶ τὸ θέμα παραμένει «θέμα πίστεως» («a matter of faith») [833: Güterbock, 33] καὶ πιθανὸν δὲν στηρίζει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρξε ἑνιαῖο μυκηναϊκὸ κράτος [ἐπ' αὐτοῦ, 760: Steiner καὶ 770: Muhly], οὔτε κὰν ὅτι ὁ Τρωικὸς Πόλεμος ὑπῆρξε ἱστορικὸ γεγονὸς (βλ. παρακάτω, σ. 147 κ.ἑ.). Γιὰ τὶς σχέσεις Μυκηνῶν καὶ Χετταίων, Schachermeyr [825] καὶ Bryce [853].

Ἡ ἀξία τοῦ Ὁμήρου ὡς πηγῆς

Ὁ Σλήμαν ἔκανε τὶς ἀνακαλύψεις του γιατὶ θεώρησε τὸν Ὅμηρο ἀληθινὸ λέξη πρὸς λέξη. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι πλέον πεπαλαιωμένη, ἀλλὰ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Σλήμαν γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ Ὁμήρου μὲ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου —ποὺ φαίνονταν νὰ ἐπιβεβαιώνονται τόσο χειροπιαστὰ ἀπὸ τὴν ὕπαρξη πόλεων καὶ ἀνακτόρων στὴν Τροία, τὶς Μυκῆνες καὶ τὴν Πύλο— τὶς ὑπερασπίζονταν ἀκόμα μὲ σθένος τὸ 1962 οἱ Wace καὶ Stubbings [759], χωρὶς ὅμως περιέργως νὰ σημειώνουν τὰ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα, ἂν καὶ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχαν ἐκφραστεῖ πολλά, ποὺ ἔχουν ἔκτοτε μᾶλλον ἐπιβάλει τὴν ἀξία τους.

Εἶναι κὰν ἱστορικὴ πηγή;

Τὸ γενικὸ ἐρώτημα δὲν εἶναι μόνο ἂν ἔχουμε στὸν Ὅμηρο μιὰ γραπτὴ πηγὴ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχή, ἀλλὰ ἂν ὁ Ὅμηρος ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πηγὴ γιὰ ὁποιαδήποτε ἐποχὴ [γενικὰ γιὰ τὸν Ὅμηρο, 909: Latacz]. Οἱ ἐναλλακτικὲς δυνατότητες εἶναι οἱ ἑξῆς: τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἴτε ἀποτελοῦν προϊὸν καθαρὰ ποιητικῆς φαντασίας, εἴτε περιέχουν πληροφορίες γιὰ ἱστορικὰ γεγονότα μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια, δηλαδὴ σχετικὰ μὲ τὴν πολιτική, τὴν κοινωνική, τὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ καὶ τὶς ὑλικὲς συνθῆκες. Ἂν δεχτοῦμε τὴ δεύτερη δυνατότητα, ποὺ γίνεται καὶ γενικὰ ἀποδεκτή, προκύπτουν ὡς περαιτέρω πιθανότητες: εἴτε ὅτι ὁ Ὅμηρος παρουσιάζει —μὲ κάποιες ἀποκλίσεις— συνεκτικὴ εἰκόνα μιᾶς ἱστορικῆς κατάστασης, εἴτε ὅτι τὰ ἔπη ἀποτελοῦν ἕνα συνονθύλευμα ἀπὸ διαφορετικὲς ἐποχές. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφασίσουμε ἂν πρόκειται γιὰ τὸν κόσμο τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων ἢ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐποχὴ τοῦ συγγραφέα. Στὴ δεύτερη περίπτωση θὰ μπορούσαμε, πότε ἀπὸ τὴ μιὰ πληροφορία καὶ πότε ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ κερδίσουμε μιὰ ἱστορικὴ μαρτυρία, διατρέχοντας τὸν κίνδυνο νὰ πέσουμε σὲ φαῦλο κύκλο. Ἐκτὸς ἂν ἀποφασίσουμε νὰ παραιτηθοῦμε ὁριστικὰ ἀπὸ τὴ χρήση τοῦ Ὁμήρου ὡς ἀνεξάρτητης ἱστορικῆς πηγῆς. Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθεῖται εἶναι ἡ σύγκριση τῶν μαρτυριῶν ποὺ δίνει ὁ Ὅμηρος μὲ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, λ.χ. σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ μεταλλουργία, τὰ ὅπλα ἢ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, μέθοδος ποὺ φυσικὰ εἶναι καταδικασμένη σὲ ἀποτυχία σὲ τομεῖς τόσο σημαντικοὺς ὅσο ἡ ἐσωτερικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δομὴ καὶ τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο. Κύριος λόγος γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῆς μυκηναϊκῆς ἐ-

ποχῆς ὡς ἱστορικοῦ πλαισίου τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι ἡ κοινωνία ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος, μὲ τὴν ἀγροτικὴ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἁπλότητά της, διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸν πολύπλοκο πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ ὀργανισμὸ τῆς ἀνακτορικῆς οἰκονομίας, ὅπως αὐτὸς προκύπτει ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Γραμμικῆς Β, πέρα ἀκόμα κι ἀπὸ τὸ ζήτημα τῆς ἀποκρυπτογράφησής τους [ἐν συντομία, 873: Finley, 44· διεξοδικότερα, 855: ὁ ἴδιος· 814: Heubeck· πρβ. λ.χ. καὶ τὸ 857: Lesky, 57 («ὅλα πολὺ ἁπλούστερα»)].

Μύθοι

Ἐξάλλου σ' αὐτὸ τὸ θέμα παίζει ρόλο καὶ τὸ βάρος ποὺ ἀποδίδει κανεὶς στὴν παράδοση μέσω τοῦ θρύλου· πιὸ συγκεκριμένα, ἂν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνα βαθμὸ ἀνόθευτη ἡ προφορικὴ παράδοση τῆς μυκηναϊκῆς ἱστορίας διαμέσου τῶν αἰώνων καὶ ὡς τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή. Τέτοια δυνατότητα ἀπορρίφθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Hampl [866]. Περισσότερα καὶ εὐρύτερα ἐπιχειρήματα παρουσίασαν ὁ Ulf [910] καὶ ἡ Patzek [911], ἡ ὁποία —ὅπως καὶ ἄλλοι— πιστεύει ὅτι ὅλες οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ὑλικὸ πολιτισμὸ ποὺ βρίσκουμε στὰ ὁμηρικὰ κείμενα καὶ ἐπιβεβαιώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία προῆλθαν ἀπὸ μυκηναϊκὰ κατάλοιπα ποὺ εἶχαν ἀνακαλύψει οἱ ἄνθρωποι ἤδη σ' ἐκείνη τὴ μεταγενέστερη ἐποχή. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα βρίσκεται κατὰ τὰ ἄλλα σὲ γενικὴ συνάρτηση μὲ τὸ ζήτημα τῆς «προφορικῆς ποίησης» (*oral poetry*), στὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἐδῶ ἀπάντηση [πρβ. τὶς συλλογὲς 868: Kirk καὶ 872: Latacz]. Πάντως ἕνα συγκεκριμένο σημεῖο ὅπου μποροῦμε νὰ στηριχτοῦμε γιὰ νὰ ἀσκήσουμε ἔλεγχο εἶναι ὁ *νηῶν κατάλογος*, ὁ κατάλογος τῶν Ἑλλήνων συμμάχων στὴ ραψωδία Β τῆς *Ἰλιάδας*· τὸ ἐρώτημα εἶναι κατὰ πόσο οἱ γεωγραφικὲς καὶ πολιτικὲς ἀντιλήψεις ποὺ συναντοῦμε ἐδῶ συμφωνοῦν μὲ τὶς γνώσεις ποὺ ἔχουν ἀποκτηθεῖ μέσω τῆς ἀρχαιολογίας καὶ μέσω τῆς ἔρευνας τῆς Γραμμικῆς Β. Ἡ συμφωνία αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ προχωρᾶ πέρα ἀπὸ γενικές, μᾶλλον ἀσαφεῖς ἀναμνήσεις [769: Hiller, 212· Chadwick στὸ 65: Ventris/Chadwick, 415· ἀλλιῶς ὅμως στὸ 799: Hope Simpson].

Προφορική ποίηση

Τρωικός Πόλεμος

Στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὰ προηγούμενα εἶναι τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορικότητα τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου καὶ τὴν ἡγεμονία τῶν Μυκηνῶν στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ὕπαρξη τῆς Τροίας, ὅπως καὶ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας, εἶναι γεγονὸς [πρόσφατα, μ.ἄ., 794: Podzuweit· 832: Mellink], καὶ ὅπως φαίνεται ὑπάρχουν στρώματα καταστροφῆς ἀπὸ πόλεμο (VI καὶ VIIα), ἀλλὰ τὸ ἔπος θέλει τὴν Τροία νὰ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ μιὰ συσπείρωση ἑλληνικῶν δυνάμεων ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ βασιλιᾶ τῶν Μυκηνῶν. Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν αὐτὸ ἀποτελεῖ ἱστορικὴ πραγματικότητα —μόνο μ' αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη μορφὴ ἔχει νόημα νὰ τεθεῖ τέτοιο ἐρώτημα. Ἡ περαιτέρω, καὶ σημαντικότερη, ἱστορικὴ συνέπεια θὰ ἦταν ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ εἴχαμε ἕνα μοναδικὸ στοιχεῖο, ἂν ἐξαιρεθεῖ τὸ ζήτημα τῶν Ahhijawa, γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς, ἔστω καὶ κάπως συγκεχυμένης, πολιτικῆς ἑνο-

ποίησης στὴ μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα. Αὐτὸ πάλι, ἀφοῦ δὲν διαθέτουμε ἄμεσα στοιχεῖα γιὰ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἂν ἡ καταστροφὴ τῆς Τροίας VI ἢ VIIa συμπίπτει μὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη μπορεῖ νὰ γίνει δεκτὴ ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰσχυρῆς μυκηναϊκῆς Ἑλλάδας (ἔστω κι ἂν βρισκόταν ἤδη σὲ δυσκολίες, πρβ. λ.χ. τὸ μύθο τῶν Ἀτρειδῶν). Τὸ θέμα αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ξεκαθαριστεῖ ἐντελῶς [πρβ. καὶ 874: Finley, 170 κ.ἑ.]. Ἡ σημασία τῆς ἴδιας τῆς Τροίας περνᾶ ὅλο καὶ περισσότερο στὸ προσκήνιο μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ M. Korfmann [836 καὶ 845] καὶ συνεπῶς θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν ὑπάρξει «πολλοὶ Τρωικοὶ Πόλεμοι» (J. Latacz)· *ὁ* Τρωικὸς Πόλεμος, μὲ τὴν εἰδικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ βγάλει συγκεκριμένα συμπεράσματα, μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου δὲν ὑπῆρξε [800: Cobet· ὅλα τὰ βασικὰ σημεῖα στὸ συλλογικὸ ἔργο 811: Foxhall/Davies].

2. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ ΚΑΙ ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

α) Παρακμὴ καὶ νέο ξεκίνημα

Σύμφωνα μὲ τὴν παραδοσιακὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν τὴν ἐποχὴ ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, τὰ μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα τὰ κατέστρεψαν, σὲ μιὰ μεγάλη μεταναστευτικὴ κίνηση, ξένοι κατακτητές, ποὺ ὕστερα ἐγκαταστάθηκαν σ' αὐτοὺς τοὺς τόπους καὶ ταυτίζονταν μὲ τὸ ἑλληνικὸ φύλο τῶν Δωριέων. Ἡ παρακμὴ καὶ ἡ νέα κατοίκηση παρουσιάζονται ἐδῶ στὴν ἴδια σκηνή, καὶ ὁλόκληρη ἡ διαδικασία ὀνομάζεται συχνὰ Κάθοδος τῶν Δωριέων. Ὅτι τὰ πράγματα δὲν εἶναι ἔτσι ἀποτελεῖ σήμερα σχεδὸν γενικὰ ἀποδεκτὴ ἄποψη [συνοπτικά, μὲ πολλὲς βιβλιογραφικὲς πληροφορίες καὶ παίρνοντας κριτικὰ θέση, 821: Lehmann· πολύπλευρο τὸ 886: Deger-Jalkotzy. Τὸ πολὺ καλὸ συλλογικὸ ἔργο 897: Musti φωτίζει τὸ πρόβλημα ἀπ' ὅλες τὶς πλευρές]. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ καταστροφές, ἡ ἐγκατάλειψη οἰκισμῶν καὶ οἱ —πολὺ λιγότερες— νέες ἐγκαταστάσεις ἁπλώθηκαν σὲ ἕνα διάστημα ἑνάμιση αἰώνα (περ. 1200 ὥς 1050) καὶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ διάστημα ξεκινοῦσε κάθε τόσο κάτι καινούριο. Σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες ἀνασκαφὲς στὴν Τίρυνθα, τὰ ἐκεῖ ἀνάκτορα γνώρισαν μετὰ τὴν καταστροφὴ τὴ μεγαλύτερή τους ἐπέκταση, τῆς ὁποίας ὁ νέος σχεδιασμὸς φαίνεται ἐφικτὸς μόνο σὲ συνθῆκες σταθερῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης καὶ χωρὶς μεταναστεύσεις [781: Kilian, 470].

Κάθοδος τῶν Δωριέων

Ἀρχαιολογία

Ἂν καὶ στὴν ἐπιχειρηματολογία δὲν διαχωρίζονται πάντα τὰ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, ἐδῶ θὰ γίνει ἡ προσπάθεια νὰ συζητηθοῦν πρῶτα τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα καὶ ὕστερα ἡ σημασία τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνικῆς, δηλαδὴ μυθικῆς παράδοσης. Τὸ κύριο πρόβλημα εἶναι οἱ τρεῖς βασικὲς δυ-

νατότητες σχετικὰ μὲ τὶς καταστροφές: ἡ δυνατότητα νὰ προκλήθηκαν (α) ἀπὸ φυσικὰ γεγονότα, (β) ἀπὸ ἐπιθέσεις προερχόμενες ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ (ἀπὸ ἄλλους λαοὺς ἢ τμήματά τους) ἤ, τέλος, (γ) ἀπὸ ἐπιθέσεις προερχόμενες ἀπὸ τὸ ἐσωτερικό, δηλαδὴ ἀπὸ πολέμους ἀνάμεσα στὰ μυκηναϊκὰ κράτη καὶ ἐπαναστάτες. Γιὰ τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴ Μεσσηνία θεωροῦνται πλέον οἱ σεισμοὶ ὡς βέβαια αἴτια [790: Kilian· 794: Podzuweit, 68 κ.έ.]. Οἱ Chadwick [860] καὶ Hooker [775, 168-180] ὑποστηρίζουν ὅτι αἰτία ἦταν ἐσωτερικὲς διαμάχες. Ὁ Hooker θεωρεῖ τὴν ταύτιση διαφόρων ὑποψηφίων μὲ τοὺς εἰσβολεῖς ὡς ἀναπόδεικτη (κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τοὺς «λαοὺς τῆς θαλάσσης», ποὺ συνέχισαν τὶς μεταναστεύσεις τους στὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, καὶ Δωριεῖς ποὺ ἦρθαν ἀπὸ ἔξω) καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα μποροῦν νὰ συσχετιστοῦν καλὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ μυθικὴ παράδοση ποὺ μιλᾶ γιὰ ἐσωτερικὲς διαμάχες πρὶν καὶ μετὰ τὸν Τρωικὸ Πόλεμο καὶ γιὰ ἐπιστροφὴ τῶν Δωριέων Ἡρακλειδῶν: δὲν ὑπῆρξε ἐκ νέου μετανάστευση Δωριέων, ἀλλὰ τὸ δωρικὸ στοιχεῖο ἦταν ἐκεῖνο ποὺ καταπιεζόταν κατὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχή. Μιὰ ἐκπρόσωπος τῆς ἀντίθετης ἄποψης στηρίζεται σὲ καθαρὰ ἀρχαιολογικὰ ἐπιχειρήματα: ἡ Deger-Jalkotzy [780] βασίζεται στὰ τελευταῖα ἀποτελέσματα τῶν αὐστριακῶν ἀνασκαφῶν στὴν Αἴγειρα, στὴ βόρεια ἀκτὴ τῆς Πελοποννήσου, ὑπάγοντάς τα σὲ μιὰ συνολικὴ εἰκόνα ποὺ περιλαμβάνει καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Ἀδριατικῆς. Διαπιστώνει ὅτι στὴν Αἴγειρα συναντᾶται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μυκηναϊκή, μιὰ κεραμικὴ ἄλλου εἴδους, ποὺ ἐξαιτίας τῆς ποσότητας, τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ σχήματός της πρέπει —ὅπως συμβαίνει καὶ στὶς Μυκῆνες— νὰ ἔχει κατασκευαστεῖ ἐπιτόπου, συνεπῶς νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀνθρώπους διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς Μυκηναίους κατοίκους (63 κ.έ.), ἀνθρώπους ὅμως ποὺ τελικὰ ἦταν πάντα ἀναγκασμένοι νὰ ὑποχωροῦν ἀπέναντι στοὺς Μυκηναίους (8 κ.έ.). Ἀντίθετα ὁ Podzuweit [794, 69 κ.έ.] ἀποδίδει αὐτὴ τὴν κεραμικὴ — τῆς ὁποίας ἡ ἀναλογία στὸ σύνολο τῆς κεραμικῆς εἶναι ἐπιπλέον πολὺ μικρή— σὲ ἐγχώρια παραγωγὴ καὶ ὄχι σὲ ἀνθρώπους ποὺ ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα· ἀπάντηση: [888] Deger-Jalkotzy.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ὅτι πρέπει μᾶλλον νὰ ἐξακολουθήσουμε νὰ ἀποδίδουμε ἀποφασιστικὸ ρόλο στοὺς «λαοὺς τῆς θαλάσσης» κατὰ τὴν κατάρρευση τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ (παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἀττικὴ δὲν παρατηρεῖται καθόλου χρήση βίας) [ὅπως ὑποστηρίζει καὶ ὁ Lehmann στὸ 821]. Πολλὰ ἐπιμέρους φαινόμενα τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς ἐξηγοῦνται βέβαια ἀπὸ ἐσωτερικὲς ἐξελίξεις [συζητοῦνται μὲ τὴ σειρὰ στὸ 775: Hooker, 142-148]· ἐξαιτίας ὅμως τῶν ἀντικειμένων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ (λ.χ. *στὸ ἴδιο*, 146), τὰ ὁποῖα ὁμόφωνα χαρακτηρίζονται ὡς εἰσαγμένα ἀπὸ ἔξω, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς γενικότερης ἀναταραχῆς στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Ἐγγὺς καὶ Μέση Ἀνατολή, πρέπει νὰ λαμβά-

νονται ὑπόψη καὶ εἰσροὲς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ —σαφῶς ὡς μέρος μιᾶς μακρᾶς καὶ σύνθετης ἐξέλιξης, στὴν ὁποία πιθανὸν ἔπαιξαν τὸ ρόλο τους καὶ σεισμοὶ ἢ ἐσωτερικὲς ἀναταραχές. Τὰ ἰδιαίτερα στάδια τῆς δράσης, τῆς ἀντίδρασης καὶ τῶν νέων στοιχείων στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δὲν μποροῦν ἀκόμα νὰ ξεκαθαριστοῦν ἐντελῶς, ἀλλὰ μποροῦν ἀσφαλῶς ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ σκοπιὰ νὰ εἰδωθοῦν ξεχωριστά. Ἐπίσης παραμένει ἡ πειστικότερη ἐκδοχὴ ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ ἀργότερα ὀνομάζονται Δωριεῖς ὑπῆρξαν μετανάστες στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ὄχι μιὰ ὁμάδα πληθυσμοῦ ποὺ βρισκόταν ἤδη καιρὸ ἐγκατεστημένη σ' αὐτόν· τὸ σημαντικότερο ἐπιχείρημα ὑπὲρ αὐτῆς τῆς ἄποψης εἶναι ἡ γλωσσικὴ συγγένεια μὲ τὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα [E. Risch, *Kleine Schriften*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1981, 279-281· 878: Van Soesbergen· 593: Cartledge, 75-101. Ἡ ἀντίθεση μεταξὺ Chadwick καὶ Risch στὸν Musti: 897, 3-35]. Τὴν καθαρὰ ἀρχαιολογικὴ ἐπιχειρηματολογία τὴν προτιμῶ, ἐκτὸς τῶν ἄλλων γιατὶ δὲν θεωρῶ ὅτι οἱ μύθοι —πέρα ἀπὸ τὸν Ὅμηρο (γι' αὐτὸν ἀμέσως παρακάτω)— ἔχουν ἀξία ὡς ἀνεξάρτητες πηγὲς [παραδόξως ὅμως λαμβάνονται τοῖς μετρητοῖς στὰ ἄρθρα τοῦ Stubbings: 771, *Cambridge Ancient History*]. Ὡς παράδειγμα καὶ ἐπιβεβαίωση γνώσεων ποὺ ἔχουν ἀποκτηθεῖ μὲ ἄλλα μέσα, ἢ ὡς ὑποθέσεις ποὺ μένει νὰ ἐλεγχθοῦν μέσω τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς γλωσσολογίας [ἔξοχη ἐπισκόπηση, 765: Buck], πιθανὸν νὰ ἔχουν τὴν ἀξία τους. Τὸ ζήτημα παραμένει ἀμφιλεγόμενο· ὁ Edwards [784] ὑποστηρίζει τὴν ἀνεξάρτητη χρήση τῶν μύθων, ἐνῶ ὁ Prinz [961] τοὺς θεωρεῖ μεταγενέστερα κατασκευάσματα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν οὔτε ὡς ἐπιβεβαιώσεις, ἄποψη μὲ τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ συμφωνήσουμε.

Μύθοι

Κυρίως ἀρχαιολογικὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ διείσδυση τῶν Ἑλλήνων στὴ μικρασιατικὴ ἀκτή, τὴν ὁποία ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ φανταστοῦμε ὡς μεγάλη μετανάστευση καὶ τὴν ὁποία ὀνομάζουμε Ἰωνικὴ Μετανάστευση,[21] ἂν καὶ δὲν ἀφορᾶ μόνο τὴν Ἰωνία, τὸ κεντρικὸ δηλαδὴ τμῆμα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας [96: Finley· 861: Snodgrass, 296-359· τὰ γλωσσικὰ συμπεράσματα στὸ 251: Schmitt].

β) Σκοτεινοὶ Αἰῶνες

Ἡ ἀξία τοῦ Ὁμήρου ὡς πηγῆς

Ἂν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὸν Ὅμηρο ὡς πηγὴ γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ (βλ. παραπάνω, σ. 146 κ.ἑ.), τίθεται τὸ ἐρώτημα μήπως αὐτὴ ἡ ποίη-

[21] [Ὁ γερμανικὸς ὅρος εἶναι «Ionische Wanderung». Παλαιότερα (καὶ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία) συνηθιζόταν ὁ ὅρος «πρῶτος ἑλληνικὸς ἀποικισμός», ὁ ὁποῖος ὅμως παραγνωρίζει τὶς βασικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ μεταναστευτικὸ ρεῦμα καὶ τὰ δεδομένα τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (βλ. παρακάτω).]

ση ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ στὸν 8ο αἰώνα, δεδομένου ὅτι πρόκειται γιὰ συνυφασμένη μὲ τὴν παράδοση (καὶ συνυφαίνουσα παραδόσεις) *oral poetry*, «προφορικὴ ποίηση», ἀντανακλᾶ συνθῆκες ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς σύνθεσης αὐτῶν τῶν ἐπῶν (πολὺ σημαντική, καὶ σὲ καμία περίπτωση ἐπαρκῶς συζητημένη, εἶναι ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐρευνητικὴ κατεύθυνση πού, μὲ βάση στοιχεῖα ἱστορίας τῆς τέχνης, χρονολογεῖ τὴν τελικὴ μορφὴ τῶν ἐπῶν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ [πρόσφατα 225: Schefold]. Ἂν καὶ ὑπάρχουν στὰ ποιήματα αὐτὰ πολλὲς ἀντανακλάσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς τελικῆς τους διαμόρφωσης [854: Strasburger], λείπουν ἀποφασιστικῆς σημασίας πράγματα (καὶ μάλιστα —πολὺ σημαντικὸ— δὲν ἐμφανίζονται οὔτε ὑπὸ μορφὴ παρεκβάσεων): «δὲν ὑπάρχει Ἰωνία, οὔτε Δωριεῖς, δὲν ὑπάρχει γραφή, σιδερένια ὅπλα, ἱππικὸ στὶς σκηνὲς μάχης, ἀποικισμός, δὲν ὑπάρχουν Ἕλληνες ἔμποροι, δὲν ὑπάρχουν κοινότητες χωρὶς βασιλεῖς» [873: Finley, 47 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης]. Συνεπῶς, ἂν ἀγνοήσουμε τὸ ἐπιχείρημα τῆς ποιητικῆς ἐπιλογῆς, κι ἂν ἀναζητᾶμε μιὰ κάπως ἑνιαία εἰκόνα, πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ ὁ 8ος αἰώνας (τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει ὁ Dickinson [904] καὶ συμπεραίνει καὶ ὁ Andreev [908]). Ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ σκοπιὰ ὅμως, ἀμφισβητεῖται ὅτι μπορεῖ νὰ σχηματιστεῖ ἑνιαία εἰκόνα, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἑνιαῖα δὲν εἶναι ὄχι μόνο ἡ ἴδια ἡ διήγηση τοῦ Ὁμήρου ἀλλὰ οὔτε καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα, μὲ τὰ ὁποῖα γίνονται συγκρίσεις γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε κριτήρια ἐλέγχου τῆς ποίησης [ὅπλα, ταφές, 865: Snodgrass]. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στὴν πιὸ εὔκολη θέση βρίσκεται πάντα ἡ φιλολογία, γιὰ τὴν ὁποία τὸ οὐσιαστικότερο μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ «ποιητικὴ φαντασία», ὥστε νὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ [864: Heubeck, 176 κ.ἑ.].

Οἱ Σκοτεινοὶ Αἰῶνες ἀποκλείονται

Παρ' ὅλα αὐτά, φαίνεται θεμιτὸ νὰ βγάζουμε συμπεράσματα γιὰ τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνθῆκες κατὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες χρησιμοποιώντας τὶς πληροφορίες τοῦ Ὁμήρου, ἀκόμα κι ἂν τὸ κάνουμε αὐτὸ θεωρώντας τὸν ὁμηρικὸ ἕναν ἰδιαίτερο κόσμο. Ὁ Finley [873] εἶχε παρουσιάσει μιὰ ἑνιαία εἰκόνα, ποὺ σὲ πολλὲς μελέτες ὑφίσταται περαιτέρω ἐπεξεργασία, σὲ ἄλλες πάλι δέχεται ἐπιθέσεις. Ἂς ἀναφερθοῦν τὸ ἀντίστοιχο κεφάλαιο στὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Gschnitzer [94, 27-47], οἱ μελέτες τοῦ Ρώσου ἀρχαιοϊστορικοῦ J. V. Andreev [867, 875, 876, 893, 908], ὅπως καὶ μιὰ σειρὰ μικρότερων μελετῶν [895: Geddes· 898: Haverson· 901: Donlan· 905: Rihll]. Ὁ Ulf [910] πρόσφερε μιὰ συνολικὴ παρουσίαση καὶ ἀνάλυση ποὺ ἀρνεῖται κάθε σύνδεση μὲ τὶς Μυκῆνες καὶ ἀποδίδει μεγάλη σημασία στὰ ἀποτελέσματα τῆς αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ γύρω στὰ τέλη τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων, ὅπως καὶ στὰ ἀνατολικὰ πρότυπα (βλ. καὶ σ. 159). Ἡ Wickert-Micknat [433 καὶ 436] παρουσιάζει διεξοδικὰ τὴ θέση τῆς γυναίκας, ἀλλὰ στὴν ἄποψή της περὶ τῶν δύο ἰσότιμων περιοχῶν ἀνδρικῆς καὶ

Τὸ ζήτημα τῆς ἑνότητας

Ἡ γυναίκα

γυναικείας δραστηριότητας πρέπει νὰ ἀντιτείνουμε ὅτι στὸν Ὅμηρο οἱ γυναῖκες διώχνονται ἀπὸ τὴν ἀνδρικὴ περιοχὴ πίσω στὴ δική τους, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὸ ἀντίθετο. Οἱ ἔρευνες αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἑρμηνεύουν μόνο χρησιμοποιώντας τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπῶν, ἀλλὰ κάνουν συγκρίσεις καὶ μὲ τὶς λιγοστές, ἐν μέρει σχεδὸν σύγχρονες, φιλολογικὲς πληροφορίες ποὺ ἔχουμε, καὶ ἀντλοῦν συμπεράσματα ἀπὸ μία ἐποχὴ γιὰ παλαιότερες· ἔτσι μελετήθηκε ἡ πολεμικὴ τεχνικὴ ποὺ παρουσιάζεται στὴν *Ἰλιάδα* [869: Latacz· 903: Van Wees], καὶ γιὰ τὴ βασιλεία τῶν Σκοτεινῶν Αἰώνων ἔχει βγεῖ ὁμόφωνα τὸ συμπέρασμα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ μᾶλλον ἀνίσχυρη βασιλεία μικρῆς κλίμακας ἢ καὶ ἁπλῶς γιὰ τὴν ὀνομασία ὁρισμένων εὐγενῶν ποὺ παρουσιάζονταν ὡς ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας [884: Dreher· 885: Drews· 984: Carlier· καὶ γιὰ τὰ δύο, 1001: Musti].

Ἀνασκαφὲς

Οἱ ἐκτεταμένες νέες ἀνασκαφές, ποὺ συμβάλλουν τόσο στὴ συμπλήρωση τῆς εἰκόνας ποὺ ἔχουμε γιὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, ἀφοροῦν καὶ τὴ μετάβαση στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ ἐποχή, καὶ παρουσιάζονται παράλληλα μὲ αὐτὴν στὶς σχετικὲς δημοσιεύσεις, ὥστε νὰ πρέπει νὰ ἐπιστρέψουμε παρακάτω σ' αὐτὸ τὸ θέμα. Περιληπτικὲς παρουσιάσεις, ποὺ ἐκθέτουν παράλληλα τὸν σχετικὸ προβληματισμό, εἶναι τὰ 870: Coldstream, 889: Snodgrass καὶ 891: Coldstream· τὴν ἀνάλυση γιὰ τὴ Μῆλο ἐπιχειροῦν οἱ Renfrew καὶ Wagstaff [680]· γιὰ τὸ Ἐμποριὸ ὑπάρχει ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸν Hood [679]· ὁ Morris [906] ἐρευνᾶ νεκροταφεῖα μέχρι καὶ ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς γιὰ τὶς πληροφορίες κοινωνικοῦ περιεχομένου ποὺ μποροῦν νὰ δώσουν —καὶ σ' αὐτὸ τὸ θέμα θὰ ἐπιστρέψουμε· γιὰ τὴν Περατὴ τῆς Ἀττικῆς, στὸν Ἰακωβίδη [843]. Οἱ ἐντυπωσιακὲς ἀνασκαφὲς στὸ Λευκαντὶ παρουσιάζονται καὶ ἑρμηνεύονται ἀπὸ τὸν Popham κ.ἄ., στὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς [877] καὶ ἀκολούθως στὴ μελέτη 882· τὰ νεκροταφεῖα ἀναλύει ὁ Θέμελης [887]· τὸν «Ἥρωα» τοῦ Λευκαντιοῦ ὁ Popham κ.ἄ. [883]· περιληπτικὴ ἀξιολόγηση ἀναλαμβάνει ὁ Blome [892]. Ἀσφαλῶς ὅλα τὰ θέματα βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη. Ἡ μέχρι τοῦδε ἀποδοτικότητα τῶν ἀνασκαφῶν ἐπιτρέπει νὰ περιμένουμε νέες πληροφορίες καὶ νέες γνώσεις, κι ἂν ἔτσι φτάσουμε σὲ κάποιο τελικὸ ἀποτέλεσμα, θὰ πρέπει ἡ εἰκόνα ποὺ ἀποκτήθηκε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ συνδυαστεῖ παραπέρα μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ κοινωνικοϊστορικὰ συμπεράσματα.

3. ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ἡ ἐποχὴ

Ἐξετάζοντας τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν προσοχή μας στραμμένη στὰ ἐπιμέρους προβλήματα, πρέπει νὰ ἔχουμε πάντα κατὰ νοῦ τὸ ἕνα καὶ θεμελιῶδες πρόβλημα: γιατί σχηματίζεται σ' αὐτὰ τὰ τμήματα τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου ποὺ κατοικήθηκαν ἀπὸ Ἕλληνες ἕνας πολιτισμὸς —κυρίως στὴν πολιτική, τὴν ποίηση, τὴν ἀρχιτεκτονική, τὴ φιλοσοφία— τέτοιας ἔντασης, τέτοιας εὐφυΐας θὰ λέγαμε, μὲ μιὰ τέτοια δύναμη ἐπιβολῆς καὶ ἐπιρροῆς, ἕνας πολιτισμὸς ποὺ προκαθόρισε ὁλόκληρη τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη; Ὅπως ὅλα τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν μιὰ αἰτιολογικὴ ἐξήγηση τῆς δημιουργικότητας, μένει κι αὐτὸ —ὄχι μόνο λόγω ἔλλειψης πηγῶν— ἀναπάντητο· διατυπώνεται ὅμως ὡς μεγάλη ἀπορία στὸ προοίμιο τῆς ἀκόλουθης συνοπτικῆς ἐξέτασης τῶν προβλημάτων, ἡ ὁποία ἀποβλέπει, μέσα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ἐρωτήματα, νὰ ἐπιχειρήσει μιὰ προσέγγιση στὸ ὅλο πρόβλημα.

α) Ἡ πόλις

Ὁ ρόλος τῆς πόλεως

Ἡ πραγμάτευση τοῦ ἐρωτήματος ποὺ ἀφορᾶ τὴ δημιουργία τῆς *πόλεως*[22] [κριτικὴ αὐτῆς τῆς ἔννοιας ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἔρευνας στὸν Gawantka στὸ 305], ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀπαιτεῖ ἕναν ἐννοιολογικὸ ὁρισμὸ τῆς τελευταίας, σημαίνει ἔμμεσα ὅτι αὐτὸ ποὺ ὁρίζεται ὡς *πόλις* κατέχει κεντρικὴ θέση στὴν προελληνιστικὴ ἱστορία. Ὅσον ἀφορᾶ εἰδικότερα τὸ τελευταῖο ἐρώτημα, ἡ σημασία ποὺ τῆς ἀποδίδεται ἔχει μετριαστεῖ — σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι ὑποστήριξε ὁ Victor Ehrenberg [271: Gschnitzer· πρβ. καὶ 283: Giovannini, 166· οἱ ἀπόψεις πρὶν ἀπὸ τὸν Giovannini στὸ 277: Schmitthenner]— καθὼς λαμβάνονται πλέον ὑπόψη μορφὲς ὀργάνωσης παράλληλες καὶ μεταγενέστερες τῆς *πόλεως*, ὅπως τὸ φυλετικὸ καὶ τὸ μοναρχικὸ κράτος. Ὅσον ἀφορᾶ τὴν κεντρικὴ σημασία τῆς *πόλεως*, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ μόνο τὸ γεγονὸς τῆς ἐξάπλωσης καὶ ἑδραίωσής της μέσω τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ [π.χ. 340: Austin/Vidal-Naquet, 40 τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης] καὶ ὁ ρόλος της ὡς βασικῆς πολιτικῆς μονάδας ἀκόμα καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἐποχή. Σύμφωνα μὲ αὐτά, μιὰ πλούσια σὲ ὑλικὸ ἱστορία τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασικῆς Ἑλλάδας μπόρεσε τώρα νὰ γραφτεῖ μόνο ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς *πόλεως* [100: Welwei]· καὶ σὲ ἕνα ἔργο ποὺ παρουσιάζει τὴν πόλη στὴν ἀρχαιότητα, τὸ μέρος ποὺ ἀφορᾶ τὴν Ἑλλάδα ἀποτελεῖ κυρίως ἱστορία τῆς *πόλεως* [299: Kolb, 58-120]. Συνολικὴ πραγμάτευση ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς στὸν Σακελλαρίου [1007].

[22] [Βλ. παραπάνω, σ. 33 κ.έ.]

Ὁρισμὸς Ὁ ὁρισμὸς τῆς *πόλεως*, ἂν γίνει μόνο μὲ βάση τὴν ἰδιότητά της ὡς ἀστικοῦ οἰκισμοῦ,[23] εἶναι ἀτελής, καὶ μάλιστα παραπλανητικός, ἂν χρησιμοποιηθεῖ ἀποκλειστικά. Ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Ἀθήνα θὰ ἔπρεπε σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὴ μελέτη, ἡ μὲν ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης ἀστικοῦ οἰκισμοῦ, ἡ δὲ ἐξαιτίας τοῦ θεμελιώδους ρόλου τῆς γύρω ἀπὸ τὴν πόλη περιοχῆς τῆς Ἀττικῆς, μὲ τὰ χωριὰ καὶ τοὺς ἀγροτικούς της οἰκισμούς· καὶ ἀντίστροφα, κάθε ἄλλη ἀνθρώπινη ἐγκατάσταση κάποιου μεγέθους θὰ ἦταν στὴν ἀρχαιότητα *πόλις*. Μιὰ τέτοια ἐγκατάσταση, ἀπομονωμένη ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς κατάτμησης ἢ τῶν πολύπλοκων μεταναστεύσεων, σχηματιζόταν συχνὰ σὲ θέσεις παλαιότερων μυκηναϊκῶν οἰκισμῶν· κατόπιν —ἀλλὰ ἀκριβῶς κατὰ δεύτερο λόγο— σχηματιζόταν σ' αὐτὲς τὶς θέσεις μιὰ πόλη.

Ἀρχαιολογία Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ οἰκιστικὴ ἀρχαιολογία τῶν τελευταίων χρόνων ἔχει συμβάλει κατὰ πολὺ στὴν κατανόηση τῆς ἐξελικτικῆς δημιουργίας τῆς *πόλεως* [ἀνασκοπήσεις ποὺ τονίζουν τὸν προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὸ θέμα εἶναι τὰ 949 καὶ 963: Snodgrass· 891: Coldstream]. Ἰδιαίτερα τονίζεται ἡ μεγάλη αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ταφῶν, ὅπως ἐξάλλου τὸ γεγονὸς ὅτι οἰκισμοὶ ἐγκαταλείπονταν, πιθανὸν γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν οἱ κάτοικοί τους σὲ μεγαλύτερες ἀστικὲς ἑνότητες [899 καὶ 902: Lauter· βλ. καὶ 979: Schilardi], πράγμα ποὺ ὁ Lauter τὸ ὀνομάζει προσεκτικὰ «ἐσωτερικὸ ἀποικισμό». Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ προσπάθεια τοῦ Morris [906] νὰ συναγάγει ἀπὸ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ διάταξη τῶν τάφων συμπεράσματα γιὰ τὴ μεταβαλλόμενη σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς *πόλεως*, καὶ ἐξ αὐτοῦ καὶ γιὰ τὴ δημιουργία της· ὑπερβάλλει ὅμως σχετικὰ μὲ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρει ἕνα σύνολο ἀρχαιολογικῶν δεδομένων γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ συμπερασμάτων (βλ. παραπάνω, σ. 109 κ.ἑ.). Τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα δείχνουν ἐπίσης τὸν θεμελιώδη ρόλο ποὺ ἔπαιζε μιὰ κοινὴ λατρεία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς *πόλεως* [ὁ ρόλος τῶν ἱερῶν τῶν Δελφῶν καὶ τῆς Ὀλυμπίας στὸ 1010: Morgan], ἂν καὶ ἡ θέση περὶ τῆς «διπολικότητας» *πόλεως* καὶ ναοῦ (ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν ἀστικὸ χῶρο) εἶναι ὑπερβολικὴ [982: Polignac, καὶ ἡ δικαιολογημένη κριτικὴ τοῦ I. Malkin, *JHS* 107 (1987) 227· βλ. καὶ 1071: Edlund. Ἡ μεγάλη σημασία τῆς λατρείας στὸ 1072: Malkin]. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἐρευνᾶται διεξοδικὰ ἡ τοπογραφικὴ καὶ δημογραφικὴ δομὴ τῆς *πόλεως* ὅπως καὶ ἡ σχέση τῆς γύρω χώρας μὲ τὸν καθαυτὸ ἀστικὸ οἰκισμό· ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρῶτο, βλ. Ruschenbusch [291 καὶ 298]· γιὰ τὸ δεύτερο, Osborne [240] καὶ Audring [1005].

Τὸ βάρος ἐντούτοις πρέπει νὰ συνεχίσει νὰ δίνεται, ἀφοῦ τὰ συμπερά-

[23] [Δηλαδὴ ὡς πόλης μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια.]

σματα ποὺ ἐπιτρέπουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα εἶναι περιορισμένα, ἀφενὸς στὴν ἐξωτερικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ἀφετέρου στὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπινου συνόλου ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν *πόλιν* («οἱ Ἀθηναῖοι», πρβ. σ. 34): πολιτικὴ συγκρότηση τῆς κοινωνίας καὶ τοπικὴ συγκέντρωση τῆς πολιτικῆς, οἰκονομικῆς, θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς [σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση λ.χ. 929: Heuss, 58· 950: Starr, 31, 98· ἡ σημασία τῆς πολιτικῆς σκέψης (καὶ γιὰ τὸ μέλλον) 297: Meier]. Τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση τῆς *πόλεως* (μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια) ἀφορᾶ κυρίως τὴ χρονολογία, ἀλλὰ ἐξαιτίας τοῦ ὁρισμοῦ ποὺ δόθηκε δὲν θὰ προσέφερε πολλὰ στὸ θέμα μας ἡ ἀναζήτηση πρώιμων, γιὰ παράδειγμα περιτειχισμένων οἰκισμῶν. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ βασισμένη στὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ὑπόθεση ὅτι ἡ γέννηση τῆς *πόλεως* ἐντοπίζεται στὴ Μικρὰ Ἀσία [93: Bengtson, 59 (μὲ βιβλιογραφία)]. Πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἔχει ἡ χρονολόγηση τῶν πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὴν πρώιμη, πιθανὸν ἀριστοκρατική, συγκρότηση τῆς *πόλεως* —πρώιμες ἐπιγραφές, ἀπὸ τὸν 7ο αἰώνα, πληροφοροῦν γιὰ τὴν ὕπαρξη μιᾶς τέτοιας συγκρότησης ἢ τὴν προϋποθέτουν [932: Ehrenberg]. Ἂν πάλι, πράγμα ποὺ δικαιολογημένα συμβαίνει, θεωρηθεῖ ὅτι ὁ ἀποικισμὸς ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς *πόλεως*, τότε βρισκόμαστε πιὰ στὸν 8ο αἰώνα. Τὸν 8ο/7ο αἰώνα ἐμφανίζονται καὶ τὰ πρῶτα μεγάλα ναϊκὰ οἰκοδομήματα ποὺ προϋποθέτουν τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ὀργανωμένου συνδέσμου ἀτόμων. Ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ἐξετάζονται στὸ παράδειγμα τῆς Κορίνθου ἀπὸ τὸν Roebuck [937], στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ προστεθεῖ τώρα καὶ ὁ Dehl [1063, 159-172]. Ὡστόσο, πέρα ἀπὸ τὸ ἁπλὸ γεγονὸς τῆς δημιουργίας τῆς *πόλεως* καὶ τὴ χρονολόγησή της, δὲν μποροῦν νὰ ἐκφραστοῦν βέβαια συμπεράσματα. Δὲν γνωρίζουμε παρὰ ἐλάχιστα πράγματα εἰδικότερα —μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐξέλιξη τοῦ πληθυσμοῦ [ἀλλὰ καὶ ἀντίθετα ἐπιχειρήματα στὸ 906: Morris, 23]— γιὰ τὶς κινητήριες δυνάμεις ποὺ ὁδήγησαν στὴ δημιουργία τῆς *πόλεως*, γιατὶ ὅλοι οἱ συγκεκριμένοι παράγοντες καὶ οἱ διαδικασίες ποὺ θὰ μποροῦσε ἴσως κανεὶς νὰ συνδέσει μὲ αὐτὸ τὸ γεγονὸς ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ συνέβαλαν ἁπλῶς στὴν ἑδραίωση καὶ τὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς ἤδη ὑπάρχουσας ὀργάνωσης αὐτοῦ τοῦ εἴδους *πόλεως*. *Χρονολόγηση*

β) Ἀποικισμὸς

Ἡ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴν ἀποικιστικὴ κίνηση καὶ τὶς ἐπιδράσεις της βρίσκεται σὲ γρήγορη ἐξέλιξη, κυρίως λόγω τῆς ὅλο καὶ ἐντονότερης ἀνασκαφικῆς δραστηριότητας. Συνεπῶς δὲν εἶναι ἐφικτὴ μιὰ διεξοδικὴ καὶ τελικὴ πραγμάτευση τοῦ θέματος σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση· πρέπει λοιπὸν καταρχὰς νὰ ἀρκεστοῦμε στὶς ὑπάρχουσες —ἐπαρκέστατες ἄλλωστε— συνοπτικὲς ἐπισκοπήσεις [1050: Boardman, καὶ 88: *CAH*, III, 3, τὸ τμῆμα ποὺ

Τὸ στίγμα τῆς ἔρευνας συνέγραψε ὁ A. J. Graham, *The Colonial Expansion of Greece* (*Ἡ ἀποικιακὴ ἐπέκταση τῆς Ἑλλάδας*), 83-162]. Ἐξάλλου πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπόψη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τελικὲς δημοσιεύσεις τῶν ἀνασκαφῶν, κυρίως οἱ ἀναφορὲς γιὰ τὰ πολυάριθμα συμπόσια ποὺ πραγματοποιοῦνται συχνὰ μὲ θέματα ἐν μέρει τοπικοῦ καὶ ἐν μέρει γενικότερου ἐνδιαφέροντος σχετικὰ μὲ τὸν ἀποικισμό, τὰ ὁποῖα ἐνημερώνουν —μερικὲς φορὲς καὶ συνοπτικά— γιὰ τὶς νεότερες ἐξελίξεις. Ἂς ἀναφερθοῦν γιὰ παράδειγμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τακτικὲς ἀναφορὲς στὰ περιοδικὰ *Kokalos* καὶ *La Parola del Passato*, τὰ πρακτικὰ τοῦ τακτικοῦ συνεδρίου Convegno di studi sulla Magna Grecia (γιὰ τὴ Δύση) ποὺ πραγματοποιεῖται στὸν Τάραντα, καὶ οἱ ἐκθέσεις ποὺ δημοσιεύει ἀπὸ τὸ 1979 ὁ O. Lordkipanidze γιὰ τὰ συμπόσια γύρω ἀπὸ τὸν Εὔξεινο Πόντο ποὺ πραγματοποιοῦνται στὴ Γεωργία (ἀνακοινώσεις μόνο κατ' ἐξαίρεση σὲ δυτικὲς γλῶσσες, ἀλλὰ συνοπτικὲς ἀναφορὲς λ.χ. ἀπὸ τὸν A. Wąsowicz [*DHA* 6 (1980) 6-20] ἢ τὸν Jähne [1043]).

Μελέτες Ἀκολουθοῦν παραπομπὲς στὴν πολὺ ἐκτεταμένη καὶ διάσπαρτη βιβλιογραφία, ὅπου λαμβάνεται ὑπόψη καὶ ἡ μετέπειτα ἱστορία τῶν ἀποικιῶν. Τὴν καλύτερη συζήτηση τοῦ συνόλου τῶν προβλημάτων ἀποτελεῖ τὸ 922: Will/Roebuck (ἐπιτυχὴς παρουσίαση τῶν διαφόρων σταδίων ἀπὸ τὸν Roebuck, σ. 103)· βλ. καὶ Graham [1028]. Μιὰ ἐπισκόπηση σχετικὰ μὲ τὸν ἀποικισμὸ στὴ Δύση δίνουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θεμελιῶδες ἔργο τοῦ Dunbabin [1011], τὸ ἐκτεταμένο βιβλιογραφικὸ ἔργο τῶν Nenci/Vallet [1041], τὸ ὁποῖο ἔχει φτάσει μόνο ὣς τὸ γράμμα C καὶ περιλαμβάνει μόνο τὴν ἰταλικὴ χερσόνησο καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Τυρρηνικοῦ Πελάγους, καὶ ἐπίσης οἱ Cordano [638], Bosi [626, ἐκλαϊκευτικὸ] καὶ Morel [1061]. Τὸ πρόβλημα μὲ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις τῆς Ἱσπανίας εἶναι ἂν πρόκειται γιὰ ἑλληνικὲς ἱδρύσεις καὶ οἰκισμοὺς ἢ μᾶλλον γιὰ φοινικικὲς πόλεις στὶς ὁποῖες ζοῦσαν καὶ Ἕλληνες (ἢ διατηροῦσαν μόνο ἐμπορικὲς ἐγκαταστάσεις;)· λόγω τοῦ ὅτι βρέθηκε αὐξημένος ἀριθμὸς ἑλληνικῶν ἀντικειμένων, κυρίως στὴν Οὐέλβα, τὸ ἐρώτημα βρίσκεται πάλι ἔντονα ὑπὸ συζήτηση [1042: López Monteagudo (παλαιότερη σύνοψη)· 1047: Niemeyer (ἐξέταση τῆς περίπτωσης τῆς Μαινάκης)· 1067: Cabrera/Olmos (Οὐέλβα· μᾶλλον ἑλληνικὸς οἰκισμός)· 1074: Barceló (ἐπισκόπηση, μᾶλλον ἐπιφυλακτικός)· 1075: Blázquez (σύγκριση μὲ τὴν Κολχίδα)]. Σχετικὰ μὲ τὴ νότια Γαλλία: Benoit [1020], Villard [610], Clavet-Lévêque [1040]· τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἀποικιακῆς δραστηριότητας τῆς Φώκαιας στά: Langlotz [1023], Lepore [1026] καὶ Morel [$1035^{β}$]· γιὰ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις στὴν Ἀδριατική: Braccesi [1039], γιὰ τὴν Ἀδρία: Colonna [$1035^{α}$], γιὰ τὴ Σπίνα: Alfieri [1046] καὶ Cristofani [1055] (καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ ἴδιο ἐρώτημα, ἂν πρόκειται γιὰ ἐγκατάσταση ἢ μόνο γιὰ ἐμπορικὸ σταθμό)· γιὰ τὴν Ἰταλία (Μεγάλη Ἑλλάδα) συνοπτικὰ Pugliese Carratelli [629] καὶ Musti [643· φιλολογικὲς

πηγές!]· οἱ ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις στὶς ἐξελίξεις στὴν κεντρικὴ Ἰταλία: Drews [1049] καὶ Morel [1061]· διακίνηση καὶ ἐμπόριο στὸ Τυρρηνικὸ Πέλαγος (καὶ κατὰ τὴν πρώιμη ἐποχὴ) στὸν Gras [900]· γιὰ τὶς Πιθηκοῦσσες, πρόσφατα στὸν Buchner [1052· Φοίνικες σύνοικοι· ντόπιες γυναῖκες]· γιὰ τὸ τελευταῖο στάδιο τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Μεταπόντιο: *Metaponto* II [1058]· γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ἀνακάλυψη τῆς Σύβαρης, ποὺ μετὰ τὴν καταστροφή της ἀπὸ τὸν Κρότωνα θεωροῦνταν χαμένη καὶ ξαναβρέθηκε μόλις πρόσφατα, στοὺς Foti [1031], Rainey [1025] καὶ Guzzo [1034]· γιὰ τὴν ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὸν σικελικὸ καὶ τὸν κατωιταλιωτικὸ ἀποικισμό: Lepore [1024]· γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς Σικελίας στὴν ἀρχαιότητα ἰδιαίτερα χρήσιμος εἶναι ὁ Finley [619] καὶ γιὰ τὸ Ρήγιο καὶ τὴ Μεσσήνη ὁ Vallet [609]. Σχετικὰ μὲ τὸν ἀποικισμὸ καὶ τὶς ἀποικίες στὴν περιοχὴ τῆς Μαύρης Θάλασσας γενικά: Danoff [611, 1046-1151] καὶ Werner [1044, 153-172]· σύνοψη τῆς σοβιετικῆς ἔρευνας χωρὶς βιβλιογραφία: Bellin de Ballu [1019], Šelov [621]. Μὲ περιεχόμενο ποὺ ἀφορᾶ ἰδιαίτερα τὴ βουλγαρικὴ ἀκτή: Schuller [632]· γιὰ τὴ ρουμανικὴ ἀκτή: Pippidi [612] καί, εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἴστρο (Histria), Alexandrescu/Schuller [645]· βόρεια ἀκτή: Vinogradov [620 καὶ 1117]· γιὰ τὴν Ὀλβία: Wąsowicz [615] καὶ Vinogradov [622]· γιὰ τὸ Βασίλειο τοῦ Βοσπόρου: Gajdukevič [613] καὶ Šelov-Kovedjajev [635]· γιὰ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Τανάιδος (Δόν): Bosi [1065]· γιὰ τὴν ἀνατολικὴ ἀκτή: Ehrhardt [1064] καὶ Lordkipanidze [631] (ἄλλη μιὰ φορὰ τὸ πρόβλημα ἂν οἱ Ἕλληνες ἵδρυσαν ἀμέσως μόνιμους οἰκισμούς)· γιὰ τὴ σχετικὰ λίγο ἐρευνημένη νότια ἀκτή: des Courtils/Rémy [1069]. Συνολικὰ γιὰ τὸν ἀποικισμὸ τοῦ Εὔξεινου Πόντου ἀπὸ τὴ Μίλητο: Ehrhardt [1059]· γιὰ τὴν Ἀλ Μίνα καὶ τὸ Σούκας καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν Ἑλλάδα: Coldstream [881] καὶ Riis [880]· γιὰ τὴ Ναύκρατη: Coulson/Leonard [1053].

Αἴτια

Τὰ αἴτια τοῦ ἀποικισμοῦ δὲν προκαλοῦν πλέον διαφωνίες. Ἀκόμα καὶ οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς ἄποψης ὅτι ὑπῆρχε (ἀλλὰ σαφῶς ἀργότερα) κάτι σὰν βιομηχανία, καὶ κάποιος ἀνταγωνισμὸς γύρω ἀπὸ ἀγορές, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι ὁ ἀποικισμὸς ἦταν ἀποτέλεσμα κατὰ κύριο λόγο τοῦ σχετικοῦ ὑπερπληθυσμοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδας [82: Beloch, 1, 231· 81: Ed. Meyer, 3, 410 κ.ἑ.]. Αὐτὴ ἡ εὔστοχη κατὰ βάση ἐξήγηση ἀφενὸς ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἐν τῷ μεταξὺ ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἄποψη [1068: Casevitz], καὶ ἀφετέρου ἔχει σημαντικὰ ἐξειδικευτεῖ μέσω κυρίως τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Τὸ εἶδος καὶ ἡ χρονολόγηση τῶν εὑρημάτων τῶν πρωιμότερων καὶ συνάμα γεωγραφικὰ πιὸ ἀπομακρυσμένων ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἑλληνικῶν θέσεων τοῦ ἐξωτερικοῦ, συγκεκριμένα στὴν Ἀλ Μίνα καὶ τὶς Πιθηκοῦσσες (Ἴσκια), δείχνουν ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση Ἑλλήνων εἶχαν ἱδρυθεῖ ἐκεῖ σταθμοὶ ποὺ χρησίμευαν γιὰ τὴν προμήθεια μετάλλων ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ ἢ τὴν Ἐτρουρία ἀντίστοιχα [1050: Boardman· 1037: Bakhuizen· 678: Holloway].

Ἐδῶ προστίθεται ὅτι, χάρη στὴν πληρέστερη γνώση ποὺ ἔχουμε πλέον γιὰ τοὺς Σκοτεινοὺς Αἰῶνες, γνωρίζουμε ὅτι ἤδη ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑπῆρχε μιὰ σχετικὴ ζωντάνια στὶς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Οἱ Ἕλληνες λοιπὸν γνώριζαν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν ἀποικισμὸ δρόμους καὶ ἀκτὲς τῆς Μεσογείου, ἴσως καὶ χάρη στὰ ταξίδια ποὺ ἔκαναν ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν περιπέτεια. Ἀποφασιστικῆς σημασίας εἶναι ὅμως τὰ ἑξῆς δύο γεγονότα: α) οἱ λίγοι ἐμπορικοὶ σταθμοὶ ποὺ ἱδρύθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στοὺς νέους τόπους δὲν ἀπέβλεπαν στὸ κέρδος ἀπὸ τὴ διάθεση προϊόντων, ἀλλὰ στὴν ἀπόκτηση ξένων πρώτων ὑλῶν (μέταλλα, δημητριακὰ) καὶ προϊόντων (ἀνατολίτικα εἴδη πολυτελείας)· β) τὸ φαινόμενο ποὺ πρέπει ἐδῶ νὰ ἐξηγηθεῖ, δηλαδὴ ἡ ἐγκατάσταση Ἑλλήνων σὲ μεγάλα τμήματα τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου, μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μόνο ἀπὸ ἐσωτερικοὺς παράγοντες ποὺ ἔδωσαν ὤθηση καὶ διαστάσεις στὴν κίνηση τοῦ ἀποικισμοῦ (πολὺ διδακτικὴ ἡ περίπτωση τῆς Θήρας καὶ τῆς Κυρήνης: Ἡρόδοτος Δ΄, 147-158· βλ. καὶ παραπάνω, σ. 105). Ὅπως τίθεται τὸ ζήτημα, ἔχει δοθεῖ σχεδὸν ἀπὸ μόνη της ἡ ἀπάντηση. Ἀφοῦ γινόταν ἐγκατάσταση σὲ ξένο τόπο καὶ ἵδρυση ξεχωριστῶν, τελικὰ ἀνεξάρτητων νέων πόλεων-κρατῶν, αὐτὸ ἦταν ἀκριβῶς, ἡ θέληση δηλαδὴ γιὰ ἀποδημία, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν ἀποφασιστικὴ ἀρχικὴ κινητήρια δύναμη [στὸ θέμα τῶν σχέσεων μὲ τὴ μητρόπολη 1015: Seibert· 1017: Graham· 1027: Werner· 1059: Ehrhardt. Ἀπὸ ἄποψη θρησκείας καὶ θεσμῶν οἱ σχέσεις ἦταν πολὺ στενές, καὶ πιθανὸν νὰ ἦταν μόνο ἡ μεγάλη ἀπόσταση ποὺ χαλάρωνε καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ νομικὴ ἐξάρτηση. Ἡ διαδικασία ἵδρυσης στὸ 1066: Leschhorn, 6-117, καὶ 1072: Malkin]. Ἀσφαλῶς πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ὅτι ὁ ἀποικισμὸς ἦταν μιὰ διαδικασία ποὺ διάρκεσε πάνω ἀπὸ διακόσια χρόνια καὶ ἑπομένως, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ὁρμή, ἐξαρτήθηκε, ἀνάλογα μὲ τὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο (Μίλητος καὶ Εὔξεινος Πόντος!), ἀπὸ τὶς ὑστερότερες ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, τὶς ὁποῖες μὲ τὴ σειρά του καὶ ἐπηρέασε (σὲ μικρότερο βαθμό).

Ἡ σχέση τῶν ἀποίκων μὲ ξένους λαοὺς ἔχει πολλὲς διαστάσεις. Ἀποφεύγονταν σὲ γενικὲς γραμμὲς οἱ περιοχὲς ὅπου ὑπῆρχαν ἀνεπτυγμένοι ἰσχυροὶ πολιτισμοί, καὶ οἱ ἄποικοι ἦρθαν σὲ στενότερη ἐπαφὴ μόνο μὲ τοὺς Φοίνικες, ποὺ εἶχαν βέβαια οἱ ἴδιοι πρῶτοι ἔλθει στὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τοὺς Φοίνικες καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς Ἕλληνες: Niemeyer [1051]· Frey [890]· Niemeyer [894]· Huss [661, 4-38]· Lipiński [907· σ' αὐτὸ κυρίως A. M. Bisi, 225-237]. Σχετικὰ μὲ τὴ (χωρὶς προβλήματα) σχέση τῶν πρώιμων Ἑλλήνων μὲ τοὺς Καρχηδονίους στὴ Σικελία: Hans [656]· γιὰ τὴ μᾶλλον ἀποφασιστικὴ ἐπίδρασή τους στοὺς Ἐτρούσκους (καὶ τὴν κεντρικὴ Ἰταλία): Cristofani [1055] καὶ Drews [1049]. Τὶς σημαντικὲς ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ τῆς Δύσης στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη (Κέλτες, ἀλστάττιος πολιτισμὸς) συνοψίζει ὁ Kimmig [1060]. Θεμελιώδης ἡ δημοσίευση τοῦ

Κεντρικὴ Εὐρώπη

Joffroy γιὰ τὸν κρατήρα τοῦ Βὶξ [1012], ἐνῶ ὁ Wąsowicz [1057] ἐξετάζει τὶς πολιτιστικὲς ἐπιδράσεις στοὺς λαοὺς βόρεια τοῦ Εὔξεινου Πόντου.

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὶς σχέσεις τῶν ντόπιων μὲ τοὺς Ἕλληνες ἀποίκους, οἱ ὁποῖες ἦταν στενὰ συνδεδεμένες μὲ τὸ ζήτημα τῆς κατανομῆς καὶ τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς. Πάνω σ' αὐτὸ δίνουμε μόνο βιβλιογραφία: Condurachi [1030]· Pippidi [1036]· τοῦ ἰδίου [1038]· Wąsowicz [1022]· Sjöquist [1033]· Lepore [1029]· τοῦ ἰδίου: [1016]· *Modes de contacts...* (*Τρόποι ἐπαφῆς...*) [1054]. Ἡ ἔλλειψη (συνήθως) γυναικῶν ἀπὸ τὸν ἀποικισμὸ ὁδηγοῦσε στὸ νὰ παίρνουν οἱ ἄποικοι ντόπιες συζύγους: Morel [1062, 134 κ.ἑ.]· Van Compernolle [1056]· κάπως διαφορετικὴ ἄποψη: Graham [1048]. Τέλος γιὰ τὸ ρόλο τῶν Δελφῶν στὸν ἀποικισμό: Nilsson [392, 637-640]· Forrest [1013]· Lacroix [1018, 130-161, ἐνδιαφέρον κυρίως λόγω τοῦ νομισματικοῦ ὑλικοῦ]· Malkin [1070 καὶ 1072].

Σχέσεις μὲ τοὺς αὐτόχθονες

Γυναῖκες

γ) Σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολὴ

Μὲ τὴν αὔξηση τῶν γνώσεών μας γύρω ἀπὸ τοὺς μεγάλους πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς μεγαλώνει τόσο ἡ δυνατότητα ὅσο καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μας να παρακολουθήσουμε τὶς σχέσεις ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς Ἕλληνες. Ἄξιο νὰ τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς πρώιμης παρουσίας τῶν Φοινίκων στὸ Αἰγαῖο (παραπάνω, σ. 158) καὶ τὸ γεγονὸς λ.χ. ὅτι στὶς Πιθηκοῦσσες ἐγκαταστάθηκαν μαζὶ Ἕλληνες καὶ Φοίνικες (παραπάνω, σ. 156)· πρβ. τὴν ἐξερεύνηση ἑνὸς ναυαγίου ἀπὸ τὸν Ridgway [1073]. Αὐτὸ βέβαια μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει, ἂν παρασυρθοῦμε ἀπὸ τὴ χαρὰ τῆς ἀνακάλυψης, στὸ νὰ τονιστεῖ ὑπερβολικὰ ὅτι τάχα στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ ὀνομαστεῖ πρωτότυπο, πράγμα ποὺ ὅμως κατὰ τὴ δική μου ἐντύπωση ὁδηγεῖ, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἐξάρτησης ποὺ διαπιστώνεται ἢ τοῦ κοινοῦ ὑπόβαθρου, σὲ ἀκόμα ἐντονότερη προβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Κατὰ προτίμηση τώρα Burkert [986]. Ἄλλες συνοπτικὲς παρουσιάσεις τῶν ἐπαφῶν εἶναι: Murray [97] καὶ Helck [962], ἐνῶ ὁ Cook [1021] ἐξετάζει τοὺς Ἕλληνες τῆς Ἰωνίας καὶ ὁ Maier [628, 11-47] τὴν ἤδη τότε ἐθνικὰ μεικτὴ ἱστορία τῆς Κύπρου. Οἱ Austin [934] καὶ Haider [697] κάνουν μιὰ ἐπισκόπηση τῶν ἑλληνοαιγυπτιακῶν σχέσεων. Ὁ Hegy [924] ἐξηγεῖ τὴ λυδικὴ προέλευση τῆς ἔννοιας τοῦ τυράννου· ὁ Drews [958] μάλιστα πιστεύει (ἐγὼ ὄχι) ὅτι, καὶ ὡς ἱστορικὸ γεγονός, ἡ τυραννίδα στὴν Ἑλλάδα μπορεῖ νὰ γίνει κατανοητὴ μόνο ὡς μίμηση λυδικῶν καὶ αἰγυπτιακῶν φαινομένων τῆς ἐποχῆς. Ὁ West [935] θεωρεῖ περισσότερο ἀπὸ πιθανὸ ὅτι ἡ πρώιμη φιλοσοφία ἐπεξεργάστηκε κυρίως ἰδέες τοῦ περσικοῦ πνευματικοῦ χώρου, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν μπορῶ νὰ ἐκφέρω γνώμη. Τὰ βασικὰ ἔργα γιὰ τὴν πρώιμη ἑλληνικὴ γραφὴ καὶ τὴ φοινικική της προέλευση εἶναι τῶν Jeffery/Johnston [1009] καὶ

Φοίνικες

Τυραννίδα

Φιλοσοφία, γραφὴ

Guarducci, 1 [169]· τοῦ Pfohl [927] εἶναι μιὰ συλλογὴ ἀπὸ μελέτες· γιὰ τὴ δημιουργία καὶ τὴ λειτουργία τῆς γραφῆς: Schnapp-Gourbeillon [970], Havelock [993], Detienne [1002] καὶ Harris [1008].

δ) Ἡ φάλαγγα τῶν ὁπλιτῶν

Ὁ ρόλος τῆς φάλαγγας τῶν ὁπλιτῶν στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἔχει ξαναγίνει πρόσφατα ἀντικείμενο προβληματισμοῦ, κυρίως λόγω τῆς συχνότερης ἀναγωγῆς στὸ ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ καὶ τῆς προσεκτικότερης ἀνάγνωσης τοῦ Ὁμήρου. Ἀφοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὅταν πιὰ εἶχε παρέλθει ἡ ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τῶν εὐγενῶν,[24] οἱ σημαντικότεροι φορεῖς τοῦ πολιτικοῦ βίου ἦταν ἐκεῖνοι οἱ πολίτες ποὺ σχημάτιζαν οἱ ἴδιοι τὸ στρατὸ ὡς αὐτοεξοπλιζόμενοι ὁπλίτες, ὀφείλουμε νὰ ἑρμηνεύσουμε αὐτὴ τὴν ἄνοδο καὶ τὴ σύνδεση τῆς ἱκανότητας γιὰ στράτευση μὲ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα. Τὸ δίλημμα ἔχει ὡς ἑξῆς: ἡ κατάλυση τῆς κυριαρχίας τῶν εὐγενῶν καὶ ὁ σχηματισμὸς τοῦ πολιτεύματος ποὺ βασιζόταν στὴ συμμετοχὴ ὅλων τῶν ἱκανῶν γιὰ ὁπλιτικὴ θητεία ἀνδρῶν ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς διαδικασίας, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἡ μέση τάξη τῶν ἀγροτῶν ἰδιοκτητῶν γῆς ἀπέκτησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ στράτευση καὶ κατόπιν διεκδίκησε καὶ κέρδισε πολιτικὰ δικαιώματα; Ἢ προηγήθηκε μιὰ ἀλλαγὴ στὴν πολεμικὴ τεχνική, ποὺ ἔκανε ὁπλίτες τοὺς ἀγρότες, καὶ ταυτόχρονα τὴ φάλαγγα ἀπαραίτητη ὡς σχηματισμὸ μάχης, ὥστε ἡ τάξη τῶν ὁπλιτῶν νὰ μπορέσει ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ νὰ ἀποκομίσει δικαιώματα; Σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ ποὺ φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ τὰ εὑρήματα ὅπλων καὶ τὶς παραστάσεις τῶν ἀγγείων, ἡ διαδικασία δὲν ἦταν —ὅπως ὡς τώρα πιστεύαμε— ἑνιαία, παρὰ ὁλοκληρώθηκε σὲ δύο φάσεις. Στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰώνα ὑπῆρχε ὁλόκληρος ὁ ὁπλισμὸς τοῦ ὁπλίτη, καὶ μόλις ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα τὸ ἀργότερο ἐμφανίζεται ἡ φάλαγγα, δηλαδὴ τὸ στράτευμα ποὺ μάχεται παραταγμένο κατὰ σειρά, κινούμενο ὡς σύνολο καὶ ἐκτελώντας ἑνιαῖα τὶς ἴδιες διαταγὲς ὑπὸ τοὺς ἤχους πολεμικῆς μουσικῆς. Ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι στὴ φάλαγγα μάχονταν εὐγενεῖς. Διαφωνίες ὑπάρχουν ὅμως σχετικὰ μὲ τὸ πότε καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ἐντάσσονται σ' αὐτὴν μὴ εὐγενεῖς, ποιὸς ἦταν ὁ λόγος τῆς συμμετοχῆς τους καὶ ποιὰ ἦταν συγκεκριμένα ἡ ἀντιστοιχία αὐτῆς τῆς στρατιωτικῆς δραστηριότητας μὲ τὴν ἄσκηση πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἐνῶ ὁ Snodgrass [923] πιστεύει ὅτι ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ παραχωρήθηκε τελικὰ ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς γιὰ στρατιωτικοὺς λόγους (Τυρταῖος), ὁ Cartledge [948] διακρίνει ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖο τὸν ἀποκλεισμὸ τῶν ἀκτημόνων (ὅπως καὶ ὁ Holladay [972])· ὁ Salmon [953] τονίζει τὶς

Σχέσεις αἰτίου-αἰτιατοῦ

[24] [Οἱ ὅροι «εὐγενεῖς» καὶ «ἀριστοκρατία», παρὰ τὴ μὴ ταυτιζόμενη ἱστορική τους ἔννοια, χρησιμοποιοῦνται μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει ἐπικρατήσει, δηλαδὴ ἐναλλακτικά.]

γενικότερες συνθῆκες, καθὼς δέχεται μὲν στρατιωτικῆς φύσης αἴτια γιὰ τὴ δημιουργία τῆς φάλαγγας ἀπὸ μὴ εὐγενεῖς, θεωρεῖ ὅμως ὅτι σὲ μεταγενέστερη φάση ἔγινε ὄργανο πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀναταραχῶν. Σὲ αὐτὰ προστίθεται τελευταῖα ἡ ἄποψη ὅτι φάλαγγα ὑπῆρχε ἤδη τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὁμήρου [σύμφωνα μὲ τὸ 420: Pritchett 4, 7-33· 869: Latacz], ἄποψη ποὺ ἀμφισβητεῖ μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς [240: Osborne, 196-205· 906: Morris, 196-205· καλὴ σύνοψη τῆς χρονολογίας]. Ἂν καὶ συνεχίζεται ἡ ἐνασχόληση μὲ πολὺ συγκεκριμένα ἐρωτήματα, ὅπως τὸ πῶς γινόταν μιὰ μάχη ὁπλιτῶν καὶ ποιὲς ἦταν οἱ συνέπειές της [972: Holladay (τὸ θέμα τοῦ πεδίου μάχης), 988: Krentz], πολλὰ μένουν ἀκόμη νὰ ξεκαθαριστοῦν. Σημαντικὸ θὰ ἦταν νὰ καθοριστεῖ ἀκριβέστερα ἡ συγκεκριμένη μορφὴ τῆς πρώιμα χρονολογούμενης φάλαγγας. Ἐξάλλου στὸ μέλλον θὰ ἔπρεπε νὰ δειχτεῖ καθαρότερα ἡ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἑνιαία καὶ ἀλληλέγγυα τακτικὴ μάχης τῆς φάλαγγας καὶ τὸ κοινωνικὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἀνεξαρτητοποιημένη ἀπὸ τοὺς εὐγενεῖς πόλη-κράτος, μιὰ σχέση ποὺ ὣς τώρα ἁπλῶς τὴ διαισθανόμαστε βασιζόμενοι στὸν Τυρταῖο.

ε) Τυραννίδα

Οἱ κρίσεις ποὺ ἀφοροῦν τὴν τυραννίδα [957: Kinzl (συλλογή)· 967: Cobet· 976: Pintore· 992: O'Neil (γιὰ τὴ λέξη καὶ τὴν ἔννοια τύραννος)· 977: Oliva (πολιτισμικὴ πολιτική)], ἀκόμα καὶ ἡ ἁπλὴ διαπίστωση γεγονότων σχετικὰ μ' αὐτήν, δυσχεραίνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πηγῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, ἐν μέρει ἐξαιτίας αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀνεπάρκειας, εἰσρέουν κι ἐδῶ ὑπερβολικὰ εὔκολα ἀναχρονιστικὲς ἀντιλήψεις. Οἱ περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν τυραννίδα προέρχονται ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ καὶ εἶναι διαστρεβλωμένες ἀκόμα καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα (βλ. 1006: Brandt, σχετικὰ μὲ τὸ ὅτι ἡ διανομὴ γῆς δὲν ἦταν τυπικό της γνώρισμα), ἐξαιτίας κοινῶν τόπων ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴν πολιτικὴ θεωρία. Ἔτσι, κάτι ποὺ συχνὰ μοιάζει μὲ σύνολο πληροφοριῶν ποὺ συγκλίνουν στὸ σχηματισμὸ μιᾶς τυπολογίας δὲν εἶναι παρὰ ἀποτέλεσμα ἑνὸς κοινοῦ τόπου ποὺ εἶχε ἤδη διαμορφωθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα, οἱ λίγες σύγχρονες φιλολογικὲς μαρτυρίες (Ἀρχίλοχος, Ἀλκαῖος, Σόλων, ἡ συλλογὴ ποιημάτων ποὺ κυκλοφοροῦσε ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Θέογνη ἀπὸ τὰ Μέγαρα) ἔχουν ἀσφαλῶς ἰδιαίτερη ἀξία, ὅπως καὶ τὰ ἐπίσης σύγχρονα ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα, ποὺ ὅλο καὶ περισσότερο λαμβάνονται ὑπόψη, καθὼς ἐπιτρέπουν ἕναν ἔλεγχο τῶν κοινῶν παραδεδομένων ἰδεῶν [947: Kolb· πρβ. σ. 166 κ.ἑ.]. *Πηγὲς*

Τὰ ἑρμηνευτικὰ σχήματα γιὰ τὴν προέλευση καὶ μαζὶ τὸ χαρακτήρα καὶ τὴ λειτουργία τῆς τυραννίδας ἀκολουθοῦν (ἢ ἀκολουθοῦσαν) δύο κατευθύνσεις. Ἡ μία, μὲ ἀντιπρόσωπο στὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη καὶ θεμελιω- *Ἑρμηνευτικὰ σχήματα*

Ἡ προσωπικότητα μένη μορφή της τὸν Helmut Berve [926 καὶ 931], βλέπει στὸ πρόσωπο τοῦ τυράννου τὴ μεμονωμένη προσωπικότητα ποὺ εἶχε τὴ θέση της ὡς ἀνεξάρτητη δύναμη δίπλα στὴν ἐν μέρει ἤδη σχηματισμένη πόλη-κράτος [διεξοδικὴ ἀντιπαράθεση μὲ αὐτὴ τὴν ἄποψη στὸ 930: Pleket]. Ἡ ἄλλη, παλαιότερη ἄποψη θεωροῦσε τὴν τυραννίδα ἔκφραση κοινωνικῶν κινήσεων, συγκεκριμένα ὡς τὸ μέσο μὲ τὸ ὁποῖο μιὰ μέση τάξη ἀπὸ ἀγρότες, ἐμπόρους καὶ τεχνίτες, ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ ἀνέβουν κοινωνικά, πολέμησε καὶ κατάργησε τὴν κυριαρχία τῶν εὐγενῶν —πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν ἐκσυγχρονιστικὴ ἄποψη [ἐντονότερα 912: Ure, ἀλλὰ καὶ 81: Ed. Meyer 3, 563 κ.ἑ., 583]. Πάντως ὁ Berve δὲν ἀρνήθηκε ποτὲ τὴ σύνδεση τοῦ τυράννου μὲ κοινωνικοὺς παράγοντες, καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ ἀντίστοιχα ἔπαιρνε πάντα ὑπόψη της καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς προσωπικῆς φιλοδοξίας. Ἐξάλλου ἡ ἔρευνα ἔχει σὲ ὁρισμένα σημεῖα προχωρήσει παραπέρα, λ.χ. ἡ ὕπαρξη μιᾶς νέας, καθαρὰ ἐμπορικῆς τάξης κεφαλαιούχων ἔχει διαψευστεῖ ἀπὸ τὴ χρονολόγηση τῶν νομισμάτων σὲ νεότερα χρόνια καὶ τὸν σωστότερο καθορισμὸ τῆς λειτουργίας τους (βλ. παρακάτω, σ. 163). Πρὸς τὸ παρόν, ξεκινώντας ἀπὸ πολὺ διαφορετικὲς ἀφετηρίες, οἱ ἐρευνητὲς φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐγκαταλείπουν τὴν ἀπλοϊκὴ διάζευξη: προσωπικότητα-λαϊκὸς ἐκπρόσωπος καὶ νὰ βλέπουν στὸν τύραννο, δικαιολογημένα, περισσότερο ἕναν (ἂν καὶ ὑπερτροφικό, θὰ λέγαμε) ἀντιπρόσωπο τῆς ἀριστοκρατίας, τάση ποὺ κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά της διατρέχει τὸν κίνδυνο νὰ ὑπερτονιστεῖ [959: Kluwe, 292 κ.ἑ.· 947: Kolb· 960: Kinzl (τονισμὸς τῆς πολυμορφίας)· 998: Stahl (περιορίζεται στὴν Ἀθήνα· ρόλος τῆς ἀθηναϊκῆς τυραννίδας στὴ δημιουργία τοῦ κράτους)]. Ἡ τυραννίδα δὲν ἦταν ἀσφαλῶς ἕνα ἐργαλεῖο τοῦ δήμου ποὺ ἀγωνιζόταν γιὰ τὴν ἄνοδό του, ἀλλὰ δὲν ἦταν καὶ ἁπλῶς ἕνας «τρόπος τοῦ παιχνιδιοῦ ἐξουσίας τῶν εὐγενῶν», ἀφοῦ ἡ ἀριστοκρατία ἤξερε γιατί στρεφόταν κατὰ τῆς τυραννίδας ὅταν δὲν συνεργαζόταν μαζί της. Θεωρῶ παράλειψη τὸ ὅτι ἡ τυραννίδα ἀντιμετωπίζεται συνήθως ὡς μεμονωμένο θέμα, χωρὶς νὰ συνδέεται μὲ ἄλλες ἐξελίξεις τῆς πόλης-κράτους, ποὺ ἀσφαλῶς δὲν πέρασε παντοῦ ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς τυραννίδας.

Νέα κοινωνικὰ στρώματα

Διακρίσεις

στ) Νομισματοκοπία

Σημασία τοῦ προβλήματος Τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὰ νομίσματα ὁδηγοῦν στὸν πυρήνα τῶν προβλημάτων γύρω ἀπὸ τὴν ἀποσύνθεση τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξης τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ τὸ κατὰ πόσο ἡ ἐμφάνιση τοῦ χρήματος ὑπῆρξε ἡ αἰτία —ἢ τὸ ἀποτέλεσμα— τῆς διάλυσης τοῦ ἀριστοκρατικοῦ-ἀγροτικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ βασιζόταν στὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, γιὰ νὰ προκύψει ἕνας πολιτισμὸς στὸν ὁποῖο καθοριστικὸ ρόλο ἔπαιζαν πλέον τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ βιοτεχνία καὶ τοῦ ὁποίου ὁ κοινωνικὸς φορέας ἦταν μιὰ νέα τάξη ἐμπόρων καὶ τεχνιτῶν. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἕνα ἐρώτημα ποὺ

προσφέρει εὐνοϊκὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα σὲ μιὰ ἀναχρονιστικὴ καὶ μιὰ ἱστορικὴ/στρουκτουραλιστικὴ ἄποψη. Ἡ ἀρχὴ τῆς νομισματοκοπίας τοποθετεῖται ἀπὸ τοὺς μελετητὲς σὲ ὅλο καὶ νεότερη ἐποχὴ —ὁ Beloch τὴν εἶχε τοποθετήσει στὶς ἀρχὲς περίπου τοῦ 7ου αἰώνα [82: 1, 287 κ.ἑ.], σήμερα ὅμως θεωρεῖται πιθανότερο τὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ αἰώνα ἢ καὶ μόλις ἡ ἀρχὴ τοῦ 6ου [939: Weidauer· 941: Price/ Waggoner, 122 κ.ἑ., 139· 186: Akurgal· 975: Price· 981: Kroll/Waggoner· 990: Vickers· ἀντίθετα σ' αὐτὸν 1004: Root]. Αὐτὴ ἡ χρονολόγηση ἀφορᾶ μόνο τὴ λυδικὴ νομισματοκοπία σὲ ἤλεκτρο, ἐνῶ ἡ ἑλληνικὴ σὲ ἀσήμι, ποὺ ἐνδιαφέρει κυρίως ἐδῶ, θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ λίγο ἀργότερα, χωρὶς νὰ ἔχει πάντως ἀποδειχτεῖ ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ λυδικὴ νομισματοκοπία καὶ δὲν ἐπινοήθηκε ἀνεξάρτητα. Στὴν περίπτωση ποὺ ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εἶναι σωστή, ἡ ἐμφάνιση τῶν νομισμάτων δὲν μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ αἰτιολογικὰ μὲ τὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται στὴν ἀριστοκρατικὴ κοινωνία πολὺ νωρίτερα. Καὶ μόνο ἡ ἀνυπαρξία χρήματος θὰ συνεπαγόταν καὶ τὴν ἀνυπαρξία μιᾶς ἐξαρτημένης ἀπὸ τὸ χρῆμα καὶ πολιτικὰ ἰσχυρῆς τάξης ἐμπόρων. Ἐξάλλου, ἡ πρώτη ἐμφάνιση δὲν σήμαινε αὐτομάτως καὶ γενικὴ διάδοση· αὐτὴ συνέβη ἀργότερα. Τὰ νομίσματα σπάνια κυκλοφοροῦσαν πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἔκδοσής τους, καὶ ἐκδίδονταν μόνο σὲ μεγάλες μονάδες, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἐξυπηρετοῦσαν οὔτε κανένα ἐντατικὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, οὔτε τὴν καθημερινὴ ζωὴ μέσα στὰ ὅρια τῆς πόλης [ἀλλὰ πρβ. 620: Vinogradov, 304]. Ἡ γενικὰ παραδεκτὴ ἄποψη εἶναι ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῶν νομισμάτων φαίνεται νὰ ἀνάγεται μᾶλλον σὲ δημόσιες ἀνάγκες ὅπως οἱ φόροι, ἡ ἀνέγερση ναῶν ἢ ἡ πληρωμὴ μισθοφόρων καί, ἂς μὴν τὸ ξεχνᾶμε, σὲ θέματα κύρους (συνειδητὴ διαμόρφωση μὲ καλλιτεχνικὰ κριτήρια) [921: Kraay, ὅπως καὶ τοῦ ἰδίου στὸ 88: *CAH* IV, ^{3}1988, 431-445]. Σ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ὁ Price [975] πρόσθεσε μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀπόχρωση: ὅτι οἱ παραστάσεις πάνω στὰ νομίσματα δὲν ἀποτελοῦσαν τόσο ἐγγύηση γιὰ τὸ βάρος τοῦ νομίσματος ὅσο ἀπόδειξη τῆς προέλευσής του, καὶ ὅτι τὰ νομίσματα πρέπει ἀρχικὰ νὰ ἐπεῖχαν θέση δώρου φιλοξενίας ἢ ἐκτίμησης. Γιὰ τὰ ἀττικὰ νομίσματα, βλ. σ. 165 κ.ἑ.

Ἀρχὴ τῆς νομισματοκοπίας

Λειτουργία τῶν νομισμάτων

ζ) Σπάρτη

Τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ἔρευνες καὶ τὰ συνοπτικὰ ἔργα γύρω ἀπὸ τὴ Σπάρτη αὐξήθηκαν ἀλματωδῶς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Christ [599· ἐξαιρετικὴ ἱστοριογραφικὴ εἰσαγωγὴ ποὺ παρουσιάζει τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀντιμετώπισης τῆς Σπάρτης στὴν ἔρευνα (1-72), ἀπέναντι στὴν ὁποία ὑστερεῖ τὸ παλαιότερο βιβλίο τῆς Rawson: 588], πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα τὸ συνθετικὸ ἔργο τοῦ Clauss [595] καὶ ἡ πρώιμη ἱστορία ὡς τὸ 362 ἀπὸ

Ἡ σημερινὴ εἰκόνα τῆς ἔρευνας

τὸν Cartledge [593]. Ἐπίσης, ἡ σύνοψη τοῦ Hooker [594], ἡ παρουσίαση τοῦ Proietti [33], ποὺ ἀναλύει τὸν φιλολακωνισμὸ τοῦ Ξενοφώντα, καὶ ἡ συλλογὴ τοῦ Powell [607], ποὺ ἐξετάζει τὴ δομὴ τῆς ἐξουσίας.

Πηγὲς Πρωτογενεῖς πηγὲς γιὰ τὴν πρώιμη ἱστορία τῆς Σπάρτης ὣς τὸν 5ο αἰώνα εἶναι μόνο τὰ ἀποσπάσματα τῆς ποίησης τοῦ Τυρταίου καὶ τοῦ Ἀλκμάνος, ἡ Μεγάλη Ρήτρα κυρίως ποὺ μᾶς παραδίδεται ἴσως ἀξιόπιστα ἀπὸ τὸν Πλούταρχο στὸ βίο τοῦ Λυκούργου, Κεφ. 6, καὶ οἱ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν τέχνη —ὅλες οἱ ἄλλες πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ ἔχουν ὑποστεῖ ὑπερβολικὴ ἀλλοίωση, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ Σπάρτη ἄφηνε νὰ διαρρεύσουν πρὸς τὰ ἔξω ὅσο γινόταν λιγότερες πληροφορίες ποὺ τὴν ἀφοροῦσαν καὶ γιατί, ἀντιθέτως, τὸ μεγάλο κύρος τῆς Σπάρτης [584: Tigerstedt] ἔκανε τοὺς θρύλους ποὺ τὴν ἀποθέωναν νὰ ὀργιάζουν. Γι' αὐτὸ ἡ κριτικὴ τῶν πηγῶν σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη καὶ —ὅπως εἶναι λογικὸ— ἰδιαίτερα δύσκολη· ἕνα θετικὸ παράδειγμα μιᾶς τέτοιας «διανοητικῆς γυμναστικῆς» [91: Ehrenberg, 389] εἶναι τοῦ Kiechle [919]. Τὰ ἐπιμέρους προβλήματα τὰ ἐξετάζει ὁ Oliva [590, 15-136], ἐνῶ τὴν πιὸ εὐσύνοπτη περίληψη τῆς ἐξέλιξης τὴ βρίσκει κανεὶς στὸν Ehrenberg [91, 28-49]. Γιὰ τὰ ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν Σπαρτιατῶν καὶ τῶν εἱλώτων, Lotze [589] καὶ Figueira [601].

Συνέπειες τῆς εἱλωτείας Ὑπάρχει διαφωνία σχετικὰ μὲ τὸ ἐρώτημα ἂν μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ διακοπὴ τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητας (περίοικοι;) στὴ Σπάρτη, πότε πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ κάτι τέτοιο καὶ μὲ ποιὰ γεγονότα νὰ συνδεθεῖ· βλ. λ.χ. Cook [918] καὶ Holladay [951]. Σχετικὰ μ' αὐτὸ εἶναι σημαντικὲς οἱ ἔρευνες στὸν τομέα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης [591: Stibbe· 600: Herfort-Koch· 997: Pipili· 602: *Studi sulla ceramica laconica* (*Μελέτες στὴν κεραμικὴ τῆς Λακωνίας*)], πρέπει ὅμως νὰ χρησιμοποιοῦνται μὲ προσοχή, ἀφοῦ ἡ χρονολόγηση γίνεται συχνὰ μὲ βάση ἀρχαιοϊστορικοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ἀπαιτοῦν ἔλεγχο. Ἕνα εἶναι τουλάχιστον βέβαιο, ὅτι ὑπῆρχε σπαρτιατικὸ δίκαιο: MacDowell [384].

Τὸ πρόβλημα τῶν εἱλώτων ὡς καθοριστικοῦ παράγοντα μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Σπάρτης, καὶ συνεπῶς γιὰ τὴ δημιουργία τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας, τὸ παρουσιάζει πειστικὰ ὁ Ste. Croix [1191, 89-116], τὸν ὁποῖο ἀκολουθεῖ ὁ Cartledge [593]· οἱ Clauss [595] καὶ Talbert [606] ἐκφράζουν ἀμφιβολίες. Ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δομὴ τῆς Σπάρτης παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς Andrewes [585], Finley [592] καὶ Lewis [1107, 27-49]. Ὁ Hodkinson [596] ἐπιχειρεῖ νὰ δείξει τὴ μεγάλη ἐσωτερικὴ ἀνομοιογένεια τῆς σπαρτιατικῆς κοινωνίας. Γιὰ τὴ βασιλεία: Thomas [597]. Γιὰ τὴν οἰκονομία (καὶ τὴ διαφθορά): Burelli Bergese [603] καὶ Noethlichs [604]. Γιὰ τὸ στρατό: Lazenby [598· ὄχι πάντα ἀξιόπιστος]· καὶ γιὰ τὴν (συναρτώμενη μὲ τὸ στρατὸ) ὁμοφυλοφιλία: Cartledge [605].

η) Ἀθήνα

Ἡ ἀθηναϊκὴ ἱστορία ξεκινᾶ, ὅσον ἀφορᾶ τὶς πηγὲς ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία της γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, μόλις τὸν 6ο αἰώνα, ἀλλὰ τότε μεμιᾶς παρουσιάζονται μὲ πολλὲς μαρτυρίες καὶ διεξοδικὰ μελετημένα καὶ τὰ τρία θέματα ποὺ συζητήθηκαν στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Γιὰ ὁλόκληρο τὸν 6ο αἰώνα, οἱ πηγὲς παρουσιάζουν τὸ πρόβλημα κατὰ πόσο εἶναι ἀξιόπιστες οἱ μαρτυρίες, ἀφοῦ ἡ ἱστορία τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος (*Ἀτθὶς*) γράφτηκε μόλις τὸν 4ο αἰώνα καὶ δὲν εἶχε πρόσβαση σὲ χρονικὰ γραμμένα πρὶν ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, γιατὶ τέτοια δὲν ὑπῆρχαν [156: Jacoby]. Σ' αὐτὸ προστίθεται καὶ ἡ τάση ποὺ ὑπῆρχε κατὰ τοὺς πολιτειακοὺς ἀγῶνες τοῦ ὕστερου 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰώνα νὰ παρουσιάζονται ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότεροι θεσμοὶ τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ὅσο τὸ δυνατὸν πιὸ παλιοὶ καὶ συνεπῶς πιὸ ἀξιοσέβαστοι, νὰ τοὺς ἀποδίδουν λοιπὸν κατὰ προτίμηση σὲ ἕναν Σόλωνα ποὺ παρουσιαζόταν ὡς δημοκράτης (βλ. σ. 199). Γιὰ ὅλα τὰ ζητήματα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος μπορεῖ κανεὶς πλέον νὰ συμβουλεύεται τὸ διεξοδικὸ ὑπόμνημα τοῦ Rhodes [60]. *Πηγὲς*

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Σόλωνα

Ἡ σύγχρονη κριτικὴ ἔφτασε στὸ σημεῖο νὰ ἀμφισβητεῖ [916: Ruschenbusch· σὲ ἀντίθεση ὅμως πρβ. λ.χ. ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Σόλων, ἀπόσπασμα 5 West] τὴν ἴδια τὴν ἱστορικότητα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Σόλωνα [ὄχι καὶ τῆς νομοθεσίας· πρόσφατα γιὰ τὴν τεχνικὴ πλευρά, 994: Robertson· γιὰ τὸν Σόλωνα μὲ ἐκτεταμένη βιβλιογραφία, 1003: Oliva]. Γι' αὐτὸν μᾶς πληροφοροῦν εὐτυχῶς τὰ ἴδια του τὰ ποιήματα, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὁ βίος τοῦ Σόλωνα τοῦ Πλουτάρχου, τὰ ὁποῖα ὅμως βασίζονται κατὰ μεγάλο μέρος σὲ συμπεράσματα ποὺ συνάγονται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Σόλωνα, ἀποσπάσματα τῶν ὁποίων παραθέτουν, διασώζοντάς τα ἔτσι ὡς τὶς μέρες μας. Σχετικὰ λοιπὸν μὲ τὴν κρίση ποὺ προσπάθησε νὰ ὑπερνικήσει, πρέπει κι ἐμεῖς νὰ βγάλουμε συμπεράσματα ἀπὸ τὰ ποιήματά του, ὅπου ἀναφέρει *ὅρους* στὰ χωράφια τοὺς ὁποίους κατάργησε (φανέρωναν ὑποθῆκες) καὶ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας γιὰ χρέη. Τὸ κύριο σημεῖο ἑπομένως ἦταν μιὰ ἀγροτικὴ κρίση, στὴ διάρκεια τῆς ὁποίας ἐλεύθεροι καλλιεργητὲς ὑποθήκευαν, καὶ ὕστερα βρίσκονταν ἀναγκασμένοι νὰ πουλήσουν, τὴ γῆ τους, ἢ ἀκόμα καὶ τὸν ἑαυτό τους [καλὴ εἰσαγωγὴ στὴν προβληματικὴ τοῦ θέματος, 1000: Lotze]. Τὰ αἴτια αὐτῆς τῆς διαδικασίας εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστοῦν. Ὅποιος θέλει νὰ συνδέσει αὐτὰ τὰ αἴτια μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς νομισματικῆς οἰκονομίας, πρέπει νὰ καταπιαστεῖ μὲ τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς ὑποτιθέμενης νομισματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ Σόλωνα (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολι-*

Ποιήματα

Κρίση

Νομισματικὴ μεταρρύθμιση τεία, Κεφ. 10) καὶ μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν πρώτων ἀθηναϊκῶν νομισμάτων, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ὁ Σόλωνας —ἢ ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὰ ποιήματά του— δὲν ἀναφέρει τίποτα. Θεμελιώδους σημασίας γιὰ τὴν κατανόηση τῶν παρατηρήσεων τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ πυκνὸ ἄρθρο τοῦ Kraft [954], ποὺ δείχνει ὅτι ἀρχικὰ γινόταν λόγος μόνο γιὰ μέτρα καὶ σταθμά, καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ νομισματικὴ μεταρρύθμιση ἐπινοήθηκαν καὶ προστέθηκαν ἀργότερα. Μὲ αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ ἡ γνώμη τῶν νομισματολόγων ποὺ γίνεται εὐρύτερα ἀποδεκτή. Σύμφωνα μὲ τὸν Kraay [914], παρατηρήσεις ποὺ στηρίχτηκαν σὲ συγκρίσεις σφραγίδων καὶ σὲ θησαυρούς, σχετικὲς κυρίως μὲ τὴν τεχνικὴ κατασκευῆς τῶν νομισμάτων, δὲν ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῶν πρώτων ἀθηναϊκῶν νομισμάτων στὸν πρώιμο 6ο αἰώνα, στὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Σόλωνα· ὁ Vickers [990] μάλιστα υποστηρίζει ὅτι ὅλα ὅσα μαθαίνουμε γιὰ τὸν Σόλωνα ταιριάζουν, ἀντίθετα, στὶς συνθῆκες τοῦ 460, ἀποδόθηκαν δηλαδὴ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ στὸν Σόλωνα. Τὰ νομίσματα μὲ τὰ οἰκόσημα, ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νὰ ὀνομάζονται, δηλαδὴ τὰ σπάνια νομίσματα μὲ παραστάσεις ποὺ θυμίζουν οἰκόσημα (οἰκόσημα εὐγενῶν; θρησκευτικὰ σύμβολα;) προέρχονται μόλις ἀπὸ τὸ διάστημα 540-530 περίπου, καὶ ἀντικαταστάθηκαν τὸ 516 ἀπὸ τὰ τυπικὰ ἀθηναϊκὰ νομίσματα ποὺ ἔχουν γιὰ ἐμπροσθότυπο τὴν κεφαλὴ τῆς Ἀθηνᾶς καὶ γιὰ ὀπισθότυπο τὴν κουκουβάγια [968: Kroll]. Ὁ Cahn [938] διαφώνησε μὲ αὐτὴ τὴ χρονολόγηση καὶ θεώρησε τὰ νομίσματα μὲ οἰκόσημα κι ἐκεῖνα μὲ τὶς κουκουβάγιες σύγχρονα καὶ τὰ τοποθέτησε, μὲ βάση τεχνοϊστορικὲς συγκρίσεις, πάλι στὴν ἐποχὴ τοῦ Σόλωνα [βιβλιογραφία στὸ 182: Kraay, 56], ἐνῶ οἱ Kroll/Waggoner [981] ἐνισχύουν τὴν ὕστερη χρονολόγηση.

Πεισιστρατίδες

Πηγὲς Σχετικὰ μὲ τὸν Πεισίστρατο καὶ τοὺς γιούς του, βρισκόμαστε λόγω τῆς παντελοῦς ἔλλειψης πρωτογενῶν φιλολογικῶν πηγῶν σὲ χειρότερη θέση ἀπ' ὅ,τι σχετικὰ μὲ τὸν Σόλωνα [μιὰ σύνοψη βασισμένη σὲ ὅλα τὰ εἴδη τῶν πηγῶν καὶ μὲ τὴν πρόθεση νὰ δειχτοῦν οἱ θετικὲς πλευρές, 989: Frost· γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, 999: Viviers]. Οἱ κοντινότεροι στὰ γεγονότα εἶναι ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης· ἀπὸ αὐτοὺς ἀντλοῦμε πληροφορίες ποὺ προηγοῦνται κι ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας*. Ἀπὸ τὴν ἀφήγησή τους προκύπτουν καὶ τὰ θέματα συζήτησης: ἡ χρονολογία, ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, ἡ σχέση πρὸς τὸ λαὸ καὶ *Χρονολογία* τὴν ἀριστοκρατία, ὅπως καὶ γενικότερα ὁ χαρακτήρας καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐξουσίας. Παλαιότερα συνηθιζόταν (Ed. Meyer, Beloch) νὰ ἀσκεῖται στὶς πληροφορίες τοῦ Ἡρόδοτου σχετικὰ μὲ τὶς τρεῖς καταλήψεις τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὸν Πεισίστρατο «ἀντικειμενικὴ κριτικὴ μὲ τὸν τρόπο τοῦ 19ου αἰώ-

να», δηλαδὴ μὲ ἐσωτερικὴ κριτικὴ τῶν πηγῶν νὰ περιορίζονται οἱ πληροφορίες αὐτὲς σὲ ὅ,τι φαινόταν πειστικὸ στὸν συγγραφέα. Σήμερα, ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης στοιχείων ἀπὸ ἄλλες πηγὲς ποὺ νὰ τὶς διαψεύδουν, θεωροῦνται δικαίως ὡς πραγματικὲς καὶ γίνεται μόνο ἡ προσπάθεια νὰ μποῦν σὲ στέρεα χρονικὰ πλαίσια [915: Heidbüchel· 946: Rhodes]. Αὐτὸ εἶναι σημαντικὸ —ἂν καὶ δύσκολο— γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἔτσι παίρνει κάποια μορφὴ ἡ μᾶλλον ἀδόμητη ἱστορία τοῦ 6ου αἰώνα στὴν Ἀττικὴ καὶ ἀποφεύγεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ἐπικρατοῦσαν ὁμαλὲς συνθῆκες: οἱ διάφορες ἄνοδοι στὴν ἐξουσία καὶ κυρίως τὰ ἐνδιάμεσα διαστήματα (τί συνέβαινε τότε;) δείχνουν καθαρὰ ὅτι ἡ κατάσταση τῆς Ἀττικῆς ἦταν πολὺ ταραγμένη: ὅσον ἀφορᾶ τὴν οἰκονομία καὶ τὸν πολιτισμό, ἀκριβῶς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ συμπίπτει ἡ ἁλματώδης αὔξηση τῶν ἐξαγωγῶν ἀθηναϊκῶν κεραμικῶν σκευῶν καὶ τῶν προϊόντων ποὺ περιεῖχαν (λάδι καὶ κρασὶ) μὲ τὴν ἔκδοση τῶν πρώτων ἀθηναϊκῶν νομισμάτων (βλ. παραπάνω). Ἀπὸ τὰ θέματα τῆς κεραμικῆς τῆς πεισιστρατίδειας ἐποχῆς, ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση μύθων (Ἡρακλῆς, μύθος τῶν Νηλειδῶν), γίνεται προσπάθεια, λόγω τῆς ἔλλειψης ἄλλων σύγχρονων πηγῶν, νὰ ἀνακαλυφθοῦν πολιτικοὶ συμβολισμοὶ καὶ νὰ βγοῦν ἔτσι συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ συνείδηση [983: Boardman, μὲ παραπομπὲς σὲ προηγούμενες μελέτες]. Ἐπιτυχημένες ταυτίσεις θὰ εἶχαν ἐδῶ ἀποφασιστικὴ σημασία, γι' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο διαφωνιῶν [980: Osborne· 985: Ahlberg-Cornell· 991: Moore· 995: Cook].

Κοινωνικὲς ὁμάδες

Μὲ ἐξαίρεση τὰ συμπεράσματα ἀπὸ οἰκονομικὰ δεδομένα σὰν αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν καὶ ἄλλα —ἡ χρονολόγηση τῶν ὁποίων ὅμως μὲ τὴ σειρά της ἐξαρτᾶται στενὰ ἀπὸ τὴν τοποθέτησή τους σὲ γενικὰ πολιτικὰ πλαίσια— ἡ προσπάθεια νὰ καθοριστεῖ ἡ κοινωνικὴ κατάσταση τῆς Ἀθήνας βασίζεται κυρίως στὶς παρατηρήσεις τοῦ Ἡροδότου καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη γιὰ τὶς τρεῖς πολιτικὲς μερίδες τῆς ἐποχῆς τοῦ Πεισιστράτου, πληροφορίες ποὺ γίνεται ἡ προσπάθεια νὰ διευκρινιστοῦν καὶ νὰ ἐλεγχθεῖ κατὰ πόσο ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια. Αὐτὸ ποὺ φαίνεται νὰ προκύπτει εἶναι ὅτι σίγουρα δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ὁμάδες μὲ σταθερὴ σύνθεση, ποὺ ἀγκάλιαζαν ὅλο τὸν ἀθηναϊκὸ λαὸ καὶ στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν ὑποτιθέμενα στρώματα τεχνιτῶν, ἐμπόρων καὶ ἐξαθλιωμένων προλετάριων, ἀλλὰ μὲ μικρότερες ὁμάδες γύρω ἀπὸ ἀριστοκράτες ἡγέτες [933: Ghinatti· 936: Kluwe].

Σχέσεις μὲ τὴν ἀριστοκρατία

Ἦταν ἤδη φανερὸ ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη ἑνὸς καταλόγου ἀρχόντων τῆς ἐποχῆς τῶν Πεισιστρατιδῶν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κλεισθένη, ὅπως καὶ ἀπὸ πολλὲς ἄλλες λεπτομέρειες, κυρίως τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ προγράμματος, ὅτι δὲν ἦταν σωστὴ ἡ εἰκόνα τῶν ἐχθρικῶν πρὸς τὴν ἀριστοκρατία καὶ φιλικῶν πρὸς τὸ δῆμο τυράννων τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Kolb [947] μὲ περιληπτικὸ τρόπο ὑπογράμμισε καθαρὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν Πεισιστρατιδῶν ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν εὐγενῶν. Πιθανὸν ἐξαι-

τίας τῆς προβληματικῆς του, δὲν δίνει ἀρκετὸ βάρος στὶς ἐνδείξεις, ποὺ παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπάρχουν, γιὰ σχέσεις τῶν τυράννων μὲ τὸν μὴ ἀριστοκρατικὸ λαό, ἀλλὰ προτείνει μιὰ νέα καὶ πρωτότυπη ἐξήγηση γιὰ τὴν προώθηση τῆς λατρείας τοῦ Διονύσου (ὄχι ὡς λαϊκῆς θρησκείας, κάτι ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ὑπῆρξε, παρὰ ὡς λατρείας ποὺ σχετιζόταν μὲ τὸ γένος τῶν Πεισιστρατιδῶν). Ὁ Stahl [998] βλέπει στὴν τυραννίδα τῶν Πεισιστρατιδῶν ἕνα στάδιο στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας σὲ κράτος.

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη

Ἡ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν Κλεισθένη ἐξακολουθεῖ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ρόλο του, ἢ μὲ τὸ ρόλο τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ συνδέθηκαν μὲ τὸ ὄνομά του, στὴν ἱστορία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, καὶ ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν φυλῶν. Ἐνῶ ὅμως παλαιότερα γινόταν προσπάθεια νὰ προσεγγιστεῖ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα μὲ τὴ βοήθεια τῶν φιλολογικῶν *Πηγὲς* πηγῶν [μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, 913: Ehrenberg, 57-102], σήμερα μποροῦμε νὰ χρησιμοποιήσουμε μὲ ἐντυπωσιακὸ τρόπο τὸ αὐξημένο ἐπιγραφικὸ ὑλικό, ποὺ μᾶς πληροφορεῖ ὑπὸ τὴ μορφὴ συνόρων χωραφιῶν, ψηφισμάτων συλλόγων καὶ καταλόγων προσώπων μὲ ἀναφορὰ τῆς καταγωγῆς τους σχετικὰ μὲ τὰ ἐδαφικὰ ὅρια καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τῶν φυλῶν, τριττύων καὶ δήμων τοῦ Κλεισθένη. Κοινὸς παρονομαστὴς τῆς ἔρευνας, μᾶλλον δικαιολογημένα, εἶναι ἡ ἀποδοχὴ τῆς σημασίας τῆς ἀναδιάρθρωσης τῶν φυλῶν ἀπὸ τὸν Κλεισθένη ὡς τοῦ κεντρικοῦ σημείου, καθὼς αὐτὴ ἡ ἀναδιάρθρωση, μὲ τὴ θεσμοθέτηση τῶν δήμων καὶ τὴν ἴδια τὴ σύνθεση τῶν φυλῶν, σήμαινε κάποια ἀποδυνάμωση τῆς ἀριστοκρατίας καὶ στὸν λατρευτικὸ τομέα [πιὸ σημαντικὸ τὸ 920: Lewis]. Διαφορὲς ὑπάρχουν στὴν ἀξιολόγηση *Στόχοι τῆς μεταρρύθμισης* τῶν κινήτρων καὶ τῶν στόχων τοῦ Κλεισθένη. Ἡ γενικότερα ἀποδεκτὴ ἄποψη θεωρεῖ ὅτι δὲν τὸν ἐνδιέφερε νὰ ἐπιφέρει ἀλλαγὴ πρὸς τὴ δημοκρατία [ἀλλὰ πάντως κάτι παρόμοιο πιστεύει ὁ Meier: 297, 91-141]. Ὑπάρχει εἰδικότερα ἡ γνώμη ὅτι ἡ συγκεκριμένη μορφὴ τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ ὕπαρξη τοπικῶν κέντρων ἐπιρροῆς τῶν ἀριστοκρατικῶν γενῶν ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Κλεισθένης ἐπιδίωκε τὴν ἐνίσχυση τοῦ γένους του, τῶν Ἀλκμεωνιδῶν, ἢ τουλάχιστον τὴν ἐξίσωσή του μὲ τὰ ὑπόλοιπα [493: Martin, 20· διεξοδικὰ 987: Stanton]. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ τεθεῖ τὸ ἐρώτημα πῶς συμβιβάζεται αὐτὴ ἡ ἐπιδίωξη, ἂν θεωρηθεῖ ὡς ἡ μόνη, μὲ τὴ σπατάλη ἐνέργειας ποὺ ἀπαιτοῦσε μιὰ τόσο πολύπλοκη νέα ὀργάνωση. Ὁ Van Effenterre [943] τόνισε δικαιολογημένα τὴ στρατιωτικὴ πλευρά· ὁ Siewert [969] μάλιστα, μὲ βάση τὴν ἐκτενὴ ἀξιοποίηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἔρευνας πάνω στοὺς δήμους τῆς Ἀττικῆς, θεώρησε ὅτι ἡ μεταρρύθμιση ἀπέβλεπε κυρίως στὴ γρήγορη κινητοποίηση τοῦ στρατοῦ τῶν πολιτῶν, ποὺ ἀκολουθοῦσε κεντρικοὺς δρόμους —μιὰ ἄποψη

ποὺ συναντᾶ σημαντικὲς δυσκολίες στὸ γεγονὸς ὅτι τέτοια κατανομὴ τῶν τριττύων σύμφωνα μὲ κεντρικοὺς δρόμους ὑπῆρξε μόνο σὲ μέρος τῆς Ἀττικῆς. Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη τῶν θρησκευτικῶν δομῶν μετὰ τὸν Κλεισθένη, ποὺ σφραγίστηκε βέβαια ἀπὸ τὴ δική του ἀναδιοργάνωση τῶν φυλῶν, μελετήθηκε ἀπὸ τὸν Kearns [1137$^{\beta}$]. Ὁ Sealey πιστεύει ὅτι ὁ ἔντονος διαχωρισμὸς ἀνάμεσα σὲ πολίτες καὶ μὴ ὑπῆρξε ἀποτέλεσμα τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένη [973].

Ἡ μελέτη τοῦ Siewert, ποὺ πέρα ἀπὸ τὸ θέμα ποὺ ἀναφέρθηκε ἄνοιξε πολλὲς νέες προοπτικὲς [1142: Lotze· διεισδυτικὴ —καὶ ἀπροσδόκητη— λεπτομερὴς κριτικὴ στὴν ἀμφισβήτηση τῆς κλεισθένειας ἐφαρμογῆς τῆς διὰ κλήρου ἐκλογῆς στὸ 996: Hansen], ἀνήκει στὴν ἐρευνητικὴ κατεύθυνση ποὺ ἀσχολεῖται ἐντατικὰ (εἴτε σὲ ἄμεση συνάρτηση μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη [λ.χ. 475: Eliot] εἴτε γενικὰ μὲ βάση τὸ ὑλικὸ τῶν ἐγγράφων ποὺ ὀφείλουν σ' αὐτὴν τὴν ὕπαρξή τους) μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς Ἀττικῆς σὲ πολιτικὴ καὶ λατρευτικὴ βάση· δηλαδὴ ὄχι πιὰ μὲ τὶς διαδικασίες καὶ τὶς δομὲς στὸ πολιτικὸ κέντρο τῆς δημοκρατίας, ἀλλὰ μὲ τὴν ὑποδομή της ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται μὲ τὸ διαχωρισμὸ τῶν κατοίκων σὲ ὅλη τὴν Ἀττικὴ σὲ φυλές, τριττύες καὶ δήμους. Σχετικὸς εἶναι ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ μελέτες, πάνω σὲ ἐπιμέρους θέματα τῆς κατανομῆς τῶν δήμων σὲ μεγαλύτερες ἑνότητες καὶ τῆς ἀντίστοιχης τῶν ἀτόμων μὲ βάση τὸ δημοτικό τους ὄνομα (λ.χ. τῶν P. J. Bicknell, C. W. J. Eliot, P. J. Rhodes, W. E. Thompson). Μιὰ πρώτη σύνοψη ἔδωσε ὁ Traill [494· καλὴ περίληψη τοῦ ἱστορικοῦ περιεχομένου αὐτοῦ τοῦ γραμμένου σὲ πολὺ τεχνικὴ γλώσσα βιβλίου, στὴ βιβλιοκρισία τοῦ Pečírka, *Eirene* 16 (1978) 107-109], ποὺ μπορεῖ πλέον νὰ συμπληρωθεῖ μὲ μιὰ συλλογὴ τῶν μελετῶν του, μαζὶ μὲ καινούριο χάρτη [545]. Ὡς παράδειγμα γιὰ τὴ διεξοδικὴ πραγμάτευση τῆς δομῆς ἑνὸς μεμονωμένου δήμου μπορεῖ νὰ ἀναφερθεῖ ὁ Dow [478]. Γιὰ τὴν καθαρὰ κοινωνικὴ πλευρὰ τῶν φυλῶν, τῶν φρατριῶν καὶ τῶν γενῶν ὡς ἑνώσεων προσώπων ἔγινε λόγος σὲ συνάρτηση μὲ τὸν γενικότερο ἑλληνικὸ χῶρο παραπάνω, σ. 124 κ.ἑ. Εἰδικὰ μὲ τὴν Ἀθήνα ἀσχολεῖται ἡ Kron [944], σὲ ἕνα ἔργο ὅπου μὲ πολὺ ἔγκριτο καὶ σαφὴ τρόπο ἐπισημαίνεται, μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἡ ἐπιτυχὴς ἑδραίωση τοῦ τεχνητοῦ συστήματος τοῦ Κλεισθένη στὸ χῶρο τῆς λατρείας.

Ὀργάνωση τῆς Ἀττικῆς

Δῆμοι

Στοὺς ἴδιους τοὺς δήμους ὡς θεμελιῶδες συστατικὸ τοῦ ἀττικοῦ κράτους ἀφιερώνει τὴ μελέτη του ὁ Osborne [533], ὁ ὁποῖος τονίζει τὴ σταθερότητά τους ὡς συνόλου καὶ ἀσφαλῶς τείνει νὰ ὑπερεκτιμᾶ τὸ ρόλο τους. Πιὸ συγκρατημένος καὶ μὲ λιγότερες αὐταπάτες σχετικὰ μὲ τὸ τί πραγματικὰ μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα παρουσιάζεται ὁ Whitehead [551], ἀπ' ὅπου μπορεῖ νὰ συμπεράνει κανεὶς ὅτι οἱ δῆμοι στὴν πραγματικότητα δὲν ἔπαιζαν οὐσιαστικὸ ρόλο στὴν πράξη τῆς ἀθηναϊκῆς πολι-

τικῆς ζωῆς, ἀλλιῶς θὰ γνωρίζαμε περισσότερα γι' αὐτούς. Ὁ ρόλος τῆς θρησκείας στὸν Mikalson [499].

Προσωπογραφία

Τέλος ἂς περιληφθεῖ ἐδῶ ἡ ἀναφορὰ σὲ μιὰ ἄλλη ἐρευνητικὴ κατεύθυνση, ποὺ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τοὺς δήμους καὶ τὶς φυλὲς ἐπιτυγχάνει βαθύτερη κατανόηση τῆς κοινωνίας τῆς Ἀττικῆς: στὴν προσωπογραφία καὶ στὴ βασιζόμενη σ' αὐτὴν γενεαλογία. Θεμελιώδη παραμένουν τὰ ἔργα τῶν Kirchner [467] καὶ Toepffer [466]. Νεότερες μελέτες ἀσχολοῦνται μὲ τὴν πολιτικὴ δράση τῶν ἀριστοκρατικῶν, εἴτε μὲ ἄλλον τρόπο σημαντικῶν, οἰκογενειῶν μέσω τῶν κοινωνικῶν τους διασυνδέσεων, ἐν μέρει κατ' ἀναλογία μὲ τὴν προσωπογραφικὴ ἔρευνα τῆς ρεπουμπλικανικῆς Ρώμης, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως ἀπαλλαγμένη ἀπὸ κινδύνους· λ.χ. Bicknell [1097], MacKendrick [1231]. Ὁ Davies [483] προσφέρει πάρα πολὺ ὑλικό, τὸ ὁποῖο ἀξιοποιεῖ στὸ [335] (βλ. σχετικὰ παρακάτω, σ. 201) καὶ ὁ Develin παρουσίασε πρόσφατα ἕνα ἐκτεταμένο ἔργο σχετικὰ μὲ τοὺς ἀξιωματούχους τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸ 624 ὡς τὸ 321 [576], ἐνῶ ἄλλες προσωπογραφικὲς ἔρευνες βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη.

4. ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ – 5ος ΑΙΩΝΑΣ

α) *Ἡ ἐποχὴ τῶν Περσικῶν Πολέμων*

Οἱ Περσικοὶ Πόλεμοι

Ἀξιολόγηση τῶν Περσικῶν Πολέμων

Ἡ ἀποτίμηση τῆς σημασίας τῶν Περσικῶν Πολέμων προϋποθέτει νὰ ξεκαθαριστοῦν προηγουμένως ὁρισμένα ἐρωτήματα, ποὺ ἀπὸ τὴν πλευρά τους καθορίζονται συχνὰ ἀπὸ συνειδητὲς ἢ ὑποσυνείδητες συνδέσεις μὲ τὴ σημερινὴ πραγματικότητα [1157: Walser· 1164: Kraft]: οἱ Περσικοὶ Πόλεμοι ὑπῆρξαν ἔκφραση ἑνὸς —μὲ ὁποιαδήποτε αἴτια— περσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ [654: Verdin· 1176: Firpo] ποὺ στόχευε ἀκάθεκτος τὴν Ἑλλάδα, ἢ μήπως ὑπῆρξαν μόνο τὸ ἀποτέλεσμα σταδιακῆς ἐξέλιξης τῆς ἀμοιβαίας συμπεριφορᾶς τῶν δύο πλευρῶν καὶ κάποιων συμπτώσεων; Ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση ἀποτελοῦσε (ἐθνικὸ) ἀγώνα γιὰ τὴν ἐλευθερία, ὅπως παρουσιάζεται μάλιστα καὶ ἐπιγραφικὰ στὸν σύγχρονο μὲ τὰ γεγονότα «ὅρκο τῶν Πλαταιῶν» [στ. 24· πρβ. 1163: Siewert], ἢ μήπως τέτοιες ἀξίες δὲν ἔπαιζαν κανένα ρόλο, ὅπως θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ πολλῶν Ἑλλήνων στὸ πλευρὸ τῶν Περσῶν; (Πρβ. τὴ βιβλιογραφία σχετικὰ μὲ τὸν μηδισμὸ στὴ σ. 171.) Καὶ τέλος: ἡ νίκη κατὰ τῆς περσικῆς ἐπίθεσης ἦταν γεγονὸς μεγάλης σημασίας, ποὺ ἄλλαξε αἰσθητὰ τὴ ροὴ τῆς ἱστορίας, ἢ μήπως μιὰ χαλαρὴ ἐπικυριαρχία τῶν Περσῶν στὴν Ἑλλάδα δὲν θὰ ἔφερνε καμία ἀποφασιστικὴ ἀλλαγὴ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξή της;

Πέρα ἀπὸ τὸν ὑποθετικὸ χαρακτήρα αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων, ἡ ἀπάντησή τους συναντᾶ τὴ δυσκολία ὅτι, ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἴδια τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων ἀλλὰ καὶ τὴν ἐπίδρασή τους στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς, δὲν ἔχουμε καθόλου περσικὲς παρὰ μόνο ἑλληνικὲς πηγές, ποὺ ἐπιπλέον γράφτηκαν σχεδὸν ὅλες ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς νίκης (ὡς ἕνα βαθμὸ σύγχρονες πηγὲς εἶναι κυρίως ὁ Ἡρόδοτος, ὕστερα ὁ Θουκυδίδης καί, συμμετέχοντας στὶς ἐξελίξεις, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἐκφράζονται ἄμεσα, οἱ ποιητὲς Αἰσχύλος, Σιμωνίδης καὶ Πίνδαρος). Στὸ παρὸν βιβλίο ἀποδίδεται μεγάλη σημασία στὴν ἀπόκρουση τῶν Περσῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, ὄχι τόσο γιατὶ ἀπέτρεψε μιὰ ξένη κυριαρχία (βεβαίως καὶ γι' αὐτό), ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ἡ ἀπόκρουση ἀποδέσμευσε πολιτικὲς δυνάμεις ποὺ ἔμελλε νὰ διαμορφώσουν τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἑλλάδας μὲ τελείως διαφορετικὸ τρόπο ἀπ' ὅ,τι θὰ γινόταν χωρὶς αὐτὸ τὸ γεγονός.

Περσία

Οἱ γνώσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἴδια τὴν Περσία [γενικὰ ἔργα καὶ μελέτες: 657: Kuhrt· 655: Cook· 659: Frye· 667: Dandamaev/Lukonin· 668: Tuplin· 665: ἱστορία τῶν Ἀχαιμενιδῶν· 88: *CAH* IV, 1-286] εἶναι λίγες στὸ σύνολό τους καί, στὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ποὺ δὲν προέρχονται ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγὲς παρὰ ἀπὸ περσικὲς ἐπιγραφὲς καὶ μνημεῖα, δὲν δίνουν καμία πληροφορία σχετικὰ μὲ τοὺς Περσικοὺς Πολέμους [συνοπτικά, 647: Walser]. Πάντως, μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Δαρείου Α', τοῦ ὀργανωτῆ τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας (καὶ γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς) ἔχει ἡ σχετικὴ τρίγλωσση ἐπιγραφὴ τοῦ Μπεχιστοὺν [648: Dandamaev· 650: Gschnitzer· 652: Wiesehöfer· 664: Balcer] καὶ ἡ πρόσφατη ἀνακάλυψη στὴν Περσέπολη πλήθους πινακίδων ποὺ φέρουν καταγραφὲς σὲ ἐλαμιτικὴ γλώσσα, σχετικὲς μὲ τὴν ἐσωτερικὴ διοίκηση, ὅπως ἐκεῖνες τῶν πινακίδων τῆς Γραμμικῆς Β. Μᾶς προσφέρεται ἔτσι μιὰ πρόσβαση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περσικῆς διοίκησης, ποὺ παρέμενε ὡς τώρα ἄγνωστη [646: Hinz· γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δαρείου γενικά, 649: τοῦ ἰδίου· πρόσφατα 1107: Lewis, 1-26· γιὰ τὴν περσικὴ φορολογικὴ πολιτική, 663: Descat· 669: Briant/Herrenschmidt].

Ἡ περσικὴ κυριαρχία σὲ Ἕλληνες

Γιὰ τὴ σχέση τῶν Ἑλλήνων ποὺ ζοῦσαν ὑπὸ περσικὴ ἐπικυριαρχία μὲ τοὺς Πέρσες, σχέση ποὺ σὲ καμία περίπτωση δὲν τὴ χαρακτήριζε ἐκ πεποιθήσεως ἐχθρότητα, μᾶς πληροφοροῦν οἱ μελέτες σχετικὰ μὲ τὸν Μιλτιάδη τὸν Νεότερο, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἡγεμόνας ὑποτελὴς στοὺς Πέρσες στὴ Θρακικὴ Χερσόνησο καὶ ἔγινε ὕστερα ὁ νικητὴς στὸν Μαραθώνα [1156: Berve· 928: Kinzl· 1177: Shimron (μὲ συζήτηση τοῦ κειμένου τοῦ Ἡροδότου)· 1146: Viviers]. Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα εἶναι χρήσιμες καὶ οἱ μελέτες σχετικὰ μὲ τὴ γενικότερη φιλοπερσικὴ συμπεριφορὰ τῶν Ἑλλήνων (μηδισμὸς) [1165: Wolski· 1168: Gillis]· εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση καὶ τοὺς λόγους δυσαρέσκειας τῶν Ἑλλήνων: Hegy [1162] καὶ Tozzi

[1167· πάνω σ' αὐτὸ 1174: Wallinga]· γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπανάστασης: Lateiner [1172]. *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ πολέμου* Ἡ ἐξέλιξη τῶν ἴδιων τῶν πολεμικῶν γεγονότων —πολύμορφη καὶ συναρπαστικὴ παρὰ τὴν κριτικὴ ὡς πρὸς τὴν ἐξιδανίκευση τοῦ θέματος ἤδη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὶς συναισθηματικὲς ὑπερβολὲς τῶν κλασικιστῶν ἢ τὰ ἀνιαρὰ σχολικὰ στερεότυπα— δὲν παρουσιάζει πλέον ἐρευνητικὰ προβλήματα σοβαρὰ καὶ ἐπιλύσιμα. Οἱ τελευταῖες σημαντικὲς παρουσιάσεις τοῦ θέματος εἶναι ἀγγλοσαξονικῆς προέλευσης: Burn [1159] (καὶ γιὰ τὶς προηγούμενες ἑλληνοπερσικὲς σχέσεις) καὶ Hignett [1160]· ἀξίζει νὰ διαβαστεῖ καὶ ὁ Green [1161]. Τοῦ Balcer [1179] εἶναι σημαντικὸ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν προσπάθεια νὰ δεῖ κανεὶς τὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ τὴν περσικὴ πλευρά. Γιὰ τὶς σημαντικότερες μάχες: Van der Veer [1169] καὶ Francis/Vickers [1175· Μαραθώνας]· Burn [1166] καὶ Pritchett [231, 5, 190-260· Θερμοπύλες]· Wankel [1173· Σαλαμίνα]· Pritchett [231, 5, 92-137· Πλαταιές].

Προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν Θεμιστοκλῆ

Πέρα ἀπὸ τὰ ἁπλὰ γεγονότα, τὰ πολυάριθμα ἱστορικὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζονται στὸ πλαίσιο τῶν Περσικῶν Πολέμων συνδέονται κατὰ μέγα μέρος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεμιστοκλῆ [βιογραφίες: 1104: Podlecki (σχολιασμὸς τῶν πηγῶν)· 1109: Lenardon (γιὰ ἕνα εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινό)· ἱστορικὸ ὑπόμνημα τῆς σημαντικότερης συνεκτικῆς πηγῆς, 63: Frost· ἐπιμέρους ζητήματα, 1129 καὶ 1130: Piccirilli· 1178: Holladay]. Ἡ δυ- *Πηγὲς* σκολία ποὺ παρουσιάζεται εἶναι ὅτι —ὅπως παρατηρεῖται ἤδη στὸν Ἡρόδοτο— στὶς περισσότερες πηγὲς ὁ Θεμιστοκλῆς εἴτε ἀντιμετωπίζεται ἐχθρικὰ εἴτε δὲν ἀναφέρεται καθόλου (ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ Θουκυδίδης), ἐξαιτίας τοῦ χαρακτήρα του, τῆς συχνὰ διφορούμενης συμπεριφορᾶς του καὶ τῶν μεταπτώσεων ποὺ ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται εἶχε ἡ πολιτική του, ἡ ὁποία τελικὰ τὸν ὁδήγησε ἐξόριστο στὴν Περσία παρὰ τὴν ὀφειλόμενη σ' αὐτὸν νίκη στὴ Σαλαμίνα (πιὸ πρόσφατη παρουσίαση αὐτῆς τῆς τελευταίας φάσης στὸν Schumacher [1150]· νομίσματα τοῦ τυράννου Θεμιστοκλῆ πρόσφατα, Cahn/Gerin [1153]). Ἐντέλει εἶναι ἀμφίβολο ἂν ὁ Θεμιστοκλῆς ἔπαιξε πράγματι σημαντικὸ ρόλο ἢ εἶναι ἁπλῶς, ἐξαιτίας τῆς ἀμφισημίας τῶν πηγῶν, ἕνας βολικὸς ὑποψήφιος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου συνδέονται γεγονότα ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν ἀλλοῦ. Αὐτὸ ἐκφράζεται στὴν ἀβεβαιότητα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς θητείας του ὡς ἄρχοντα, τῆς ὁποίας ἡ τοποθέτηση μόλις στὸ 482/81 ἀντὶ γιὰ τὸ 493/92 θὰ σήμαινε καὶ τὴ μετάθεση τῆς ἀντιπαράθεσης ὡς πρὸς τὴ στρατηγικὴ ἐναντίον τῶν Περσῶν κατὰ 10 χρόνια [1102: Mosshammer]. Σχετικὸ μὲ τὸ τελευταῖο εἶναι καὶ τὸ ἐρώτημα πότε, πῶς καὶ σὲ ποιὸ βαθμὸ ξεκίνησε μὲ πρωτοβουλία τοῦ Θεμιστοκλῆ ὁ ναυτικὸς ἐξοπλισμός: ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 490

ἢ μόλις στὴ δεκαετία τοῦ 480; Ἐπρόκειτο γιὰ 200 ἢ γιὰ 100 πλοῖα; Ἡ χρηματοδότηση ἔγινε μὲ κρατικὰ ἔξοδα ἢ μὲ χορηγίες πλούσιων πολιτῶν; Πῶς πρέπει νὰ ἑρμηνευτοῦν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα σχετικὰ μὲ τὴν ὀχύρωση τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Πειραιᾶ; [Γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, 1104: Podlecki, 201-204.] Ἀναφέρθηκε ἤδη στὶς σσ. 105-106 ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Τροιζήνας, ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τῆς ὁποίας ἡ αὐθεντικότητα εἶναι ἀβέβαιη.

Ἐσωτερικὰ μέτρα

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Θεμιστοκλῆ εἶναι μεγάλης σημασίας, ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἀπόκρουση τῶν Περσῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἀθήνας· κι ἐδῶ ὅμως οἱ πηγὲς παρέχουν ἀβέβαιη εἰκόνα, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέρθηκαν. Αὐτὸ ποὺ εἶναι σίγουρο εἶναι ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἦταν ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὴ στρατηγική του ἔδωσε ἕναν σημαντικότερο στρατιωτικὸ καὶ κατὰ συνέπεια καὶ πολιτικὸ ρόλο στὸ τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ δὲν εἶχε τὶς ὑλικὲς προϋποθέσεις νὰ ὑπηρετήσει στὸ σῶμα τῶν ὁπλιτῶν, ἀφοῦ ἡ ἐπιλογὴ τῆς ἀπόκρουσης τῶν Περσῶν στὴ θάλασσα προϋπέθετε τὴν ἐπάνδρωση πολεμικῶν πλοίων. Διαφωνίες ὑπάρχουν σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ σημασία τῆς εἰσαγωγῆς τῆς κλήρωσης τῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ ὀστρακισμοῦ, μέτρων ποὺ βρίσκονται κατὰ κάποιον τρόπο σὲ συνάρτηση μὲ τὴ στρατηγικὴ αὐτή. Καὶ γιὰ τὶς δύο ἐξελίξεις ὑπάρχει ἐκτενὴς βιβλιογραφία, ποὺ ὅσον ἀφορᾶ τὴν κλήρωση τῶν ἀρχόντων στρέφεται κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ ἐρώτημα ἂν καὶ κατὰ ποιὸν τρόπο συνδέεται μ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὁ Θεμιστοκλῆς, ὁ ὁποῖος στὴ (μοναδικὴ σχετικὴ) πηγὴ (Ἀριστοτέλης, *Ἀθηναίων Πολιτεία*, 22, 5) δὲν ἀναφέρεται· ἐξάλλου συζητεῖται τὸ ἐρώτημα πῶς συνδέεται ἡ κατάργηση τῆς ἐκλογῆς τῶν ἀρχόντων μὲ τὴν ἵδρυση τῶν αἱρετῶν ἀξιωμάτων τῶν δέκα στρατηγῶν στὴ συνέχεια τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ Κλεισθένη, κατὰ πόσο ἡ κλήρωση τῶν ἀρχόντων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ δημοκρατικὸ μέτρο καί, κυρίως, ἂν εἶναι σωστὴ ἡ γενικὰ διαδεδομένη ἄποψη ὅτι ἡ κλήρωση τῶν ἀρχόντων κατέληξε στὴν ὑποβάθμιση τοῦ θεσμοῦ [αὐτῆς τῆς ἄποψης, μὲ ἔντονη πολεμική, 1091: Badian, κριτικὴ στὸ 493: Martin, 23-28].

Ὀστρακισμὸς

Ἀκόμα ἐντονότερη εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὸν ὀστρακισμὸ [καλὴ ἐπισκόπηση τῶν νεότερων μελετῶν πάνω στὸ θέμα, 583: Martin]. Μέχρι πρόσφατα ἡ ἀντιπαράθεση στηριζόταν στὴ φιλολογικὴ παράδοση καὶ ἀφοροῦσε τὸ ἐρώτημα πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ὅτι σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ἀθηναίων Πολιτεία*, 22, 1 καὶ 3) ὁ ὀστρακισμὸς εἶχε εἰσαχθεῖ μὲν ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη, ἀλλὰ γιὰ πρώτη φορὰ ἐφαρμόστηκε μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθώνα. Ἡ κριτικὴ αὐτῆς τῆς παράδοσης, στηριζόμενη καὶ σὲ ἕνα σχόλιο ὑστερότερου λεξικογράφου, χρησιμοποίησε κυρίως τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἦταν καλύτερο νὰ θεωρήσουμε ὡς χρονολογία τῆς ἐφαρμογῆς τὴ χρονολογία τῆς δημιουργίας τοῦ θεσμοῦ, γιὰ

τὸ λόγο ὅτι ἕνας τέτοιος νόμος δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει θεσπιστεῖ χωρὶς πρακτικὴ ἀφορμή, καὶ συνεπῶς χωρὶς ταυτόχρονη ἐφαρμογή. Ἡ τελευταία πλήρης σύνοψη καὶ ἐπαναφορὰ τοῦ προβλήματος στὸν Thomsen [486] διαπιστώνει μὲ βάση ἐν μέρει νέα καὶ ἀδημοσίευτα εὑρήματα ὀστράκων ὅτι πράγματι ὁ ὀστρακισμὸς ξεκίνησε μόλις κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 480 (σσ. 61-108), ἀλλὰ πέραν αὐτοῦ ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύει ὅτι ἡ πατρότητα τοῦ Κλεισθένη πρέπει νὰ γίνεται δεκτὴ μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου. Γιὰ τὴ χρονολογία τῶν πρώτων ὀστρακισμῶν, Harvey [524]. Αὐτὴ ἡ ἄποψη ἐνισχύεται καὶ ταυτόχρονα διευκρινίζεται μέσω ἑνὸς ὑστεροβυζαντινοῦ κειμένου ποὺ ἐπανῆλθε στὸ προσκήνιο, στὸ ὁποῖο ὁ ὀστρακισμὸς ἀποδίδεται μὲν στὸν Κλεισθένη, ἀλλὰ παρουσιάζεται ἡ βουλὴ ὡς τὸ ὄργανο ποὺ λαμβάνει τὴν ἀπόφαση [487: Keaney/Raubitschek· ἀμφισβήτηση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς πηγῆς στὸ 531: Develin]. Τὸ ἰσχύον συμπέρασμα ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν δεδομένων τὸ ἔβγαλε ὁ Lehmann [514]: ἀπὸ φιλολογικὲς μαρτυρίες εἶναι γνωστὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ τοῦ Κλεισθένη ἡ βουλὴ μποροῦσε νὰ ἐπιβάλει τὴν ἐξορία, ὅπως καὶ ὅτι (Φιλόχορος [*FGrHist* 328 F 30]) ἀργότερα τὴν ἐπέβαλλε ὁ δῆμος. Ὁ Ἀριστοτέλης καὶ τὰ ὄστρακα ποὺ ἔχουν βρεθεῖ δείχνουν ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὀστρακισμοῦ ξεκίνησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεμιστοκλῆ. Ὁ ἐνίοτε πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων μὲ τὸ ὄνομα ὁρισμένων πολιτικῶν (4.647 γιὰ τὸν Μεγακλῆ γύρω στὸ 486!), μαζὶ μὲ τὸ κείμενο τοῦ Φιλοχόρου —τὴ μαρτυρία τοῦ ὁποίου ἀμφισβητεῖ ὁ Develin [530]— δείχνουν ὅτι 6.000 ἦταν τὸ κατώτατο ὅριο ψήφων ποὺ ἀπαιτοῦνταν γιὰ τὴν ἐξορία ἑνὸς «ὑποψηφίου», καὶ ὄχι τὸ κατώτατο ὅριο συμμετεχόντων στὴ συνέλευση ποὺ θὰ ἀποφάσιζε κάτι τέτοιο.

Αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἄποψη ὅτι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν πολιτικὴ ἱστορία δὲν εἶναι τόσο τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὀστρακισμοῦ, ποὺ σὲ τελικὴ ἀνάλυση δὲν εἶχε συγκεκριμένες συνέπειες, ὅσο τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἐφαρμογή του· κι ἐδῶ πραγματικὰ εἶναι φανερό, μὲ βάση τὰ ὄστρακα, ὅτι ὄχι μόνο ἐφαρμόστηκε ὁ ὀστρακισμὸς στὴ δεκαετία τοῦ 480, ἀλλὰ καὶ ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ χρονολόγηση εἶναι σωστή, παρέμενε, θὰ λέγαμε, ἕνας ἀπὸ τοὺς ὑποψηφίους. Ὁ πειρασμὸς παραμένει μεγάλος νὰ δοῦμε τὴν κλήρωση τῶν ἀρχόντων καὶ τὴν πρακτικὴ τοῦ ὀστρακισμοῦ ὡς παρεπόμενα τῆς ἴδιας πολιτικῆς ποὺ στόχευε στὴ διεξαγωγὴ ναυτικοῦ πολέμου (κατὰ τῆς Περσίας ἢ κατὰ τῆς Αἴγινας, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε) καί, ἔχοντας αὐτὸν τὸ σκοπό, ἐπιδίωκε τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ κράτους: ὁ Θεμιστοκλῆς ἔμεινε ὁ μόνος ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς πολιτικὲς προσωπικότητες στὴ διαπάλη γιὰ τὴν ἐξουσία ποὺ δὲν ὀστρακίστηκε, ὥστε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ ὑποδεικνύει ἐκεῖνον καὶ τὸ διάστημα ἀνάμεσα στὶς δύο περσικὲς ἐπιθέσεις. Μιὰ κεφαλὴ ποὺ βρέθηκε στὸ μουσεῖο τῆς Ὄστιας πιθανὸν νὰ ἀποτελεῖ πορτρέτο τοῦ Θεμιστοκλῆ: Pod-

lecki [1104, 143-146]· βλ. καὶ H. Drerup καὶ H. Sichtermann στὸν K. Fittschen [222, 286-293, 302-336].

β) Ἡ Πεντηκονταετία

Τὰ γεγονότα

Ἡ ἔρευνα τῆς Πεντηκονταετίας στρέφεται γύρω ἀπὸ διάφορα ἐρωτήματα. Τὰ σημαντικότερα ἀφοροῦν τὴν ἐσωτερικὴ ἐξέλιξη τῶν Ἀθηνῶν, τὴν Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία καὶ μὲ τὴν ἀντίθεση Σπάρτης καὶ Ἀθηνῶν, ποὺ θὰ ὁδηγοῦσε ἀργότερα στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ ὑπάρχουν πλῆθος ἐπιμέρους ἐρωτήματα, τὰ ὁποῖα γιὰ νὰ ἀπαντηθοῦν ἀπαιτοῦν μιὰ κοπιαστικὴ προσπάθεια νὰ ἀνασυσταθοῦν τὰ ἁπλὰ γεγονότα τῆς ἐξωτερικῆς ἱστορίας καὶ ἡ διαδοχή τους μέσα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ συνεκτικὴ πηγή, τὴν ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς ἱστορίας του, καὶ ἀπὸ τὶς λίγες ἄλλες πηγὲς ὅπου μποροῦμε νὰ βασιστοῦμε. Πρόκειται γιὰ δύσκολο ἐγχείρημα, ἀφοῦ ὁ Θουκυδίδης εἶναι, καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ χρονολογία, τόσο περιληπτικός, ὥστε νὰ ἀντλοῦμε πληροφορίες γιὰ γεγονότα καὶ διαδικασίες, ἀλλὰ νὰ μποροῦμε μόνο μὲ κόπο καὶ μὲ τὴ βοήθεια ὑποθέσεων νὰ τὰ συνδέσουμε μεταξύ τους [18: Gomme, 1, 256-413]. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γενικὰ ἔργα, πλήρη σύνοψη τοῦ θέματος καὶ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας δίνει ὁ Heideking [1099: Bayer/Heideking, 95-180], ποὺ ὡς τὴν Εἰρήνη τοῦ Καλλία πρέπει νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ τὸν Badian [1152]. Ἐδῶ ἀρκεῖ ἴσως νὰ ἐπισημανθοῦν μόνο τὰ σημαντικότερα θέματα, καὶ κυρίως τὰ προβληματικὰ στὴ χρονολόγησή τους: ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ τύχη τοῦ Θεμιστοκλῆ (καὶ τοῦ Παυσανία: Schumacher [1150])· ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κίμωνα καὶ ἡ θέση τοῦ τελευταίου στὴν Ἀθήνα· ἡ ἐξέλιξη τῆς ἀντιπαράθεσης μὲ τοὺς Πέρσες ὡς τὴ μάχη στὸν Εὐρυμέδοντα· ὁ Μεσσηνιακὸς Πόλεμος καὶ οἱ ἐπιδράσεις του στὴ σχέση Ἀθήνας-Σπάρτης, καθὼς καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ τῶν Ἀθηνῶν [ἐπ' αὐτοῦ 1139: Steinbrecher]· ἡ ἔκρηξη καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων μεταξὺ Σπάρτης καὶ Ἀθηνῶν, ποὺ ἔληξαν μόλις τὸ 446 μὲ τὴν Τριακονταετὴ Εἰρήνη· ἡ βοήθεια ποὺ προσέφερε ἡ Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία στὴν ἀποστασία τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὴν Περσία καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ μεγάλου ἀθηναϊκοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος (ἡ ἐπονομαζόμενη Αἰγυπτιακὴ Ἐκστρατεία)· τὸ ἐρώτημα ἂν τὸ 449 ὑπῆρξε ἐπίσημη εἰρήνη μὲ τὴν Περσία (ἡ Εἰρήνη τοῦ Καλλία: εἶναι διασκεδαστικὸ καὶ ἀνησυχητικὸ συνάμα νὰ βλέπει κανεὶς ἕνα βιβλίο ποὺ εἶχε σκοπό, λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλα τὰ πιθανὰ ἐπιχειρήματα, νὰ λύσει ὁριστικὰ τὸ πρόβλημα, ἀποδεικνύοντας τὴν ἱστορικότητα τῆς εἰρήνης αὐτῆς [1125: Meister], νὰ ἀκολουθεῖται σχεδὸν ἀμέσως ἀπὸ ἕνα ἄρθρο ποὺ εὔστοχα τὴν ἀρνεῖται [1151: Badian])· τὸ ἐρώτημα ἂν πραγματικὰ

Πηγὲς

Χρονολογία

Ἐπιμέρους προβλήματα

ὁ Περικλῆς, μετὰ τὸ τέλος τῶν πολέμων μὲ τὴν Περσία, προσπάθησε νὰ ἱδρύσει μιὰ πανελλήνια πολιτικὴ τάξη· ἡ ἵδρυση ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τῆς σχεδιασμένης ὡς πανελλήνιας ἀποικίας τῶν Θουρίων στὴν Κάτω Ἰταλία.

Ἡ (Α΄) Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας εἶναι σὲ πολλὰ σημεῖα ἐξίσου ἀβέβαιη μὲ ὅσα ἀπαριθμήθηκαν παραπάνω, ἀλλὰ πάντως εἴμαστε γι᾽ αὐτὴν καλύτερα πληροφορημένοι, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὑπῆρξε ἑνιαῖο φαινόμενο, ποὺ σφράγισε ὅλη τὴν ἐποχή, καὶ συνεπῶς μᾶς παραδίδονται γι᾽ αὐτὸ περισσότερες καὶ καλύτερες πληροφορίες (π.χ. ἡ ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη ποὺ ἀναφέρθηκε καὶ ἀφορᾶ τὴ συμμαχία), ἀλλὰ κυρίως γιατὶ διαθέτουμε πλούσιο ἐπιγραφικὸ ὑλικό. *Ἐπιγραφὲς* Αὐτὸ ἀποτελεῖται πρῶτα πρῶτα ἀπὸ τὶς καταγραφὲς ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ 454 καὶ ἀφοροῦν τὶς ἀφιερώσεις ποὺ ἔπρεπε νὰ κάνουν τὰ μέλη τῆς Συμμαχίας στὴν προστάτιδα θεὰ τῆς Ἀθήνας, τὴν Ἀθηνᾶ, ὡς ποσοστιαῖο μέρος τοῦ φόρου τους [φορολογικοὶ κατάλογοι τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας· ἡ βασικὴ δημοσίευση, συνοδευόμενη ἀπὸ ἕναν τόμο μὲ ἀφήγηση, εἶναι τὸ 1076: *ATL*]. Δεδομένου ὅτι αὐτὲς οἱ καταγραφὲς γίνονταν κάθε χρόνο καὶ ἀνέφεραν τὶς πόλεις ποὺ ἔκαναν τὶς προσφορές, ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τόσο τὴ σύνθεση τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας ὅσο καὶ τὶς πολιτικὲς καὶ ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ τὶς οἰκονομικὲς ἀλλαγὲς μέσα σ᾽ αὐτήν. Ἔπειτα ἔχουμε ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἐπιγραφὲς συνθηκῶν τῆς Ἀθήνας μὲ πόλεις μέλη τῆς συμμαχίας, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀθηναϊκοὺς *Χρονολόγηση* νόμους μὲ ἰσχὺ γιὰ ὅλη τὴ συμμαχία, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ δομή της. Μαζὶ μὲ τὰ συνήθη προβλήματα τῆς ἀποκατάστασης τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τῶν ἐπιγραφῶν, στὴν περίπτωση αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὸ καὶ προκαλεῖ πολλὲς διαφωνίες τὸ θέμα τῆς χρονολόγησης, γιατὶ ἀπ᾽ αὐτὸ ἐξαρτᾶται τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο τοποθετοῦνται τὰ γεγονότα ποὺ μᾶς παραδίδουν κάθε φορὰ οἱ ἐπιγραφές. Τὸ γενικὸ θέμα διαφωνίας ἀφορᾶ τὸ ἂν ἡ ἐξέλιξη τῆς συμμαχίας εἶχε ὁλοκληρωθεῖ μέσα στὴ δεκαετία τοῦ 440 ἢ ἂν προέκυψαν ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο καίριας σημασίας στοιχεῖα. Ἰδιαίτερα ὁ H. B. Mattingly προσπάθησε ἀκούραστα νὰ ἀναδείξει τὴν τελευταία χρονολόγηση ὡς τὴ σωστή. Αὐτὸ ποὺ ἔχει μεγάλη σημασία εἶναι ἡ χρονολόγηση τοῦ νόμου γιὰ τὴν ἑνοποίηση τοῦ νομίσματος, ποὺ σώζεται σὲ πολλὰ ἀποσπάσματα, ἀπὸ διάφορα μέρη τοῦ χώρου τοῦ Αἰγαίου [τὸ τελευταῖο στάδιο τῆς ἔρευνας στὸν Lewis: 1149].

Ἐπιμέρους ζητήματα Ἀπὸ τὸ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ προκύπτουν καὶ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο: ἡ ἔλλειψη κανονικότητας στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους καὶ τὶς ὑποδιαιρέσεις καὶ τὰ ἐπιμέρους τμήματά τους [1120: Schuller] ἐπιτρέπει συμπεράσματα γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῆς συμμαχίας [στὸ 1140 ὁ Schuller ἀμφισβητεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν κρίσεων ἀπὸ τὸ 455 π.Χ. καὶ

μετά, γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ σχετικὲς πληροφορίες προέρχονται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες τῶν φορολογικῶν καταλόγων, ποὺ βέβαια νωρίτερα δὲν ὑπῆρχαν] καὶ γιὰ τὴ δομή της. Οἱ συνθῆκες παρέχουν πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ μεταχείριση καὶ τὴν ἐπανένταξη μελῶν ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὴ συμμαχία καὶ σχετικὰ μὲ τοὺς νόμους ποὺ ἐξέδιδε ἡ Ἀθήνα γιὰ ὅλη τὴν ἐπικράτεια τῆς ναυτικῆς συμμαχίας μὲ στόχο τὴν ἐνίσχυση τῆς ἐξουσίας της [πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, μὲ παράδειγμα μιὰ τέλεια σωζόμενη ἐπιγραφή, 1108: Balcer]. Ἐπίσης, ἀπὸ ἐπιγραφὲς κυρίως προέρχονται οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ συστήματος τῶν δημόσιων ἀξιωμάτων [Balcer, *ὅ.π.*, σποραδικά, καὶ 1105], ὅπως καὶ γιὰ τὴν προσπάθεια τῆς Ἀθήνας νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἐξουσία της ἐπὶ τῶν συμμάχων θεωρώντας τους ἀποικίες της καὶ προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει μαζί τους δεσμοὺς μέσω τῆς θρησκείας [διεξοδικά, 1116: Fehr]· ὁ Smarczyk [1213] συμπεραίνει κάποια χαλάρωση τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς στὸ τελικὸ στάδιο τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Οἰκονομικὰ θέματα συζητοῦν οἱ Pečírka [1126], Mattingly [1122] καὶ MacDonald [338] (ἐμπόριο μὲ τὴν Κόρινθο), ὁ Schmitz [1295] (οἰκονομικὸς ἀντίκτυπος τῆς ναυτικῆς συμμαχίας)· ὁ Ruschenbusch [1131 καὶ 1132] στρέφει τὴν προσοχή του στὴ δημογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἰσχὺ τῶν συμμάχων· βλ. καὶ σχετικὰ μὲ τὶς μεγάλες συμμαχικὲς πόλεις στὸν Quinn [1121]· ὡς πρὸς τὴν ἐπίδραση στὸ σχηματισμὸ τῆς δημοκρατίας, στὸν Schuller [526]· γιὰ τὸ πῶς συνειδητοποιοῦσε ἡ Ἀθήνα τὴ θέση της ὡς μεγάλης δύναμης, στὸν Siewert [1141].

Συνολικὲς παρουσιάσεις

Ἡ πιὸ πρόσφατη ἔκφραση γνώμης μὲ συνθετικὸ τρόπο προέρχεται ἀφενὸς ἀπὸ τὸν Meiggs [1095], μιὰ κατὰ μέγα μέρος χρονολογικὰ δομημένη ἐπισκόπηση τῆς ὡς τώρα ἔρευνας πάνω στὴν ἱστορία ὅλων τῶν προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐξωτερικὴ πολιτική, ἀπὸ τὴν ἵδρυση τῆς ναυτικῆς συμμαχίας ὡς τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου· ἀφετέρου ἀπὸ τὸν Schuller [1098], μιὰ προσπάθεια νὰ συλληφθεῖ τόσο ἡ δομὴ τῆς συμμαχίας ὅσο καὶ οἱ κινητήριες δυνάμεις ποὺ δημιούργησαν αὐτὴ τὴ δομὴ —ἡ θέση ποὺ ὑποστηρίχτηκε ἦταν ὅτι ὁ ἀποφασιστικὸς παράγοντας ὑπῆρξε ἡ συνεχὴς διεξαγωγὴ πολέμου: τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ θέση πέρασε ἀπαρατήρητη θὰ ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὸν συγγραφέα μᾶλλον παρὰ στοὺς ἀναγνῶστες [πρβ. καὶ 1111: Schuller]· συλλογὴ ἐπιμέρους μελετῶν εἶναι μεταξὺ ἄλλων τοῦ Balcer [1136]· πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Balcer [1134] νὰ ἰδωθεῖ ἡ Ἰωνία στὸ πλαίσιο τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Περσίας καὶ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ συμμαχία ὡς ἀποτέλεσμα ἔντονων ἀλληλεπιδράσεων. Οἱ Rhodes [1138] καὶ Hornblower/Greenstock [1144] δίνουν μιὰ σύντομη εἰσαγωγή, ὁ McGregor [1147] ἀφηγεῖται περιληπτικά, ὁ Robertson [1118] δίνει μιὰ διαφορετικὴ γνώμη ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας.

Ἡ δημοκρατία

Μελέτες Ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία παρουσιάζεται συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Bleicken [535] (ἡ πλήρης ἔκδοση διαφέρει ἀπὸ ἐκείνη τῆς σειρᾶς UTB κατὰ τὸ ὅτι ἡ τελευταία δὲν περιέχει τὴ χρήσιμη ἐπισκόπηση τῆς ἐπιστημονικῆς βιβλιογραφίας). Κάτι σὰν διεξοδικὸ γλωσσάρι ἀποτελεῖ ἡ Mossé [549]. Γιὰ τὴ βασικὴ φιλολογικὴ πηγὴ ποὺ διαθέτουμε, τὴν προερχόμενη πιθανῶς ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη (*Ἀθηναίων Πολιτεία*), ὑπάρχει πλέον τὸ πλῆρες ἱστορικὸ ὑπόμνημα τοῦ Rhodes [60]. Σὲ μεγάλο βαθμὸ λαμβάνουν ὑπόψη τους καὶ ἐπιγραφικὸ ὑλικὸ οἱ μελέτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ ἐπιμέρους θεσμοὺς τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας· ἔτσι, ὁ Rhodes [536] πραγματεύεται τὴ Βουλὴ τῶν Πεντακοσίων, ὁ Wallace [575] τὸν Ἄρειο Πάγο, ὁ Bugh [563] τὸ ἱππικό. Μιὰ θεμελιώδης ἔρευνα καὶ παρουσίαση τοῦ τρόπου λειτουργίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου δίνεται ἀπὸ τὸν M. H. Hansen σὲ μιὰ σειρὰ ἐπιμέρους μελέτες [συγκεντρωμένες στὰ 521 καὶ 582], ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ μιὰ συνολικὴ θεώρηση [542]. Στὸν Kroll [488, συμπληρωμένο ἀπὸ τὸ 525] περιέχονται πολὺ διδακτικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴ διαδικασία τῆς κλήρωσης στὴν Ἀθήνα, παρμένες ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῶν χάλκινων *πινακίων* ποὺ μᾶς παρέχει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα. Μιὰ προσωρινὴ —ὡς τήν, ἂς ἐλπίσουμε, προσεχὴ δημοσίευση τῶν νέων ὀστράκων ποὺ βρῆκαν οἱ Γερμανοὶ ἀνασκαφεῖς στὸν Κεραμεικό— ἀξιολόγηση τῶν μέχρι τώρα εὑρημάτων ἀπὸ ὄστρακα δίνουν οἱ Thomsen [486· κύριος στόχος τῆς μελέτης εἶναι ἡ χρονολόγηση τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ὀστρακισμοῦ] καὶ Vanderpool [466]. Τοὺς Ἀθηναίους ἀξιωματούχους ἀπὸ τὸ 684 ὥς τὸ 321 συγκεντρώνει ὁ Develin [576].

Γένεση Ἡ γένεση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔντονων συζητήσεων. Γενικὴ παραδοχὴ ἀποτελεῖ δικαίως τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ ἡ μορφὴ πολιτεύματος ἀποτελοῦσε σαφῶς ἐξαιρετικὴ περίπτωση [501: Meier· μὲ δικαιολογημένη ἰδιαίτερη ἔμφαση, 553: Gschnitzer], ποὺ ὑπέκειτο σὲ πολλῶν εἰδῶν προϋποθέσεις καὶ τῆς ὁποίας ἡ ἐξέλιξη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ γραμμικά, ὡς σταθερὴ διεύρυνση τοῦ κύκλου τῶν ἀτόμων ποὺ λάμβαναν μέρος στὴν πολιτική, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς βασιλείας κι ἔπειτα [τὶς προόδους τῆς ἐξέλιξης πρὸς τὴ δημοκρατία τῆς ἐποχῆς τοῦ Περικλῆ ἀποδίδει μὲ παραστατικὸ τρόπο καὶ πλούσια βιβλιογραφία ὁ Gehrke στὸ 1137[α]]. Ἑπομένως σωστὰ πράττει κανεὶς ἀποκλείοντας προστάδια καὶ παρόμοια φαινόμενα καὶ ἀποδίδοντας μὲ τὸν ὅρο δημοκρατία ὅ,τι ἀπὸ τοὺς σύγχρονούς της ὀνομάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ δημοκρατία γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα [560: Bleicken· 578: Schuller]. Ἐπικρατεῖ ἐπίσης συμφωνία σχετικὰ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ὑπάρχει καμία χειροπιαστὴ ἔνδειξη πὼς ὁ λαὸς μὲ δική του πρωτοβουλία ἀγωνίστηκε νὰ ἐγκαθιδρύσει τὴ δη-

μοκρατία. Διαφορὲς ὑπάρχουν ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἴδια τὴν ἐξήγηση τοῦ φαινομένου. Μιὰ κατεύθυνση [493: Martin] θεωρεῖ —σωστὰ καταρχὴν— ὅτι οἱ ἀντιπαραθέσεις τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰώνα ὡς τὸν Περικλῆ ἀποτελοῦσαν ἀνταγωνισμοὺς στοὺς κόλπους τῆς ἀριστοκρατίας (γιὰ τοὺς σχετιζόμενους μὲ αὐτὰ εὐγενεῖς: Stanton [1127]), παραβλέπει ὅμως ὅτι κάτι τέτοιο μποροῦσε νὰ ἔχει ἐπιτυχία, καὶ ὡς ἀποτέλεσμά του τὴ δημοκρατία, μόνο ἂν εἶχαν αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη της καὶ τὴν εἶχαν ἐπιδιώξει καὶ μὴ εὐγενεῖς — ἀνταγωνισμοὶ εὐγενῶν μόνο δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ ἐξαιρετικοῦ φαινομένου τῆς δημοκρατίας, ἂν αὐτὸ πρόκειται νὰ ἔχει ζωτικότητα καὶ διάρκεια. Αὐτὸ ὑποστηρίζει λ.χ. ὁ Meier [501], ὁ ὁποῖος κυρίως στὸ [297] ἀνασυνθέτει καὶ τονίζει τὸ ρόλο μιᾶς πολιτικῆς σκέψης προσαρμοσμένης στὴ δημοκρατία· πρβ. καὶ τὸν Bleicken [505]. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξουσία ποὺ διέθετε στὴν πράξη ὁ Ἄρειος Πάγος ὡς τὸ 462, ἐκφέρουν γνώμη οἱ Wallace [575, 77-83], Carawan [1148] καὶ Cawkwell [1293]· ὁ τελευταῖος συζητᾶ καὶ τὸ θέμα τῆς μεταρρύθμισης τοῦ Ἐφιάλτη· βλ. σχετικὰ Jones [1145]. Ἐδῶ προστίθενται καὶ οἱ συνέπειες τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας —ποὺ ὡς τώρα εἶχε ἐξεταστεῖ μεμονωμένα— στὴν οριστικὴ διαμόρφωση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας [σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, Schuller: 526· λακωνικὰ γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, βλ. καὶ 1115: Ruschenbusch].

Ἐκτὸς Ἀθηνῶν

Ἡ γένεση τῆς δημοκρατίας ἐκτὸς Ἀθηνῶν ἔχει ἐρευνηθεῖ σχετικὰ λίγο, εἶναι ὅμως ἐξίσου σημαντική, καὶ ἡ ἔρευνά της πιθανὸν ἐφικτή, παρὰ τὸ ὅτι οἱ πηγές μας εἶναι λίγες. Πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς ἀριστοκρατικῆς πολιτείας καὶ τὴν ἵδρυση τῆς ὁπλιτικῆς. Δημοκρατία ἀρχικὰ δὲν ὑπῆρξε ἐκτὸς Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ἐξαίρεση πιθανὸν τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Μαντίνειας. Ὁ σημαντικότερος σταθμὸς γιὰ τὴν ἐξάπλωσή της ὑπῆρξε πιθανὸν ἡ εἰσαγωγή της ὡς ὀργάνου ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους στὸ πλαίσιο τῆς συμμαχίας [πάνω σ' αὐτό: 505 καὶ 578, Schuller· πρβ. καὶ 523: Lewis, καὶ 544: Welwei].

Ἀρχὲς

Μετὰ τὶς μεγάλες προόδους στὴ γνώση συγκεκριμένων θεσμῶν (ποὺ ὀφείλονται κυρίως στοὺς Hansen καὶ Rhodes) τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔχουμε προχωρήσει στὴν ἀνακάλυψη ἀρχῶν ποὺ βρίσκονται πίσω ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς θεσμοὺς [ἐπισκόπηση στὸ 558: Schuller]. Ἔτσι ἀνακαλύφθηκε μιὰ ἰδιαίτερη μορφὴ κατανομῆς τῆς ἐξουσίας, ποὺ συνίστατο στὸν αὐστηρὸ διαχωρισμὸ μεταξὺ τῆς δικαιοδοσίας ὀργάνων μὲ εἰσηγητικὰ δικαιώματα καὶ ὀργάνων μὲ τὸ δικαίωμα νὰ λαμβάνουν ἀποφάσεις [520: Hansen]. Ἐπίσης ἔγιναν διάφορες σκέψεις γύρω ἀπὸ τὸν δημόσιο καὶ τὸν ἰδιωτικὸ τομέα [534: Musti] καὶ διαπιστώθηκε ἡ στενὴ συνάρτηση τῆς δημοκρατίας μὲ τὴ γραπτὴ μορφὴ καὶ ἔκθεση δημόσιων ἐγγράφων [548: Musti] —ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχικὴ Κόρινθο δὲν γνωρίζουμε καθόλου τέτοιες ἐπιγραφές! Ἔχει

ἐκφραστεῖ ἐπίσης μιὰ γνώμη ποὺ ἀξίζει προσοχή, ὅτι χαρακτηριστικὸ τῆς μορφῆς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος εἶναι λιγότερο ἡ δημοκρατία καὶ περισσότερο ἡ κυριαρχία τοῦ νόμου (βλ. παρακάτω, σ. 196) [559: Sealey]. Ἡ ἴδια ἡ δημοκρατικὴ σκέψη, ποὺ στὴν ἀρχαιότητα τὴν ἀντιμετώπιζαν ὑποτιμητικά, ἀποτελεῖ σήμερα ἀντικείμενο διεξοδικότερων ἐρευνῶν [ἀσαφής: Farrar, 568· πιὸ συγκεκριμένος: Τουλουμάκος, 528]. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου στοὺς Raaflaub [292] καὶ Spina [543]. Εὔστοχα παρουσιάζει ὁ Gehrke [1093] τὴν ἐξέλιξη τῆς δημοκρατίας μέχρι τὸν Περικλῆ ὡς ἕνα μεῖγμα προσωποπαγοῦς καὶ πραγματιστικῆς συμπεριφορᾶς.

Τὸ θέατρο Σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τοῦ θεάτρου ὡς δημόσιου θεσμοῦ καὶ τὴ συνάρτησή του μὲ τὴν ἱστορία μᾶς πληροφορεῖ μὲ ἐκτενεῖς βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς ὁ Sartori [318], στὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνατρέξει καὶ γιὰ ὅλες τὶς προηγούμενες μελέτες. Σὲ ἕνα ἄλλο ἐπίπεδο κινεῖται ὁ Meier [569]. Τὴ συνάρτηση ἀνάμεσα στὶς λατρευτικὲς παραστάσεις καὶ τὶς συνελεύσεις τοῦ δήμου, μαζὶ μὲ τοὺς τόπους ὅπου κάθε φορὰ πραγματοποιοῦνταν, τὴν ἐρευνᾶ (ὄχι μόνο ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ἀθήνα) ὁ Kolb [293]· γενικὰ γιὰ τὴν τραγωδία: Zimmermann [257].

Ἀξιολόγηση Ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶναι, ὅπως ἦταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα, ἕνα ἐγχείρημα ποὺ ἐξαρτᾶται πολὺ στενὰ ἀπὸ προϋπάρχουσες βασικὲς θέσεις [472: Larsen· 474: Jones· 481: Treu· 511: Labriola]. Ἐνῶ ὅμως στὴν ἀρχαιότητα ἡ θέση ποὺ ἔπαιρναν ἀπέναντί της ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ ἂν θὰ τὴν ἀρνοῦνταν (ὅπως τὸ κάνει ἡ γραπτὴ παράδοση κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος) ἀπὸ ὀλιγαρχικὴ πεποίθηση, οἱ σημερινὲς ἀπόψεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἄλλους παράγοντες. Ὁ George Grote, Ἄγγλος φιλελεύθερος, μέλος τῆς Βουλῆς τῶν Κοινοτήτων, παρουσίασε στὴν ἱστορία του τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, ποὺ εἶχε μεγάλη ἀπήχηση, τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία κινούμενος ἀπὸ ἕνα μεῖγμα κλασικιστικοῦ ρομαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ καὶ φιλελεύθερης ἰδεολογίας. Ἀργότερα ἔγιναν ἐμφανέστεροι οἱ περιορισμοὶ αὐτῆς τῆς δημοκρατίας —πέρα ἀπὸ τὴ σταθερὰ ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς Ἀθηναίους δημαγωγοὺς ποὺ παρέσυραν τὸ λαὸ σὲ ἔκτροπη συμπεριφορὰ (π.χ. ἡ γνώμη τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν Κλέωνα [βλ. παρακάτω, σ. 185], ἡ ἐκτέλεση τοῦ Σωκράτη καὶ οἱ ἄλλες πολιτικὲς δίκες). Ὁ Jakob Burckhardt ἔκανε συνειδητή, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ, τὴ στενὴ ἔνταξη τοῦ ἀτόμου στὸ σύνολο στὸ πλαίσιο τῆς ἑλληνικῆς *πόλεως*, πράγμα ποὺ οἱ φιλελεύθεροι τὸ εἶχαν παραβλέψει. Παράλληλα εἰσέρχονταν στὸ ὀπτικό μας πεδίο ὅλο καὶ περισσότερο ἐκεῖνοι ποὺ ἀποκλείονταν ἀπὸ τὴ δημοκρατία: οἱ γυναῖκες, οἱ μέτοικοι, οἱ δοῦλοι.

Συμμετοχή Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἐντάσσονται καὶ οἱ ἔρευνες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ πολίτες μὲ πλήρη πολιτικὰ δικαιώματα εἶχαν πραγματικὰ ὅλοι ἴσο μερίδιο στὶς κρατικὲς ὑποθέσεις, καὶ εὔκολα σχηματίστηκε ἡ

γνώμη ὅτι λ.χ. στὸ χῶρο τῆς βουλῆς ἡ ἐκπροσώπηση ἦταν καλύτερη γιὰ τοὺς εὐπορότερους παρὰ γιὰ τοὺς πολίτες μὲ λιγότερα οἰκονομικὰ μέσα [1220: Sundwall]. Ἐναντίον αὐτῆς τῆς ἄποψης ἀποβαίνει ἀφενὸς ἡ ἁπλὴ καταμέτρηση [504: Ruschenbusch] καὶ ἀφετέρου τὸ γεγονὸς ὅτι γενικά, καὶ μὲ κάθε καλὴ θέληση, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδειχτεῖ ἰδιαίτερη ἐπιρροὴ τῶν πλουσίων στὴν πολιτικὴ [335: Davies]. Πειστικὸς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται καὶ ὁ διαδεδομένος ἰσχυρισμὸς ὅτι στὶς συνελεύσεις τῆς ἐκκλησίας ἔπαιρναν μέρος περισσότερο καὶ ἀσκοῦσαν ἐπιρροὴ ἐκεῖνοι ποὺ λόγω τῆς κοινωνικῆς τους θέσης διέθεταν χρόνο καὶ καλύτερη μόρφωση καὶ κατοικοῦσαν κοντὰ στὴν πόλη· ἀλλὰ συγκεκριμένες ἔρευνες ἔχουν πρόσφατα ἀμφισβητήσει καὶ αὐτὴ τὴν ἄποψη [συνοπτικά, 542: Hansen, 18-21]. Ὁ πολὺ ὑψηλὸς βαθμὸς κινητοποίησης ἢ συμμετοχῆς τῶν Ἀθηναίων ποὺ διαπίστωσε ὁ Hansen μελετήθηκε εἰς βάθος ἀλλὰ καὶ μετριάστηκε ἀπὸ τοὺς Lotze [529] καὶ Rhodes [554], ἐνῶ ὁ Sinclair [565] προβάλλει μᾶλλον ἀσαφὴ ἐπιχειρήματα. Ἡ Carter [546] στρέφει, σωστὰ καταρχήν, τὴν προσοχή της στοὺς Ἀθηναίους ποὺ δὲν μετεῖχαν στὸ πολίτευμα, ἀλλὰ κατὰ ἀναχρονιστικὸ τρόπο ὑπολογίζει τὴν ἔκταση τῆς συμμετοχῆς σύμφωνα μὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς ἑκατὸ τοῖς ἑκατὸ συμμετοχῆς (σ. 193), πράγμα ποὺ ἀποδυναμώνει τὰ ἐπιχειρήματά της.

Ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ διαπίστωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν (ἐνήλικων, ἀρρένων) πολιτῶν εἶναι σημαντικὴ καὶ γιὰ νὰ ὑπολογιστεῖ ὁ βαθμὸς συμμετοχῆς στὸ πολίτευμα. Ἀπὸ τὴ μακρὰ ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὸ ἂν τὸν 4ο αἰώνα ἔχουμε 30.000 ἢ 20.000 πολίτες (τάξη μεγέθους), παραπέμπουμε ἐδῶ μόνο στὶς τελευταῖες ὡς τώρα μελέτες [555 καὶ 571: Hansen· 570: Ruschenbusch· 573: Hansen].

Χαρακτήρας

Ἡ ἄσκηση κριτικῆς στὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία ὁδηγεῖ εὔκολα στὸν πειρασμὸ νὰ τῆς ἀρνηθεῖ κανεὶς ἐντελῶς τὸ χαρακτήρα τῆς δημοκρατίας, παραβλέποντας τὸ γεγονὸς ὅτι, παρὰ τοὺς περιορισμούς, τὰ ἐπιτεύγματά της δὲν ἐπαναλήφθηκαν στὴν πράξη ποτέ, οὔτε στὸ παρελθὸν οὔτε σήμερα [σ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα, 510: Finley· 492 καὶ 518: Lotze —αὐτὲς οἱ ἐργασίες ἀποτελοῦν καλὰ παραδείγματα γιὰ τὸν Νεοϊστορισμὸ ποὺ ἀναφέρθηκε στὶς σσ. 119 κ.ἑ.· βλ. καὶ τὴν (ἤπια) ἀντιπαράθεση, 566: Meier/Veyne, καὶ τοὺς πειστικοὺς παραλληλισμοὺς μὲ τὴ σύγχρονη δημοκρατία, 581: Hansen. Ἐξάλλου πάνω στὸ θέμα αὐτὸ βλ. καὶ σ. 69 κ.ἑ.].

Ἐπιμέρους ζητήματα

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ἐσωτερικὰ θέματα τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν Πεντηκονταετία καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Περικλῆ [συλλογὴ μελετῶν 1112: Wirth], ἀναφέρουμε ἐδῶ μερικοὺς ἀκόμα κύκλους προβλημάτων: Τὸ νόμο τοῦ Περικλῆ γιὰ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα[25] τὸν τοποθετεῖ στὸ ἱστορικὸ

[25] [Τὰ περιόριζε σὲ ὅσους εἶχαν ὄχι μόνο πατέρα ἀλλὰ καὶ μητέρα Ἀθηναία.]

πλαίσιο ἀπὸ νέα ὀπτικὴ γωνία ὁ Patterson [1119]· γιὰ τὴν ἔνταξη στὸ σῶμα τῶν πολιτῶν γενικά: Osborne [515] καὶ Gauthier [550]· τὸ ἐρώτημα ἂν τὰ ὁμοιόμορφα σπίτια τοῦ 5ου αἰώνα π.Χ. ποὺ ἀνακαλύφθηκαν πρόσφατα στὸν Πειραιὰ εἶναι ἀποτέλεσμα τῶν δημοκρατικῶν συνθηκῶν μελετᾶται διεξοδικὰ καὶ σὲ εὐρύτερο πλαίσιο ἀπὸ τοὺς Hoepfner/Schwandner [215] καὶ Schuller κ.ἄ. [577]. Οἱ πολιτικὲς προεκτάσεις τῆς ποίησης ἔχουν ἀποτελέσει συχνὰ ἀντικείμενο μελέτης: γιὰ τὸν Αἰσχύλο, βλ. Podlecki [1083] καὶ Kuch [513]· γιὰ τὸν Σοφοκλῆ, Ehrenberg [1077]· γιὰ τὸν Εὐριπίδη, Goossens [1079], Zuntz [1086] καὶ Borowska [1154]· γιὰ τὴν κωμωδία καὶ τὸν 'Αριστοφάνη, Ehrenberg [1085] καὶ Ste. Croix [1191, 335-371], καθὼς καὶ Ameling [1123]· νέες ὀπτικὲς γωνίες ἀπὸ τοὺς Vernant/Vidal-Naquet [141], Kuch [253] καὶ Meier [569]· γιὰ τὸ θέμα γενικά, Kolb [508], Corsini [317]. Τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα στὴν 'Αθήνα ἀπὸ τὸ 561 ὡς τὸ 404, Boersma [1090], τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Περικλῆ μόνο (ποὺ ἀσφαλῶς ἐπεκτείνεται πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν 'Ακρόπολη) σύντομα καὶ εὐσύνοπτα, Knell [1114]· οἱ Brommer [237] καὶ Muss/Schubert [244] ἐξετάζουν μόνο τὴν 'Ακρόπολη, μόνο τὸν Παρθενώνα ὁ Berger [1135], τὸν ἀρχιτέκτονά του ὁ Wesenberg [1128]· ὁ συσχετισμὸς μεταξὺ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς πολιτικῆς στὸν Borbein [224] (βλ. καὶ παραπάνω, σ. 109).

Τέχνη

'Εσωτερικὴ πολιτικὴ

Μὲ τὰ οἰκοδομικὰ ἔργα συναρτῶνται ἐξάλλου ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὶς δίκες προσώπων πολὺ στενὰ συνδεδεμένων μὲ τὸν Περικλῆ: ὁ Φειδίας κατηγορήθηκε γιὰ ὑποτιθέμενη ὑπεξαίρεση χρυσοῦ ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς 'Αθηνᾶς [1143: Ameling], ὁ φιλόσοφος 'Αναξαγόρας καὶ πιθανὸν ἡ 'Ασπασία γιὰ ἀθεΐα. Τὸ βασικὸ πρόβλημα ἐδῶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σαφὴ διαπίστωση τῶν γεγονότων, εἶναι ἡ χρονολόγηση, δηλαδὴ τὸ ἐρώτημα ἂν μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν κοντὰ στὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, πράγμα ποὺ θὰ πρόσφερε ἕνα πιθανὸ κίνητρο γιὰ τὴν ἔκρηξή του μὲ αἴτιο τὸν Περικλῆ. Αὐτὸ τὸ πρόβλημα συνδέεται μὲ τὸ γενικότερο τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἀντίδρασης ἀπέναντι στὸν Περικλῆ, τόσο ἀπὸ τὴ μὴ ἀριστοκρατικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὀλιγαρχικὴ πλευρά. Σαφέστερες πληροφορίες ἔχουμε μόνο γιὰ τὴν τελευταία περίπτωση: ὁ Θουκυδίδης (δὲν πρόκειται γιὰ τὸν ἱστορικό), γιὸς τοῦ Μελησία, ἐξοστρακίστηκε τὸ 443 ἐξαιτίας τῆς κριτικῆς ποὺ ἄσκησε ὄχι γενικὰ στὴν πολιτικὴ τῆς 'Αθηναϊκῆς Συμμαχίας, ἀλλὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῶν χρημάτων της γιὰ τὰ οἰκοδομικὰ ἔργα [1084: Meyer]· καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι ἂν μετὰ τὰ δέκα χρόνια τῆς ἐξορίας ἐπέστρεψε τὸ 433 καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὑπεύθυνος γιὰ τὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Περικλῆ [γιὰ ὅλα αὐτά, 1113: Klein]. Σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιθέσεις αὐτές, σὲ συσχετισμὸ μάλιστα ἀκριβῶς μὲ τὴν ἔκρηξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ἀντλοῦμε πληροφορίες κυρίως ἀπὸ τὴν κωμωδία [1092: Schwarze].

Τέλος, μιὰ ποὺ μᾶς συνδέουν καὶ μὲ τὸ (ἑπόμενο) θέμα τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, δυὸ λόγια γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομικὴ πολιτικὴ [γιὰ τὰ δημόσια οἰκονομικὰ γενικά, 325: Ἀνδρεάδης]. Εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἀπὸ τὸ ὕψος, τὸ εἶδος καὶ τὴ χρήση τῶν ἐσόδων, κυρίως ὅσων προέρχονταν ἀπὸ τὶς εἰσφορὲς τῶν μελῶν τῆς Συμμαχίας, μποροῦν νὰ βγοῦν πολλὰ συμπεράσματα γιὰ τὸ χαρακτήρα τῆς ἀθηναϊκῆς ἡγεμονίας· ἀλλὰ εἶναι καὶ πολὺ περίπλοκο ζήτημα γιὰ τὸ λόγο ὅτι, τόσο σὲ ὅσα παραδίδει ὁ Θουκυδίδης ὅσο καὶ στοὺς ἀριθμοὺς ποὺ μᾶς παραδίδονται ἀπὸ ἐπιγραφὲς σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῶν εἰσφορῶν ἢ τοῦ ποσοῦ ποὺ βρισκόταν στὰ δημόσια ταμεῖα τῆς Ἀθήνας, ἐπικρατοῦν ἀσαφεῖς τρόποι ὑπολογισμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ ὕπαρξη ἐξάλλου διαφόρων ταμείων (σὲ ναοὺς) δημιουργεῖ πρόσθετη σύγχυση. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ χρονολογία ἀποτελεῖ συχνὰ ἀντικείμενο ἔντονης διαφωνίας, ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾶ τὰ δύο ψηφίσματα τοῦ Καλλία σχετικὰ μὲ τὰ οἰκονομικὰ [72: Meiggs/Lewis, ἀρ. 58] ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι τὰ ταμεῖα τῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς κάτω πόλης τῶν Ἀθηνῶν εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὴν Ἀκρόπολη. Ἔχει σημασία ποῦ τοποθετεῖται χρονικὰ τὸ γεγονός: ἂν τὸ μέτρο πάρθηκε μέσα στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, δὲν ἦταν παρὰ προστατευτικό· ἂν ὅμως χρονολογηθεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ πολέμου, ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς συνειδητοποίησης ὅτι ἐπρόκειτο (ἢ ἔπρεπε;) νὰ γίνει πόλεμος [1095: Meiggs, 519-523]. *Οἰκονομικὴ πολιτικὴ*

γ) Ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος

Ἔναρξη καὶ διεξαγωγὴ

Τὸ ἐρώτημα ποιὸς ἔφταιξε γι' αὐτὸν τὸν πόλεμο, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀποβεῖ τόσο καταστροφικὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα, προκάλεσε ἤδη λίγο μετὰ τὴν ἔκρηξή του ὀξεῖες ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Περικλῆ, ποὺ θεωρήθηκε ὑπεύθυνος γι' αὐτόν, καὶ παρήγαγε ἀκόμα καὶ τὸ 1972 ἕνα σημαντικὸ βιβλίο, ποὺ βλέπει ὡς ὑπεύθυνη μᾶλλον τὴ Σπάρτη [1191: Ste. Croix]. Αὐτὸ τὸ βιβλίο ὑποστηρίζει ὅτι ἡ βαθύτερη αἰτία τοῦ πολέμου ὑπῆρξε ὁ φόβος τῆς Σπάρτης ἀπέναντι σὲ μιὰ ὑπερβολικὰ ἰσχυρὴ θέση τῆς Ἀθήνας στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία, ἀπειλώντας τὴ σπαρτιατικὴ ἐξουσία ἐπὶ τῶν εἱλώτων, θὰ ἔβαζε σὲ κίνδυνο τὴν ὕπαρξη τῆς Σπάρτης· τὸ «μεγαρικὸ ψήφισμα», ἕνα ψήφισμα τῶν Ἀθηνῶν ποὺ ἐπέβαλε οἰκονομικὸ ἀποκλεισμὸ στὰ Μέγαρα καὶ θεωρεῖται συνήθως ἀποφασιστικὴ ἀφορμὴ τοῦ πολέμου, ἀπέβλεπε κατὰ τὸν Ste. Croix μόνο στὴν ταπείνωση τῶν Μεγαρέων. Ὅταν ἀσκεῖται κριτικὴ σ' αὐτὲς τὶς ἀπόψεις [λ.χ. 1197: Will· 1098: Schuller, 77-79], ὁ λόγος δὲν εἶναι ὅτι θεωροῦνται οἰκονομικὰ τὰ αἴτια τοῦ πολέμου, σύμφωνα μὲ τὴν προσφιλὴ ἄποψη ποὺ μᾶλλον δύσκολα θὰ παραμεριστεῖ, ὅτι δηλαδὴ ἐπρόκειτο γιὰ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἀνάμεσα σὲ δύο ἐμπορικὲς δυνάμεις ποὺ *Ἔναρξη*

διεκδικοῦσαν τὶς ἴδιες ἀγορές. Σκέφτεται κανεὶς σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, πέρα ἀπὸ προσχηματισμένες ἰδέες, ὅτι καὶ ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Χαλκιδικῆς Ποτείδαια, ποὺ προηγήθηκε τοῦ πολέμου, διαδραματίστηκε ἀνάμεσα στὴν 'Αθήνα καὶ τὴν Κόρινθο, ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς ἐμπορικὴ πόλη. 'Επίσης ὅτι ἡ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν Κέρκυρα καὶ ἡ ἐμπλοκὴ στὴ Σικελία εἶχαν τὸ νόημα τῆς ἐξασφάλισης ἐμπορικῶν δρόμων. Δὲν διαθέτουμε ὅμως συγκεκριμένα στοιχεῖα [παρὰ τὸ 334: Kiechle]· ἀντίθετα, ὅλα ὅσα γνωρίζουμε πάνω στὴ σχέση πολιτικῆς καὶ ἐμπορίου στηρίζουν τὴν ἄποψη ὅτι δὲν θὰ μποροῦσαν ἐμπορικὰ συμφέροντα νὰ ὁδηγήσουν σὲ πόλεμο (βλ. σ. 119), ἀφοῦ μάλιστα τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Κόρινθο συνεχίστηκε [338: MacDonald]. 'Απὸ τὴν ἄλλη, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ 'Αθήνα φοβόταν μιὰ μεγαρικὴ ἐπίθεση [ἀλλὰ αὐτῆς τῆς ἄποψης εἶναι τὸ 1208: MacDonald]. Γιὰ λεπτομέρειες τῆς ἐπιχειρηματολογίας παραπέμπουμε στὸν Ste. Croix [1191, 214-220]· πρβ. καὶ τὸν Will [90, 311]. Μᾶλλον δὲν μένει παρὰ νὰ πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὶς πηγὲς ποὺ μιλοῦν γιὰ πολιτικὴ ἡγεμονία, τὴν ὁποία οἱ ἀντίπαλοι τῆς 'Αθήνας, φοβοῦνταν ἄλλος λίγο, ἄλλος πολύ. 'Η λεπτομερέστερη ὅμως μελέτη τῶν ἐπιγραφικῶν πηγῶν μπορεῖ νὰ ὁδηγήσει παραπέρα.

Διεξαγωγὴ Γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ πολέμου παραπέμπουμε ἐδῶ σὲ γενικὰ ἔργα· βλ. ἐξάλλου Kagan [1196· 1203· 1216]. 'Ιδιαίτερα ὁ H. D. Westlake ἔχει παρουσιάσει πολλὲς ἐπιμέρους μελέτες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ παλαιότερες βρίσκονται συγκεντρωμένες σὲ ἕναν τόμο [1187]· ἀξίζει ἴσως νὰ ὑπογραμμιστεῖ ἡ δραματικὴ τύχη τοῦ Πέρση σατράπη Τισσαφέρνη [1202 καὶ 1212].

'Εσωτερικὲς μεταβολὲς στὴν 'Ελλάδα

Πνευματικὲς μεταβολὲς Οἱ ἐσωτερικὲς μεταβολὲς στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου (καὶ προκλήθηκαν ἢ ὀξύνθηκαν ἀπὸ αὐτόν), ἀποτελοῦν τὸν ἄλλο μεγάλο κύκλο θεμάτων. Κι αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἔχουμε τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Ξενοφῶντα, ἀλλὰ μόνο ἐν μέρει. Εἶναι πραγματικὰ μοναδικὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ 'Αριστοφάνη ποὺ παίρνουν θέση ἀπέναντι στὴν ἐποχή τους συνδέονται μὲ τὸν πόλεμο [σύντομες πληροφορίες στὸ 1100: Landfester], ὅπως καὶ τὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Εὐριπίδη, ποὺ δὲν ἀναφέρονται βέβαια ἄμεσα στὴν τρέχουσα πραγματικότητα (βλ. παραπάνω, σ. 182). Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου ἀρχίζει ἡ δημοσίευση λόγων, ποὺ ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ ἀποτελέσουν βασικὸ τμῆμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καὶ τῶν σύγχρονων μὲ τὰ γεγονότα πηγῶν. Τέλος παρέχει ὑλικὸ ὁ 'Αριστοτέλης στὴν *'Αθηναίων Πολιτεία*. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ἀκόμα ὅτι καὶ οἱ πλατωνικοὶ διάλογοι, στοὺς ὁποίους ἐμφανίζεται ὁ Σωκράτης, τοποθετοῦνται στὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου. 'Επίσης ὅτι σημαντικὰ τμήματα τῆς κλασικῆς τέχνης, ὅπως λ.χ. τὸ 'Ερέ-

χθειο, δὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ δεκαπέντε χρόνια εἰρήνης ὑπὸ τὸν Περικλῆ, ποὺ δίνουν τὴν ἐντύπωση τόσο μεγάλης ἡσυχίας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου [1199: Strocka]. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἐνδείξεις ὅτι τὸ συγκριτικὰ πλούσιο ὑλικὸ τῶν πηγῶν ἀπὸ δῶ καὶ πέρα δὲν ὀφείλεται σὲ σύμπτωση, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ ἕνα νέο στάδιο τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης, τὸ ὁποῖο —μὲ τρόπο ποὺ δὲν μπορεῖ ἐδῶ νὰ τεκμηριωθεῖ περισσότερο— ἐμφανίζεται ἐν πάσῃ περιπτώσει ταυτόχρονα μὲ τὸν πόλεμο. Τὴ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου παρουσιάζει ὁ Lévy [1200].

Πολιτικὲς μεταβολὲς στὸ ἐσωτερικὸ

Ὁ Beloch [1219] ἐγκαινίασε μιὰ νέα ἐποχή, ἀποδεικνύοντας γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1884 ὅτι ἡ τομὴ στὴ δομὴ τῆς ἀθηναϊκῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ τέλος τοῦ πολέμου. Αὐτὴ ἡ ἄποψη βασίστηκε στὴν ἀντίληψη ποὺ προβαλλόταν στὸν 5ο αἰώνα, ἐνῶ προερχόταν ἀπὸ τὸν 4ο, ὅτι ἐπρόκειτο ἐδῶ γιὰ κόμματα (ἕνα δημοκρατικὸ ἐναντίον ἑνὸς ὀλιγαρχικοῦ) καθοριζόμενα ἀπὸ κοινωνικοὺς καὶ ἰδεολογικοὺς παράγοντες (γι' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη, βλ. παρακάτω, σ. 197). Μετὰ ἀπὸ πολλὲς προεργασίες [λ.χ. 1186: Finley], ὁ Connor [1190] μπόρεσε νὰ ἐπεξεργαστεῖ καὶ νὰ παρουσιάσει συστηματικὰ τὸ νέο ὕφος τῆς πολιτικῆς, πού, ἀντὶ νὰ στηρίζεται —ὅπως παλαιότερα— σὲ πολιτικὲς φιλίες καὶ οἰκογενειακοὺς συνδέσμους, βασιζόταν τώρα ἄμεσα στὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου [πρβ. ὡς πρὸς αὐτὸ καὶ τὴ συζήτηση τοῦ Davies, *Gnomon* 47 (1975), 374-378, ποὺ προσφέρει νέες ὀπτικὲς γωνίες, καὶ τὶς δικαιολογημένες ἐπιφυλάξεις τοῦ Gehrke στὸ 1137^{α}]. Παράλληλα ἐπιδιώκεται ἀντικειμενικότερη ἐκτίμηση ἑνὸς ἀτόμου ὅπως ὁ Κλέων, τὸν ὁποῖο τόσο ὁ Ἀριστοφάνης ὅσο καὶ ὁ Θουκυδίδης περιέγραψαν ἀρνητικὰ —καὶ γι' αὐτὸ ἴσως παραποίησαν τὴν εἰκόνα του [λ.χ. 1184: Woodhead· 1192: Lang· ἐμβάθυνση στὸ 1214: Edmunds· γιὰ τὴν κοινωνική του θέση, 1206: Bourriot]. Ὁ Κλέων ἁπλῶς συνήγαγε ἔμπρακτα συμπεράσματα ἀπὸ μιὰ πολιτειακὴ ἐξέλιξη τὴν ὁποία ὁ Περικλῆς μὲ τὸ κύρος τῆς προσωπικότητάς του μποροῦσε ἀκόμα νὰ ἐλέγχει [σύγκριση σὲ συγκεκριμένες περιστάσεις, 1209: Marshall· γιὰ τὸν Περικλῆ στὴν κωμωδία, 1123: Ameling]. Ἐπίσης ἡ ἔρευνα προσπαθεῖ νὰ συλλάβει τὴν ἀμφιλεγόμενη καὶ σαγηνευτικὴ μορφὴ τοῦ Ἀλκιβιάδη, ἐπιδιώκοντας τὴν ἐξακρίβωση τῶν πολιτικῶν καὶ στρατηγικῶν ἱκανοτήτων του [1194: Bloedow· βλ. καὶ 1210: Hafner (ἀρχαιολογικὰ στοιχεῖα)· καὶ 1204: Pemberton (ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα)], ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ τὶς δοῦμε σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν τελική του ἀποτυχία [ἡ πληρέστερη παρουσίαση παραμένει τὸ 1181: Hatzfeld].

Ὀλιγαρχία

Ἂν αὐτὴ εἶναι ἡ νέα μορφὴ τῆς δημοκρατικῆς πολιτικῆς στὴν Ἀθήνα, ἡ δημαγωγικὴ (ἡ λέξη ἀποκτᾶ τώρα τὴν ἀρνητική της χροιά, ὄχι δικαιολογημένη κατὰ τὸν Connor), στὸ τέλος τοῦ πολέμου γίνεται δύο φορὲς ἡ

προσπάθεια, ποὺ δὲν θὰ ἐπαναληφθεῖ πιὰ ποτέ, νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ὀλιγαρχικὸ πολίτευμα [συνοπτικά, 1183: Hackl· βλ. καὶ 1201: Wolff· γιὰ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς συνδέσμους, τὶς ἑταιρεῖες, διεξοδικὰ στὸ 1078: Sartori, καὶ γιὰ τὴν ἐσωτερική τους ὀργάνωση, 306: Gehrke, 309-351]. Ἤδη ἀπὸ τὸ 417 (μὲ τὸν ὀστρακισμὸ τοῦ Ὑπερβόλου) εἶχαν ἐμφανιστεῖ καθαρὲς ἐνδείξεις ὅτι στὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία σχηματίζονταν ἰσχυρὲς δυνάμεις κατὰ τῆς δημοκρατίας [παρουσιάζονται μὲ τρόπο ἐντυπωσιακὸ σὲ συνάρτηση μὲ ὅσα ἀκολουθοῦν ἀπὸ τὸν Lehmann: 1215· ἀπὸ τὸν Ostwald σὲ εὐρύτερη βάση: 547]. Κυρίως γύρω ἀπὸ τὸν Ἀλκιβιάδη καὶ ἀπὸ ἄλλους εἶχαν σχηματιστεῖ τέτοιοι κύκλοι, ἀντιπροσωπευτικοὶ «ἑνὸς κινήματος ποὺ αὐτοπαρουσιαζόταν ὡς προοδευτικὸ καὶ στηριζόταν κυρίως στὴ νεότερη γενιὰ» [547: Ostwald, 49]. Τὰ ἄτομα ποὺ ἀνῆκαν σὲ τέτοιους κύκλους κατηγορήθηκαν ὅτι ἐξύβρισαν τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια καὶ ὅτι προκάλεσαν ζημιὲς σὲ ἑρμαϊκὲς στῆλες. Ἀπὸ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γίνεται προσπάθεια νὰ σχηματιστεῖ μιὰ εἰκόνα αὐτῶν τῶν ὁμάδων [1195: Aurenche], ὁ κίνδυνος ὅμως τῆς ὑπερερμηνείας εἶναι μεγάλος [Lotze, *Gnomon* 49 (1977), 423-425· Will, *RPh* 51 (1977), 92-96] —ἡ ὅλη ἐξέλιξη στὸν Osborne [1211]. Πόσο μπορεῖ κανεὶς ἀπὸ ἀποσπάσματα παπύρων νὰ ἀποκομίσει γνώση νέων γεγονότων τὸ δείχνει ὁ Sartori [1198] μὲ τὴ μελέτη μιᾶς ἐπίθεσης σὲ ἕναν ἄγνωστης ταυτότητας πολιτικό, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ μεταβολὴ τοῦ 411. Ἡ τελευταία ἀποτελεῖ, ἀπὸ τότε ποὺ ἀνακαλύφθηκε ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία* τοῦ Ἀριστοτέλη, ἀντικείμενο διαφωνιῶν, ποὺ ὀφείλονται στὸ ὅτι ἡ ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη διαφέρει σὲ πολλὰ γεγονότα ἀπὸ τῆς *Ἀθηναίων Πολιτείας*. Μᾶλλον συμβιβαστικὸς εἶναι ὁ Rhodes [60, 362-422], ἐνῶ ὁ Andrewes [18, *HCT* 5, 184-256] τονίζει περισσότερο τὶς διαφορὲς καὶ δίνει ἕνα σχολιασμὸ ὄχι μόνο τοῦ Θουκυδίδη, ἀλλὰ καὶ τοῦ κειμένου τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλων πηγῶν. Ἡ δίκη τῶν Ἀργινουσῶν, μὲ τὴν τραυματικὴ ἐπίδραση ποὺ εἶχε στὴν ἀθηναϊκὴ συνείδηση ὡς πρὸς τὴν πρακτικὴ ἄσκηση τῆς δημοκρατίας, ἐρευνήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τοὺς Mehl [1207] (δικαιολόγηση) καὶ Lavelle [1218]· γιὰ τὸν Σωκράτη, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς δίκης του, ὑπάρχει ὁ συλλογικὸς τόμος τοῦ Patzer [265]. Μιὰ πολὺ διδακτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἀκραῖα ὀλιγαρχικοῦ καθεστῶτος τῶν Τριάκοντα ὑπὸ τὸν Κριτία καὶ τὸν (γνωστὸ ὡς μετριοπαθὴ ὀλιγαρχικὸ) Θηραμένη μετὰ τὴν ἥττα τῶν Ἀθηνῶν δίνει ὁ Lehmann [1193], ποὺ θέτει σὲ σωστὴ βάση ἰδιαίτερα τὸ θέμα τῆς ἀποκατάστασης τῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ πολιτικοῦ αἰσθητηρίου τόσο τῶν Ἀθηναίων ὅσο καὶ τῶν Σπαρτιατῶν. Ὁ Krentz [1205], ποὺ θεωρεῖ τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν διαστρεβλωμένες, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ Τριάκοντα ἦταν ἀξιοσέβαστοι. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀμνηστία (τοῦ 403/2) καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογή της: Loening [1217]. Ἀργότερα ὑπῆρξαν καὶ πάλι ὁμάδες ἀτόμων μὲ ὀλιγαρχικὲς τάσεις,

αὐτὲς ὅμως στὴν πράξη δέχονταν τὴ δημοκρατία: Pecorella Longo [1232].

Ὅτι ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος —καὶ μάλιστα ἡ διεξαγωγὴ καὶ ὄχι μόνο ἡ ἔκβασή του— προκάλεσε καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας (καὶ μάλιστα ἰδιαιτέρως ἐκεῖ) ἐσωτερικὲς ἀλλαγὲς ἀποτελεῖ ἐπίσης ἀντικείμενο διεξοδικῆς ἔρευνας, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται μὲ τὶς βίαιες καὶ ὠμὲς ἐσωτερικὲς συγκρούσεις μεταξὺ τῶν ἀντίπαλων πολιτικῶν ὁμάδων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, συγκρούσεις ποὺ ἀργότερα, τὸν 4ο αἰώνα, ἐπρόκειτο νὰ γίνουν φαινόμενο τῆς καθημερινῆς πραγματικότητας· πάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα ὑπάρχει πλέον ἡ ἔγκυρη παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τοῦ Gehrke στὸ βιβλίο του *Stasis* [306]. Σ' αὐτὲς τὶς ἀντιπαραθέσεις, τὸ θέμα τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς ἔνταξης ἦταν κατὰ τέτοιον τρόπο συνδεδεμένο μὲ τὶς ἐσωτερικὲς πολιτειακὲς ἐξελίξεις, ὥστε οἱ ὀπαδοὶ τῆς ὡς τότε τάξης πραγμάτων, ποὺ ὀνομαζόταν πλέον ὀλιγαρχική, τάσσονταν μὲ τὸ μέρος τῆς Σπάρτης, ἐνῶ οἱ νεοεμφανισθέντες δημοκράτες μὲ τὸ μέρος τῆς Ἀθήνας. Οἱ δύο δυνάμεις λοιπὸν μποροῦσαν, γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴ θέση τους, νὰ ἐπεμβαίνουν μέσω τῶν ἐσωτερικῶν μερίδων καὶ νὰ ὀξύνουν ἔτσι τὶς ἀντιθέσεις· πρβ. Ruschenbusch [291, 24-95]. Σχετικὰ μὲ τὴ συγκλονιστικὴ καὶ διδακτικὴ ἀφήγηση τοῦ Θουκυδίδη γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο (*στάσις*) στὴν Κέρκυρα (Γ', 70-83), βλ. τὸ ἐντυπωσιακὸ ἄρθρο τοῦ Heuss [1096, 24-34].

Διασυνδέσεις μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ

δ) Οἱ Ἕλληνες τῆς Δύσης

Ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Δύσης μετὰ τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ περιλαμβάνεται στὰ —συχνὰ προσανατολισμένα στὴν τοπικὴ ἱστορία— γενικὰ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν ἀποικισμό, ποὺ ἀναφέρθηκαν στὶς σ. 155 κ.ἑ. Σχετικὰ πλούσιο εἶναι τὸ ὑλικὸ ποὺ ἀφορᾶ τοὺς τυράννους τῆς Σικελίας καὶ μπορεῖ μὲ τὸν καλύτερο τρόπο νὰ χρησιμοποιηθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Berve [926]. Πολὺ ἐλλιπέστερο εἶναι τὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ μετὰ τὴν τυραννία ἐποχὴ στὴ Σικελία, γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὸ πολίτευμα τῆς ὁποίας οἱ ἀκριβεῖς γνώσεις ποὺ ἔχουμε εἶναι λίγες· τὰ περισσότερα τὰ μαθαίνουμε σὲ συνάρτηση μὲ τὴ σικελικὴ ἐκστρατεία τῶν Ἀθηναίων. Γιὰ τὸν Δουκέτιο, βλ. Adamesteanu [1081], καὶ γιὰ τὸν πολιτικὸ τῶν Συρακουσῶν Ἑρμοκράτη, ποὺ πρόβαλε ἀντίσταση στοὺς Ἀθηναίους καὶ ἀργότερα θεωρήθηκε ὕποπτος ὅτι ἐπιδίωκε νὰ γίνει τύραννος, βλ. Westlake [1188]. Μιὰ ἐπισκόπηση σχετικὰ μὲ τὴ Σικελία καὶ τὴν Κάτω Ἰταλία τὸν 5ο αἰώνα δίνει ὁ Manni [1089], ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μελέτες σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα τῆς Κάτω Ἰταλίας, λόγω τῆς διαφορετικῆς χρονικῆς τους ἐξέλιξης, ἐπεκτείνονται συνήθως καὶ στὸν 4ο αἰώνα. Οἱ συνθῆκες στὴν Κάτω Ἰταλία συνοψίζονται στὸν Sartori [1324]· ὁ ρόλος τῶν Πυθαγορείων στὸν K. v. Fritz [260]. Ἡ ἱστοριογραφία στὴν Ἑλλάδα τῆς Δύσης στὸν Pearson [162].

Σικελία

5. ΚΛΑΣΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ – 4ος ΑΙΩΝΑΣ

α) Γενικὰ

Πηγὲς Ὁ 4ος αἰώνας ὥς τὸν Μέγα Ἀλέξανδρο παρέχει στὴν ἔρευνα ἕνα σχεδὸν ἀνεξάντλητο πεδίο δραστηριότητας, γιὰ δύο λόγους: Ἀφενὸς τὸ ὑλικὸ τῶν πηγῶν εἶναι σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τόσο καλὸ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε, χάρη στὶς πολλὲς σύγχρονες πηγὲς (ἰδιαίτερα τοὺς ρήτορες καὶ τὰ δημοσιεύματα πολιτικοῦ περιεχομένου —ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς, μὲ ἐξαίρεση τὸν Ξενοφώντα, ἔχουν μείνει μόνο ἀποσπάσματα— ὅπως καὶ τὶς ἐπιγραφές, ποὺ εἶναι σαφῶς περισσότερες ἀπὸ παλαιότερων ἐποχῶν). Ἔτσι μποροῦμε, πολὺ περισσότερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως, νὰ ὑπεισέλθουμε σὲ λεπτομέρειες. Ἀφετέρου ἡ ἐποχὴ εἶναι καὶ ὅσον ἀφορᾶ τὸ περιεχόμενο πολύμορφη. Τὸ βασικὸ πρόβλημα εἶναι τοῦ κατάλληλου χαρακτηρισμοῦ τῆς ἐποχῆς. Οἱ λέξεις *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐποχῆς* ποὺ χρησιμοποιοῦνται εἶναι λ.χ. «παρακμὴ» [93: Bengtson, 253], «μετάβαση» [1309: Ehrenberg], «ἀδιέξοδο» [85: Heuss, 201] ἢ —ἡ προτιμότερη κατὰ περιόδους— «κρίση». Εἰδικότερα γι' αὐτό, βλ. παρακάτω. Ἡ χρήση ὅλων αὐτῶν τῶν χαρακτηρισμῶν προϋποθέτει, πέρα ἀπὸ ἕνα βαθμὸ ἀμηχανίας, τὴν ὕπαρξη σημείων ἀναφορᾶς, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα ἀξιολογεῖται ἡ ἐποχή. Ὅταν γίνεται λόγος γιὰ «παρακμή», σημεῖο ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ ἡ Ἑλλάδα τοῦ 5ου αἰώνα· ὅταν γίνεται λόγος γιὰ «μετάβαση», ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὸν 5ο αἰώνα ποὺ προηγεῖται καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ποὺ ἀκολουθεῖ ὡς ἑνότητες μὲ αὐτοτέλεια, πράγμα ποὺ θεωρεῖται ὅτι λείπει ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα· ὅταν γίνεται λόγος γιὰ «ἀδιέξοδο», σημεῖο ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ ἡ πολιτικὴ ζωή, ποὺ δὲν ἔχει πιὰ νὰ ἐπιδείξει τὴ μορφὴ καὶ τοὺς στόχους ποὺ εἶχε παλαιότερα. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ὅρος «κρίση» δὲν χρησιμοποιεῖται ἀπερίσκεπτα, δηλαδὴ ἁπλῶς ὡς κοινότατη λέξη (ἕναν λογικὸ ὁρισμὸ δίνει ὁ Will [86], *RH* 1977, 391-394), οἱ γενικὲς ποὺ προστίθενται διευκρινίζουν περὶ τίνος πρόκειται: κρίση τῆς *πόλεως* γενικὰ ἢ τῆς (ἀθηναϊκῆς) δημοκρατίας, ὅπου μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται εἴτε παρακμὴ εἴτε διάλυση. Αὐτὴ ἡ ἄποψη βρῆκε τὴν πιὸ καθαρή της ἔκφραση στὸ βιβλίο τῆς Mossé [1225], ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1962, ὑπὸ δύο ἔννοιες: ἀφενός, ἡ κρίση θεωρήθηκε μαζὶ καὶ τέλος, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν τίτλο· ἀφετέρου, αἰτία αὐτοῦ τοῦ τέλους θεωρήθηκε μιὰ οἰκονομικὴ παρακμὴ τῆς Ἀθήνας, ποὺ παρουσιάζεται στὸ πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου. Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα ἔχουν ἀποκρουστεῖ μὲ ἀποφασιστικότητα (βλ. σ. 201 κ.ἑ.), ὥστε ἀντὶ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς «κρίσης», ποὺ παρ' ὅλα αὐτὰ χρησιμοποιεῖται ἀκόμα συχνά, νὰ ἔχει ἐλπίδες νὰ ἐπιζήσει μόνο ἡ ἔννοια τῆς «μεταβολῆς» [στὸν ὑπότιτλο τοῦ 1320: Welskopf]. Καὶ αὐτὴ ὅμως ἡ ἔννοια ἀποδίδει στὴν ἐποχή, ἂν πρόκειται γιὰ ἐποχή, μόνο τὴν ἰδιότητα μιᾶς με-

ταβατικῆς φάσης χωρὶς δικό της χαρακτήρα. Τὰ πράγματα θὰ ἦταν διαφορετικὰ —ἀλλὰ καὶ πολυπλοκότερα— ἂν ξεκαθαριζόταν τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ λόγο γιὰ νὰ θεωρήσουμε τὸν 4ο αἰώνα ἰδιαίτερη ἑνότητα τὸν δίνουν ἁπλούστατα οἱ τομὲς στὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, οἱ τόσο ἔντονες ὥστε νὰ δίνουν τὴν αἴσθηση ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε ὄντως μὲ μιὰ ἐποχή: στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰώνα ἡ κατάρρευση τῶν Ἀθηνῶν, πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο του τρίτο ἡ νίκη τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἡ συνέπεια θὰ ἦταν εἴτε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὴ σπουδαιότητα αὐτῶν τῶν τομῶν στὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία, συνεπῶς τὴν προτεραιότητα γενικὰ αὐτῶν τῶν παραγόντων, εἴτε νὰ μελετήσουμε μεμονωμένα τὶς παραμέτρους τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης, ὑπερβαίνοντας τὰ χρονικὰ ὅρια ποὺ θέτουν ἡ ἧττα τῆς Ἀθήνας καὶ ἡ μακεδονικὴ νίκη, πράγμα ποὺ εἶχε κάνει, ὅσον ἀφορᾶ τὸ πρῶτο ὅριο, ὁ Beloch [1219]. Στὴν πρώτη περίπτωση θὰ εἴχαμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ ἑνιαία ἐποχή, στὴ δεύτερη μὲ διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ χρονολογία.

Τομὲς

Λιγότερο προβληματικὸς παρουσιάζεται ὁ ἐσωτερικὸς διαχωρισμὸς τῆς ἴδιας τῆς ἐποχῆς· ὅπως συνηθίζεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, προσανατολίζεται πειστικὰ πάνω σὲ τομὲς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς. Τὴν πρώτη τομὴ ἀποτελεῖ ἡ Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως [1260: Funke, ποὺ συνεχίζεται ἀπὸ τὴν κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἔκτοτε ἐπιστημονικῆς ἔρευνας ἀπὸ τὸν F. Sartori, *Gnomon* 59 (1987) 130-138· 1290: Strauss, λιγότερα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὸν Funke]. Ἀκολουθεῖ ἡ Β΄ Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία, ὕστερα ἡ μάχη τῆς Μαντίνειας, τὸ 362, μὲ τὴν ὁριστικὴ ἀποχώρηση τῆς Σπάρτης ἀπὸ τὸ ρόλο τῆς μεγάλης δύναμης [ἔτσι τελειώνει καὶ τὸ 593: Cartledge]· μὲ τὸ τελευταῖο γεγονὸς συνδέεται ἡ παράλληλη ἐξέλιξη τῆς ἀνόδου τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς ὑποχώρησης τῆς Ἀθήνας ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ὡς τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας τὸ 338· πλούσια πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ ὁλόκληρο τὸν 4ο αἰώνα εἶναι ὁ Wankel [52].

β) Ἐξωτερικὲς σχέσεις

Γενικὰ

Μὲ τὴν ἀσάφεια ποὺ ὑπάρχει γύρω ἀπὸ τὸ ποῦ ὁδήγησε ἡ ἐξέλιξη τοῦ 4ου αἰώνα καὶ μὲ τὴν πληθώρα τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιμέρους προβλημάτων, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνει συνεκτικὴ παρουσίαση τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχή· γι' αὐτὸ θὰ γίνει ἕνας γενικὸς διαχωρισμὸς σὲ προβλήματα ἐξωτερικῶν σχέσεων καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σειρὰ τῶν μελετῶν τοῦ G. L. Cawkwell, ποὺ ὅλες μαζὶ ἐπέχουν θέση συνολικῆς παρουσίασης, ὑπάρχουν μόνο δύο συνθέσεις σὲ εὐρύτερο πλαίσιο, πάνω σὲ δύο κεντρικὰ θέματα —ἀλλὰ καὶ οἱ δύο εἶναι σημαντικές: στὸν Ryder [1308] ἐξιστοροῦνται κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ οἱ προσπάθειες τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν τῆς κυρίως Ἑλλάδας γιὰ μιὰ ἀπὸ κοινοῦ ὀργανω-

μένη εἰρήνη· ὁ Larsen [279] ἀποτελεῖ πλήρη πραγμάτευση τοῦ θέματος τῶν συμπολιτειῶν (*κοινά*), ἐκείνου δηλαδὴ τοῦ τύπου ὁμοσπονδίας κρατῶν πού, ἀρχίζοντας ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή, παίρνει τὸν 4ο αἰώνα τὴν τελικὴ μορφή του καὶ στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ παίζει τὸν σημαντικότερο ρόλο —τὸ βιβλίο καλύπτει ὅλες αὐτὲς τὶς περιόδους. Συμπληρωματικὰ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ Giovannini [283].

'Επιμέρους ζητήματα

'Ακολουθεῖ μιὰ ἀναφορὰ στὸ στάδιο ποὺ βρίσκεται ἡ ἔρευνα πάνω στὰ σημαντικότερα ζητήματα ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, σὲ κατὰ προσέγγιση χρονολογικὴ σειρά. *Σπάρτη* Γιὰ ὅλα τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴ Σπάρτη, ἔργο ἀναφορᾶς ἀποτελεῖ φυσικὰ πλέον ὁ Cartledge [593] καὶ παράλληλα οἱ σκέψεις τοῦ Cawkwell [1357] σχετικὰ μὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς Σπάρτης. 'Απὸ τὶς ἔρευνες ποὺ προηγήθηκαν πρέπει νὰ ξεχωρίσουμε τὴ μελέτη τοῦ Parke [1301] ποὺ παρουσίασε συνοπτικά, ἤδη πρὶν ἀπὸ ἀρκετὸ καιρό, τὴ μόνο ἐν μέρει καὶ ἀτελῶς ὀργανωμένη ἐπικυριαρχία τῆς Σπάρτης στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ 404. Ὁ Lotze [1185, 62-71] καθορίζει τὸ ρόλο τοῦ Λυσάνδρου, προβάλλοντας τὴν ἄποψη ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος παρὰ γιὰ κάποια ἐπιρροή, καὶ ὄχι γιὰ «κυριαρχία» τοῦ Λυσάνδρου, συνεπῶς οὔτε καὶ γιὰ «πτώση» του [τὸ ἴδιο καὶ στὸ 1300: Smith]. 'Απὸ τὶς πολλὲς μεταβολὲς ποὺ ἀκολούθησαν, ὁ Westlake [1288] σταθμίζει τοὺς λόγους γιὰ τὴν ἀπόφαση τῆς Σπάρτης νὰ διεξαγάγει πόλεμο στὴ Μικρὰ 'Ασία κατὰ τῆς ὡς τότε συμμάχου Περσίας [στὸ 1107, 136-147, ὁ Lewis ἀναγνωρίζει στὴ Σπάρτη, ἂν καὶ μόνο ἔμμεσα (σ. 139), ἀλτρουιστικὰ κίνητρα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων τῆς 'Ιωνίας]. Διδακτικὴ εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση γύρω ἀπὸ τὴν *Κορινθιακὸς Πόλεμος* ἔκρηξη τοῦ Κορινθιακοῦ Πολέμου ποὺ ἀμέσως ἀκολούθησε καὶ ἀλάφρωσε τὴν Περσία, ἀφοῦ ξέσπασε στὰ μετόπισθεν τῆς Σπάρτης. Οἱ ἀρχαῖοι ποὺ ἔζησαν τὴν ἐποχὴ τῶν γεγονότων εἶχαν τὶς δικές τους διαφωνίες: ἐνῶ ὁ φιλολάκων Ξενοφῶν θεώρησε μιὰ δωροδοκία ἀπὸ τὴν Περσία ὡς αἰτία τῆς ἔκρηξης τοῦ πολέμου, ὁ Ἱστορικὸς τῆς 'Οξυρύγχου, ἀντίθετα, διέκρινε αἴτια ἐσωτερικῆς πολιτικῆς φύσης. Σήμερα γίνεται προσπάθεια νὰ ἀνακαλυφθοῦν στὴν Κόρινθο ἐκείνης τῆς ἐποχῆς κοινωνικὰ στρώματα καθοριζόμενα τόσο ἀπὸ κοινωνικοὺς ὅσο κι ἀπὸ οἰκονομικοὺς παράγοντες, στὰ ὁποῖα ἀποδίδονται στόχοι ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ πολεμικὲς ἐπιδιώξεις [1305: Kagan]· τολμηρὴ ἑρμηνεία, ἀπέναντι στὴν ὁποία ἐκφράζεται δικαιολογημένα ἡ ἀντίρρηση ὅτι τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὶς πηγὲς εἶναι ἡ προβολὴ ἀντίστασης ἀπέναντι στὴ σπαρτιατικὴ κυριαρχία στὴν Ἑλλάδα [1307: Perlman]. Ὁ Κορινθιακὸς Πόλεμος συνεκτικὰ στὸν Hamilton [1346]. Σχετικὰ μὲ τὴν Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως, ποὺ ἔβαλε τέλος σ' αὐτὸ τὸν πόλεμο, μπορεῖ νὰ συμβουλευτεῖ κα-

νεὶς τοὺς Sinclair [1341, 29-37] καὶ Cawkwell [1351], μὲ τὸ ἐρώτημα γιατί ὁ Ξενοφῶν προτιμᾶ νὰ ἀποσιωπᾶ τὶς λεπτομέρειες καὶ τὴ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος (ἐδῶ εἶναι ἀντικείμενο ἀμφισβήτησης ἂν ἡ Σπάρτη ὑπῆρξε καὶ τυπικὰ —καὶ ὄχι μόνο στὴν πράξη— ἐγγυήτρια τῆς εἰρήνης) [πάνω σ' αὐτὸ 1107: Lewis, 147, σημ. 80]. Ἡ σημασία τῆς εἰρήνης γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι ζήτημα ἀξιολόγησης. Ἀπέναντι στὸ χαρακτηρισμό, ποὺ δραματοποιήθηκε ἐπειδὴ προερχόταν ἀπὸ τὸν Πέρση βασιλιά, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ «μιὰ ἀπὸ τὶς ζοφερότερες στιγμὲς παρακμῆς ὅλων τῶν ἐποχῶν» γιὰ τὴν Ἑλλάδα [93: Bengtson, 271], ὑπάρχει ἡ ρεαλιστικὴ διαπίστωση ὅτι ἡ εἰρήνη αὐτὴ δὲν ἐπηρέασε στὴν πράξη σοβαρὰ τὴν πολιτικὴ στὴν Ἑλλάδα, παρὰ ἐπέτρεψε μετατοπίσεις τῆς κυριαρχίας ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος στὸ ἄλλο, ἐνῶ κάθε μέρος χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐφαρμογή της μόνο ὡς πρόσχημα [1330: Seager]. *Ἡ Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως*

Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐξέταση τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας, ποὺ διαδέχτηκε τὴ Σπάρτη στὴ θέση τῆς κυρίαρχης δύναμης [μετὰ τὸ 1221: Accame, καὶ μιὰ σύντομη ἐπισκόπηση στὸ 1243: Zimmermann, ὑπάρχει ἡ μᾶλλον ὑπερβολικὰ φιλικὴ πρὸς τὴν Ἀθήνα συνολικὴ παρουσίαση στὸ 1261: Cargill· στὸ 1273 ὁ Cawkwell δίνει μιὰ σύνοψη τῆς ἀθηναϊκῆς ναυτικῆς δύναμης· βλ. τώρα καὶ 1369: Dreher], ἀρχίζει ἀπὸ ἕνα σημεῖο πολὺ προγενέστερο ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της, μὲ τὸ ἐρώτημα δηλαδὴ ποιὸς στὴν Ἀθήνα καὶ γιὰ ποιοὺς λόγους ἐπιδίωκε τὴν ἀνασύσταση τῆς παλαιᾶς κυριαρχίας στὸ Αἰγαῖο· ἀπ' ὅ,τι φαίνεται αὐτὸς ἦταν ἕνας στόχος ἐπιθυμητὸς ἀπὸ ὅλους, ἀλλὰ δὲν ἔθεταν ὅλοι τὶς ἴδιες προτεραιότητες [1230: Perlman· 1254: Cawkwell. Ἐκτενῶς, σὲ συνάρτηση καὶ μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἐσωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τὶς ἐμπειρίες ἀπὸ τὴν Α' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία, 1295: Schmitz, πού, σωστὰ σκεπτόμενος, διαλέγει, μεταξὺ μιᾶς χειροπιαστῆς καὶ συνειδητῆς οἰκονομικοπολιτικῆς ἀνάγκης καὶ τῆς νοσταλγίας γιὰ περασμένα μεγαλεῖα, τὴ δεύτερη ἐξήγηση]. Οἱ ἐπιμέρους κατακτήσεις ποὺ ἔγιναν πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως ἔχουν ἀναλυθεῖ ἐκτενῶς [1229: Seager· 1254: Cawkwell· 1359: Tuplin· 1270: Kallet], ὅπως καὶ τὰ χρόνια ἀνάμεσα στὴν Εἰρήνη τοῦ Βασιλέως καὶ τὴν ἵδρυση τῆς ναυτικῆς συμμαχίας [1341: Sinclair], ἀλλὰ ἰδιαίτερα, ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν ἄμεσα τῆς ἵδρυσης [1234: Cawkwell· 1253: Rice· 1341: Sinclair· 1279: Kallet-Marx, μὲ πρωιμότερη χρονολόγηση τῆς ἵδρυσης]. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ γίνει εἶναι νὰ διαπιστωθοῦν οἱ συγκεκριμένες αἰτίες καὶ ἀφορμές, πράγμα σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἰδιαίτερα δύσκολο, ὄχι μόνο ἐπειδὴ οἱ δύο πηγές, ὁ Διόδωρος (μεταγενέστερος) καὶ ὁ Ξενοφῶν (σύγχρονος ἀλλὰ φιλολάκων), διαφέρουν σὲ πολλὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὁ σύγχρονος μὲ τὰ γεγονότα Ξενοφῶν οὔτε κὰν ἀναφέρει τὴν ἵδρυση τῆς συμμαχίας. Πάντως ἔχουμε, εὐτυχῶς, μιὰ ἐπιγραφὴ [73: *StV*, ἀρ. 242] ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς δημιουργίας τῆς *Β' Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία*

συμμαχίας, ὅπου προτρέπονται *πόλεις* νὰ συμμετάσχουν, δίνονται πληροφορίες γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ κατονομάζονται τὰ μέλη της —ἕνας καθρέφτης τῆς ἐξέλιξης, λόγω των διαφορετικῶν χεριῶν ποὺ ἔγραψαν τὴν ἐπιγραφὴ καὶ λόγω τῶν ἀποξέσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἀποκατάσταση καὶ ἡ αἰτία παραμένουν ἀντικείμενο διαφωνιῶν. Ἐπιμέρους ἐρωτήματα σχετικὰ μὲ τὴν προσπάθεια νὰ μετατραπεῖ καὶ αὐτὴ ἡ συμμαχία σὲ ἕνα σύστημα ἀθηναϊκῆς κυριαρχίας συζητοῦν οἱ Woodhead [1223] καὶ Sealey [1222]· γιὰ τὴν ἀποικία στὴ Σάμο (ποὺ δὲν ἀνῆκε στὴ συμμαχία), πρόσφατα Cargill [1268]· γιὰ τὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας τῆς συμμαχίας (ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἔνταση ποὺ τὴ χαρακτήριζε), Cawkwell [1262]. Δὲν ὑπάρχει νεότερο ἔργο εἰδικὰ γιὰ τὸν Συμμαχικὸ Πόλεμο, ἀλλὰ τὸν πραγματεύεται διεξοδικὰ ἡ ἐκτενὴς πολιτικὴ βιογραφία τοῦ Hornblower [1356] γιὰ τὸν δυνάστη τῆς Καρίας Μαύσωλο, τοῦ ὁποίου ἡ συμμετοχὴ σ' αὐτὸν ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας [πρβ. καὶ 1291: Ruschenbusch].

Θήβα Ἡ Βοιωτία καὶ ἡ θηβαϊκὴ ἡγεμονία, ἀφοῦ παραμελήθηκαν γιὰ πολὺν καιρό, ἔχουν τελευταῖα μελετηθεῖ συστηματικά. Γενικὰ γιὰ τὴ Βοιωτία (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Θήβας) μποροῦμε νὰ συμβουλευόμαστε τοὺς συλλογικοὺς τόμους (ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ προσδοκοῦμε περισσότερες ἔρευνες στὸ μέλλον): τοῦ Roesch [625], *La Béotie antique* [633] καὶ τῶν Fossey/Giroux [634], Fossey/Morin [642] καὶ Beister/Buckler [644]. Τεχνικοῦ περιεχομένου πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἀποφασιστικὴ μάχη στὰ Λεῦκτρα, στὸν Tuplin [1368]. Γιὰ τὴ θηβαϊκὴ ἡγεμονία, μετὰ τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ Cawkwell [1319], ἔγραψε ὁ Buckler [1347] μιὰ πραγματεία ποὺ θὰ διατηρήσει τὴν ἰσχύ της γιὰ μεγάλο διάστημα.

Συστηματικὴ ἔρευνα κατὰ θέματα

Ἑνώσεις κρατῶν Γιὰ τὶς διάφορες μορφὲς διεθνῶν σχέσεων καὶ ἑνώσεων κρατῶν ἔχει γίνει μόνο ἐν μέρει συστηματικὴ ἔρευνα· οἱ Ryder καὶ Larsen ἔχουν ἤδη ἀναφερθεῖ στὴ σ. 189. Στὴ Δελφικὴ Ἀμφικτιονία ἔχει ἀφιερωθεῖ, εἰδικὰ γιὰ τὸν 4ο αἰώνα, μιὰ πλήρης μονογραφία [1345: Roux· ἐπίσης 1350: Wankel]. Γιὰ ὅλους τοὺς συνοικισμοὺς ὣς τὸ 338 ἔχει συγκεντρωθεῖ τὸ ὑλικὸ σὲ μορφὴ συνολικῆς ἔκδοσης, μὲ σχολιασμὸ κάθε πηγῆς, ἀπὸ τὸν Moggi [75]. Ἐδῶ γίνεται ἀναφορὰ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ποὺ εἶναι πολὺ γνωστές, ἀλλὰ ὑπὸ συζήτηση ἀκόμα ὅσον ἀφορᾶ τὶς λεπτομέρειές τους. Τὴν ἕνωση στὴ χερσόνησο τῆς Χαλκιδικῆς, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ καλύτερα ὡς κράτος, πραγματεύεται ὁ Zahrnt [1315, 80-111]. Σχετικὰ μὲ τοὺς στόχους καὶ τὴ λειτουργία τῆς τεχνητῆς δημιουργίας τῆς Μεγαλόπολης στὴν Πελοπόννησο, ὑπάρχει ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στοὺς Braunert/Petersen [1317], Moggi [1328] καὶ Lanzillotta [1333], διδακτικὴ σχετικὰ μὲ τὴν κριτικὴ τῶν πηγῶν. Οἱ σημαντικότερες μελέτες πάνω στὴν παράξενη

καὶ ἐφήμερη συνένωση τοῦ Ἄργους μὲ τὴν Κόρινθο στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα [75: Moggi, ἀρ. 39] καὶ τὴν ἀλληλεπίδραση παραγόντων ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς πολιτικῆς εἶναι: Griffith [1302]· Kagan [1306]· Hamilton [1316], καθὼς καὶ ἡ διαμάχη τοῦ Tuplin [1353] μὲ τὸν Whitby [1276] καὶ τὸν Thompson [1363]. Τὶς ἀλλαγὲς στὸν στρατιωτικὸ τομέα, ποὺ ἐν μέρει συσχετίζονται μὲ τὸ πρόβλημα τῶν μισθοφόρων (βλ. σ. 195), παρουσιάζει ὁ Anderson [1314].

Σχέσεις μὲ τὴν Ἀνατολή

Γενικὰ

Τὸ πληρέστερο ἔργο τοῦ παρελθόντος σχετικὰ μὲ τὶς πολιτικὲς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Περσίας τὸν 4ο αἰώνα, τοῦ Judeich [1299], πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴν ἐκτενέστερη μελέτη τοῦ Starr [1338]. Σ' αὐτὴν προστίθενται, ἐκτὸς τῶν γενικῶν ἔργων (βλ. παραπάνω, σσ. 98 κ.ἑ.), τὰ σύντομα χωρία τοῦ Walser [660] καὶ ἡ ἐπισκόπηση τοῦ Oelsner [662]. Πέρα ἀπ' αὐτὰ ὑπάρχουν μόνο συζητήσεις πάνω σὲ ἐπιμέρους θέματα, οἱ ὁποῖες ἐπιπλέον —ὅπως καὶ οἱ σχετικὲς μὲ τὶς συμμαχίες καὶ τοὺς συνοικισμούς— ὑπερβαίνουν τὸν 4ο αἰώνα: Lewis [1107] καὶ Seibt [651]. Προκειμένου νὰ προσανατολιστοῦμε γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς περσικῆς παρέμβασης στὴν Ἑλλάδα καὶ ἰδιαίτερα τῆς ἔντονης παρέμβασης τῶν Ἑλλήνων στὴν Περσία, πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε καὶ νὰ συλλέξουμε μεμονωμένα πληροφορίες: ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Seibt, ἡ προσωπογραφία τοῦ Hofstetter [653], καὶ κυρίως τὸ βιβλίο τοῦ Hornblower [1356] γιὰ τὸν Μαύσωλο μποροῦν νὰ βοηθήσουν.

Περσία, Μικρὰ Ἀσία

Τὴν ἐσωτερικὴ —πρὸς τὴν ἀποσύνθεση— ἐξέλιξη στὴν ἴδια τὴν Περσία παρουσιάζει ἐν συντομίᾳ ὁ Oelsner [1325], μελέτη σημαντικὴ κυρίως γιὰ τὶς μὴ ἑλληνικὲς πηγὲς ποὺ λαμβάνει ὑπόψη· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ σύνοψη σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση στὴ Μέση καὶ τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολὴ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (ἀλλὰ μὲ τὸ βλέμμα ἤδη στραμμένο στὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχὴ) τοῦ Weinberg [1337]. Καθὼς στὴ Μικρὰ Ἀσία οἱ πολιτισμικὲς καὶ πολιτικὲς ἐπιδράσεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν πιὸ ἔντονες ἀπὸ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ καὶ συνέβαλαν στὴν ἀποσύνθεση τῆς περσικῆς αὐτοκρατορίας (ἐπ' αὐτοῦ: Weiskopf [1373]), εἶναι σημαντικὲς οἱ μελέτες μὲ ἀντικείμενο τὸν ἐξελληνισμὸ τῶν ἰθαγενῶν φορέων τῆς τοπικῆς ἐξουσίας. Τὴν Καρία πραγματεύεται ὁ Hornblower [1356]· νέα εὑρήματα στὴ Λυκία (τρίγλωσση ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ξάνθο, ποὺ ἀποδεικνύει μιὰ ἐποχὴ κυριαρχίας τῆς Καρίας στὴ Λυκία, ταφικὴ πλαστική, μὲ ἑλληνικὲς ἐπιδράσεις, ἑνὸς ντόπιου βασιλιᾶ Περικλῆ) στοὺς Metzger κ.ἄ. [1329]· Demargne [1332]· Borchhardt [1343 καὶ 1335, 99-125]· Jacobs [1366]. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Περικλῆ: Bryce [1348]· γιὰ τὴν Ξάνθο: Asheri [658]· γιὰ τὴ Λυκία: Bryce [1360 καὶ 1362]· γιὰ τὴ διείσδυση Ἑλλήνων στὴν περσικὴ Φοινίκη: Elayi [666].

Οἱ Ἕλληνες τῶν ἀποικιῶν

Ἡ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Δύσης τὸν 4ο αἰώνα μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἀρκετὰ καλά, κυρίως χάρη στὴν ἱστορία τῶν Συρακουσῶν, μὲ τὶς ἐντυπωσιακὲς τυραννίδες καὶ τὴν κατάργηση καὶ ἀντικατάστασή τους ἀπὸ τὸ συνταγματικὸ κράτος, δημιούργημα τοῦ Τιμολέοντα· ἱστορία ποὺ ἀποτέλεσε, στοὺς ἀντίποδες τῆς ἀθηναϊκῆς, ἐξίσου γοητευτικὸ θέμα. Ἀσφαλῶς οἱ περισσότερες πληροφορίες ἀφοροῦν αὐτὲς ἀκριβῶς τὶς πολιτικὲς προσωπικότητες, γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐπιστημονικὲς μελέτες ἔχουν κυρίως αὐτὲς ὡς θέμα τους: γιὰ τὸν Διονύσιο Α', μετὰ τὸν Stroheker [1304 καὶ 1312], ὑπάρχει πλέον ὁ Sanders [1364], μαζὶ μὲ τοὺς Ungern-Sternberg [1372] καὶ Zahrnt [1370]· γιὰ τὸν Δίωνα: Berve [1303], Westlake [1218] καὶ L. de Blois [1339]· γιὰ τὸν Τιμολέοντα: L. de Blois, *ὅ.π.*, καὶ Talbert [1326]. Ἐξάλλου ἡ ἱστορία τοῦ 4ου αἰώνα παρουσιάζεται συχνὰ μαζὶ μὲ τοῦ 5ου, ὅπου καὶ παραπέμπουμε (βλ. σ. 187).

γ) Ἐσωτερικὰ θέματα

Γενικὰ

Τύποι πολιτευμάτων Ἡ ἔρευνα τῆς ἐσωτερικῆς κατάστασης τῆς Ἑλλάδας κατὰ τὸν 4ο αἰώνα ἀφορᾶ καὶ πάλι, λόγω τῶν πηγῶν ποὺ διαθέτουμε, κατὰ μέγα μέρος τὴν Ἀθήνα, μολονότι σὲ μερικοὺς τομεῖς ἀφορᾶ καὶ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ πρῶτος τέτοιος τομέας εἶναι ἐκεῖνος τῶν πολιτευμάτων (συχνὰ καὶ πάλι ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν «προδρόμων» τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς), ἀφοῦ ἔχει πραγματικὰ παρατηρηθεῖ ἀφενὸς αὔξηση τῶν μοναρχικῶν καὶ ἀναβίωση τῶν τυραννικῶν πολιτευμάτων [γιὰ τὴ νέα τυραννίδα, 926: Berve, 283-385, καὶ 1322: Frolov, 285-398], καὶ ἀφετέρου ὅτι στὰ πολιτικὰ δημοσιεύματα κρινόταν θετικὰ ὄχι μόνο ἡ μοναρχία ἀλλὰ καὶ ἡ τυραννίδα (τὰ ὅρια εἶναι ἀσφαλῶς ρευστά): Frolov [1321] καὶ Breebaart [1367].

Κοινωνικὴ κατάσταση Τὸ ὑπόβαθρο πάνω στὸ ὁποῖο συντελέστηκε αὐτὴ ἡ στροφὴ στὸν τρόπο ἀξιολόγησης ἦταν ἡ ἀστάθεια τῶν ἐσωτερικῶν πολιτικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν στὶς *πόλεις*. Μιὰ βασικὴ πηγὴ ποὺ ἀξίζει μεγαλύτερη προσοχὴ σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ Αἰνεία τοῦ Τακτικοῦ μὲ θέμα τὴν ἄμυνα σὲ περιπτώσεις πολιορκίας: ὁ ἐσωτερικὸς διχασμὸς τοῦ σώματος τῶν πολιτῶν μιᾶς πόλεως εἶναι ἡ βασικὴ κατάσταση, ποὺ σὲ αὐτὸ τὸ ἔργο θεωρεῖται δεδομένη, περιγράφεται μὲ πολλὲς λεπτομέρειες καὶ παίρνει μορφὴ στρατιωτικῆς ἀναμέτρησης [1331: Bengtson· 1349: Lehmann· 1361: Urban]. Ὁ Ἀριστοτέλης παραδίδει ἀσφαλῶς —κυρίως στὰ *Πολιτικά* του— ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τρέχουσα πολιτικὴ κατάσταση καὶ παραδέχεται τὴν ὕπαρξη τοῦ διαχωρισμοῦ σὲ πλούσιους καὶ φτωχούς, πράγμα ποὺ ἔκανε τὸν Ste. Croix [95] νὰ τὸν θεωρήσει κάτι σὰν πρό-

δρομο τοῦ μαρξισμοῦ. Τὸ ἀνιστορικὸ αὐτῆς τῆς ἀρχαίας ἀντίληψης ἔχει ἀποδειχτεῖ ἀπὸ τὸν Gehrke [304] (βλ. καὶ παρακάτω, σ. 197, γιὰ τὴν Ἀθήνα). Τὸ ἐρώτημα παραμένει καὶ σήμερα ἂν οἱ ἀναταραχὲς τοῦ 4ου αἰώνα ἦταν περισσότερο χαρακτήρα κοινωνικοῦ καὶ οἰκονομικοῦ [Fuks: 1318 καὶ 1327] ἢ πολιτικοῦ [291: Ruschenbusch, πρβ. *ἐδῶ*, σ. 187]. Τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικοοικονομικὰ αἴτια γιὰ τὴν ἄνθηση ποὺ γνωρίζει τὸν 4ο αἰώνα ἡ μισθοφορία [παρουσίαση κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος στὸ 415: Parke] ἐξετάζουν οἱ Mossé [1311] καὶ Seibt [651, 163-168] καὶ ἡ Marinovič [1371], τῆς ὁποίας ἡ μελέτη, ρωσικὴ στὸ πρωτότυπο, συνοψίζεται πλήρως ἀπὸ τὴ συζήτηση τῆς Frolíková [*Eirene* 16 (1978) 113-116]· ἐντούτοις ὁ Miller [1358] δὲν τὴν ἔχει ὑπόψη του. Γιὰ τὸν πόλεμο γενικὰ κατὰ τὸν 4ο αἰώνα: Pritchett [420, 2, 59-116]. Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ παραπέμψουμε στὸν Burford [1313], ὅπου παρουσιάζονται ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνέγερσης ἑνὸς ναοῦ κατὰ τὸν 4ο καὶ τὸν 3ο αἰώνα, μαζὶ μὲ τὰ σχετικὰ κοινωνικὰ καὶ τεχνικὰ θέματα. *Μισθοφόροι*

Ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη ὁλόκληρου τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου κατὰ τὸν 4ο αἰώνα πιθανῶς ἀντικατοπτρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ *πόλεις* στὸ ἑξῆς τιμοῦν μὲ ἐπιγραφὲς εὐεργέτες (πρόκειται κυρίως γιὰ εὐεργεσίες οἰκονομικοῦ περιεχομένου), κάτι ποὺ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ κατὰ τὴν Ἑλληνιστικὴ Ἐποχή: Gauthier [301]. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη ἀποτέλεσε τὸ θέμα μιᾶς φημισμένης θεωρίας, ποὺ τὸν τελευταῖο καιρὸ ἔχει ἀμφισβητηθεῖ: ὁ M. Rostovtzeff εἶχε ὑποστηρίξει τὸ 1941 στὸ *Social and Economic History of the Hellenistic World* (*Κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου*) [1, 104-125 (στὴ γερμανικὴ ἔκδοση: 1, 70-97)], ὅσον ἀφορᾶ τὴ δημιουργία τοῦ οἰκονομικοῦ χώρου τῆς Ἑλληνιστικῆς Ἐποχῆς, ὅτι ὁ λόγος ποὺ ἡ κοινωνία τῆς κυρίως Ἑλλάδας εἶχε περιπέσει σὲ ἀταξία κατὰ τὸν 4ο αἰώνα ἦταν ὅτι ὑπῆρχε οἰκονομικὴ κάμψη· αὐτὴ ὀφειλόταν κατὰ τὸν συγγραφέα στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ τμήματα τοῦ τότε κόσμου, ποὺ ὡς τότε ἔκαναν εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἦταν πλέον σὲ θέση νὰ παράγουν μόνα τους τὰ προϊόντα ἐκεῖνα, ὅπως διαπιστώνει βασιζόμενος στὰ ἀρχαιολογικά, κυρίως κεραμικά, εὑρήματα. Αὐτῆς τῆς ἄποψης ἦταν π.χ. καὶ ἡ Mossé [1225] 125-131. Ὡστόσο ἔχει ἐκφραστεῖ ἡ ἀντίρρηση ὅτι τὰ κεραμικὰ εὑρήματα ἀπὸ μόνα τους δὲν ἀποτελοῦν ἐπαρκὴ ἔνδειξη γιὰ τὸ σύνολο τῆς οἰκονομίας (πρβ. σ. 110 κ.ἑ.) καὶ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἀφοροῦν μόνο τὴν Ἀθήνα, ποὺ τὸν 4ο αἰώνα ἀκριβῶς δὲν γνώρισε καθόλου κοινωνικὰ προβλήματα [340: Austin/Vidal-Naquet, 116 κ.ἑ.· βλ. καὶ 1245: Isager/Hansen, 52-55]. Μὲ αὐτὸ ὅμως περνᾶμε στὴν Ἀθήνα. *Οἰκονομικὴ κρίση στὴν Ἑλλάδα;*

Ἀθήνα καὶ Σπάρτη

Οἱ ἐρευνητικὲς προσπάθειες γύρω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸν 4ο αἰώνα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν σὲ τέσσερις ὁμάδες:

Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος

ἱστορία τοῦ πολιτεύματος, ρόλος πολιτικῶν ὁμάδων καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν, πολιτικὴ σκέψη καὶ συμπεριφορά, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία. Ἡ πρώτη ὁμάδα ὑπῆρξε πάντα ἡ κεντρική, χάρη στὸ πλούσιο ὑλικὸ ποὺ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, ἀφοῦ ἡ ἀθηναϊκὴ δημοκρατία μόλις τὸν 4ο αἰώνα διαμορφώθηκε πλήρως —αὐτὲς τὶς διαμορφώσεις καὶ ἀλλαγὲς τὶς συγκέντρωσε εὐσύνοπτα ὁ Koerner [1241], ὁ ὁποῖος ὅμως, ἐξαιτίας τῶν αὐτοπεριορισμῶν τῆς δημοκρατίας, τόνισε ὑπερβολικὰ τὶς ἐλλείψεις της σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀπόλυτη δημοκρατία· ἀντίθετα συγκρατημένες, καὶ γι' αὐτὸ καὶ πιὸ ἐνδεδειγμένες, εἶναι οἱ ἀπόψεις τῶν Rhodes [509] καὶ Bleicken [560]. Ὅσον ἀφορᾶ αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις, πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε ἰδιαίτερα στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἔρευνα μὲ τὴ σειρά της ἀνακάλυψε τὸ διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ νόμους καὶ (ἁπλὰ) ψηφίσματα, ποὺ εἶχαν ἐπινοήσει οἱ Ἀθηναῖοι τὸν 4ο αἰώνα [485: Quass· 1258^{β} καὶ 1258^{γ}: Hansen], καὶ ἀρχίζει νὰ κατανοεῖ τὴ δύσκολη διαδικασία μὲ τὴν ὁποία ἀποφασιζόταν καὶ ἐπικυρωνόταν ἕνας νόμος [1251: MacDowell]. Διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ τὴ διαδικασία τῆς νομοθεσίας, στοὺς Rhodes [537] καὶ Hansen [541]. Μεγάλη πρόοδος στὴ γνώση τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξης τοῦ πολιτεύματος ἐπιτεύχθηκε μὲ τὰ ἐμβριθὴ καὶ διεξοδικὰ βιβλία τοῦ M. H. Hansen πάνω σὲ θέματα ἀπονομῆς δικαίου σὲ περιπτώσεις πολιτικῶν ποινικῶν ἀδικημάτων [ἐπισκόπηση, 1242: Mossé], βιβλία ποὺ διαδέχονται ἄμεσα τὸ ἕνα τὸ ἄλλο [1237, 1247 καὶ 1257], παράλληλα πρὸς τὶς πολυάριθμες μελέτες τοῦ ἴδιου συγγραφέα μὲ θέμα, κυρίως, γενικὰ τὴ δημοκρατία τοῦ 4ου αἰώνα.

Πολιτικὴ κρίση στὴν Ἀθήνα;

Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἰδιαίτερα τοῦ 4ου αἰώνα, ἀποτέλεσε συχνά, σὲ συνάρτηση μὲ τὴν «κρίση» (βλ. Εὑρετήριο) ἀντικείμενο ὑποτιμητικῶν κρίσεων, εἴτε μὲ τὸν μόνο ἐν μέρει σωστὸ ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁ δῆμος τῆς Ἀττικῆς ἦταν ἀνίκανος καὶ ἀπρόβλεπτος στὶς ἀντιδράσεις του (συνηθισμένο παράδειγμα γι' αὐτὸ εἶναι οἱ δίκες), εἴτε μὲ τὸν ἰσχυρισμὸ ὅτι δὲν ἐπρόκειτο πιὰ γιὰ ἀληθινὴ δημοκρατία, ἐξαιτίας τῆς ἀφαίρεσης πολιτικῶν λειτουργιῶν ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου [1241: Koerner]. Ἀντίθετα, συμφωνοῦν δικαιολογημένα δύο τόσο διαφορετικοὶ μεταξύ τους μελετητὲς ὅσο οἱ Stier καὶ Finley καὶ ὑπογραμμίζουν τὴν οὐσία καὶ τὴ ζωτικότητα τῆς δημοκρατίας, τονίζοντας ὅτι μόνο ἡ ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση τῶν Μακεδόνων —καὶ μάλιστα μετὰ τὸν Ἀλέξανδρο— τῆς ἔθεσε τέλος [482: Stier· 510: Finley, κεφ. 3]. Τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀφηγεῖται συνεκτικὰ ὁ Mitchel [1235], ποὺ συμπληρώνεται ὅσον ἀφορᾶ τὸν Ἄρειο Πάγο ἀπὸ τοὺς Engels [1296] καὶ Wallace [575]. Ἐξάλλου πρέπει νὰ παραπέμψουμε στὶς γενικὲς μελέτες γιὰ τὴ δημοκρατία καὶ κυρίως στοὺς Rhodes [60] καὶ Hansen [542].

Ἡ ἁπλοποιημένη εἰκόνα τῶν πολιτικῶν ρευμάτων τοῦ 4ου αἰώνα ποὺ

παρουσίασε ὁ Beloch [1219] δεχόμενος τὴ διχοτομία ἀνάμεσα σὲ φτωχοὺς καὶ πλούσιους, ὁμάδες στὶς ὁποῖες ἀπέδιδε σαφῶς διαφορετικοὺς στόχους τόσο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτική, ἔχει ἀπὸ τότε ξεπεραστεῖ. Οἱ διαφορὲς πάνω σὲ θεμελιώδη θέματα τοῦ πολιτεύματος ἦταν μικρὲς [1232: Pecorella Longo] καὶ γιὰ ὁρισμένα διαστήματα κυριαρχοῦσαν στὴν ἀντιπαράθεση ἀντιθέσεις ἐντελῶς ἄλλης φύσης [πολὺ διδακτικό, 1342: Lehmann, 73-93]· αὐτὸ ἔδειξαν κυρίως τὰ βιβλία τῶν Funke [1260] καὶ Schmitz [1295], λιγότερο καθαρὰ τοῦ Strauss [1290] (βλ. καὶ παραπάνω, σ. 194 κ.ἑ.). Οἱ διαφωνίες γύρω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ἀφοροῦσαν κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες μόνο τὸ *πῶς* κι ὄχι τὸ *ἂν* ἔπρεπε νὰ ἀνανεωθεῖ ἡ ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία (βλ. σ. 191 κ.ἑ.)· ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα μάλιστα δὲν ἀσχολοῦνταν πιὰ κανεὶς μ' αὐτὸ τὸ θέμα, παρὰ μὲ τὸ ἐρώτημα πῶς ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ Μακεδονία ποὺ ὁλοένα ἐξαπλωνόταν. Δεδομένου ὅτι οἱ πολιτικὲς ἀντιθέσεις ἀφοροῦσαν μεμονωμένους πολιτικοὺς ἡγέτες καὶ τοὺς ὀπαδούς τους —ποὺ δὲν ἦταν συγκροτημένοι σὲ σταθερὰ «κόμματα»—, ἡ ἔρευνα ἔχει μελετήσει αὐτοὺς τοὺς πολιτικοὺς μαζὶ μὲ τοὺς ὀπαδούς τους καὶ στὸ πλαίσιο τῆς ὅλης πολιτικῆς κατάστασης. Αὐτὲς οἱ μελέτες εἶναι οἱ πλέον βοηθητικές, ἂν κανεὶς θέλει νὰ σχηματίσει μιὰ εἰκόνα τοῦ πεδίου τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς· γιὰ τὸ διαχωρισμὸ τῶν λειτουργιῶν τοῦ πολιτικοῦ καὶ τοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη: Lengauer [423].

Δομὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτικῆς

Τὴν κεντρικὴ μορφὴ ἀποτελεῖ ὁ Δημοσθένης, ἐν μέρει χάρη στοὺς πολλοὺς λόγους του ποὺ σώζονται [καὶ γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα ἀσύγκριτα πλούσιο ὑλικὸ στὸ 50: Schaefer· μιὰ νέα συλλογή, 53: Schindel· ἡ πολιτικὴ ὡς τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας στοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένη στὸ 1267: Montgomery]. Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἀντιμακεδονικῆς του πολιτικῆς ἐξαρτᾶται καταρχὴν ἀπὸ τὸ πῶς ἀξιολογεῖ κανεὶς τὴν ἄνοδο τῆς Μακεδονίας. Ἂν δοῦμε σ' αὐτὴν τὸ «καινούριο», τὸ «ἱστορικὰ ἀπαραίτητο», εἶναι ἑπόμενο ἡ πολιτικὴ ποὺ στράφηκε ἐναντίον της νὰ φανεῖ δονκιχωτικὴ καὶ ἀντιδραστική· ἂν δὲν δοῦμε ἔτσι τὴν ἄνοδο τῆς Μακεδονίας, ἡ ἀντίθετη πολιτικὴ ἔχει τὴν ἀξία της ὡς ἔκφραση τοῦ ἀγώνα τῶν ἑλληνικῶν *πόλεων* νὰ διατηρήσουν τὴν ἀνεξαρτησία τους. Ἐνῶ ὡς τὸν προηγούμενο αἰώνα ἡ πολιτικὴ τοῦ Δημοσθένη ἀποθεωνόταν ἄκριτα, ξεκίνησε, κυρίως στὴ Γερμανία, κάποια ὑποβάθμισή της, λόγω τοῦ παραλληλισμοῦ τῆς μακεδονικῆς πολιτικῆς μὲ τὴν ἕνωση τῶν γερμανικῶν βασιλείων. Ἀργότερα ὁ Jaeger [51] ἔκρινε τὸν Δημοσθένη πάλι ἐντελῶς θετικὰ (πανελλήνια προοπτική), ἐνῶ ὁ Bengtson [93, 302 κ.ἑ. (πλούσιες βιβλιογραφικὲς παραπομπές), 319] τὸν κρίνει μᾶλλον ἀρνητικά, ἐπειδὴ ἡ πολιτική του δὲν εἶχε προοπτικὲς ἐπιτυχίας. Μαζὶ μὲ τὴν ὅλο καὶ θετικότερη ἐκ νέου ἀξιολόγηση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς «κρίσης» της, φαίνεται νὰ ἀνεβαίνει πάλι καὶ ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὸν Δημοσθένη. Παράξενα μικρὴ εἶναι ἀντίθε-

Δημοσθένης

τα ἡ ἀξία ποὺ ἀποδίδεται στὸν Αἰσχίνη [55: Ramming]· παίζει, ἔστω καὶ ἂν δὲν διέθετε ἑνιαία πολιτικὴ σύλληψη (παρὰ τὸν Ramming), καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ πῶς βλέπουμε τὴν ἄνοδο τῆς Μακεδονίας, τὸ ρόλο πότε τοῦ διορατικοῦ πολιτικοῦ, πότε τοῦ ἀχρείου (ἀπέναντι στὸν Δημοσθένη). Ἄλλοι σημαντικοὶ πολιτικοὶ ἦταν: ὁ Καλλίστρατος [1227: Sealey· ἀντίθετος ὁ Funke: 1260]· ὁ Εὔβουλος [1226: Cawkwell· 1274: Burke]· ὁ Λυκοῦργος [1278: Humphreys· 1283: Burke· 1296 καὶ 1297: Engels]· ὁ Ὑπερείδης [1297: Engels (παρὰ τὸ στόχο τοῦ βιβλίου, περιέχει πολλὰ θέματα πολιτικῆς ἄσχετα μὲ τὸν Ὑπερείδη —ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὴν Ἀρχαία Ἱστορία, ὅπου οἱ βιογραφικὲς πληροφορίες εἶναι περιορισμένες)] καὶ ὁ Φωκίων, ποὺ συχνὰ ὑποτιμᾶται ἐξαιτίας τοῦ ρεαλισμοῦ του καὶ στὸν ὁποῖο, ὡς ἀξιόπιστο πολιτικό, ἡ Ἀθήνα μποροῦσε πάντα νὰ καταφεύγει σὲ δύσκολες περιστάσεις. Στὸ σπίτι τοῦ Γκαῖτε στὸ Φράουενπλαν ὑπάρχει ἡ προτομή του [1255: Gehrke· 1277: Bearzot].

Ἄλλοι πολιτικοὶ

Πολιτικὴ σκέψη στὴν Ἀθήνα

Ἂς περάσουμε στὸ θέμα τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς πολιτικῆς σκέψης στὴν Ἀθήνα. Τὸ παράδειγμα τοῦ Πλάτωνα, μὲ τὴν ἀποστροφή του γιὰ τὴ δημοκρατικὴ πρακτικὴ ὅπως ἐκφράζεται στὴν ἕβδομη ἐπιστολή του, τὴν ἐπακόλουθη ἑκούσια ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τῆς *πόλεως* καὶ τὶς προσπάθειές του νὰ ἐπηρεάσει τὴν πολιτικὴ πράξη στὴ Σικελία, ἀναλύεται ἀπὸ τὸν D. v. Fritz [1310]. Πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλη ποὺ ἐκφράζονται στὰ *Πολιτικά* του παρέχουν τὰ *La Politique d'Aristote* [58] καὶ Bien [59]. Ὁ ρόλος τῶν διανοουμένων —κυρίως τοῦ Ἰσοκράτη— ἀναφέρθηκε ἤδη σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πανελλήνια ἰδέα καὶ τὴ νέα ἀξιολόγηση τῆς μοναρχίας καὶ τῆς τυραννίδας. Ἡ θέση μιᾶς μελέτης, ποὺ θεωρεῖ ὅτι ἡ ὑποστήριξη τοῦ Φιλίππου μέσω δημοσιευμάτων ὀφειλόταν στὸ ὅτι ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ Σπεύσιππος τοῦ τὴν εἶχαν ὑποσχεθεῖ προσωπικὰ [1256: Markle], ἔχει δικαιολογημένα ἀντικρουστεῖ [1352: Frolíková]. Γιὰ τὸν Ξενοφώντα: Nickel [31].

Ἡ εἰκόνα τῶν Ἀθηναίων γιὰ τὸ παρελθόν τους

Τὴν ἔρευνα ἀπασχολεῖ ἐξάλλου ἡ ἱστορικὴ εἰκόνα ποὺ εἶχε ἡ Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα γιὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 6ο [161: Nouhaud]. Στὴν κατανόηση τῆς πολιτικῆς πράξης κατὰ τὸν 4ο αἰώνα συμβάλλει ἄμεσα τὸ νὰ πληροφορούμαστε πῶς ἔβλεπαν οἱ Ἀθηναῖοι ἀργότερα τὴν «ἀρχή» τους τοῦ 5ου αἰώνα [1246: Chambers· σὲ εὐρὺ πλαίσιο, 1295: Schmitz] —ἐφόσον δὲν παρερμηνεύουμε αὐτὲς τὶς ἀντιλήψεις ὡς πληροφορίες γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἀναφέρονται. Αὐτὸς ὁ κίνδυνος ὑπάρχει ὅμως σὲ πολλοὺς τομεῖς ὅπου, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν Α΄ Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία, δὲν ἔχουμε πηγὲς σύγχρονες μὲ τὰ γεγονότα γιὰ νὰ ἐλέγξουμε τὶς πληροφορίες. Κυρίως οἱ *Ἀτθίδες*, δηλαδὴ τὰ τοπικὰ χρονικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας, ποὺ ὑπῆρχαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰώνα καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἄντλησε ἡ ἀριστοτελικὴ *Ἀθηναίων Πολιτεία*, διέθεταν πολὺ λιγότερο αὐθεντικὸ

ὑλικὸ ἀπ' ὅ,τι παρίσταναν [156: Jacoby· 470: Hignett, 1-33· 60: Rhodes, Εἰσαγωγή]. Ἐπιπλέον, ἀπὸ τὸν ὕστερο 5ο αἰώνα ἡ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ πολίτευμα διεξαγόταν μὲ ἐπιχειρήματα ποὺ ἤθελαν νὰ προσδώσουν κύρος σὲ ὁρισμένους θεσμοὺς ἀποδίδοντάς τους μεγάλη ἡλικία [1182: Fuks]· αὐτὸ συνέβη λ.χ. μὲ τὴν ἵδρυση τῆς δημοκρατίας, τῆς ὁποίας ἡ ἀπόδοση στὸν Θησέα, τὸν Δράκοντα, τὸν Σόλωνα καὶ τὸν Κλεισθένη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ διαφορετικὲς κάθε φορὰ πολιτικὲς ἀνάγκες [916: Ruschenbusch, μὲ τὴν παρατήρησή μου τῆς σ. 165]. Ὁ Hansen [1298] ταυτίζει αὐτὴ τὴν εἰκόνα τοῦ Σόλωνα μ' ἐκείνη ποὺ ἦταν διαδεδομένη στὸ λαό· ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα προβάλλονταν σχηματικὲς σύγχρονες ἀντιλήψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἐσωπολιτικὴ δομὴ κατὰ τὴν ἐποχὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Κορινθιακοῦ Πολέμου (ὑποδειγματικὰ ἀποδεδειγμένο ἀπὸ τὸν Lehmann [1342, 73-93]). Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑπάρχει ὁ κίνδυνος μιᾶς ἐρευνητικῆς μόδας, ποὺ θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερες πληροφορίες ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα σχετικὰ μὲ τὸ παρελθὸν ἀποτελοῦν εὑρήματα γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν τρέχοντες πολιτικοὶ στόχοι [λ.χ. 1340: Robertson].

Οἰκονομικὴ ἱστορία

Ἡ οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἱστορία τῆς Ἀθήνας κατὰ τὸν 4ο αἰώνα εἶναι ἕνα ἀντικείμενο ποὺ γέννησε σημαντικὲς ἀντιπαραθέσεις πάνω σὲ θέματα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας: σχετικὰ δηλαδὴ μὲ τὸν γενικὸ χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς (καὶ τῆς ἀρχαίας) οἰκονομίας (ἐδῶ προστίθεται καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ ἐποχή· βλ. σ. 162 κ.ἑ.) καὶ τὴ γενικὴ (βλ. σσ. 196-197) καὶ εἰδικότερα τὴν οἰκονομικὴ κρίση τῆς *πόλεως* ὡς προστάδιο τῆς νέας κατάστασης ποὺ ἔφερε ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (βλ. σ. 201 κ.ἑ.). Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦν μερικὰ ἰδιαίτερα θέματα καὶ μελέτες. Πολὺ πραγματιστικά, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται πολὺ σὲ ἄλλες ἔρευνες, ἀλλὰ μὲ πλούσιες ἀποδείξεις ἀπὸ τὶς πηγές, πληροφορεῖ πλέον γιὰ ὅλα τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ ζωή, κυρίως τοῦ 4ου αἰώνα, ὁ Hopper [336], ὅπου ὅμως εὔστοχα «βιομηχανία» δὲν σημαίνει τὴ μεγάλη βιομηχανία μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια, καὶ παράλληλα τονίζεται δικαιολογημένα ὅτι τὸ κέντρο βάρους ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Μιὰ καλὴ καὶ εὔληπτη εἰσαγωγὴ στὰ σημαντικότερα οἰκονομικοκοινωνικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς δίνουν οἱ Isager/Hansen [1245], ἐνῶ ὁ Bogaert [345] προσφέρει μιὰ καλὴ ἐπισκόπηση τοῦ νέου κλάδου τῶν τραπεζῶν. Ἀπὸ ἕνα νόμο τοῦ 375/4 ποὺ ἀφορᾶ τὸ νόμισμα καὶ μᾶς σώζεται σὲ ἐπιγραφή, μαθαίνουμε ὅτι τὸν 4ο αἰώνα γίνονταν ἀπομιμήσεις ἀθηναϊκῶν νομισμάτων ποὺ ἔφταναν μάλιστα στὴν Ἀττική, ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται νὰ ρυθμιστεῖ ἡ ἀντιμετώπισή τους (κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴν περιεκτικότητα) [1236: Stroud· μελέτες ποὺ ὁδηγοῦν παραπέρα 1263: Buttrey· 185: Mørkholm· 1271: Wankel· 1272: Alessandrì· 1281: Stumpf]. Ἐξάλλου ὑπῆρχαν τώρα περισσότερα χάλκινα νομίσματα γιὰ τὴν καθημερινὴ χρήση [1248: Gio-

vannini]. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀθηναϊκὰ νομίσματα τοῦ 4ου αἰώνα βρίσκονται σὲ μικρότερο βαθμὸ ἐκτὸς Ἀττικῆς, πράγμα ὅμως ποὺ θὰ ἦταν λάθος νὰ ὁδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶχε μειωθεῖ σὲ ποσότητα τὸ ἐμπόριο, ἀφοῦ γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Εὔξεινου Πόντου γνωρίζουμε ὅτι ἡ διακίνηση προϊόντων ἦταν ἔντονη, ἂν καὶ δὲν βρίσκουμε ἐκεῖ καθόλου νομίσματα [1244: Schönert-Geiss, ἰδιαίτερα σ. 546].

Οἰκονομικὴ σκέψη

Σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ σκέψη ποὺ ἐμφανίζεται τὸν 4ο αἰώνα, ἢ καλύτερα σχετικὰ μὲ τὸ πόσο στοιχειώδης ἦταν αὐτή, ἔχουμε στὴ διάθεσή μας πολὺ ἐνημερωτικὲς μελέτες. Γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ξενοφώντα *Πόροι* ὑπάρχει γερμανικὴ μετάφραση γραμμένη γιὰ ἀρχαιοϊστορικοὺς [δυστυχῶς ἀπαραίτητη, 28: Audring] ὅπως καὶ σχολιασμὸς [30: Gauthier], ποὺ πληροφορεῖ σχετικὰ μὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα τῆς οἰκονομικῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν. Μιὰ δίγλωσση ἔκδοση μὲ ἐπεξηγήσεις εἶναι τοῦ Schütrumpf [32] [βλ. καὶ 1275: Gauthier]. Καὶ τὸ ἄλλο οἰκονομικὸ σύγγραμμα τοῦ Ξενοφώντα ἔχει μεταφραστεῖ καὶ σχολιαστεῖ [29: Meyer]. Στὴν οἰκονομικὴ σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη εἰσάγει ὁ Finley [331].

Φορολογικὴ πολιτικὴ

Ἕνα ἐρώτημα γνωστὸ γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ παρουσιάζει εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀθηναϊκοῦ φορολογικοῦ συστήματος, δηλαδὴ τὸ διπλὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν προέλευση, τὸ χαρακτήρα, τὴν ἔκταση καὶ τὴ συγκεκριμένη ὀργάνωση τῶν ἄμεσων φόρων (*εἰσφορὰ*) καὶ τῆς ὑποχρέωσης τῶν πολιτῶν νὰ ἀναλαμβάνουν τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ τὴ διοίκηση ἑνὸς πολεμικοῦ πλοίου (*τριηραρχία*· [ἐπ' αὐτοῦ 469: Strasburger]). Καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦσαν καταρχὴν ἔκτακτα μέτρα, ἀφοῦ ἡ ἄμεση φορολογία ἦταν ἄγνωστη καὶ γενικὰ ἀνεπιθύμητη, καὶ ἡ ἐξάρτιση πολεμικῶν πλοίων ἀποτελοῦσε τιμητικὸ καθῆκον ποὺ τὸ ἀναλάμβανε κανεὶς ἐθελοντικά. Συνεπῶς ἔχει μεγάλη σημασία ἡ διερεύνηση τῆς μετατροπῆς καὶ τῶν δύο σὲ τακτικές, κρατικὰ ὀργανωμένες φορολογικὲς εἰσφορές, θέμα ποὺ προκαλεῖ ὅμως κι αὐτό, δυστυχῶς, πλῆθος διαφωνίες καὶ ἀντιπαράθεση ἀπόψεων πάνω σὲ ἐπιμέρους ζητήματα, κυρίως ὅσον ἀφορᾶ τὴν *εἰσφορά*. Ἡ μελέτη τοῦ Thomsen [476· οἱ θέσεις του στὸν Seidl, *HZ* 201 (1965) 179 κ.ἑ.], ποὺ εἶχε θελήσει νὰ πεῖ τὴν τελευταία λέξη, ἔχει δεχτεῖ δριμύτατη κριτική, ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς χρήσης τῶν πηγῶν [λ.χ. Ste. Croix, *CR* ν.σ. 16 (1966) 90-93· 1284: Beister· ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης, 1269: Brun]. Ἐξάλλου τὸ ζήτημα τὸ σχετικὸ μὲ τὶς *συμμορίες*, δηλαδὴ τὶς ὁμάδες ἀτόμων στὶς ὁποῖες χωριζόταν ὁ πληθυσμὸς γιὰ τὴν τριηραρχία καὶ τὴν καταβολὴ τῆς εἰσφορᾶς, προκαλεῖ διαφωνίες, καθὼς ἀπέναντι στὴ γνώμη ποὺ εἴχαμε ὣς τώρα, ὅτι ὑπῆρχαν διαφορετικὰ εἴδη *συμμοριῶν*, ἕνα γιὰ τὴν τριηραρχία κι ἄλλο γιὰ τὴν εἰσφορά, προβάλλεται τώρα ἡ ἄποψη ὅτι ὑπῆρχε ἕνα καὶ γιὰ τὶς δύο περιπτώσεις [1258α: Ruschenbusch]· ὁ Ruschenbusch μελετᾶ διαρκῶς αὐτὰ τὰ θέματα [538· 539· 540· 561· 562].

Ἐπίσης πάνω σ' αὐτό: Rhodes [1265], MacDowell [1286] καὶ Gabrielsen [1294].

Ἐπισιτισμὸς

Σχετικὰ εἶναι καὶ τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀφοροῦν τὴν κρατικὴ ρύθμιση τῆς —ζωτικῆς σημασίας— εἰσαγωγῆς καὶ διάθεσης σιτηρῶν καὶ τὶς σχετικὲς κοινωνικὲς καὶ ἱστορικὲς παραμέτρους γενικὰ [1228: Seager· 1264: Gauthier· 342: Garnsey· 1282: Montgomery (κυρίως ἀπὸ κοινωνικὴ ἄποψη)· 1287: Figueira].

Οἰκονομικὴ κρίση στὴν Ἀθήνα;

Στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν οἰκονομικὴ παρακμὴ τῶν Ἀθηνῶν φαίνεται ὅτι φτάνουμε σὲ συμφωνία. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σχετικὴ θέση τῆς Mossé (βλ. σ. 195) ἔχουν ἐκφραστεῖ πολλὲς ἀντιρρήσεις, ποὺ διαπιστώνουν δικαίως ὁμόφωνα ὅτι ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα —ἐν μέρει σὲ σαφὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα— ἔμεινε ἀνενόχλητη ἀπὸ σοβαρὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀνωμαλίες [1240: Gluskina· 1252: Pečírka]. Ἰδιαίτερα ἔχει ἀντικρουστεῖ ἡ ἄποψη, ποὺ ἐκφράστηκε, ὅπως φαίνεται, κατὰ παραλληλία μὲ τὴν ἐξέλιξη στὴ ρωμαϊκὴ ἱστορία, ὅτι ἡ γῆ εἶχε συγκεντρωθεῖ στὰ χέρια λίγων ἰδιοκτητῶν [1238: Audring· 1239: Andreyev] —ἀλλὰ ἀναγνωρίζεται τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν 4ο αἰώνα παρατηροῦνταν πράγματι στὸν τομέα τῆς γαιοκτησίας ὅλο καὶ μεγαλύτερη κινητικότητα, ὅπως ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε πέτρες ποὺ χρησίμευαν ὡς μαρτυρίες ὑποθηκῶν [471: Finley]. Τελικὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ Claude Mossé ἀναθεώρησε τὶς ἀπόψεις της [1233, 92, 104, σημ. 1]. Γιὰ τὴ γενικὴ ἐξέλιξη τῶν τιμῶν: Gallo [1292].

Ἀθηναϊκὴ κοινωνία

Ἡ πραγμάτευση τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας γίνεται συνήθως μαζὶ μὲ τῆς οἰκονομίας (βλ. παρακάτω), καὶ ὅσο δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ γραφτεῖ μιὰ πραγματικὰ ἱκανοποιητικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία ποὺ θὰ προχωροῦσε πέρα ἀπὸ τὸ στάδιο τῶν θεωρητικῶν σχημάτων, ἄλλο τόσο δὲν μπορεῖ νὰ γραφτεῖ καὶ μιὰ ἱστορία τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας. Ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Davies [483], ποὺ σὲ ἑξακόσιες σελίδες καταγράφει (μὲ σχολιασμὸ γιὰ τὸν καθένα) ἐκείνους τοὺς Ἀθηναίους ποὺ μᾶς εἶναι ὀνομαστικὰ γνωστοὶ καὶ ἐπιτέλεσαν *λειτουργίες* γιὰ τὸ κράτος (τὰ περισσότερα ὀνόματα εἶναι ἀπὸ τὸν 4ο αἰώνα): ἡ ἀξιολόγηση αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ ἔγινε μὲ στόχο νὰ προβληθεῖ πῶς, παρὰ τὴν τυπικὴ ἰσότητα ὅλων τῶν πολιτῶν, οἱ πλούσιοι ἀσκοῦσαν μεγαλύτερη ἐπιρροὴ ἀπ' ὅ,τι θὰ τοὺς ἐπέτρεπε μόνο ὁ ἀριθμός τους (βλ. τὴν Εἰσαγωγή)· ἐντούτοις, ἡ ἀξιολόγηση τοῦ ὑλικοῦ πραγματοποιήθηκε χωρὶς τὸ ἀναμενόμενο ἀποτέλεσμα [335: Davies]. Στὸν MacKendrick [1231] παρουσιάζεται ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἀριστοκρατίας.

Οἱ ἐκτὸς τοῦ σώματος τῶν πολιτῶν

Στὸ ἴδιο κεντρικὸ ἐρευνητικὸ πλαίσιο ὑπάγεται, τέλος, δίπλα στοὺς πλούσιους πολίτες, καὶ ὁ οἰκονομικός, κοινωνικὸς κι ἔπειτα καὶ πολιτικὸς ρόλος τῶν μετοίκων καὶ τῶν ξένων. Ὁ Whitehead [498] μελετᾶ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν μετοίκων, ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἔρευνας

[συμπλήρωση, 552: Whitehead], ἐνῶ ἡ Gluskina [1240: γερμανικὴ περίληψη τῆς ρωσικῆς της ὑφηγεσίας] δείχνει καθαρὰ πόσο ἔντονη ἦταν ἡ συμμετοχὴ τῶν μετοίκων, ἐν μέρει πρώην δούλων, στὴν ἀθηναϊκὴ οἰκονομία, ἰδιαίτερα στὴν τραπεζικὴ καὶ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ στὸν ἀγροτικὸ τομέα, μέσω τῆς μίσθωσης (κτήση γῆς δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν [ἐπ' αὐτοῦ ἤδη 479: Pečírka]). Ἀπὸ αὐτὸ ἡ Gluskina καὶ ἡ Mossé [1250] συμπεραίνουν ὅτι ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ σύλληψη τῆς *πόλεως* ποὺ καθοριζόταν μόνο ἀπὸ πολίτες εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀλλάζει, καὶ ὁ Pečírka [1252] βγάζει περισσότερα συμπεράσματα πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, ἐπισημαίνοντας τὴν ἀπομάκρυνση μερικῶν νομικῶν ἐμποδίων ποὺ ὑψώνονταν ἀνάμεσα σὲ πολίτες καὶ μὴ [γιὰ τὸ ρόλο τῶν τελευταίων στὸ ἐμπόριο σιτηρῶν, 1282: Montgomery]. Τὸ τελευταῖο συμπέρασμα γίνεται δεκτὸ καὶ στὸ παρὸν βιβλίο (σ. 91 κ.ἑ.). Περισσότερα θέματα στὸν Thür [321] καὶ μιὰ συνολικὴ ἐκτίμηση (καὶ γιὰ τὶς συνθῆκες ἐκτὸς Ἀθηνῶν) στὸν Gauthier [316].

Σπάρτη Θὰ δώσουμε ἐδῶ μόνο παραπομπὲς σὲ συνοπτικὰ ἔργα γύρω ἀπὸ τὴν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ παρακμὴ τῆς Σπάρτης κατὰ τὸν 4ο αἰώνα. Ἐδῶ συνέβη πράγματι κάτι τέτοιο καὶ συνίστατο σὲ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Σπαρτιατῶν, συγκέντρωση τῆς ἰδιοκτησίας καὶ ἔλλειψη μεταρρυθμίσεων, λ.χ. εἰσδοχῆς νέων πολιτῶν. Σχετικὰ βλ. Oliva [590, 179-197]· Bockisch [1323]· Cawkwell [1336]· γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Σπάρτης στὸν Ξενοφῶντα: Proietti [33]. Ἐξάλλου, γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα, πάλι Cartledge [593].

Μακεδονία

Γενικὰ Ἡ ἄνοδος τῆς Μακεδονίας ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Φιλίππου Β΄ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο πολυάριθμων μελετῶν. Στὰ τρία ἐξαιρετικὰ βιβλία σχετικὰ μὲ τὸν Φίλιππο καὶ τὴ Μακεδονία, ποὺ καὶ τὰ τρία κάνουν μιὰ περίληψη τῆς μέχρι σήμερα ἔρευνας (Ellis [1378· φιλομακεδονικό], Cawkwell [1382], Griffith [1383· τὸ πληρέστερο]), προστέθηκε τὸ συλλογικὸ ἔργο τῶν Χατζόπουλου/Λουκοπούλου [1388[α]] ἐν μέρει μὲ μελέτες τῶν ἰδίων (καὶ ὡραῖες εἰκόνες)· πρβ. καὶ Wirth [1396]. Ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο (καὶ τὶς ἐξελίξεις πρὶν καὶ μετὰ τὸν Φίλιππο) καταλαμβάνουν τὰ συλλογικὰ ἔργα Adams/Borza [1384] καὶ Barr-Sharrar/Borza [1389]· τέλος ἂς ἀναφερθοῦν καὶ τὰ γενικὰ ἔργα γιὰ τὴ μακεδονικὴ ἱστορία: Hammond [1374] καὶ Hammond/Griffith [1383] (ὣς τὸ 336)· ἐπίσης Errington [1397, ὣς τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχή]. Τὴν ἐξέλιξη τῆς Μακεδονίας πρὶν ἀπὸ τὸν Φίλιππο πραγματεύεται ὁ Hammond [1383] καὶ τὴν πρώιμη ἐποχὴ οἱ Rosen [1379] καὶ Zahrnt [1394], ἐξετάζοντας τόσο τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ὅσο καὶ τὴν ἐθνικὴ προέλευση (καὶ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου) καὶ τὴ φυλετικὴ δομὴ (μεταξὺ ἄλλων γι' αὐτὸ τὸ πρόβλημα: Badian [1390]).

Ὡς ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὰ αἴτια τῶν μακεδονικῶν κατα-

κτήσεων δίνεται ὅτι αὐτοὶ ἦταν οἱ προσωπικοὶ στόχοι τοῦ Φιλίππου —τοὺς ὁποίους πρέπει στὴν οὐσία νὰ συμμερίζονταν καὶ οἱ Μακεδόνες— στόχοι ποὺ ἀπέβλεπαν σὲ πόλεμο μὲ τὴν Περσία. Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας ἀποσκοποῦσε μόνο νὰ κρατήσει ἐλεύθερα τὰ νῶτα γι' αὐτὸν τὸν πόλεμο. Αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ στρατοῦ, ποὺ ἦταν ἀσφαλῶς τὸ σημαντικότερο ὄργανο καὶ τοῦ ὁποίου τὴ διάρθρωση ἀνέλαβε ὁ Ἀλέξανδρος. Τὸν ἴδιο σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσε ἡ περίπλοκη ἐξωτερικὴ πολιτική, ποὺ σήμερα εἶναι ἀντίστοιχα περίπλοκη ἡ ἀνασύνθεσή της [οἱ σχέσεις μὲ τὴν Ἀθήνα στὸ συλλογικὸ ἔργο 1370: Perlman]· κι αὐτὸν τὸ σκοπὸ ἐξυπηρετοῦσαν οἱ διάφορες συνθῆκες εἰρήνης καὶ συμμαχίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ πιὸ συζητημένες στὴν ἔρευνα εἶναι ἡ Εἰρήνη τοῦ Φιλοκράτη τοῦ 346 [73: Bengtson, ἀρ. 329] καὶ ἡ Κορινθιακὴ Συμμαχία τοῦ 338/7 [H. H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v. Chr.* (*Οἱ συνθῆκες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου ἀπὸ τὸ 338 ὡς τὸ 200 π.Χ.*), (*Staatsverträge*, τόμ. 3, Μόναχο 1969), ἀρ. 403]. Ἡ πρώτη λόγω τοῦ ρόλου τοῦ Δημοσθένη καὶ τοῦ Αἰσχίνη [1381: Cawkwell· 1385: Ellis], ἡ δεύτερη λόγω τῆς νομικῆς της δομῆς καὶ τῶν στόχων τοῦ Φιλίππου (δὲν ὑπῆρχε πρόθεση ἕνωσης τῆς Ἑλλάδας: 1377: Frolov, καὶ 1395: Perlman, συνάρτηση μὲ τὴν προηγούμενη ἐξέλιξη]. Ὅτι τέτοιοι προσωπικοὶ στόχοι μποροῦσαν νὰ εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας —σὲ ἀντίθεση μὲ μιὰ ἄποψη ποὺ ὑπῆρχε ὡς τώρα καὶ ἔδινε στὸν ὑποτιθέμενο συνταγματικὸ θεσμὸ τῆς «μακεδονικῆς στρατιωτικῆς συνέλευσης» ἕνα ρόλο ποὺ δὲν τῆς ἀνῆκε— τὸ ἔχει ξεκαθαρίσει πλέον ὁ Errington [1380· παρόμοια καὶ 1398: Welwei]. Αὐτὸς ἀπέδειξε, λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ τὸ μακεδονικὸ κράτος τῆς ἐποχῆς μετὰ τὸν Φίλιππο, ὅτι ἀνάμεσα στὸ λαό, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὸν βασιλιὰ δὲν ὑπῆρχαν σταθερὲς νομικὲς ρυθμίσεις, παρὰ σχέσεις διαμορφωμένες σὲ προσωπικὴ βάση, ποὺ καθόριζαν τὸ πεδίο δράσης τοῦ βασιλιᾶ ἀνάλογα μὲ τὴ συνολικὴ πολιτικὴ κατάσταση καὶ τὶς ἱκανότητές του. (Ἡ διαπίστωση ἀπὸ τὸν Kienast [1375] ὑποτιθέμενων δομικῶν ἀντιστοιχιῶν μὲ τὴν περσικὴ Αὐλὴ προκαλεῖ τὸ ἐρώτημα γιατί αὐτὸ δὲν τὸ εἶχαν παρατηρήσει καὶ οἱ σύγχρονοι μὲ τὰ γεγονότα.) Ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ προβλήματος, δηλαδὴ τὸ πῶς ἦταν δυνατὸν τέτοιου εἴδους στόχοι ἀπὸ μακεδονικῆς πλευρᾶς νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ πάγια χρονικὴ βάση, δὲν ἔχει ἀπ' ὅσο ξέρω γίνει στὰ σοβαρὰ ἀντικείμενο συζήτησης, ἂν ἐξαιρέσουμε εὐκαιριακοὺς ὑπαινιγμοὺς σὲ μιὰ ἄφθαρτη φυσικὴ δύναμη τοῦ λαοῦ τῶν Μακεδόνων. Ἐδῶ δὲν θὰ ὑπεισέλθω στὰ πολλὰ προβλήματα ποὺ θέτει ὁ Φίλιππος ὡς προσωπικότητα (τὸ χαρακτήρα, τὸ γάμο, τὴ δολοφονία του)· ἀναφέρω μόνο ὅτι Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι πιστεύουν ὅτι ἔχουν ἀνακαλύψει τὸν τόπο τῆς ταφῆς του [1392: Ἀνδρόνικος] καὶ πολλοὶ πιστεύουν τὸ ἴδιο [1386: Hammond· 1387: Green· οἱ 1391: Burstein καὶ 1399: Borza εἶναι ἐπιφυλα-

Κινητήριες δυνάμεις

Ὀργάνωση τῆς Μακεδονίας

κτικοί]. Οἱ Prag/Musgrave/Neaver [1393] προσφέρουν τὴν κάπως ἀποκρουστικὴ ἀνασύνθεση ἑνὸς κρανίου ποὺ ἀποδίδεται στὸν Φίλιππο μὲ βάση πορτρέτα του ποὺ ἐπίσης ἀποτελοῦν ἁπλῶς προϊὸν ἀνασύνθεσης — τίθεται τὸ ἐρώτημα μήπως μποροῦν νὰ συζητηθοῦν καὶ ἄλλα πρόσωπα ἢ ἂν θὰ μποροῦσαν καὶ ἄλλοι τάφοι, ἐξίσου λαμπροί, νὰ περιέχουν τὸν Φίλιππο.

6. Η ΤΡΙΤΗ ΕΛΛΑΔΑ

Τὸ πρόβλημα Ἡ συγκέντρωση τῆς ἱστορικῆς θεώρησης στὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη, μέθοδος ποὺ ἀκολουθήθηκε κατὰ μεγάλο μέρος σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο, δὲν εἶναι τυχαία. Παίρνει ὡς βάση της, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς εἰκόνας ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἱστορία, τὸ ρόλο τῶν κρατῶν στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τὶς χρονολογικὲς τομὲς ποὺ προκύπτουν ἀπ' αὐτόν. Αὐτὸ φαίνεται καὶ στὸ ὅτι ἡ ἄνοδος ἄλλων κρατῶν, λ.χ. τῆς Θήβας τὸν 4ο αἰώνα (γιὰ τὴ Θήβα καὶ τὴ Βοιωτία, βλ. παραπάνω, σ. 192) ἢ ὕστερα τῆς Μακεδονίας (βλ. παραπάνω, σ. 202 κ.ἑ.), ἀμέσως φέρνει αὐτὰ τὰ κράτη ἐντονότερα στὸ προσκήνιο (γιὰ τὴν περιοχὴ τῶν ἀποικιῶν, βλ. παραπάνω, σ. 194 κ.ἑ.). Αὐτὸς ὁ τρόπος θεώρησης δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ ἐκεῖνον τῆς ἴδιας τῆς ἀρχαιότητας· ἀκόμα καὶ ὁ Ἡρόδοτος, ποὺ ἀκόμα γενικὰ ἔβλεπε τὸν ἑλληνικὸ κόσμο στὸ σύνολό του, εἶχε ἤδη καθαρὰ προσανατολίσει τὴν ἱστορία του στὸ διπολικὸ σχῆμα Ἀθήνας-Σπάρτης. Αὐτὸ τὸ ἔκανε ἀσφαλῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς Πεντηκονταετίας καὶ τοῦ ἀρχόμενου Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Βλέπουμε ἔτσι πόσο πολὺ ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζουμε ἀπὸ τέτοια ἔργα γιὰ τὴν ἱστορία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς.

Αὐτὴ ἡ ἀνεπάρκεια γίνεται ὅλο καὶ πιὸ αἰσθητή, ἀφοῦ δὲν πάσχουμε δὰ κι ἀπὸ τέλεια ἔλλειψη πηγῶν σχετικὰ μὲ τὰ ἄλλα κράτη, παρὰ τὴν ἑστίαση καὶ τῆς ἀρχαίας ἱστοριογραφίας στὶς μεγάλες δυνάμεις. Ἔτσι, ἐδῶ καὶ κάμποσον καιρὸ ὑπάρχει ἕνα ὅλο καὶ αὐξανόμενο πλῆθος ἐργασιῶν πάνω σὲ ἐπιμέρους πόλεις καὶ περιοχές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ ὀνομαστοῦν ἐδῶ οἱ σημαντικότερες πολὺ περιληπτικὰ (βλ. καὶ τὶς ἀρχαιολογικὲς μελέτες ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω, σ. 152). *Ἐπιμέρους περιοχὲς* Γιὰ τὴν Αἴγινα ὑπάρχει ἡ συνοπτικὴ μελέτη τοῦ Figueira [623]. Ἡ πραγμάτευση τοῦ Ἄργους εἶχε ἤδη γίνει νωρίτερα ἀπὸ τὸν Tomlinson [614], στὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ εἰδικὲς μελέτες τῶν Kelly [617· ἱστορία ὡς τὸ 500], Wörrle [1082· πολίτευμα κατὰ τὸν 5ο αἰώνα] καὶ Piérart [1355· ἐνσωμάτωση τῶν Κλεωνῶν γύρω στὸ 320]· γιὰ τὴν ἕνωση Ἄργους καὶ Κορίνθου βλ. παραπάνω, σσ. 192-193. Ἡ Χαλκίδα, ἡ Ἐρέτρια καὶ ἡ Εὔβοια εἶναι τὰ ἀντικείμενα τῶν Vedder [618], Picard [1344] καὶ Gehrke [242, τοπογραφικὴ σπουδή· βλ. καὶ τὸ «Érétrie. Cité de la Grèce antique» («Ἐρέτρια, πόλη τῆς Ἀρχαίας

Ἑλλάδας»), τεῦχος Μαΐου 1985 τοῦ περιοδικοῦ *Dossiers über die schweizerischen Ausgrabungen* (*Φάκελοι τῶν ἐλβετικῶν ἀνασκαφῶν*)]. Γιὰ τὴ Χίο ὑπάρχει ὁ τόμος συμποσίου τῶν Boardman/Vaphopoulou-Richardson [637]. Ἡ ἱστορία τῆς Κορίνθου, μετὰ τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ Éd. Will [608· ὥς τοὺς Περσικοὺς Πολέμους], παρουσιάζεται ὥς τὸ 338 ἀπὸ τὸν Salmon [630]· γιὰ τὰ Μέγαρα ὥς τὸ 336, Legon [624]· γιὰ τὴ Σάμο ὥς τὸ 188, Shipley [639]· γιὰ τὴ Σικυώνα, Griffin [627]· γιὰ τὸν Πειραιά, Garland [640]· τέλος ὁ Gehrke, μετὰ τὸ μεγάλο του ἔργο γιὰ τὶς ἐσωτερικὲς διαμάχες (*στάσεις*) στὰ κράτη τῆς κυρίως Ἑλλάδας ἐκτὸς τῆς Ἀθήνας [306], παρουσίασε μιὰ ἐπισκόπηση τῶν ἑλληνικῶν κρατῶν ἐκτὸς τῶν περιοχῶν τῶν ἀποικιῶν [636], ποὺ περιλαμβάνει, πέρα ἀπὸ πληροφορίες γιὰ τὰ σημαντικότερα ἑλληνικὰ κράτη (μαζὶ μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴ Σπάρτη), κατανεμημένες κατὰ τύπους κρατῶν, καὶ μιὰ συνοπτικὰ γραμμένη, γενικὴ παρουσίαση τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας —μιὰ πραγματικὰ ρηξικέλευθη δουλειά.

III. Πηγὲς καὶ βιβλιογραφία

Μὲ ἀστερίσκο ἢ σὲ ἀγκύλες, προσθῆκες τοῦ ἐπόπτη τῆς ἑλληνικῆς ἔκδοσης.

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΠΗΓΩΝ ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

1. W. Arend, *Geschichte in Quellen*, τ. 1, *Altertum. Alter Orient-Hellas-Rom*, Μόναχο 1965.
2. M. H. Crawford/D. Whitehead, *Archaic and Classical Greece. A selection of ancient sources in translation*, Cambridge κ.ἀ. 1983.
3. P. J. Rhodes, *The Greek City States. A Source Book*, Λονδίνο/Sydney 1986.
4. Ch. W. Fornara, *Archaic Times to the End of the Peloponnesian War*, Cambridge κ.ἀ. ²1983.
5. Ph. Harding, *From the End of the Peloponnesian War to the Battle of Ipsus*, Cambridge κ.ἀ. 1985.
6. N. Lewis, *The Fifth Century B.C.*, Toronto 1971.
7. J. Wickersham/G. Verbrugghe, *Greek Historical Documents: the Fourth Century B.C.*, Amsterdam 1973.

2. ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ἡρόδοτος

Περ. 484-425, ἀπὸ τὴν Ἁλικαρνασσὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἀφοῦ ἔκανε μεγάλα ταξίδια στὸ χῶρο τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, περιέγραψε, ζώντας πιὰ μᾶλλον στὴν Ἀθήνα, τοὺς Περσικοὺς Πολέμους. Στὰ πρῶτα βιβλία τοῦ ἔργου του παρουσιάζει μὲ πολλὲς παραστατικὲς λεπτομέρειες τὶς ἀντίπαλες δυνάμεις ἀπὸ γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ σκοπιά, ἰδιαίτερα τὴν περσικὴ αὐτοκρατορία. Ἐντούτοις ἡ ἀφήγησή του δὲν χάνει ποτὲ τὸν εἱρμό της. Ἀντικείμενό του εἶναι, παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἱστορία, ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοιά της. Συχνὰ ὀνομάζει τὶς πηγές του καὶ ἀναφέρει σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τῶν γεγονότων. Ἡ ἀναλογία ἀφηγηματικῆς φαντασίας στὸ ἔργο του βρίσκεται τελευταῖα ὑπὸ συζήτηση. Εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφέας στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος ποὺ ἔγραψε ἱστορικὸ ἔργο μὲ τὴ σημερινὴ —κατὰ προσέγγιση— ἔννοια τοῦ ὅρου.

Μετάφραση

8. Herodot, *Geschichten und Geschichte*, μτφρ. W. Marg, 2 τόμοι· τ. 2 ἐπεξεργασμένος ἀπὸ τὸν G. Strasburger, μὲ μιὰ μελέτη τοῦ H. Strasburger, Ζυρίχη/Μόναχο 1973 καὶ 1983.

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

9. H. Stein, *Herodotos*, 5 τόμοι, Βερολίνο 1893-1908 (καὶ ἀνατυπώσεις).
10. W. W. How/J. Wells, *A Commentary on Herodotus with Introduction and Appendices*, Ὀξφόρδη 1912 (καὶ ἀνατυπώσεις).
11. F. Jacoby, «Herodotos», 112 *RE* Suppl. 2 (1913) 205-520, τοῦ ἰδίου, *Griechische Historiker*, Στουτγάρδη 1956, 7-164.
12. W. Marg (ἐκδ.), *Herodot. Eine Auswahl aus der neueren Forschung*, Darmstadt ²1965.
13. D. Fehling, *Herodotus and his 'Sources'. Citation, Invention and Narrative Art*, Leeds 1989.
14. H. Strasburger, «Herodot als Geschichtsforscher», στοῦ ἰδίου, *Studien zur Alten Geschichte*, Hildesheim/Νέα Ὑόρκη 1982, τ. II, 835-919.
15. R. Bichler, «Die "Reichsträume" bei Herodot. Eine Studie zu Herodots schöpferischer Leistung und ihre quellenkritische Konsequenz», *Chiron* 15 (1985) 125-147.
16. B. Schimron, *Politics and Belief in Herodotus*, Στουτγάρδη 1989.
* Γιὰ ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία: Β. Ι. Ἀναστασιάδης, «Ἡρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφῶν. Ἐπιλογὴ ἑλληνόγλωσσης βιβλιογραφίας», *Φιλόλογος* 74 (1993) 302-315.

Θουκυδίδης

Περ. 460-400, Ἀθηναῖος, συγγραφέας τῆς ἱστορίας τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου. Ὑπῆρξε στρατηγὸς καὶ ἐξορίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, ἐνῶ εἶχε ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ τῆς ἔκρηξής του ἀρχίσει νὰ συλλέγει ὑλικὸ γιὰ τὴν ἀφήγησή του, ποὺ διακόπτεται στὸ ἔτος 411. Ἔχει ἀπαισιόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορία καὶ δίνει τὴν κεντρικὴ θέση στὴν πολιτικὴ καὶ τὸν πόλεμο. Θεωρεῖται γενικὰ πολὺ ἀξιόπιστος· ἐντούτοις πρέπει νὰ ἐλέγχεται πάντα κατὰ πόσο ἀληθεύουν οἱ ἐπιμέρους πληροφορίες του.

Μετάφραση

17. Thukydides. *Geschichte des Peloponnesischen Krieges*, ἔκδοση καὶ μετάφραση G. P. Landmann, Ζυρίχη/Μόναχο ³1976 (καὶ ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις dtv σὲ χαρτόδετο).

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

18. A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, 5 τόμοι, τ. 4 καὶ 5 μὲ τὴν καθοριστικὴ συμμετοχὴ τῶν A. Andrewes καὶ K. J. Dover, 'Οξφόρδη 1945-1981.
19. H. Herter (ἐκδ.), *Thukydides*, Darmstadt 1968.
20. H. Strasburger, «Die Entdeckung der politischen Geschichte durch Thukydides», *Studien zur Alten Geschichte*, τ. II, Hildesheim/Νέα Ὑόρκη 1982, 527-591.
21. Τοῦ ἰδίου, «Der Geschichtsbegriff des Thukydides», *Studien zur Alten Geschichte*, τ. II, Hildesheim/Νέα Ὑόρκη 1982, 777-800.
22. O. Luschnat, «Thukydides der Historiker», 112 *RE* Suppl. 12 (1970) 1085-1354.
23. S. Hornblower, *Thucydides*, Λονδίνο 1987.

Ψευδοξενοφῶν

'Αντιδημοκρατικῶν ἀντιλήψεων συγγραφέας ἑνὸς σύντομου ἔργου τοῦ 5ου αἰώνα γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ δημοκρατία· θεωρήθηκε ἐσφαλμένα ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἔργο τοῦ Ξενοφώντα, καὶ γι' αὐτὸ διασώθηκε.

Μετάφραση (μὲ σχολιασμό)

24. E. Kalinka, Λιψία 1913 (ἀνατύπωση: Στουτγάρδη 1961).

Βοηθήματα

25. G. W. Bowersock, «Pseudo-Xenophon», *HSPh* 71 (1967) 33-55.
26. M. Treu, «Ps.-Xenophon, Πολιτεία 'Αθηναίων», 112 *RE* IX A 2 (1967) 1927-1982.

Ξενοφῶν

Περ. 430-355, 'Αθηναῖος. 'Ανῆκε στὸν κύκλο τοῦ Σωκράτη. Μετὰ τὴν ἧττα στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο μπῆκε στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κύρου, διεκδικητῆ τοῦ περσικοῦ θρόνου, ὡς ἡγέτης μισθοφορικῶν στρατευμάτων. Ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς στρατιωτικοὺς ἀξιωματούχους ποὺ ὁδήγησαν τοὺς μισθοφόρους πίσω πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μετὰ τὴν ἧττα στὰ Κούναξα. 'Αργότερα ἀγωνίστηκε στὸ πλευρὸ τῆς Σπάρτης καὶ ἐξορίστηκε γι' αὐτὸ ἀπὸ τὴν 'Αθήνα. Σὲ ἕνα ἀγρόκτημα ποὺ ἔθεσε στὴ διάθεσή του ἡ Σπάρτη, κοντὰ στὴν 'Ολυμπία, καὶ ἀργότερα στὴν Κόρινθο, ἔγραψε μιὰ σειρὰ πραγματεῖες καὶ ἱστορικὰ ἔργα, π.χ. τὶς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὸν Σωκράτη (*'Απομνημονεύματα*), τὴν πορεία τῶν 10.000 Ἑλλήνων μισθοφόρων (*Κύρου 'Ανάβασις*), μιὰ παρουσίαση τοῦ σπαρτιατικοῦ κράτους (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*), ἕναν ἔπαινο γιὰ τὸν βασιλιὰ 'Αγησίλαο, μιὰ ἀφήγηση σὲ μυθι-

στορηματικὸ ὕφος τῆς ζωῆς τοῦ Κύρου τοῦ Μεγάλου (*Κύρου Παιδεία*), μιὰ πραγματεία γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν οἰκονομικῶν τῆς Ἀθήνας (*Πόροι*). Ἀπὸ ἱστορικῆς ἄποψης τὸ σημαντικότερο ἔργο του εἶναι τὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία (*Ἑλληνικά*), ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου σταματᾶ ὁ Θουκυδίδης καὶ φτάνει ὡς τὴ Μάχη τῆς Μαντίνειας τὸ 362. Πρόκειται γιὰ μιὰ στεγνὴ ἀφήγηση, προσανατολισμένη ἀποκλειστικὰ στὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπιλέγει μεροληπτικά.

Μεταφράσεις

27. Xenophon, *Hellenika*, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση G. Strasburger, Μόναχο 1970.
28. G. Audring, «Xenophon: Über die Einkünfte», *JWG* 1978/II, 241-254.
29. K. Meyer, *Xenophons «Oikonomikos», Übersetzung und Kommentar*, Marburg 1975.

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

30. Ph. Gauthier, *Un commentaire historique des Poroi de Xénophon*, Genf/Παρίσι 1976.
31. R. Nickel, *Xenophon*, Darmstadt 1979.
32. E. Schütrumpf, *Xenophon: Vorschläge zur Beschaffung von Geldmitteln oder über die Staatseinkünfte*, Darmstadt 1982.
33. G. Proietti, *Xenophon's Sparta. An Introduction*, Leiden κ.ἀ. 1987.

Ἑλληνικὰ τῆς Ὀξυρύγχου

Πάπυρος ποὺ βρέθηκε τὸ 1906 στὴν Ὀξύρυγχο τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἑνὸς ἱστορικοῦ ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμα ταυτιστεῖ μὲ βεβαιότητα (ἴσως πρόκειται γιὰ τὸν Θεόπομπο), μὲ τὴν ἀφήγηση γεγονότων τοῦ ἔτους 396/5 καὶ μιὰ παρουσίαση τῆς ὀργάνωσης τῆς Βοιωτικῆς Συμμαχίας.

Μετάφραση

34. P. R. McKechnie / S. J. Kern, *Hellenica Oxyrhynchia, edited with translation and commentary*, Warminster 1988. [Χρήσιμη ἔκδοση μὲ νεοελληνικὴ μετάφραση καὶ σχόλια τῆς Δ. Βλασσοπούλου, *Ἑλληνικὰ Ὀξυρύγχια*, Ἀθήνα 1997.]

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

35. I. A. F. Bruce, *A Historical Commentary on the «Hellenica Oxyrhynchia»*, Cambridge 1967.
36. G. A. Lehmann, «Ein Historiker namens Kratippos», *ZPE* 23 (1976) 265-288.

37. Τοῦ ἰδίου, «Ein neues Fragment der Hell. Oxy.: Einige Bemerkungen zu P. Cairo (temp. Inv. No.) 26/6/27/1-35», *ZPE* 26 (1977) 181-191.
38. Τοῦ ἰδίου, «Theopompea», *ZPE* 55 (1984) 19-44.

Διόδωρος

Ἀπὸ τὸ Ἀγύριο τῆς Σικελίας, ἔζησε καὶ ἔγραψε στὴν ἐποχὴ τῆς ὄψιμης ρωμαϊκῆς res publica. Συνέθεσε μιὰ παγκόσμια ἱστορία χωρὶς ἀξιώσεις ἤ, καλύτερα, μιὰ ἱστορία γιὰ ἀνάγνωση χωρὶς ἀξιώσεις. Δὲν κοπίασε ἰδιαίτερα, ἀφοῦ ἀντέγραψε ὁλόκληρα ἔργα, ἰδιαίτερα τὸν Ἔφορο γιὰ τὸν 4ο αἰώνα, κάνοντας λίγες μόνο ἀλλαγές. Γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας αὐτὸ ἤταν εὐτύχημα, καθὼς ἔτσι διασώθηκε μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸν Ἔφορο καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα ποὺ ἀλλιῶς θὰ εἶχαν χαθεῖ.

Μετάφραση

39. Diodorus of Sicily, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, 12 τόμοι, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση C. H. Oldfather κ.ἄ., Λονδίνο 1933-1967 (καὶ ἀνατυπώσεις).

Βοηθήματα

40. E. Schwartz, «Diodoros von Agyrion», 112 *RE* 5, 1 (1903) 663-704 = τοῦ ἰδίου, *Griechische Geschichtsschreiber*, Λιψία ²1959, 35-97.
41. R. Drews, «Diodorus and his Sources», *AJPh* 83 (1962) 383-392.
42. A. Andrewes, «Diodoros and Ephoros: One Source of Misunderstanding», *The Craft of the Ancient Historian* (Τιμητικὸς τόμος Ch. G. Starr), Lernham κ.ἄ. 1985, 189-197.

Λυσίας

Περ. 445 - περ. 380, ἀπὸ τὴ Σικελία. Ἔζησε ὡς μέτοικος στὴν Ἀθήνα καὶ συνέγραψε μιὰ σειρὰ δικανικοὺς λόγους, ποὺ δίνουν ζωντανὴ εἰκόνα τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης.

Μεταφράσεις

43. Lysias, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση W. R. M. Lamb, Λονδίνο 1930.
44. Lysias, *Der Rächer seiner Ehre, Gerichtsreden*. Ἐπιλογή, μετάφραση, ἐπίλογος καὶ λεξιλόγιο U. Treu, Λιψία 1983· βλ. καὶ [387].

Βοηθήματα

45. K. J. Dover, *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley/Los Angeles 1968.

Ἰσοκράτης

436-338, Ἀθηναῖος. Ρητοροδιδάσκαλος καὶ πολιτικὸς συγγραφέας μὲ μεγάλη ἐπιρροή.

Μετάφραση

46. Isocrates, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, 3 τόμοι, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση G. Norlin/L. van Hook, Λονδίνο 1928-1945 (καὶ ἀνατυπώσεις).

Βοηθήματα

47. K. Bringmann, *Studien zu den politischen Ideen des Isokrates*, Γοττίγγη 1965.
48. F. Seck (ἐκδ.), *Isokrates*, Darmstadt 1976.

Δημοσθένης

384-322, Ἀθηναῖος. Ἀπὸ τὸν σημαντικὸ πολιτικὸ καὶ ρήτορα ἔχουν σωθεῖ, κυρίως χάρη στὶς λογοτεχνικές τους ἀρετές, πολλοὶ λόγοι ποὺ ἐκφωνήθηκαν ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ δικαστηρίων (καὶ μερικοὶ ποὺ φέρουν τὸ ὄνομά του μολονότι ἔχουν συγγραφεῖ ἀπὸ ἀγνώστους) οἱ ὁποῖοι δίνουν συχνὰ πολὺ λεπτομερὴ εἰκόνα τῶν πολιτικῶν, νομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνθηκῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ 4ου αἰώνα.

Μετάφραση

49. Demosthenes, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, 7 τόμοι, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδ. καὶ μτφρ. J. H. Vince κ.ἄ., Λονδίνο 1930-1949.

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

50. A. Schaefer, *Demosthenes und seine Zeit*, 3 τόμοι, Λιψία ^{2}1885-1887, τ. 4, 1858, ἀνατύπωση Hildesheim 1966.
51. W. Jaeger, *Demosthenes*, Βερολίνο 1939 (ἀνατύπωση 1963).
52. W. Wankel, *Demosthenes. Rede über den Kranz*, 2 ἡμίτομοι, Χαϊδελβέργη 1976.
53. U. Schindel (ἐκδ.), *Demosthenes*, Darmstadt 1987.

Αἰσχίνης

389-314, Ἀθηναῖος. Πολιτικὸς καὶ ρήτορας, ἀντίπαλος τοῦ Δημοσθένη.

Μετάφραση

54. *The Speeches of Aeschines*, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση Ch. D. Adams, Λονδίνο 1919 (καὶ ἀνατυπώσεις).

Βοηθήματα

55. G. Ramming, *Die politischen Ziele und Wege des Aischines*, διατριβή, Ἐρλάγγη-Νυρεμβέργη 1965.
 * E. M. Harris, *Aeschines and Athenian Politics*, Ὀξφόρδη / Νέα Ὑόρκη 1995.

Ἀριστοτέλης

384-322, ἀπὸ τὰ Στάγειρα τῆς Χαλκιδικῆς. Ὁ κατεξοχὴν φιλόσοφος· μαθητὴς τοῦ Πλάτωνα, ἱδρυτὴς τῆς Ἀκαδημίας, παιδαγωγὸς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη συγγράμματά του εἶναι τὰ *Πολιτικά*, μιὰ συστηματικὴ παρουσίαση καὶ ἀνάλυση τῶν πολιτευμάτων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν συνέλεξε 146 πολιτεύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς σώζεται μόνο ἡ παρουσίαση τοῦ ἀθηναϊκοῦ. Αὐτὴ ἡ *Ἀθηναίων Πολιτεία*, τῆς ὁποίας ἡ ἀπόδοση στὸν Ἀριστοτέλη δὲν εἶναι ἀναμφισβήτητη, δίνει ἕνα διάγραμμα τῆς ἱστορίας τοῦ ἀθηναϊκοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς μορφῆς του κατὰ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου αἰώνα.

Μεταφράσεις

56. Aristoteles, *Der Staat der Athener*, μετάφραση καὶ ἔκδοση Martin Dreher, Στουτγάρδη 1993 (ἐκδ. Reclam).
57. Aristoteles, *Politik. Schriften zur Staatstheorie*, μετάφραση καὶ ἔκδοση F. F. Schwarz, Στουτγάρδη 1989 (ἐκδ. Reclam).

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

58. *La Politique d'Aristote*, Genf 1965, Entretiens sur l'antiquité classique, 11.
59. G. Bien, *Die Grundlegung der politischen Philosophie bei Aristoteles*, Freiburg/Μόναχο 1973.
60. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia*, Ὀξφόρδη ^{2}1993.
 * M. Piérart (ἐπιμ.), *Aristote et Athènes*, Fribourg 1993.

Πλούταρχος

Περ. 46-120 μ.Χ., ἀπὸ τὴ Χαιρώνεια τῆς Βοιωτίας. Πολύπλευρος συγγραφέας καὶ δοκιμιογράφος. Ἱστορικὰ σημαντικότερες (μὲ ἀνυπολόγιστη ἐπίδραση καὶ στὰ νεότερα χρόνια) εἶναι οἱ παράλληλες βιογραφίες του, στὶς ὁποῖες ἀντιπαρέθετε πάντα ἕναν Ρωμαῖο σ' ἕναν Ἕλληνα.

Μετάφραση

61. Plutarch, *Große Griechen und Römer*, εἰσαγωγὴ καὶ μετάφραση K. Ziegler, 6 τόμοι, Ζυρίχη / Στουτγάρδη 1954-1965 (καὶ χαρτόδετο).

Σχολιασμοὶ καὶ βοηθήματα

62. K. Ziegler, *Plutarchos von Chaironeia*, Στουτγάρδη [2]1964.
63. F. J. Frost, *Plutarch's Themistocles. A Historical Commentary*, Princeton 1980.
64. B. Scardigli, «Scritti recenti sulle Vite di Plutarco (1974-1986)», F. E. Brenk/I. Gallo (ἐπιμ.), *Miscellanea Plutarchea*, Φερράρα 1986, 7-59.

3. ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

65. M. Ventris/J. Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge [2]1973.
66. *Inscriptiones Graecae*, Βερολίνο 1879 κ.έ. (σύνοψη στὸν Bengtson, σ. 144).
67. *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923 κ.έ. (τ. 36: 1986).
68. W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, 4 τόμοι, Λιψία [3]1915-1924 (ἀνατύπωση Hildesheim 1960).
69. Τοῦ ἰδίου, *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Supplementum Sylloges Inscriptionum Graecarum*, 2 τόμοι, Λιψία 1903, 1905 (ἀνατύπωση Hildesheim 1960).
70. W. Gawantka, *Aktualisierende Konkordanzen zu Dittenbergers Orientis Graeci Inscriptiones Selectae (OGIS) und zur dritten Auflage der von ihm begründeten Sylloge Inscriptionum Graecarum (Syll.[3])*, Hildesheim/Νέα Ὑόρκη 1977.
71. M. N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions*, τ. 2: *From 403 to 323 B.C.*, Ὀξφόρδη 1948.
72. R. Meiggs/D. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, ἀναθεωρημένη ἔκδοση, Ὀξφόρδη 1988.
73. H. Bengtson, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ R. Werner, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 700 bis 338 v. Chr.* (*Die Staatsverträge des Altertums*, τ. 2), Μόναχο [2]1975 (τ. 3: ἀρ. 94).
74. F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, 15 τόμοι, Βερολίνο/Leiden 1923-1958.
75. M. Moggi, *I sinecismi interstatali greci*, τ. 1: *Dalle origini al 338 a. C.*, Πίζα 1976.
76. L. Piccirilli, *Gli arbitrati interstatali greci*, τ. 1, *Dalle origini al 338 a. C.*, Πίζα 1973.

* P. J. Rhodes/D. M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Ὀξφόρδη 1996.

4. ΠΑΠΥΡΟΙ

77. *The Oxyrhynchus Papyri*, Λονδίνο 1898 κ.ἑ.
78. *Select Papyri*, Κλασικὴ Βιβλιοθήκη Loeb, 2 τόμοι, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀγγλικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση A. S. Hunt/C. C. Edgar, Λονδίνο 1932, 1934 (καὶ ἀνατυπώσεις).
79. *Griechische Papyri als Zeugnisse des öffentlichen und privaten Lebens*, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση J. Hengstl/G. Häge/H. Kühnert, Μόναχο 1978 (ἐκδ. Tusculum).

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΓΕΝΙΚΑ

α) Ἱστορίες τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ συλλογικὰ ἔργα

80. G. Busolt, *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*, 3 τόμοι σὲ 4, Gotha ²1893-1904 (ἀνατύπωση Hildesheim 1967).
81. Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums*, 5 τόμοι σὲ 8, διάφορες ἐκδόσεις, Στουτγάρδη 1910-1958 (καὶ ἀνατυπώσεις).
82. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte*, 4 τόμοι σὲ 8, Στρασβοῦργο/Βερολίνο/Λιψία ²1912-1927 (ἀνατύπωση Βερολίνο 1967).
83. A. Momigliano, *Contributo alla storia degli studi classici*, 8 τόμοι, Ρώμη 1955-1987.
84. U. Wilcken, *Griechische Geschichte im Rahmen der Altertumsgeschichte*, Μόναχο ⁹1962 [ἑλλ. μτφρ. *Ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία*, Ἀθήνα 1976].
85. *Propyläen Weltgeschichte*, τ. 3, Βερολίνο κ.ἀ. 1962 (καὶ χαρτόδετο).
86. Éd. Will, «Bulletin historique: Histoire grecque», *RH* 223 (1965) 393-432· 238 (1967) 377-452· 246 (1971) 85-150· 251 (1974) 123-164· 257 (1977) 365-427· 262 (1979) 407-472.
87. V. Ehrenberg, *Polis und Imperium*, Στουτγάρδη/Ζυρίχη 1965.
88. *The Cambridge Ancient History*, τόμοι I (1-2), II (1-2), III (1, 3), IV, V, VI στὴ 2η ἔκδοση, Cambridge 1970-1994, ἢ βλ. 1η ἔκδ., Cambridge 1925-1939 (πολλὲς ἀνατυπώσεις).
89. A. Andrewes, *Greek Society*, Harmondsworth 1971 [ἑλλ. μτφρ. *Ἀρχαία ἑλληνικὴ κοινωνία*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, ²1987].
90. Éd. Will, *Le Monde grec et l'Orient*, τ. 1, Παρίσι 1972.
91. V. Ehrenberg, *From Solon to Socrates*, Λονδίνο ²1973.
92. Éd. Will/Cl. Mossé/P. Goukowski, *Le Monde grec et l'Orient*, τ. 2, Παρίσι 1975.

93. H. Bengtson, *Griechische Geschichte*, Μόναχο [5]1977 [ἑλλ. μτφρ. Α. Γαβρίλη, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1979].
94. F. Gschnitzer, *Griechische Sozialgeschichte von der mykenischen bis zum Ausgang der klassischen Zeit*, Wiesbaden 1981.
95. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquest*, Λονδίνο 1981 [ἑλλ. μτφρ. Γ. Κρητικοῦ, *Ὁ ταξικὸς ἀγώνας στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο*, Ἀθήνα 1997.]
96. M. I. Finley, *Early Greece: The Bronze and Archaic Ages*, Λονδίνο [2]1981 (γερμ. μτφρ.: *Die frühe griechische Welt*, Μόναχο 1982).
97. O. Murray, *Early Greece*, Λονδίνο [2]1993 (γερμ. μτφρ. *Das frühe Griechenland*, Μόναχο 1982).
98. J. V. A. Fine, *The Ancient Greeks. A Critical History*, Cambridge Mass./Λονδίνο 1983.
99. J. K. Davies, *Democracy and Classical Greece*, Λονδίνο [2]1993 (γερμ. μτφρ.: *Das klassische Griechenland und die Demokratie*, Μόναχο 1983).
100. K.-W. Welwei, *Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*, Στουτγάρδη [2]1998.
101. M. I. Finley, *The Ancient Greeks*, Λονδίνο 1963 (γερμ. μτφρ.: *Die Griechen. Eine Einführung in ihre Geschichte und Zivilisation*, Μόναχο [2]1983).
102. S. Hornblower, *The Greek World 479-323 BC*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1983.
103. F. Bourriot, «Bulletin historique. Histoire grecque», *RH* 269 (1983) 413-486.
104. H. Kreissig (LdAK), *Griechische Geschichte bis 146 v.u.Z.*, Βερολίνο [4]1991.
105. R. Sealey, *A History of the Greek City States ca. 700-338 B.C.*, Berkeley [2]1985.
106. I. Weiler, *Griechische Geschichte. Einführung, Quellenkunde, Bibliographie*, Darmstadt [2]1988.
107. D. Musti, *Storia greca. Linee di sviluppo dall'età micenea all'età romana*, Ρώμη/Bari 1989.

β) Εἰσαγωγὲς

108. E. Boshof/K. Düwell/H. Kloft, *Grundlagen des Studiums der Geschichte*, Κολωνία/Βιέννη 1973.
109. H. Bengtson, *Einführung in die Alte Geschichte*, Μόναχο [7]1975.

110. M. Crawford (ἐπιμ.), *Sources for Ancient History*, Cambridge κ.ἀ. ²1985.
111. J. Irmscher (LdAK), *Einleitung in die klassischen Altertumswissenschaften*, Βερολίνο 1986.

γ) Βοηθήματα

112. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Στουτγάρδη 1893-1980.
113. *Der Kleine Pauly*, 5 τόμοι, Στουτγάρδη 1964-1975 (καὶ χαρτόδετο).
114. *Lexikon der Alten Welt*, Ζυρίχη/Στουτγάρδη 1965 (καὶ χαρτόδετο).
115. *The Oxford Classical Dictionary*, Ὀξφόρδη ³1996.
116. R. Stillwell, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton 1976.
117. *Lexikon der Antike*, Λιψία ⁹1987.
118. P. M. Fraser/E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, τ. 1, *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Ὀξφόρδη 1987, τ. 3A, *The Peloponnese, Western Greece, Sicily and Magna Graecia*, 1997.
118ᵅ M. J. Osborne/S. G. Byrne, *A Lexicon of Greek Personal Names*, τ. 2, *Attica*, Ὀξφόρδη 1994.
119. S. Lauffer (ἐπιμ.), *Griechenland. Lexikon der Historischen Stätten*, Μόναχο 1989.

δ) Ἄτλαντες

120. H. Kiepert, *Atlas antiquus*, Gotha ¹²1958.
121. *Großer Historischer Weltatlas. Herausgegeben vom Bayerischen Schulbuchverlag, Erster Teil: Vorgeschichte und Altertum*, Μόναχο ⁵1972.
122. M. I. Finley, *Atlas of Classical Archaeology*, Λονδίνο 1977 (γερμ. μτφρ. *Atlas der Klassischen Archäologie*, Μόναχο 1979).
123. N. G. L. Hammond, *Atlas of the Greek and Roman World in Antiquity*, Park Ridge 1981.
124. K. Branigan, *The Atlas of Archaeology*, Λονδίνο 1982.
125. R. J. A. Talbert, *Atlas of Classical History*, Λονδίνο/Sydney 1985.

ε) Βιβλιογραφίες

126. *Archäologische Bibliographie*, Βερολίνο 1914 κ.ἑ.
127. *L'Année philologique*, Παρίσι 1928 κ.ἑ.

στ) Χρονολογία

128. A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology*, Μόναχο 1972.
129. E. J. Bickerman, *Chronology of the Ancient World*, Ithaca ²1980.

2. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΤΑ ΘΕΜΑΤΑ

α) Θεωρητικὰ σχήματα καὶ κατευθύνσεις

130. J. Romein, «Über integrale Geschichtsschreibung», *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 16 (1958) 207-220.
131. M. Bloch/F. Braudel/L. Febvre, C. Honegger (ἐπιμ.), *Schrift und Materie der Geschichte*, Φραγκφούρτη Μ. 1977.
132. M. I. Finley, «"Progress" in Historiography», *Daedalus* 106 (Summer 1977) 125-142.
133. S. C. Humphreys, *Anthropology and the Greeks*, Λονδίνο κ.ἀ. 1978.
134. M. Erbe, *Zur neueren französischen Sozialgeschichtsforschung. Die Gruppe um die «Annales»*, Darmstadt 1979.
135. W. Nippel, «Die Heimkehr der Argonauten aus der Südsee. Ökonomische Anthropologie und die Theorie der griechischen Gesellschaft in klassischer Zeit», *Chiron* 12 (1982) 1-39.
136. J.-P. Vernant, *Les origines de la pensée greque*, PUF, 1962 (γερμ. μτφρ. *Die Ursprünge des griechischen Denkens*, Φραγκφούρτη Μ. 1983) [ἑλλ. μτφρ. *Ἡ καταγωγὴ τῆς ἑλληνικῆς σκέψης*, Ἀθήνα 1966].
137. W. Schuller, «Klassenkampf und Alte Geschichte», *HZ* 236 (1983) 403-413.
138. J.-P. Vernant, *Mythe et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique*, Παρίσι 1965 [ἑλλ. μτφρ. *Μύθος καὶ σκέψη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Θεσσαλονίκη 1963, Ἀθήνα ²1989].
139. Τοῦ ἰδίου, *Mythe et société en Grèce ancienne*, Παρίσι 1974 (γερμ. μτφρ. *Mythos und Gesellschaft im alten Griechenland*, Φραγκφούρτη Μ. 1987).
140. P. Kondylis, *Marx und die griechische Antike*, Χαϊδελβέργη 1987 [ἑλληνικὴ ἔκδοση Π. Κονδύλης, *Ὁ Μὰρξ καὶ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1984].
141. J.-P. Vernant/P. Vidal-Naquet, *Myth and Tragedy in Ancient Greece*, Νέα Ὑόρκη 1988 [ἑλλ. μτφρ. *Μύθος καὶ τραγωδία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Α΄ (Σ. Γεωργούδη), Β΄ (Α. Τάττη), Ἀθήνα 1988, 1991].

β) Ἱστορία τῆς ἔρευνας

142. Sir J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, 3 τόμοι, Cambridge ³1920 (ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1958).
143. A. Heuss, «Max Webers Bedeutung für die Geschichte des griechisch-römischen Altertums», *HZ* 201 (1965) 529-556.
144. W. Schiering, «Zur Geschichte der Archäologie», στὸ [191], Hausmann, 11-161.

145. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarschip from 1300 to 1850*, 'Οξφόρδη 1970 [ἑλλ. μτφρ. τόμ. Β', 'Ακαδημία 'Αθηνῶν 1980].
146. K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt 1972.
147. V. Losemann, *Nationalsozialismus und Antike. Studien zur Entwicklung des Faches Alte Geschichte 1933-1945*, 'Αμβοῦργο 1977.
148. A. Demandt, «Alte Geschichte an der Berliner Universität 1810-1960», *Berlin und die Antike, Aufsätze*, Βερολίνο 1979, 69-97.
149. B. Näf, *Von Perikles zu Hitler? Die athenische Demokratie und die deutsche Althistorie bis 1945*, Βέρνη κ.ἀ. 1986.
150. H. Waterhouse, *The British School at Athens. The First Hundred Years*, Λονδίνο 1986.
151. U. Jantzen, *Einhundert Jahre Athener Institut*, Μαγεντία 1986.
152. L. Polverini, «Il carteggio Beloch-Meyer», K. Christ/A. Momigliano (ἐπιμ.), *Die Antike im 19. Jahrhundert in Italien und Deutschland*, Μπολόνια-Βερολίνο 1988, 199-219.
153. G. A. Lehmann, «Eduard Meyer», M. Erbe (ἐπιμ.), *Berlinische Lebensbilder. Geisteswissenschaften*, τ. 4, Βερολίνο 1989, 269-285.
154. W. Schuller, «Alte Geschichte in der DDR. Vorläufige Skizze», A. Fischer/G. Heydmann (ἐπιμ.), *Geschichtswissenschaft in der DDR*, τ. 2, Βερολίνο 1990, 37-58.
155. K. Christ, *Neue Profile der Alten Geschichte*, Darmstadt 1990.

γ) Ἱστοριογραφία καὶ προφορικὴ παράδοση

156. F. Jacoby, *Atthis*, 'Οξφόρδη 1949 (καὶ ἀνατυπώσεις).
157. H. Strasburger, *Die Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreibung*, Φραγκφούρτη Μ. 1966.
158. K. v. Fritz, *Die Griechische Geschichtsschreibung*, τ. 1, Βερολίνο 1967 (δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἄλλοι τόμοι).
159. H. Strasburger, «Umblick im Trümmerfeld der griechischen Geschichtsschreibung», *Festschrift für W. Peremans*, Löwen 1977, 3-52.
160. A. Momigliano, «Greek Historiography», *History and Theory* 17 (1978) 1-52.
161. H. Nouhaud, *L'Utilisation de l'histoire par les orateurs attiques*, Παρίσι 1982.
162. L. Pearson, *The Greek Historians of the West. Timaeus and His Predecessors*, 'Ατλάντα 1987.
163. K. A. Raaflaub, «Athenische Geschichte und mündliche Überlieferung», J. v. Ungern-Sternberg/H. Reinau (ἐπιμ.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung*, Στουτγάρδη 1988, 197-225.

164. R. Thomas, *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*, Cambridge κ.ἀ. 1989.
165. J. M. Alonso-Núñez (ἐπιμ.), *Geschichtsbild und Geschichtsdenken im Altertum*, Darmstadt 1990.
166. W. Schuller, «Die griechische Geschichtsschreibung der klassischen Zeit», στὸ [165] Alonso-Núñez, 90-112.
167. W. Will, «Die griechische Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts», στὸ [165] Alonso-Núñez, 113-135.
167α K. Meister, *Die griechische Geschichtsschreibung. Von den Anfängen bis zum Ende des Hellenismus*, Στουτγάρδη κ.ἀ. 1990.
* Ἀποτίμηση τῶν ἐπιγραφικῶν μαρτυριῶν γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, A. Chaniotis, *Historie und Historiker in den griechischen Inschriften*, Στουτγάρδη 1988.

δ) Ἐπιγραφικὴ καὶ Παπυρολογία

168. G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*, Γοττίγγη ²1966.
169. M. Guarducci, *Epigrafia greca*, 4 τόμοι, Ρώμη 1967-1978 (ἔκδοση σὲ ἕναν τόμο: Ρώμη 1987).
170. E. G. Turner, *Greek Papyri*, Ὀξφόρδη 1968 [ἑλλ. μτφρ. *Ἑλληνικοὶ Πάπυροι: Εἰσαγωγὴ στὴ μελέτη καὶ τὴ χρήση τῶν παπυρικῶν κειμένων*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1989].
171. L. Robert, «Épigraphie», *L'Histoire et ses méthodes* (Encyclopédie de la Pléiade), Παρίσι 1961, 453-497 (γερμ. μτφρ. *Die Epigraphik der klassischen Welt*, Βόννη 1970) [ἑλλ. μτφρ. *Ἱστορία καὶ μέθοδοί της*, τ. Β2, 17-66, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, ²1985].
172. St. V. Tracy, *The Lettering of an Athenian Mason*, Princeton 1975.
173. G. Pfohl, *Das Studium der griechischen Epigraphik. Eine Einführung*, Darmstadt 1977.
174. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, τ. 1, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1980.
175. A. G. Woodhead, *The Study of Greek Inscriptions*, Cambridge ²1981.
176. F. Bérard κ.ἄ., *Guide de l'épigraphiste. Bibliographie choisie des épigraphies antiques et médiévales*, Παρίσι ²1988.
* Γιὰ τοὺς παπύρους καὶ τὴν ἀρχαία ἱστορία, βλ. τώρα καὶ R. S. Bagnall, *Reading Papyri, Writing Ancient History*, Λονδίνο 1995.

ε) Νομισματική

177. G. Le Rider, «La numismatique grecque comme source d'histoire économique», P. Courbin (ἐπιμ.) *Études Archéologiques*, Παρίσι 1963, 175-192.

178. K. Christ, *Antike Numismatik*, Darmstadt [2]1972.
179. P. R. Franke/M. Hirmer, *Die griechische Münze*, Μόναχο [2]1972.
180. M. Thompson/O. Mørkholm/C. M. Kraay (ἐπιμ.), *An Inventory of Greek Coin Hoards*, Νέα Ὑόρκη 1973.
181. A. H. M. Jones, «Numismatics and History», στοῦ ἰδίου, *The Roman Economy*, Ὀξφόρδη 1974, 61-80.
182. C. M. Kraay, *Archaic and Classic Greek Coins*, Λονδίνο 1976.
183. R. Göbl, *Antike Numismatik*, 2 τόμοι, Μόναχο 1978.
184. M. R.-Alföldi, *Antike Numismatik*, 2 τόμοι, Μαγεντία 1978.
185. O. Mørkholm, «Some Reflections on the Production and Use of Coinage in Ancient Greece», *Historia* 31 (1982) 290-305.
186. E. Akurgal, «Zur Datierung der älteren ionischen Münzen mit Löwenkopfdarstellungen», *Festschrift für K. Bittel*, τ. 1, 1983, 1-11.
187. P. Grierson, *Introduzione alla numismatica*, Ρώμη 1984.
188. Th. R. Martin, *Sovereignty and Coinage in Classical Greece*, Princeton 1985.
189. I. Carradice (ἐπιμ.), *Coinage and Administration in the Athenian and Persian Empires*, Ὀξφόρδη 1987.
* Chr. Howgego, *Ancient History from Coins*, Λονδίνο 1995.

στ) Ἀρχαιολογία

190. R. E. Wycherley, *How the Greeks Built Cities*, Λονδίνο [2]1962.
191. U. Hausmann (ἐπιμ.), *Allgemeine Grundlagen der Archäologie*, Μόναχο 1969.
192. R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, Λονδίνο [2]1972.
193. F. G. Maier, *Archäologie und Geschichte. Ausgrabungen in Alt-Paphos*, Κωνσταντία 1973.
194. H. Müller-Karpe, *Einführung in die Vorgeschichte*, Μόναχο 1975.
195. J. Boardman/J. Dörig/W. Fuchs/M. Hirmer, *Die griechische Kunst*, Μόναχο [3]1976.
196. M. I. Finley, «Archaeology and History» = κεφ. 5 στοῦ ἰδίου *Use and Abuse of History*, Λονδίνο 1975 [γερμ. μτφρ. «Archäologie und Geschichte», *AW* 7 (1976), τεῦχ. 1, 39-47].
197. F. G. Maier, *Neue Wege in die Alte Welt. Methoden der modernen Archäologie*, Ἀμβοῦργο 1977.
198. J. Boardman, *Athenian Black Figure Vases: A Handbook*, Λονδίνο 1974 (ἑλλ. μτφρ. *Ἀθηναϊκὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα*, Ἀθήνα 1980· γερμ. μτφρ. *Schwarzfigurige Vasen aus Athen. Ein Handbuch*, Μαγεντία 1977).
199. I. Scheibler, «Vasen», 112 *RE*, Suppl. 15 (1978) 663-700.

200. J. Boardman, *Athenian Red Figure Vases: The Archaic Period: A Handbook*, Λονδίνο 1975 (γερμ. μτφρ. *Rotfigurige Vasen aus Athen. Die archaische Zeit. Ein Handbuch*, Μαγεντία 1981) [έλλ. μτφρ. *Ἀθηναϊκὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα*, Ἀθήνα 1985].
201. Τοῦ ἰδίου, *Greek Sculpture. The Archaic Period*, Λονδίνο 1978 (γερμ. μτφρ. *Griechische Plastik. Die archaische Zeit. Ein Handbuch*, Μαγεντία 1981) [έλλ. μτφρ. *Ἑλληνικὴ πλαστική. Ἀρχαϊκὴ περίοδος*, Ἀθήνα 1982].
202. B. Andreae (ἐπιμ.), *Archäologie und Gesellschaft. Forschung und öffentliches Interesse*, Στουτγάρδη/Φραγκφούρτη 1981.
203. A. Verbanck-Piérard/G. Donnay, «Art et politique à Athènes de Solon à Démétrios de Phalère», *Annales d'histoire, de l'art et d'archéologie de l'Université Libre de Bruxelles* 3 (1981) 17-45.
204. E. Simon, *Die griechischen Vasen*, Μόναχο ²1981.
205. P. Courbin, *Qu'est-ce que l'archéologie? Essai sur la nature de la recherche archéologique*, Παρίσι 1982.
206. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, Μόναχο ³1981.
207. I. Scheibler, *Griechische Töpferkunst. Herstellung, Handel und Gebrauch der antiken Tongefäße*, Μόναχο 1983.
208. I. Wehgartner, *Attische Weißgrundige Keramik. Maltechniken, Werkstätten, Formen, Verwendung*, Μαγεντία 1983.
209. F. Lissarague/F. Thelamon (ἐπιμ.), *Image et céramique greque. Actes du Colloque de Rouen 25-26 novembre 1982*, Rouen 1983.
210. H. G. Niemeyer, *Einführung in die Archäologie*, Darmstadt ³1983.
211. R. W. V. Catling, «New Archaeology», *CR* 34 (1984) 98-103.
212. C. Bérard/J.-P. Vernant κ.ἄ., *La cité des images*, Λωζάννη 1984 (γερμ. μτφρ. *Die Bilderwelt der Griechen. Schlüssel zu einer «fremden» Kultur*, Μαγεντία 1985).
213. A. M. Snodgrass, «The New Archaeology and the Classical Archaeologist», *AJA* 89 (1985) 31-37.
214. H. Mommsen, *Archäometrie. Neuere naturwissentschaftliche Methoden und Erfolge in der Archäologie*, Στουτγάρδη 1986.
215. W. Hoepfner/E.-L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, Μόναχο 1986 καὶ ²1993.
216. I. Hodder, *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*, Cambridge 1986.
217. G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*, Μόναχο ⁴1986.
218. J. Boardman, *Greek Sculpture. The Classical Period*, Λονδίνο 1985 (γερμ. μτφρ. *Griechische Plastik. Die klassische Zeit. Ein Handbuch*, Μαγεντία 1987) [έλλ. μτφρ. *Ἑλληνικὴ πλαστική. Κλασικὴ περίοδος*, Ἀθήνα 1989].

219. U. Leute, *Archaeometry. An Introduction to Physical Methods in Archaeology and the History of Art*, Weinheim 1987.
220. O. Höckmann, «Zur Problematik der Anwendung naturwissenschaftlicher Datierungsmethoden in der Archäologie», στὸ [694] Buchholz, 29-52.
221. A. M. Snodgrass, *An Archaeology of Greece. The Present State and Future Scope of a Discipline*, Berkeley 1987.
222. K. Fittschen (ἐπιμ.), *Griechische Porträts*, Darmstadt 1988.
223. J. V. Noble, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, Λονδίνο 1988.
224. A. M. Borbein, «Tendenzen der Stilgeschichte der bildenden Kunst und politisch-soziale Entwicklungen zwischen Kleisthenes und Perikles», στὸ [577] Schuller κ.ἄ. 91-108.
225. K. Schefold, «Die Bedeutung der Kunstgeschichte für die Datierung der frühgriechischen Epik», *Colloquium Rauricum*, τ. 2, Βασιλεία 1990.

ζ) Γεωγραφία καὶ Τοπογραφία

226. W. Judeich, *Topographie von Athen*, Μόναχο [2]1931.
227. E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen. Reisen und Forschungen zur antiken und mittelalterlichen Topographie von Arkadien und Achaia*, Ζυρίχη/Λιψία 1939.
228. A. Philippson/E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften*, 3 τόμοι σὲ 6, Φραγκφούρτη/Μ. 1950-1959.
229. J. L. Myres, *Geographical History in Greek Lands*, Ὀξφόρδη 1953.
230. E. Meyer, *Neue Peloponnesische Wanderungen*, Βέρνη 1957.
231. W. K. Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography*, 5 τόμοι, Berkeley/Los Angeles 1965-1985.
232. E. Kirsten/W. Kraiker, *Griechenlandkunde*, 2 ἡμίτομοι, Χαϊδελβέργη [5]1967.
233. I. T. Hill, *The Ancient City of Athens. Its Topography and Monuments*, Σικάγο 1969.
234. H. Scholz, *Süd-Ost hin und zurück*, Ἀμβοῦργο 1970.
235. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Τυβίγγη 1971.
236. E. Kirsten, *Süditalienkunde. Ein Führer zu klassischen Stätten*, Χαϊδελβέργη 1975.
237. F. Brommer, *Die Akropolis von Athen*, Darmstadt 1985.
238. H.-G. Lohmann, «Landleben im klassischen Athen. Ergebnisse und Probleme einer archäologischen Landesaufnahme des Demos Atene», Ruhr-Universität Bochum, *Jahrbuch 1985*, 71-96.

239. J. M. Fossey, *The Ancient Topography of Eastern Phocis*, Amsterdam 1986.
240. R. Osborne, *Classical Landscape with Figures. The Ancient Greek City and its Countryside*, Λονδίνο 1987.
241. D. Müller, *Topographischer Bildkommentar zu den Historien Herodots. Griechenland im Umfang des heutigen griechischen Staatgebiets*, Τυβίγγη 1987. Β΄ τόμος, *Kleinasien*, Τυβίγγη 1997.
242. H.-J. Gehrke, «Eretria und sein Territorium», *Boreas* 11 (1988) 15-42.
243. J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Τυβίγγη 1988.
244. U. Muss/Ch. Schubert, *Die Akropolis von Athen*, Graz 1988.
245. E. D. Francis/M. Vickers, «The Agora Revisited: Athenian Chronology c. 500-450 BC», *ABSA* 83 (1988) 143-168.
246. H. Lauter κ.ἄ., *Attische Festungen. Beiträge zum Festungswesen und zur Siedlungsstruktur vom 5. bis zum 3. Jh. v. Chr.* (Attische Forschungen 3), Marburg 1989.
247. J. M. Camp, *The Athenian Agora*, Λονδίνο 1986 (γερμ. μτφρ. *Die Agora von Athen. Ausgrabungen im Herzen des klassischen Athen*, Μαγεντία 1989).
248. H. v. Steuben, «Die Agora des Kleisthenes – Zeugnis eines radikalen Wandels?», στὸ [577] Schuller κ.ἄ., 81-90.
249. H.-J. Gehrke, «Zur Rekonstruktion antiker Seerouten: Das Beispiel des Golfs von Euboia», F. Prontera (ἐπιμ.), *La Magna Grecia e il mare*, 1990.

η) Γλῶσσα καὶ λογοτεχνία

250. A. Lesky, *Geschichte der griechischen Literatur*, Βέρνη/Μόναχο ³1971 [ἑλλ. μτφρ. *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, 5η ἀναθεωρ. ἔκδ., Θεσσαλονίκη 1985].
251. R. Schmitt, *Einführung in die griechischen Dialekte*, Darmstadt 1977.
252. E. Vogt (ἐπιμ.), *Handbuch der Literaturwissenschaft*, τ. 2: *Griechische Literatur*, Wiesbaden 1981.
253. H. Kuch, *Die griechische Tragödie in ihrer gesellschaftlichen Funktion*, Βερολίνο 1983.
254. P. E. Easterling/B. M. W. Knox, *The Cambridge History of Classical Literature*, I. *Greek Literature*, Cambridge κ.ἀ. 1985 [ἑλλ. μτφρ. Ν. Κονομῆ/Χρ. Γρίμπα/Μ. Κονομῆ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἀθήνα ³1999].
255. L. Berkowitz/K. A. Squitier, *Thesaurus Linguae Graecae. Canon of Greek Authors and Works*, Νέα Ὑόρκη/Ὀξφόρδη ²1986.

256. *Die griechische Literatur in Text und Darstellung*, τ. 2, *Klassische Periode* I, *5. Jh. v. Chr.*, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση G. A. Seeck, Στουτγάρδη 1986.
257. B. Zimmermann, *Die griechische Tragödie. Eine Einführung*, Μόναχο/Ζυρίχη 1986.
258. *Die griechische Literatur in Text und Darstellung*, τ. 3, *Klassische Periode* II, *4. Jh. v. Chr.*, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά, ἔκδοση καὶ μετάφραση H. Görgemanns, Στουτγάρδη 1987.

θ) Φιλοσοφία

259. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, 6 τόμοι, Cambridge 1962-1981.
260. K. v. Fritz, «Pythagoreer, Pythagoreismus bis zum Ende des 4. Jhs. v. Chr.», 112 *RE* 24 (1963) 209-268.
261. W. Röd, *Die Philosophie der Antike* 1: *Von Thales bis Demokrit*, Μόναχο 1976.
262. A. Graeser, *Die Philosophie der Antike* 2: *Sophistik und Sokratik. Platon und Aristoteles*, Μόναχο 1983.
263. *Die Vorsokratiker*, 2 τόμοι, ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ γερμανικά, ἐπιλογή, μετάφραση καὶ σχόλια J. Mansfeld, Στουτγάρδη 1983, 1986.
264. J. Mittelstrass, «Griechische Bausteine der neuzeitlichen Rationalität», W. Schuller (ἐπιμ.), *Antike in der Moderne*, Κωνσταντία 1985, 195-209.
265. A. Patzer (ἐπιμ.), *Der historische Sokrates*, Darmstadt 1987.
266. J. de Romilly, *Les grands sophistes dans l'Athènes de Périclès*, Παρίσι 1988 [ἑλλ. μτφρ. *Οἱ μεγάλοι σοφιστὲς στὴν Ἀθήνα τοῦ Περικλῆ*, Ἀθήνα 1994].

ι) Κράτος καὶ κοινωνία

267. G. Busolt, *Griechische Staatskunde*, 2 τόμοι (τ. 2 σὲ συνεργασία μὲ τὸν H. Swoboda), Μόναχο ^{3}1920, 1926.
268. W. S. Ferguson, «The Attic Orgeones», *Harvard Theol. Rev.* 37 (1944) 61-140.
269. Τοῦ ἰδίου, «Orgeonika», Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear, *Hesperia* Suppl. 8 (1949) 130-163.
270. J. Vogt, *Von der Gleichwertigkeit der Geschlechter in der bürgerlichen Gesellschaft der Griechen*, Μαγεντία 1960.
271. F. Gschnitzer, *Gemeinde und Herrschaft. Von den Grundformen griechischer Staatsordnung*, Βιέννη 1960.
272. A. Andrewes, «Philochoros on Phratries», *JHS* 81 (1961) 1-15.

273. Τοῦ ἰδίου, «Phratries in Homer», *Hermes* 89 (1961) 129-140.
274. H. J. Wolff, «Eherecht und Familienverfassung», στοῦ ἰδίου, *Beiträge zur Rechtsgeschichte Altgriechenlands und des hellenistisch-römischen Ägypten*, Βαϊμάρη 1961, 155-242.
275. L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford 1962.
276. V. Ehrenberg, *Der Staat der Griechen*, Ζυρίχη/Στουτγάρδη ²1965.
277. W. Schmitthenner, βιβλιοκρισία γιὰ τὸ ἔργο τοῦ V. Ehrenberg, *Von den Grundformen griechischer Staatsordnung*, Χαϊδελβέργη 1961, *AAHG* 19 (1966) 211-214.
278. D. Nörr, «Vom Griechischen Staat», *Der Staat* 6 (1966) 353-370.
279. J. A. O. Larsen, *Greek Federal States*, Ὀξφόρδη 1968.
280. H. J. Wolff, «Die Grundlagen des griechischen Eherechts», στὸ [373] Berneker, 620-654.
281. F. Gschnitzer (ἐπιμ.), *Zur griechischen Staatskunde*, Darmstadt 1969.
282. Ch. Meier, βιβλιοκρισία γιὰ τὰ ἔργα τοῦ Ehrenberg [87] καὶ [276], *Gnomon* 41 (1969) 365-379.
283. A. Giovannini, *Untersuchungen über die Natur und die Anfänge der bundesstaatlichen Sympolitie in Griechenland*, Γοττίγγη 1971.
284. A. W. H. Adkins, *Moral Values and Political Behaviour in Ancient Greece. From Homer to the End of the Fifth Century*, Λονδίνο 1972.
285. E. S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections*, Λονδίνο 1972.
286. K. J. Dover, *Greek Popular Morality in the Time of Plato and Aristotle*, Berkeley/Los Angeles 1974.
287. M. I. Finley/H. W. Pleket, *The Olympic Games: The First Thousand Years*, Λονδίνο 1976 (γερμ. μτφρ. *Die olympischen Spiele der Antike*, Τυβίγγη 1976).
288. H. Blanck, *Einführung in das Privatleben der Griechen und Römer*, Darmstadt 1976.
289. F. Bourriot, *Recherches sur la nature du génos. Étude d'histoire sociale athénienne – Périodes archaïque et classique*, Λίλλη/Παρίσι 1976.
290. D. Roussel, *Tribu et cité. Études sur les groupes sociaux dans les cités greques aux époques archaïque et classique*, Παρίσι 1976.
291. E. Ruschenbusch, *Untersuchungen zu Staat und Politik in Griechenland vom 7.-4. Jh. v. Chr.*, Βαμβέργη 1978.
292. K. Raaflaub, «Des freien Bürgers Recht auf freie Rede», *Festschrift für F. Vittinghoff*, 1980, 7-57.
293. F. Kolb, *Agora und Theater, Volks- und Festversammlung*, Βερολίνο 1981.
294. K. J. Dover, *Greek Homosexuality*, Λονδίνο 1978 (γερμ. μτφρ. *Homosexualität in der griechischen Antike*, Μόναχο 1983).

295. W. K. Lacey, *The Family in Classical Greece*, Λονδίνο [2]1980 (γερμ. μτφρ. *Die Familie im antiken Griechenland*, Μαγεντία 1983).
296. H. Patzer, *Die griechische Knabenliebe*, Φραγκφούρτη M. [2]1983.
297. Ch. Meier, *Die Entstehung des Politischen bei den Griechen*, Φραγκφούρτη M. [2]1983.
298. E. Ruschenbusch, «Modell Amorgos», *Aux origines de l'hellénisme* (Τιμητικὸς τόμος H. van Effenterre), Παρίσι 1984, 265-269.
299. F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, Μόναχο 1984.
300. E. Ruschenbusch, «Die Zahl der griechischen Staaten und Arealgröße und Bürgerzahl der "Normalpolis"», *ZPE* 59 (1985) 253-263.
301. Ph. Gauthier, *Les Cités greques et leurs bienfaiteurs*, 'Αθήνα/Παρίσι 1985.
302. E. C. Keuls, *The Reign of the Phallus. Sexual Politics in Ancient Athens*, 1985.
303. K. Raaflaub, *Die Entdeckung der Freiheit. Zur historischen Semantik und Gesellschaftsgeschichte eines politischen Grundbegriffes der Griechen*, Μόναχο 1985.
304. H.-J. Gehrke, «Die klassische Polisgesellschaft in der Perspektive griechischer Philosophen», *Saeculum* 36 (1985) 133-150.
305. W. Gawantka, *Die sogenannte Polis. Entstehung, Geschichte und Kritik der modernen althistorischen Grundbegriffe* der griechische Staat, die griechische Staatsidee, die Polis, Στουτγάρδη 1985.
306. H.-J. Gehrke, *Stasis. Untersuchungen zu den inneren Kriegen in den griechischen Staaten des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Μόναχο 1985.
307. J. M. Rainer, «Zum Problem der Atimie als Verlust der bürgerlichen Rechte insbesondere bei männlichen homosexuellen Prostituierten», *RIDA*, σειρὰ 3η 33 (1986) 89-114.
308. M. I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Cambridge 1983 (γερμ. μτφρ. *Das politische Leben der antiken Welt*, Μόναχο 1986) [ἑλλ. μτφρ. *Ἡ πολιτικὴ στὸν ἀρχαῖο κόσμο*, Ἡράκλειο 1996].
309. H.-J. Gehrke, «Die Griechen und die Rache. Ein Versuch in historischer Psychologie», *Saeculum* 38 (1987) 121-149.
310. D. Cohen, «Law, Society and Homosexuality in Classical Athens», *P&P* (1987) 3-21.
311. G. Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge 1987.
312. N. F. Jones, *Public Organization in Ancient Greece. A Documentary Study*, Φιλαδέλφεια 1987.
313. D. Sansone, *Greek Athletics and the Genesis of Sport*, Berkeley 1988.
314. K.-W. Welwei, «Ursprünge genossenschaftlicher Organisationsfor-

men in der archaischen Polis», *Saeculum* 39 (1988) 12-23.

315. I. Weiler, *Der Sport bei den Völkern der Alten Welt. Eine Einführung*, Darmstadt ²1988.
316. Ph. Gauthier, «Métèques, périèques et paroikoi: bilan et points d'interogation», *L'Etranger dans le monde grec*, Nancy 1988, 23-46.
317. E. Corsini (ἐπιμ.), *La polis e il suo teatro* 2, Πάδοβα 1988.
318. F. Sartori, «Teatro e storia nella Grecia antica: opinioni recenti su vecchi problemi», στὸ [317] Corsini, 11-48.
319. P. Veyne, *Le Pain et le cirque: Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Παρίσι 1976 (γερμ. μτφρ. *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrschaft in der Antike*, Φραγκφούρτη Μ. 1989).
320. E. Ruschenbusch, «Zur Verfassungsgeschichte Griechenlands», στὸ [577] Schuller 43-48.
321. G. Thür, «Wo wohnen die Metöken», στὸ [577] Schuller κ.ἄ., 115-119.
322. E. Stein-Hölkeskamp, *Adelskultur und Polisgesellschaft. Studien zum griechischen Adel in archaischer und klassischer Zeit*, Στουτγάρδη 1989.

ια) Οἰκονομία καὶ κοινωνία

323. Ed. Meyer, «Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums», στοῦ ἰδίου, *Kleine Schriften*, τ. 1, Χάλλη ²1924, 79-168.
324. J. Hasebroek, *Staat und Handel im alten Griechenland*, Τυβίγγη 1928 (ἀνατύπωση Hildesheim 1966).
325. A. Andreades, *Geschichte der griechischen Staatswirtschaft. Von der Heroenzeit bis zur Schlacht bei Chaironeia*, Μόναχο 1931 (ἀνατύπωση Hildesheim 1965). ['Αρχικὴ ἔκδοση: 'Αν. 'Ανδρεάδης, *'Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας*, Α΄, 'Αθῆναι 1928 (ἀνατ. 1992).]
326. F. M. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, 2 τόμοι, Leiden 1938 (ἀνατύπωση 1969)· ἀγγλ. ἔκδοση *An Ancient Economic History*, 3 τόμοι, Leiden 1957-1970.
327. Éd. Will, «Archéologie et histoire économique», *Annales de l'Est*, Mém. 19 (1958) 147-166.
328. R. M. Cook, «Die Bedeutung der bemalten Keramik für den griechischen Handel», *JDAI* 74 (1959) 114-123.
329. Éd. Will, «Limites, possibilités et tâches de l'histoire économique et sociale du monde grec antique», P. Courbin (ἐπιμ.), *Études Archéologiques*, Παρίσι 1963, 153-166.
330. R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leyden 1968.
331. M. I. Finley, «Aristotle and Economic Analysis», *P&P* 47 (1970) 3-25

(γερμ. μτφρ. «Aristoteles und ökonomische Analyse», *JWG* 1971/II 87-105).

332. J. Pečírka, «Homestead Farms in Classical and Hellenistic Hellas», M. I. Finley (ἐπιμ.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Παρίσι 1973, 113-147.
333. M. I. Finley (ἐπιμ.), *The Bücher-Meyer Controversy*, Νέα Ὑόρκη 1979.
334. F. Kiechle, «Korkyra und der Handelsweg durch das Adriatische Meer», *Historia* 28 (1979) 173-191.
335. J. K. Davies, *Wealth and the Power of Wealth in Classical Athens*, Νέα Ὑόρκη 1981.
336. R. J. Hopper, *Trade and Industry in Classical Greece*, Λονδίνο 1979 (γερμ. μτφρ. *Handel und Industrie im klassischen Griechenland*, Μόναχο 1982).
337. W. E. Thompson, «The Athenian Entrepreneur», *AC* 51 (1982) 53-85.
338. B. R. MacDonald, «The import of Attic Pottery to Corinth and the question of trade during the Peloponnesian war», *JHS* 102 (1982) 113-123.
339. J.-P. Morel, «La céramique comme indice du commerce antique (réalités et interprétation)», P. Garnsey/C. R. Whittaker (ἐπιμ.), *Trade and Famine in Classical Antiquity*, 1983, 66-74.
340. M. Austin/P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece: An Introduction*, Berkeley 1977 (γερμ. μτφρ. *Gesellschaft und Wirtschaft im alten Griechenland*, Μόναχο 1984) [ἑλλ. μτφρ. τῆς γαλλικῆς ἔκδοσης τοῦ 1972: *Οἰκονομία καὶ κοινωνία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1998].
341. M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Λονδίνο ^{2}1985.
342. P. Garnsey, «Grain for Athens», *Crux* (Τιμητικὸς τόμος G. E. M. de Ste. Croix), 1985, 62-75.
343. Y. Garlan, «De l'usage par les historiens du matériel amphorique grec», *DHA* 11 (1985) 239-355.
344. J.-Y. Empereur/Y. Garlan (ἐπιμ.), «Recherches sur les amphores grecques», *BCH* Supplément XIII, 1986.
345. R. Bogaert, *Grundzüge des Bankwesens im alten Griechenland*, Κωνσταντία 1986.
346. P. Halstead, «Traditional and ancient rural economy in Mediterranean Europe: plus ça change?», *JHS* 107 (1987) 77-87.
347. F. Vannier, *Finances publiques et richesses privées dans le discours athénien aux Ve et IVe siècles*, Παρίσι 1988.
348. G. Audring, «Karl Marx und die antike Ökonomie», *Mélanges P. Lévêque*, τ. 2, Παρίσι 1989, 7-16.

349. L. Neesen, *Demiurgoi und Artifices. Studien zur Stellung freier Handwerker in antiken Städten*, Φραγκφούρτη Μ. 1989.

ιβ) Δοῦλοι

350. Ed. Meyer, «Die Sklaverei im Altertum», στοῦ ἰδίου, *Kleine Schriften*, τ. 1, Χάλλη ²1924, 169-212.
351. W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Φιλαδέλφεια 1955 (ἀνατύπωση 1964).
352. D. Lotze, *ΜΕΤΑΞΥ ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ ΚΑΙ ΔΟΥΛΩΝ*, Βερολίνο 1959.
353. M. I. Finley, «Was Greek Civilization Based on Slave Labour?», *Historia* 8 (1959), 145-164.
354. F. Vittinghoff, «Die Theorie des historischen Materialismus über den antiken "Sklavenhalterstaat"», *Saeculum* 11 (1960) 89-131.
355. F. Gschnitzer, *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei*, Wiesbaden 1963, 1976.
356. M. I. Finley, «Between Slavery and Freedom», *Comparative Studies in Society and History* 6 (1963/64) 233-249.
357. H. Klees, *Herren und Sklaven. Die Sklaverei im oikonomischen und politischen Schrifttum der Griechen in klassischer Zeit*, Wiesbaden 1975.
358. M. H. Jameson, «Agriculture and Slavery in Classical Athens», *CJ* 73 (1977/78) 122-145.
359. S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, Wiesbaden ²1979.
360. N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*, Darmstadt 1979.
361. M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, Λονδίνο 1980 (γερμ. μτφρ. *Die Sklaverei in der Antike. Geschichte und Probleme*, Μόναχο 1981).
362. Y. Garlan, *Les Esclaves en Grèce ancienne*, Παρίσι 1982 [ἑλλ. μτφρ. *Ἡ δουλεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1988].

ιγ) Δίκαιο

363. J. H. Lipsius, *Das Attische Recht und Rechtsverfahren*, 3 τόμοι, Λιψία 1905-1915 (ἀνατύπωση Darmstadt 1966).
364. K. Latte, *Heiliges Recht*, Τυβίγγη 1920.
365. E. Wolf, *Griechisches Rechtsdenken*, 4 τόμοι σὲ 6, Φραγκφούρτη Μ. 1950-1970.
366. D. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, Manchester 1963.
367. H. J. Wolff, «Recht», 114 *LAW*, 2516-2532.
368. H. Meyer-Laurin, *Gesetz und Billigkeit im attischen Prozeß*, Βαϊμάρη 1965.

369. H. J. Wolff, *Die attische Paragraphe*, Βαϊμάρη 1966.
370. Τοῦ ἰδίου, *Demosthenes als Advokat*, Βερολίνο 1968.
371. Τοῦ ἰδίου, «Gewohnheitsrecht und Gesetzesrecht in der griechischen Rechtsauffassung», στὸ [373] Berneker, 99-120.
372. Τοῦ ἰδίου, «Grundlagen des griechischen Vertragsrechts», στὸ [373] Berneker, 483-533.
373. E. Berneker (ἐπιμ.), *Zur griechischen Rechtsgeschichte*, Darmstadt 1968.
374. E. Ruschenbusch, *Untersuchungen zur Geschichte des athenischen Strafrechts*, Κολωνία/Graz 1968.
375. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, 2 τόμοι, 'Οξφόρδη 1968, 1971.
376. J. Meinecke, «Gesetzesinterpretation und Gesetzesanwendung im Attischen Zivilprozeß», *RIDA*, 3η σειρά, 18 (1971) 275-360.
377. H. J. Wolff, «Juristische Gräzistik – Aufgaben, Probleme, Möglichkeiten», στοῦ ἰδίου (ἐπιμ.), *Symposion 1971*, Κολωνία/Βιέννη 1975, 1-22.
378. A. Kränzlein, *Rechtsvorstellungen im altgriechischen und graecoägyptischen Rechtskreis*, Graz 1975.
379. G. Thür, *Beweisführung vor den Schwurgerichtshöfen Athens. Die Proklesis zur Basanos*, Βιέννη 1977.
380. A. Biscardi, *Diritto greco antico*, 1982 [ἑλλ. μτφρ. *'Αρχαῖο ἑλληνικὸ δίκαιο*, 'Αθήνα ²1996].
381. H. J. Wolff, «Zum Problem der dogmatischen Erfassung des altgriechischen Rechts», P. Dimakis (ἐπιμ.), *Symposion 1979*, 1983, 7-20.
382. D. Cohen, *Theft in Athenian Law*, Μόναχο 1983.
383. J. Triantaphyllopoulos, *Das Rechtsdenken der Griechen*, Μόναχο 1985.
384. D. MacDowell, *Spartan Law*, 'Εδιμβοῦργο 1986.
385. M. Gagarin, *Early Greek Law*, Berkeley κ.ἀ. 1986.
386. G. Thür, «Neuere Untersuchungen zum Prozeßrecht der griechischen Poleis. Formen des Urteils», *Akten des 26. Deutschen Rechtshistorikertages*, Φραγκφούρτη M. 1986, 467-484.
387. M. Hillgruber, *Die zehnte Rede des Lysias. Einleitung, Text und Kommentar mit einem Anhang über die Gesetzesinterpretationen bei den attischen Rednern*, Βερολίνο/Νέα 'Υόρκη 1988.

ιδ) Θρησκεία

388. M. P. Nilsson, *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*, Lund 1951.
389. W. F. Otto, *Theophania*, 'Αμβοῦργο 1956.
390. H. W. Parke/D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, 2 τόμοι, 'Οξφόρδη 1956.

391. W. F. Otto, *Die Götter Griechenlands*, Φραγκφούρτη Μ. [5]1961.
392. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, 2 τόμοι, Μόναχο [3]1967, 1974.
393. H. Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus*, Berkeley 1971.
394. W. Burkert, *Homo necans*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1972.
395. H. Schwabl, «Zeus», 112 *RE* X A (1972) 253-376· Suppl. XV (1978) 993-1481.
396. B. C. Dietrich, *The Origins of Greek Religion*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1974.
397. B. R. M. Simms, «The Eleusinia in the Sixth to the Fourth Centuries B.C.», *GRBS* 16 (1975) 269-279.
398. W. Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, Στουτγάρδη κ.ἀ. 1977 [ἑλλ. μτφρ. Ν. Μπεζαντάκου/Α. Ἀβαγιανοῦ, *Ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία. Ἀρχαϊκὴ καὶ κλασικὴ ἐποχή*, Ἀθήνα 1993].
399. K. Schefold, *Götter- und Heldensagen der Griechen in der spätarchaischen Kunst*, Μόναχο 1978.
400. G. S. Kirk, *Griechische Mythen. Ihre Bedeutung und Funktion*, Βερολίνο 1980.
401. K. Schefold, *Die Göttersage in der klassischen und hellenistischen Kunst*, Μόναχο 1981.
402. J. D. Mikalson, *Athenian Popular Religion*, Chapel Hill/Λονδίνο 1983.
403. P. E. Easterling/J. V. Muir (ἐπιμ.), *Greek Religion and Society*, Cambridge κ.ἀ. 1985.
404. E. Simon, *Die Götter der Griechen*, [3]1985 [ἑλλ. μτφρ. Σ. Πινγιάτογλου, *Οἱ θεοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*, Θεσσαλονίκη 1996].
405. B. Rutkowski, *The Cult Places of the Aegean*, New Haven/Λονδίνο 1986.
406. F. Graf, *Griechische Mythologie*, Μόναχο/Ζυρίχη [2]1987.
407. W. Pötscher, *Hera. Eine Strukturanalyse im Vergleich mit Athena*, Darmstadt 1987.
408. J. Bremmer (ἐπιμ.), *Interpretations of Greek Mythology*, Λονδίνο/Sydney 1987.
409. A. Henrichs, *Die Götter Griechenlands. Ihr Bild im Wandel der Religionswissenschaft*, Βαμβέργη 1987.
410. K. Schefold/F. Jung, *Die Urkönige Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*, Μόναχο 1988.
411. R. Muth, *Einführung in die griechische und römische Religion*, Darmstadt 1988.

412. K. Schefold/F. Jung, *Die Sagen von den Argonauten, von Theben und Troia in der klassischen und hellenistischen Kunst*, Μόναχο 1988.
413. W. Burkert, *Antike Mysterien*, Μόναχο 1990.

ιε) Πόλεμος

414. J. Kromayer/G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Μόναχο 1928 (ἀνατύπωση 1963).
415. H. W. Parke, *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus*, Ὀξφόρδη 1933 (ἀνατύπωση 1970).
416. P. Ducrey, *Le Traitement des prisonniers de guerre dans la Grèce antique. Des origines à la conquête romaine*, Παρίσι 1968.
417. F. Kiechle, «Zur Humanität in der Kriegführung der griechischen Staaten», στὸ [281] Gschnitzer 528-577.
418. Y. Garlan, *La Guerre dans l'antiquité*, Παρίσι 1972 (ἀγγλ. μτφρ. χωρὶς ὑποσημειώσεις καὶ μὲ ἐκτενέστερη βιβλιογραφία: *War in the Ancient World*, Λονδίνο 1975).
419. Τοῦ ἰδίου, *Recherches de poliorcétique grecque*, Ἀθήνα/Παρίσι 1974.
420. W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, 5 τόμοι, Berkeley κ.ἀ. 1974-1991.
421. K.-W. Welwei, *Unfreie im antiken Kriegsdienst*, 2 τόμοι, Wiesbaden 1974, 1977.
422. B. Jordan, *The Athenian Navy in the Classical Period. A Study of Athenian Naval Administration and Military Organization in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Berkeley κ.ἀ. 1975.
423. W. Lengauer, *Greek Commanders in the 5th and 4th Centuries B.C. Politics and Ideology: A Study of Militarism*, Βαρσοβία 1979.
424. J.-P. Adam, *L'Architecture militaire grecque*, Παρίσι 1982.
425. A. M. Snodgrass, *Early Greek Armour and Weapons from the End of the Bronze Age to 600 B.C.*, Ἐδιμβοῦργο 1964 (γερμ. μτφρ.: *Wehr und Waffen im antiken Griechenland*, Μαγεντία 1984).
426. J.-P. Vernant (ἐπιμ.), *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, Παρίσι [2]1985 [ἑλλ. μτφρ. *Προβλήματα πολέμου εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1981].
427. P. Leriche/H. Tréziny (ἐπιμ.), *La Fortification dans l'histoire du monde grec*, Παρίσι 1986.
428. P. Ducrey, *Warfare in Ancient Greece*, Νέα Ὑόρκη 1986.
429. M. I. Finley, «Krieg und Herrschaft», στοῦ ἰδίου, *Quellen und Modelle in der Alten Geschichte*, Φραγκφούρτη M. 1987, 84-106, 150-154.

ιστ) Γυναῖκες

430. «Women in the Ancient World», *Arethusa* 11 (1978).
431. N. Loraux, «Le lit, la guerre», *L'homme* (1981), ἀρ. 1, 37-67.
432. B. J. Garland, *Gynaikonomoi: An Investigation of Greek Censors of Women* (διατρ.), Βαλτιμόρη 1981.
433. G. Wickert-Micknat, «Die Frau», *Archaeologia Homerica* III R, Γοττίγγη 1982.
434. I. Savalli, *La donna nella società della Grecia antica*, Bologna 1983.
435. S. B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*, Νέα Ὑόρκη 1984 (γερμ. μτφρ. *Frauenleben im klassischen Altertum*, Στουτγάρδη 1985).
436. G. Wickert-Micknat, «Die Tochter in der frühgriechischen Gesellschaft», *Saeculum* 36 (1985) 113-128 (=*Gymnasium* 94 [1987] 193-217).
437. G. Arrigoni (ἐπιμ.), *Le donne in Grecia*, Bari 1985.
438. W. Schuller, *Frauen in der griechischen Geschichte*, Κωνσταντία 1985.
439. M. R. Lefkowitz, *Women in Greek Myth*, Λονδίνο 1986.
440. M. Skinner (ἐπιμ.), «Rescuing Creusa: New Methodological Approaches to Women in Antiquity», *Helios*, ν.σ., 13,2 (1986).
441. J. Latacz, «Frauengestalten Homers», *Die Frau in der Gesellschaft = Humanistische Bildung* 11 (1987) 43-71.
442. N. Loraux, *Façons tragiques de tuer une femme*, Παρίσι 1985 (ἀγγλ. μτφρ. *Tragic Ways of Killing a Woman*, Cambridge Mass./Λονδίνο 1987) [ἑλλ. μτφρ. Α. Ροβάτσου, *Βίαιοι θάνατοι γυναικῶν στὴν τραγωδία*, Ἀθήνα 1995].
443. E. Cantarella, *Pandora's Daughters. The Role and Status of Women in Greek and Roman Antiquity*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1987.
444. S. Heine, *Wiederbelebung der Göttinnen? Zur systematischen Kritik einer feministischen Theologie*, Γοττίγγη 1987.
445. U. Vedder, «Frauentod — Kriegertod im Spiegel der attischen Grabkunst des 4. Jhs. v. Chr.», *MDAI* (A) 103 (1987) 161-191.
446. J. Henderson, «Older Women in Attic Old Commedy», *TAPhA* 117 (1987) 105-129.
447. B. S. Ridgway, «Ancient Greek Women and Art: The Material Evidence», *AJA* 91 (1987) 399-409.
448. P. du Bois, *Sowing the Body. Psychoanalysis and Ancient Representation of Women*, Σικάγο/Λονδίνο 1988.
449. D. Cohen, «Seclusion, separation, and the status of woman in classical Athens», *G&R* 36 (1989) 3-15.
450. J. M. Snyder, *The Woman and the Lyre. Women Writers in Classical Greece and Rome*, Carbondale/Edwardsville 1989.

451. A. Cameron, «Women in Ancient Culture and Society», *AU* 32 (1989) τεῦχ. 2, 6-17.
452. C. Reinsberg, *Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland*, Μόναχο 1989 [ἑλλ. μτφρ. Δ. Γ. Γεωργοβασίλης/Μ. Pfreimter, *Γάμος, ἑταῖρες καὶ παιδεραστία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἀθήνα ²1999].
453. R. Zoepffel, «Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau im archaischen und klassischen Griechenland», J. Martin/R. Zoepffel (ἐπιμ.) *Aufgaben, Rollen und Räume von Mann und Frau*, Freiburg/Μόναχο 1989, 443-500.
454. G. Clark, *Women in the Ancient World*, Ὀξφόρδη 1989.
455. R. Just, *Women in Athenian Law and Life*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1989.
456. R. Sealey, *Women and Law in Classical Greece*, Chapel Hill/Λονδίνο 1990.
457. J. Hoffmann, *La jeune fille, le pouvoir et la mort dans l'Athènes classique*, Παρίσι 1992.
458. G. Clark, *Women in Late Antiquity. Pagan and Christian Life-styles*, Ὀξφόρδη 1993.
459. M. H. Dettenhofer, «Die Frauen von Sparta. Gesellschaftliche Position und politische Relevanz», *Klio* 1993, 61-75.
460. P. Schmitt Pantel (ἐπιμ.), *Geschichte der Frauen. I. Antike*, Φραγκφούρτη Μ./Νέα Ὑόρκη/Παρίσι 1993.
461. M. H. Dettenhofer (ἐπιμ.), *Reine Männersache? Frauen in Männerdomänen der antiken Welt*, Κολωνία κ.ἀ. 1994.
462. Ch. Schnurr-Redford, *Frauen im klassischen Athen. Sozialer Raum und reale Bewegungsfreiheit*, Βερολίνο 1995.
463. R. Hawley/B. Levick (ἐπιμ.), *Women in Antiquity. New Assessments*, Λονδίνο 1995.
464. I. McAuslan/P. Walcot (ἐπιμ.), *Women in Antiquity*, Ὀξφόρδη 1996.

ιζ) Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ δημοκρατία

* Βλ. τώρα τὸ βιβλιογραφικὸ χρονικὸ τοῦ M. Rausch, «Die athenische Demokratie. 1988-1993», *AAHG* 47 (1994), 199-263.
465. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Aristoteles und Athen*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1893 (ἀνατύπωση 1966).
466. I. Toepffer, *Attische Genealogie*, Βερολίνο 1889 (ἀνατύπωση 1973).
467. J. Kirchner, *Prosopographia Attica*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1901, 1903 (ἀνατύπωση 1966).
468. L. Deubner, *Attische Feste*, Βερολίνο ²1932 (καὶ ἀνατυπώσεις).

469. H. Strasburger, «Trierarchie», 112 *RE* 7 A (1939) 106-116. [Ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν βιβλιογραφικὸ τίτλο καὶ τοὺς 539, 561, 562, βλ. τώρα. V. Gabrielsen (B. Γαβριελᾶτος), *Financing the Athenian Fleet*, Βαλτιμόρη 1994.]
470. C. Hignett, *A History of Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Ὀξφόρδη 1952 (καὶ ἀνατυπώσεις).
471. M. I. Finley, *Studies in Land and Credit in Ancient Athens, 500-200 B.C. The Horos Inscriptions*, New Brunswick 1952 (ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1973).
472. J. A. O. Larsen, «The Judgment of Antiquity on Democracy», *CPh* 49 (1954) 1-14.
473. A. H. M. Jones, *Athenian Democracy*, Ὀξφόρδη 1957 (καὶ ἀνατυπώσεις).
474. Τοῦ ἰδίου, «The Athenian Democracy and its Critics», στὸ [473] τοῦ ἰδίου, 41-72.
475. C. W. J. Eliot, *Coastal Demes of Attika. A Study of the Policy of Kleisthenes*, Toronto 1962.
476. R. Thomsen, *Eisphora. A Study of Direct Taxation in Ancient Athens*, Κοπεγχάγη 1964.
477. F. Willemsen, «Ostraka», *MDAI* (A) 80 (1965) 100-126.
478. S. Dow, «The Greater Demarkhia of Erkhia», *BCH* 89 (1965) 180-213.
479. J. Pečírka, *The Formula for the Grant of Enktesis in Attic Inscriptions*, Πράγα 1966.
480. A. H. M. Jones, «Wie funktionierte die athenische Demokratie?», στὸ [281] Gschnitzer, 219-268.
481. M. Treu, «Einwände gegen die Demokratie in der Literatur des 5./4. Jh.», *StudClas* 12 (1970) 17-31.
482. H. E. Stier, *Der Untergang der klassischen Demokratie*, Opladen 1971.
483. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.*, Ὀξφόρδη 1971.
484. D. Metzler, *Porträt und Gesellschaft. Über die Entstehung des griechischen Porträts in der Klassik*, Münster 1971.
485. F. Quaß, *Nomos und Psephisma*, Μόναχο 1971.
486. R. Thomsen, *The Origin of Ostracism*, Κοπεγχάγη 1972.
487. J. J. Keaney/A. E. Raubitschek, «A Late Byzantine Account of Ostracism», *AJPh* 93 (1972) 87-91.
488. J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, Cambridge Mass. 1972.
489. T. Tarkiainen, *Die athenische Demokratie*, Μόναχο 1972 (καὶ σὲ χαρτόδετο).

490. E. Vanderpool, «Ostracism at Athens», *Lectures in Memory of Louise Taft Semple*, 2η σειρά, 1973, 163-214.
491. E. Schönert-Geiss, «Die Geldzirkulation Attikas», *Klio* 56 (1974) 377-414.
492. D. Lotze, «Aktuelle Aspekte der antiken Demokratie», *Die Antike in der sozialistischen Kultur*, Ἰένα 1974, 60-75.
493. J. Martin, «Von Kleisthenes zu Ephialtes», *Chiron* 4 (1974) 1-42.
494. J. S. Traill, *The Political Organization of Attika. A Study of the Demes, Trittyes and Phylai, and their Representation in the Athenian Council*, Princeton 1975.
495. E. Kluwe, «Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluß auf politische Entscheidungen», *Klio* 58 (1976) 295-333.
496. Τοῦ ἰδίου, «Nochmals zum Problem: Die soziale Zusammensetzung der athenischen Ekklesia und ihr Einfluß auf politische Entscheidungen», *Klio* 59 (1977) 45-81.
497. A. S. Henry, *The Prescripts of Athenian Decrees*, Leiden 1977.
498. D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge 1977.
499. J. D. Mikalson, «Religion in the Attic Demes», *AJPh* 98 (1977) 424-435.
500. M. Walbank, *Athenian Proxenies of the Fifth Century B.C.*, Toronto/Saratoga 1978.
501. Ch. Meier, «Enstehung und Besonderheit der griechischen Demokratie», *Zs. f. Pol.*, ν.σ. 25 (1978) 1-31.
502. D. M. McDowell, *The Law in Classical Athens*, Λονδίνο 1978.
503. K. H. Kinzl, «Demokratia», *Gymnasium* 85 (1978) 117-127, 312-326.
504. E. Ruschenbusch, «Die soziale Zusammensetzung des Rates der 500 in Athen im 4. Jh.», *ZPE* 35 (1979) 177-180.
505. J. Bleicken, «Zur Enstehung der Verfassungstypologie im 5. Jahrhundert v. Chr. (Monarchie, Aristokratie, Demokratie)», *Historia* 28 (1979) 148-172.
506. W. Schuller, «Zur Enstehung der griechischen Demokratie außerhalb Athens», H. Sund/M. Timmermann (ἐπιμ.), *Auf den Weg gebracht* (Τιμητικὸς τόμος Kiesinger), Κωνσταντία 1979, 433-447.
507. H.-J. Newiger, «Drama und Theater», G. E. Seeck (ἐπιμ.), *Das griechische Drama*, Darmstadt 1979, 434-503.
508. F. Kolb, «Polis und Theater», G. E. Seeck (ἐπιμ.), *Das griechische Drama*, Darmstadt 1979, 504-545.
509. P. J. Rhodes, «Athenian Democracy after 403 B.C.», *CJ* 75 (1979/80) 305-323.

510. M. I. Finley, *Democracy Ancient and Modern*, Λονδίνο 1973 (γερμ. μτφρ. *Antike und moderne Demokratie*, Στουτγάρδη 1980) [ἑλλ. μτφρ. *Ἀρχαία καὶ σύγχρονη δημοκρατία*, Ἀθήνα 1989].
511. I. Labriola, «Tucidide e Platone sulla democrazia ateniese», *QS* 11 (1980) 207-229.
512. D. Lotze, «Zwischen Politen und Metöken. Passivbürger im klassischen Athen», *Klio* 63 (1981) 159-178.
513. H. Kuch, «Die Dichter und die Demokratie. Bemerkungen zu Aischylos», E. G. Schmidt (ἐπιμ.), *Aischylos und Pindar*, Βερολίνο 1981, 135-144.
514. G. A. Lehmann, «Der Ostrakismos-Entscheid in Athen: Von Kleisthenes zur Ära des Themistokles», *ZPE* 41 (1981) 85-99.
515. M. J. Osborne, *Naturalization in Athens*, 3 τόμοι, Βρυξέλλες 1981-1983.
516. E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, Madison 1983.
517. R. Sealey, «The Athenian Courts for Homicide», *CPh* 78 (1983) 275-296.
518. D. Lotze, «Entwicklungslinien der Athenischen Demokratie im 5. Jh. v. Chr.», *Oikumene* 4 (1983) 9-24.
519. A. S. Henry, *Honours and Privileges in Athenian Decrees. The Formulae of Athenian Honorary Decrees*, Hildesheim κ.ἀ. 1983.
520. M. H. Hansen, *Initiative und Entscheidung. Überlegungen über die Gewaltenteilung im Athen des 4. Jahrhunderts*, Κωνσταντία 1983.
521. Τοῦ ἰδίου, *The Athenian Ecclesia. A Collection of Articles 1976-83*, Κοπεγχάγη 1983.
522. R. Sealey, «On Lawful Concubinage in Athens», *CSCA* 3 (1984) 111-133.
523. D. M. Lewis, «Democratic Institutions and their Diffusion», *Akten des 7. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik* 1982, τ. 1, Ἀθήνα 1984, 55-61.
524. F. D. Harvey, «The Conspiracy of Agasias and Aischines (Plutarch, *Aristeides* 13)», *Klio* 66 (1984) 58-73.
525. J. H. Kroll, «More Athenian Allotment Plates», *Studies St. Dow*, 1984, 165-171.
526. W. Schuller, «Wirkungen des Ersten Attischen Seebunds auf die Herausbildung der athenischen Demokratie», στὸ [1136] J. M. Balcer κ.ἄ., 87-101.
527. K. Raaflaub, «Athens "Ideologie der Macht" und die Freiheit des Tyrannen», στὸ [1136] J. M. Balcer κ.ἄ., 45-86.

528. Ι. Τουλουμάκος, *Ἡ θεωρητικὴ θεμελίωση τῆς δημοκρατίας στὴν κλασικὴ Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1979 (γερμ. μτφρ. *Die theoretische Begründung der Demokratie in der klassischen Zeit Griechenlands*, Ἀθήνα 1985).
529. D. Lotze, «Die Teilhabe des Bürgers an Regierung und Rechtsprechung in den Organen der direkten Demokratie des klassischen Athen», E. Kluwe (ἐπιμ.), *Kultur und Fortschritt in der Blütezeit der griechischen Polis*, Βερολίνο 1985, 52-76.
530. R. Develin, «Philochoros on Ostracism», *CCC* 6 (1985) 25-31.
531. Τοῦ ἰδίου, «Bouleutic Ostracism Again», *Antichthon* 19 (1985) 7-15.
532. R. Osborne, «Law in action in Classical Athens», *JHS* 105 (1985) 40-58.
533. Τοῦ ἰδίου, *Demos: The Discovery of Classical Attica*, Cambridge κ.ἀ. 1985.
534. D. Musti, «Pubblico e privato nella democrazia periclea», *QUCC* 49 (1985) 7-17.
535. J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn κ.ἀ. ^{2}1994.
536. P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Ὀξφόρδη ^{2}1985.
537. Τοῦ ἰδίου, «Nomothesia in fourth-century Athens», *CQ* 35 (1985) 55-60.
538. E. Ruschenbusch, «Ein Beitrag zur Leiturgie und zur Eisphora», *ZPE* 59 (1985) 237-240.
539. Τοῦ ἰδίου, «Die trierarchischen Syntelien und das Vermögen der Synteliemitglieder», *ZPE* 59 (1985) 240-249.
540. Τοῦ ἰδίου, «Wechsel und Veränderungen im Kreis der 300 Leiturgiepflichtigen und unsere Kenntnis der Oberschicht Athens in den Jahren 376 bis 322 v. Chr.», *ZPE* 59 (1985) 251 κ.ἑ.
541. M. H. Hansen, «Athenian Nomothesia», *GRBS* 26 (1985) 345-371.
542. Τοῦ ἰδίου, Die athenische Volkversammlung im Zeitalter des Demosthenes, Κωνσταντία 1985 (ἀγγλ. ἔκδ. *The Athenian Assembly in the Age of Demosthenes*, Ὀξφόρδη 1987).
543. L. Spina, *Il cittadino alla tribuna. Diritto e libertà di parola nell'Atene democratica*, Νεάπολη 1986.
544. K.-W. Welwei, «"Demos" und "Plethos" in athenischen Volksbeschlüssen um 450 v. Chr.», *Historia* 35 (1986) 177-191.
545. J. S. Traill, *Demos and Trittys: Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica*, Toronto 1986.
546. L. B. Carter, *The Quiet Athenian*, Ὀξφόρδη 1986.
547. M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law. Law, Society and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley κ.ἀ. 1986.

548. D. Musti, «Democrazia e scrittura», *S & C* 10 (1986) 21-48.
549. C. Mossé, *La Démocratie grecque*, Παρίσι 1986.
550. Ph. Gauthier, «L'octroi du droit de cité à Athènes», *REG* 99 (1986) 119-133.
551. D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7 - ca. 250 B.C. A Political and Social Study*, Princeton 1986.
552. Τοῦ ἰδίου, «The Ideology of the Athenian Metic: Some Pendants and a Reappraisal», *PCPhS* 212 (1986) 145-158.
553. F. Gschnitzer, «Von der Fremdartigkeit griechischer Demokratie», *Informationen für den Geschichts- und Gemeinschaftskundelehrer* 31/86, 46-54.
554. P. J. Rhodes, «Political Activity in Classical Athens», *JHS* 106 (1986) 132-144.
555. M. H. Hansen, *Demography and Democracy. The Number of Athenian Citizens in the Fourth Century B.C.*, Herning 1986.
556. H. W. Parke, *Athenische Feste*, Μαγεντία 1987.
557. R. Garner, *Law and Society in Classical Athens*, Λονδίνο 1987.
558. W. Schuller, «Neue Prinzipien der athenischen Demokratie», *Der Staat* 26 (1987) 527-538.
559. R. Sealey, *The Athenian Republic. Democracy or the Rule of Law?* University Park/Λονδίνο 1987.
560. J. Bleicken, «Die Einheit der athenischen Demokratie in klassischer Zeit» *Hermes* 115 (1987) 257-283.
561. E. Ruschenbusch, «Der Endtermin in der Leiturgie der Trierarchen», *ZPE* 67 (1987) 155-157.
562. Τοῦ ἰδίου, «Symmorienprobleme», *ZPE* 69 (1987) 75-81.
563. G. R. Bugh, *The Horsemen of Athens*, Princeton 1988.
564. E. M. Wood, *Peasant-Citizen and Slave. The Foundations of Athenian Democracy*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1988.
565. R. K. Sinclair, *Democracy and Participation in Athens*, Cambridge κ.ἀ. 1988.
566. Ch. Meier/P. Veyne, *Kannten die Griechen die Demokratie? Zwei Studien*, Βερολίνο 1988.
567. H.-G. Hollein, *Bürgerbild und Bildwelt der attischen Demokratie auf den rotfigurigen Vasen des 6.-4. Jahrhunderts v. Chr.*, Φραγκφούρτη Μ. κ.ἀ. 1988.
568. C. Farrar, *The Origins of Democratic Thinking*, Cambridge κ.ἀ. 1988 [ἑλλ. μτφρ. *Οἱ ἀρχὲς τῆς δημοκρατικῆς σκέψης στὴν κλασικὴ Ἀθήνα*, Ἀθήνα 1991].
569. Ch. Meier, *Die politische Kunst der griechischen Tragödie*, Μόναχο

1988 [ἑλλ. μτφρ. Φ. Μανακίδου, *Ἡ πολιτικὴ τέχνη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγῳδίας*, Ἀθήνα 1997].
570. E. Ruschenbusch, «Demography and Democracy. Doch noch einmal die Bürgerzahl Athens im 4. Jh. v. Chr.», *ZPE* 72 (1988) 139 κ.ἑ.
571. M. H. Hansen, «Demography and Democracy once again», *ZPE* 75 (1988) 189-193.
572. E. Ruschenbusch, «Stellungnahme», *ZPE* 75 (1988) 194-196.
573. M. H. Hansen, *Three Studies in Athenian Demography*, Κοπεγχάγη 1988.
574. Τοῦ ἰδίου, «The Organization of the Athenian Assembly: A Reply», *GRBS* 29 (1988) 51-58.
575. R. W. Wallace, *The Areopagus Council to 307 B.C.*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1989.
576. R. Develin, *Athenian Officials 684-321 B.C.*, Cambridge κ.ἀ. 1989.
577. W. Schuller κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Demokratie und Architektur. Der hippodamische Städtebau und die Entstehung der Demokratie*, Μόναχο 1989.
578. Τοῦ ἰδίου, «Das erste Auftreten der Demokratie», στὸ [577] τοῦ ἰδίου, 52-57.
579. W. Rösler, «Typenhäuser bei Aischylos?», στὸ [577] Schuller, 109-114.
580. J. Ober, *Mass and Elite and Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, Princeton 1989.
581. M. H. Hansen, *Was Athens a Democracy? Popular Rule, Liberty and Equality in Ancient and Modern Political Thought*, Κοπεγχάγη 1989.
582. Τοῦ ἰδίου, *The Athenian Ecclesia II. A Collection of Articles 1983-89*, Κοπεγχάγη 1989.
583. A. Martin, «L'ostracisme athénien», *RÉG* 102 (1989) 124-145.

ιη) Σπάρτη

584. E. N. Tigerstedt, *The Legend of Sparta in Classical Antiquity*, 2 τόμοι, Στοκχόλμη 1965, Οὐψάλα 1974.
585. A. Andrewes, «The Government of Classical Sparta», *Ancient Society and Institutions* (Studies Ehrenberg), Ὀξφόρδη 1966, 1-20.
586. A. H. M. Jones, *Sparta*, Ὀξφόρδη 1967.
587. W. G. Forrest, *A History of Sparta 950-192 B.C.*, Λονδίνο 1968.
588. E. Rawson, *The Spartan Tradition in European Thought*, Ὀξφόρδη 1969.
589. D. Lotze, «Zu einigen Aspekten des spartanischen Agrarsystems», *JWG* 1971/II, 63-76.
590. P. Oliva, *Sparta and her Social Problems*, Amsterdam 1971.

591. C. M. Stibbe, *Lakonische Vasenmaler des sechsten Jahrhunderts v. Chr.*, 2 τόμοι, Amsterdam/Λονδίνο 1972.
592. M. I. Finley, «Sparta», στοῦ ἰδίου, *The Use and Abuse of History*, Νέα Ὑόρκη 1975, 161-177.
593. P. Cartledge, *Sparta and Laconia. A Regional History 1300-362 B.C.*, Λονδίνο κ.ἀ. 1979.
594. J. T. Hooker, *Sparta. Geschichte und Kultur*, Στουτγάρδη 1982.
595. M. Clauss, *Sparta. Eine Einführung in seine Geschichte und Zivilisation*, Μόναχο 1983.
596. S. Hodkinson, «Social Order and the Conflict of Values in Classical Sparta», *Chiron* (1983) 239-281.
597. C. G. Thomas, «The Spartan Diarchy in Comparative Perspective», *PP* 38 (1983) 81-104.
598. J. F. Lazenby, *The Spartan Army*, Σικάγο 1985.
599. K. Christ (ἐπιμ.), *Sparta*, Darmstadt 1986.
600. M. Herfort-Koch, *Archaische Bronzeplastik Lakoniens*, Münster 1986.
601. Th. J. Figueira, «Population Patterns in Late Archaic and Classical Sparta», *TAPhA* 116 (1986) 165-213.
602. *Studi sulla ceramica laconica*, Ρώμη 1986.
603. L. Burelli Bergese, «Sparta, il denaro e i depositi in Arcadia», *ASNP* 16, 3 (1986) 603-619.
604. K. L. Noethlichs, «Bestechung, Bestechlichkeit und die Rolle des Geldes in der spartanischen Außen- und Innenpolitik vom 7.-2. Jh. v. Chr.», *Historia* 36 (1987) 129-170.
605. P. Cartledge, «The Politics of Spartan Pederasty», K. Siems (ἐπιμ.), *Sexualität und Erotik in der Antike*, Darmstadt 1988, 385-415.
606. R. A. Talbert, «The Role of the Helots in the Class Struggle at Sparta», *Historia* 38 (1989) 22-40.
* J. Ducat, *Les Hilotes*, Παρίσι 1990.
607. A. Powell (ἐπιμ.), *Classical Sparta: Techniques behind her Success*, Λονδίνο 1989.

ιθ) Ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη καὶ περιοχὲς

608. Éd. Will, *Korinthiaka. Recherches sur l'histoire et la civilisation de Corinthe des origines aux guerres médiques*, Παρίσι 1955.
609. G. Vallet, *Rhégion et Zancle. Histoire, commerce et civilisation des cités chalcidiennes du détroit de Messine*, Παρίσι 1958.
610. F. Villard, *La Céramique de Marseille (VIe-IVe siècle). Essai d'histoire économique*, Παρίσι 1960.

611. Ch. M. Danoff, «Pontos Euxeinos», 112 *RE*, Suppl. 9 (1962) 866-1175.
612. D. M. Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Μιλάνο 1971.
613. V. F. Gajdukevič, *Das Bosporanische Reich*, Βερολίνο/Amsterdam 1971.
614. R. A. Tomlinson, *Argos and the Argolid. From the End of the Bronze Age to the Roman Occupation*, Λονδίνο 1972.
615. A. Wąsowicz, *Olbia Pontique et son territoire. L'aménagement de l' espace*, Παρίσι 1975.
616. D. M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la mer noir*, Βουκουρέστι/Amsterdam 1975.
617. Th. Kelly, *A History of Argos to 500 B.C.*, Minneapolis 1976.
618. R. G. Vedder, *Ancient Euboea: Studies in the History of a Greek Island from the Earliest Times to 404 B.C.*, 1978.
619. M. I. Finley, *Ancient Sicily to the Arab Conquest*, Λονδίνο ^{2}1979 (γερμ. μτφρ. *Das antike Sizilien. Von der Vorgeschichte bis zur Arabischen Eroberung*, Μόναχο 1979).
620. Ju. G. Vinogradov, «Griechische Epigraphik und Geschichte des nördlichen Pontosgebietes», *Actes du VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine, Constantza 1977*, Βουκουρέστι/Παρίσι 1979, 293-316.
621. D. B. Šelov, «Der nördliche Schwarzmeerraum in der Antike», H. Heinen (ἐπιμ.), *Die Geschichte des Altertums im Spiegel der sowjetischen Forschung*, Darmstadt 1980, 341-402.
622. J. Vinogradov, *Olbia, Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer*, Κωνσταντία 1981.
623. Th. J. Figueira, *Aegina. Society and Politics*, Salem 1981.
624. R. P. Legon, *Megara. The Political History of a Greek City State to 336 B.C.*, Ithaca/Λονδίνο 1981.
625. P. Roesch, *Études béotiennes*, Παρίσι 1982.
626. R. Bosi, *Magna Graecia. Die griechischen Städte in Spanien, Frankreich, Italien, Jugoslawien, Albanien*, Freiburg κ.ἀ. 1982.
627. A. Griffin, *Sikyon*, Ὀξφόρδη 1982.
628. F. G. Maier, *Cypern. Insel am Kreuzweg der Geschichte*, Μόναχο ^{2}1982.
629. G. Pugliese Carratelli (ἐπιμ.), *Megale Hellas. Storia e civiltà della Magna Grecia*, Μιλάνο 1983.
630. J. B. Salmon, *Wealthy Corinth. A History of the City to 338 B.C.*, Ὀξφόρδη 1984.

631. O. Lordkipanidze, *Das alte Kolchis und seine Beziehungen zur griechischen Welt vom 6. zum 4. Jh.v.Chr.*, Κωνσταντία 1985.
632. W. Schuller (ἐπιμ.), *Die bulgarische Schwarzmerküste im Altertum*, Κωνσταντία 1985.
633. *La Béotie antique*, Παρίσι 1985.
634. F. M. Fossey/H. Giroux (ἐπιμ.), *Actes du troisième congrès international sur la Béotie antique*, Armsterdam 1985.
635. Th. Šelov-Kovedjajev, «La structure politique et sociale de la tyrannie du Bosphore cimmérien», *DHA* 12 (1986) 173-181.
636. H.-J. Gehrke, *Jenseits von Athen und Sparta. Das Dritte Griechenland und seine Staatenwelt*, Μόναχο 1986.
637. J. Boardman/C. E. Vaphopoulou-Richardson (ἐπιμ.), *Chios. A Conference at the Homereion in Chios*, Ὀξφόρδη 1986.
638. F. Cordano, *Antiche fondazioni greche. Sicilia e Italia meridionale*, Παλέρμο 1986.
639. G. Shipley, *A History of Samos 800-188 B.C.*, Ὀξφόρδη 1987.
640. R. Garland, *The Piraeus from the Fifth to the First Century B.C.*, Λονδίνο 1987.
641. R. Bichler/P. W. Haider, *Kreta*, Μόναχο/Ζυρίχη 1988.
642. J. M. Fossey/J. Morin (ἐπιμ.), *Boeotica Antiqua I. Papers on recent work in Boiotian Archaeology*, 1988.
643. D. Musti, *Strabone e la Magna Grecia. Città e popoli dell'Italia antica*, Πάδοβα 1988.
644. H. Beister/J. Buckler (ἐπιμ.), *Boiotika*, Μόναχο 1989.
645. P. Alexandrescu/W. Schuller (ἐπιμ.), *Histria*, Κωνσταντία 1990.

κ) Πέρσες καὶ Καρχηδόνιοι

646. W. Hinz, «Achämenidische Hofverwaltung», *Zs. f. Assyriologie* 61 (1971/72) 260-311.
647. G. Walser (ἐπιμ.), *Beiträge zur Achämenidengeschichte*, Wiesbaden 1972.
648. M. A. Dandamayev, *Persien unter den ersten Achämeniden*, Wiesbaden 1976.
649. W. Hinz, *Darius und die Perser*, Baden-Baden 1976.
650. F. Gschnitzer, *Die sieben Perser und das Königtum des Dareios. Ein Beitrag zur Achaimenidengeschichte und zur Herodotanalyse*, Χαϊδελβέργη 1977.
651. G. F. Seibt, *Griechische Söldner im Achaimenidenreich*, Βόννη 1977.

652. J. Wiesehöfer, *Der Aufstand Gaumätas und die Anfänge Dareios' I.*, Βόννη 1978.
653. J. Hofstetter, *Die Griechen in Persien. Prosopographie der Griechen im persischen Reich vor Alexander*, Βερολίνο 1978.
654. H. Verdin, «Hérodote et la politique expansionniste des Achéménides. Notes sur Hdt. VII 8», *Studia Paulo Naster oblata*, τ. 2, 1982, 327-336.
655. I. M. Cook, *The Persian Empire*, Λονδίνο 1983.
656. L.-M. Hans, *Karthago und Sizilien. Die Entstehung und Gestaltung der Epikratie auf dem Hintergrund der Beziehungen der Karthager zu den Griechen und den nichtgriechischen Völkern Siziliens (VI.-III. Jahrhundert v. Chr.)*, Hildesheim κ.ά. 1983.
657. A. Kuhrt, «A Brief Guide to Some Recent Work on the Achaimenid Empire (with bibliography)», *LCM* 8 (1983) 146-153.
658. D. Asheri, *Fra ellenismo e iranismo. Studi sulla società e cultura di Xanthos nella età achemenide*, Bologna 1983.
659. R. N. Frye, *The History of Ancient Iran*, Μόναχο 1984.
660. G. Walser, *Hellas und Iran. Studien zu den griechisch-persischen Beziehungen vor Alexander*, Darmstadt 1984.
661. W. Huss, *Geschichte der Karthager*, Μόναχο 1985.
662. J. Oelsner, «Ausstrahlungen der griechischen Kultur nach dem Vorderen Orient im 5. und 4. Jahrhundert v. u. Z.», E. Kluwe (ἐπιμ.), *Kultur und Fortschritt in der Blütezeit der griechischen Polis*, Βερολίνο 1985, 119-128.
663. R. Descat, «Mnésimachos, Hérodote et le système tributaire achéménide», *REA* 87 (1985) 97-112.
664. J. M. Balcer, *Herodotus & Bisitun. Problems in Ancient Persian Historiography*, Στουτγάρδη 1987.
665. *Achaemenid History*, 8 τόμοι, ἐπιμ. H. Sancisi-Weerdenburg / A. Kuhrt, Leiden 1987 κ.ἑ.
666. F. Elayi, *Pénétration grecque en Phénicie sous l'empire perse*, Nancy 1988.
667. M. A. Dandamaev / V. G. Lukonin, *The Culture and Social Institutions of Ancient Iran*, Cambridge κ.ά. 1989.
668. Ch. Tuplin, «The administration of the Achaemenid Empire», στὸ [189] Carradice, 109-160.
669. P. Briant / C. Herrenschmidt (ἐπιμ.), *Le Tribut dans l'empire perse*, Παρίσι 1989.
* P. Briant, *Histoire de l'empire perse de Cyrus à Alexandre*, Παρίσι 1996.

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ

α) Προϊστορικὸ Αἰγαῖο

670. C. Renfrew, *The Emergence of Civilization. The Cyclades and the Aegaean in the Third Millennium B.C.*, Λονδίνο 1972.
671. B. Rutkowski, *Cult Places in the Aegaean World*, Breslau κ.ἀ. 1972.
672. S. Marinatos/M. Hirmer, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas*, Μόναχο [2]1973.
673. *Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahrtausend v. Chr.*, Καρλσρούη 1976.
674. F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, τ. 1: *Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und der Kykladen*, Βιέννη 1976.
675. S. Hiller, «Altägäische Schriftsysteme (außer Linear B)», *AAHG* 31 (1978) 1-60.
676. Ch. Mee, «Aegean Trade and Settlement in Anatolia in the Second Millennium B.C.», *AS* 28 (1978) 121-156.
677. R. L. N. Barber, «The Late Cycladic Period: a Review, *ABSA* 76 (1981) 1-21.
678. R. R. Holloway, *Italy and the Aegean 3000-700 B.C.*, Louvain-La-Neuve 1981.
679. S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, τ. 1, Λονδίνο 1981.
680. C. Renfrew/M. Wagstaff (ἐπιμ.), *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge κ.ἀ. 1982.
681. Ch. B. Mee, *Rhodos in the Bronze Age*, Warminster 1982.
682. L. Godart, «Quelques aspects de la politique extérieure de la Crète minoenne et mycénienne», στὸ [803] Heubeck/Neumann, 131-139.
683. E. M. Melas, «Minoan and Mycenaean settlements in Kasos and Karpathos», *BICS* 30 (1983) 53-61.
684. F. Schachermeyr, *Griechische Frühgeschichte. Ein Versuch, frühe Geschichte wenigstens in Umrissen verständlich zu machen*, Βιέννη 1984.
685. P. Åström/L. R. Palmer/L. Pomerance, *Studies in Aegean Chronology*, Gothenburg 1984.
686. J. F. Cherry, «The emergence of the state in the prehistoric Aegean», *PCPhS* 210 (1984) 18-48.
687. J. Bouzek, *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.*, Göteborg/Πράγα 1985.
688. P. Getz-Preziosi, *Early Cycladic Sculpture. An Introduction*, Malibu 1985.

689. M. Marazzi, «Traffici "Minoici" e "Micenei" d'Oltremare: una rassegna su recenti incontri», *QUCC* 50 (1985) 107-116.
690. C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: the Sanctuary of Phylakopi*, Λονδίνο 1985.
691. J. Vanschoonwinkel, «Les fouilles de Théra et la protohistoire égéenne», *ÉtClass* 54 (1986) 223-252.
692. S. Wachsmann, *Aegeans in the Theban Tombs*, Leuven 1987.
693. R. L. N. Barber, *The Cyclades in the Bronze Age*, Λονδίνο 1987.
694. H.-G. Buchholz (ἐπιμ.), *Ägäische Bronzezeit*, Darmstadt 1987.
695. O. Höckmann, «Frühbronzezeitliche Kulturbeziehungen im Mittelmeergebiet unter besonderer Berücksichtigung der Kykladen», στὸ [694] Buchholz, 53-120.
696. E. B. French/K. A. Wardle (ἐπιμ.), *Problems in Greek Prehistory. Papers presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester April 1986*, Bristol 1988.
697. P. W. Haider, *Griechenland - Nordafrika. Ihre Beziehungen zwischen 1500 und 600 v. Chr.*, Darmstadt 1988.

β) Μινωικὴ Κρήτη

698. Sir A. Evans, *The Palace of Minos*, 4 τόμοι καὶ τόμος μὲ εὑρετήρια, Λονδίνο 1921-1936 (ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1964).
699. S. Marinatos, «The Volcanic Destruction of Minoan Crete», *Antiquity* 13 (1939) 425-439.
700. R. J. Buck, «The Minoan Thalassocracy Re-examined», *Historia* 11 (1962) 129-137.
701. H./M. van Effenterre, *Fouilles exécutées à Mallia. Le centre politique I. L'agora (1960-1966)*, Παρίσι 1969.
702. D. L. Page, *The Santorini Volcano and the Destruction of Minoan Crete*, Λονδίνο 1970.
703. M.-C. Amouretti, *Fouilles exécutées à Mallia. Le centre politique II. La crypte hypostyle (1957-1962)*, Παρίσι 1970.
704. K. Branigan, *The Foundations of Palatial Crete*, Λονδίνο 1970.
705. W. Noll, «Die minoischen Paläste auf Kreta – Stätten der Lebenden oder Toten?», *AW* 1971, τεῦχος 3, 15-20.
706. G. Cadogan, «Was there a Minoan Landed Gentry?», *BICS* 18 (1971) 145-148.
707. S. Hood, *The Minoans*, Λονδίνο 1971.
708. F. Matz, «The Maturity of Minoan Civilization», 88 *CAH* τ. II, 1, Cambridge ^{3}1973, 141-164.

709. Τοῦ ἰδίου, «The Zenith of Minoan Civilization», 88 *CAH* τ. II, 1, Cambridge [3]1973, 557-581.
710. S. Marinatos, *Die Ausgrabungen auf Thera und ihre Probleme*, Βιέννη 1973.
711. B. Neutsch, «Der Palast des Minos – eine Totenstadt?», *AA* 1973/74, 686-699.
712. H. Geiss, «Zur Entstehung der kretischen Palastwirtschaft», *Klio* 56 (1974) 311-323.
713. D. Levi, *Festòs e la civiltà minoica*, 2 τόμοι κειμένου καὶ 2 εἰκόνων, Ρώμη 1976.
714. W. Schiering, *Funde auf Kreta*, Γοττίγγη 1976.
715. S. Hiller, *Das minoische Kreta nach den Ausgrabungen des letzten Jahrzehnts*, Βιέννη 1977.
716. F. Schachermeyr, *Die minoische Kultur des alten Kreta*, Στουτγάρδη [2]1979.
717. M. Popham, «Thera and the Aegean World», *Antiquity* 53 (1979) 57-60.
718. H. Pichler/W. Schiering, «Der spätbronzezeitliche Ausbruch des Thera-Vulkans und seine Auswirkungen auf Kreta», *AA* 1980, 1-37.
719. W. L. Friedrich/H. Pichler/W. Schiering, «Der Ausbruch des Thera-Vulkans», *Spektrum der Wissenschaft* 9/1980, 16-23.
720. R. S. Merrillees/J. Evans, «An Essay in Provenance: "The Late Minoan Pottery from Egypt"», *Berytus* 28 (1980) 1-45.
721. W.-D. Niemeier, «Die Katastrophe von Thera und die spätminoische Chronologie», *JDAI* 95 (1980) 1-76.
722. H. van Effenterre, «Jalons pour une nouvelle histoire des premiers palais», *Πεπραγμένα τοῦ 4ου Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1980, 137-149.
723. K. Branigan, «Minoan Colonialism», *ABSA* 76 (1981) 23-33.
724. S. Damiani Indelicato, *Piazza pubblica e palazzo nella Creta minoica*, Ρώμη 1982.
725. J. L. Davis, «The Earliest Minoans in the South-East Aegean: a Reconsideration of the Evidence», *AS* 32 (1982) 33-41.
726. O. Krzyszkowska/L. Nixon (ἐπιμ.), *Minoan Society. Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981*, Bristol 1983.
727. A. C. Blasingham, «The Seals from the Tombs of the Messara: Influences as to Kinship and Social Organisation», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 11-21.
728. J. F. Cherry, «Evolution, Revolution, and the Origins of Complex Society in Minoan Crete», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 33-45.

729. J. Lethwaite, «Why did Civilization not Emerge more often? A Comparative Approach to the Development of Minoan Crete», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 171-183.
730. H. Matthäus, «Minoische Kriegergräber», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 203-215.
731. W.-D. Niemeier, «The Character of the Knossian Palace Society in the Second Half of the Fifteenth Century B.C.: Mycenaean or Minoan?», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 217-236.
732. L. Nixon, «Changing Views of Minoan Society», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 237-243.
733. J. Pinsent, «Bull-leaping», στὸ [726] O. Krzyszkowska/L. Nixon, 259-271.
734. Ch. G. Doumas, *Thera. Pompeii of the Ancient Aegean. Excavations at Akrotiri 1967-79*, Λονδίνο 1983.
735. A. Heubeck, «Überlegungen zur Sprache von Linear A», στὸ [803] A. Heubeck/G. Neumann, 155-170.
736. N. Platon, «De nouveau le problème de la destruction des centres néopalatiaux minoens», *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce* (Τιμητικὸς τόμος H. van Effenterre), Παρίσι 1984, 101-109.
737. N. Marinatos, *Art and Religion in Thera. Reconstructing a Bronze Age Society*, 'Αθήνα 1984.
738. R. Hägg/N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Minoan Thalassocracy. Myth and Reality*, Στοκχόλμη 1984.
739. M. R. Popham, *The Minoan Unexplored Mansion at Knossos*, 2 τόμοι, 'Αθήνα/Λονδίνο 1984.
740. K. Branigan, «Early Minoan Society: the Evidence of the Mesara Tholoi Revisited», *Aux origines de l'hellénisme. La Crète et la Grèce* (Τιμητικὸς τόμος H. van Effenterre), Παρίσι 1974, 29-37.
741. L. Vagnetti, «Late Minoan III Crete and Italy: Another View», *PP* 40 (1985) 29-33.
742. N. Platon, *Zakros. The Discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*, Amsterdam 1985.
743. W.-D. Niemeier, *Die Palaststilkeramik von Knossos. Stil. Chronologie und historischer Kontext*, Βερολίνο 1985.
744. K. Branigan, «Some Observations on State Formation in Crete», στὸ [696] French/Wardle, 63-71.
745. S. M. Wall/J. H. Musgrave/P. M. Warren, «Human Bones from a Late Minoan I b House at Knossos», *ABSA* 81 (1986) 333-388.
746. W.-D. Niemeier, «Zur Deutung des Thronraumes im Palast von Knossos», *MDAI* (A) 101 (1986) 63-95.

747. R. Hägg/N. Marinatos (ἐπιμ.), *The Function of the Minoan Palaces*, Στοκχόλμη 1987.
748. P. M. Warren, «The Genesis of the Minoan Palace», στὸ [747] Hägg/ Marinatos, 47-56.
749. W.-D. Niemeier, «Das Stuckrelief des "Prinzen mit der Federkrone" aus Knossos und minoische Götterdarstellungen», *MDAI* (A) 102 (1987) 65-98.
750. J. N. Coldstream/G. L. Huxley, «Die Minoer auf Kythera», στὸ [694] Buchholz, 137-148.
751. J. W. Graham, *The Palaces of Crete*, Princeton [2]1987.
752. M. Melas, «Minoans Overseas: Alternative Models of Interpretation», *Aegaeum* 2 (1988) 47-70.
753. E. Hallager, *Final Palatial Crete. An Essay in Minoan Chronology* (Τιμητικὸς τόμος R. Thomsen), Aarhus 1988, 11-21.
754. N. Marinatos, *Minoan Religion: Ritual, Image and Symbol*, Columbia, S.C. 1993.

γ) Μυκῆνες

755. H. Schliemann, *Ithaka, der Peloponnes und Troja. Archäologische Forschungen*, Λιψία 1869 (μὲ πολλὲς ἀνατυπώσεις).
756. Τοῦ ἰδίου, *Mykenae. Bericht über meine Forschungen und Entdekkungen in Mykenae und Tiryns*, Λιψία 1878 (μὲ πολλὲς ἀντυπώσεις).
757. Τοῦ ἰδίου, *Bericht über die Ausgrabungen in Troja in den Jahren 1871 bis 1873*, Μόναχο/Ζυρίχη 1990.
758. Τοῦ ἰδίου, *Selbstbiographie*, Wiesbaden [9]1961.
759. A. J. B. Wace/F. H. Stubbings, *A Companion to Homer*, Λονδίνο 1962.
760. G. Steiner, «Die Aḫḫijawa-Frage heute», *Saeculum* 15 (1964) 365-392.
761. R. J. Buck, «The Middle Helladic Period», *Phoenix* 20 (1966) 193-209.
762. A. Heubeck, *Aus der Welt der frühgriechischen Lineartafeln*, Γοττίγγη 1966.
763. H. Geiss, «Untersuchungen zur Ventrisschen Entzifferung», *Klio* 48 (1967) 5-51.
764. K. Wundsam, *Die politische und soziale Struktur in den mykenischen Residenzen nach den Linear B Texten*, Βιέννη 1968.
765. R. J. Buck, «The Myceanean Time of Troubles», *Historia* 18 (1969) 276-298.
766. J. Kerschensteiner, *Die mykenische Welt in ihren schriftlichen Zeugnissen*, Μόναχο 1970.
767. J. Chadwick, *The Decipherment of Linear B*, Cambridge [2]1970.

768. L. R. Palmer, βιβλιοκρισία γιὰ τὸ [764] Wundsam, *Gnomon* 44 (1971) 170-178.
769. S. Hiller, *Studien zur Geographie des Reiches um Pylos nach den mykenischen und homerischen Texten*, Βιέννη 1972.
770. J. D. Muhly, «Hittites and Achaeans: Ahhijawā Redomitus», *Historia* 23 (1974) 129-154.
771. F. H. Stubbings, «The Rise of Mycenaean Civilization»· «The Expansion of Mycenaean Civilization»· «The Recession of Mycenaean Civilization», 88 *CAH*, 3η ἔκδ., τ. II, 1, Cambridge 1973, 627-658· τ. II, 2, Cambridge 1975, 165-187, 338-358.
772. F. Hampl, «Die Chronologie der Einwanderung der griechischen Stämme und das Problem der Nationalität der Träger der mykenischen Kultur», στοῦ ἰδίου, *Geschichte als kritische Wissenschaft*, τ. 2, Darmstadt 1975, 100-198.
773. F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit*, τ. 2: *Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera*, Βιέννη 1976.
774. Τοῦ ἰδίου, «Mykene und Linear B-Schrift im Rahmen der Altertumsforschung», στὸ [827] Hiller/Panagl, 1-18.
775. J. T. Hooker, *Mycenaean Greece*, Λονδίνο κ.ἀ. 1976.
776. A. Heubeck, «Weiteres zur Datierung der Knossos-Tafeln», *Studies L. R. Palmer*, Innsbruck 1976, 97-101.
777. O. T. P. K. Dickinson, *The Origins of Mycenaean Civilization*, Göteborg 1977.
778. E. Hallager, *The Mycenaean Palace at Knossos*, Στοκχόλμη 1977.
779. P. Ålin, «Mycenaean Decline – Some Problems and Thoughts», *Studies Schachermeyr*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1977, 31-39.
780. S. Deger-Jalkotzy, *Fremde Zuwanderer im spätmykenischen Griechenland*, Βιέννη 1977.
781. K. Kilian/Chr. Podzuweit, «Ausgrabungen in Tiryns 1976», *AA* 1978, 449-498.
782. E. J. Holmberg, «Some Notes on the Immigration of Indo-Europeans into Greece during the Early Bronze Age», *OAth* 12 (1978) 1-9.
783. S. Deger-Jalkotzy, *E-qe-ta. Zur Rolle des Gefolgschaftswesens in der Sozialstruktur mykenischer Reiche*, Βιέννη 1978.
784. R. B. Edwards, *Kadmos the Phoenician. A Study in Greek Legends and the Mycenaean Age*, Amsterdam 1979.
785. E. Risch/H. Mühlestein (ἐπιμ.), *Colloquium Mycenaeum. Actes du colloque Neuchâtel 1975*, Neuchâtel 1979.
786. A. Morpurgo Davies, «Terminology of Power and Terminology of Work in Greek and Linear B», στὸ [785] E. Risch/H. Mühlestein, 87-108.

787. F. Gschnitzer, «Vocabulaire et institutions: la continuité historique du deuxième au premier millénaire», στὸ [785] E. Risch/H. Mühlestein, 109-134.
788. J. Chadwick, *The Mycenaean World*, Cambridge 1976 (γερμ. μτφρ. *Die mykenische Welt*, Στουτγάρδη 1979) [ἑλλ. μτφρ. *Ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος*, Ἀθήνα 1997].
789. H. W. Catling/J. F. Cherry/R. E. Jones/J. T. Killen, «The Linear-B Inscribed Stirrup Jars and West Crete», *ABSA* 75 (1980) 49-113.
790. J. T. Hooker, *Linear B. An Introduction*, Bristol 1980 [ἑλλ. μτφρ. *Εἰσαγωγὴ στὴ Γραμμικὴ Β*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, ²1996].
791. R. Hampe/E. Simon, *Tausend Jahre Frühgriechische Kunst*, Μόναχο 1980.
792. R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, Park Ridge, N.J. 1981.
793. J. T. Hooker, «Mycenaean Bibliography», *LCM* 6 (1981) 97-111.
794. Ch. Podzuweit, «Die mykenische Welt und Troja», *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.*, Βερολίνο 1982 (Südosteuropa-Jahrbuch 13), 65-88.
795. W.-D. Niemeier, «Das mykenische Knossos und das Alter von Linear B», *Beiträge zur ägäischen Bronzezeit*, Marburg 1982, 29-127.
796. K. Kilian, «Zum Ende der mykenischen Epoche in der Argolis», *JRGZM* 27 (1982) 166-195.
797. Lord W. Taylour, *The Mycenaeans*, Λονδίνο 1983 (ἀναθεωρημένη ἔκδοση).
798. M. Mellink, «Archaeological Comments on Ahhiyawa-Achaians in Western Anatolia», *AJA* 87 (1983) 138-141.
799. R. Hope Simpson, «Mycenaean Greece and Homeric Reflections», C. A. Rubino/C.W. Schelmerdine (ἐπιμ.), *Approaches to Homer*, Austin 1983, 122-139.
800. J. Cobet, «Gab es den Trojanischen Krieg?», *AW* 14 (1983), τεῦχος 4, 39-58.
801. S. E. Iakovidis, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece*, Leiden 1983. [Ἀρχικὴ ἔκδοση: Σπ. Ἰακωβίδης, *Αἱ μυκηναϊκαὶ ἀκροπόλεις*, Ἀθήνα 1973.]
802. H. G. Güterbock, «The Ahhiyawa Problem Reconsidered», *AJA* 87 (1983) 133-138.
803. A. Heubeck/G. Neumann (ἐπιμ.), *Res Mycenaeae*, Γοττίγγη 1983.
804. L. Baumbach, «An Examination of the Evidence for a State of Emergency at Pylos c. 1200 B.C. from the Linear B Tablets», στὸ [803] A. Heubeck/G. Neumann, 28-40.
805. S. Deger-Jalkotzy, «Zum Charakter und zur Herausbildung der my-

kenischen Sozialstruktur», στὸ [803] A. Heubeck/G. Neumann, 89-111.
806. H. Mühlestein, «Nochmals zu den oka-Tafeln von Pylos», στὸ [803] A. Heubeck/G. Neumann, 311-327.
807. L. Vagnetti (ἐπιμ.), *Magna Grecia e mondo miceneo. Nuovi documenti. XXII Convegno di Studi sulla Magna Grecia, Taranto 7-11 ottobre 1982*, Τάρας 1983.
808. K. Kilian, «Civiltà micenea in Grecia: nuovi aspetti storici ed interculturali», στὸ [807] Vagnetti, 53-96.
809. L. Vagnetti, «I Micenei in Occidente. Dati acquisiti e prospetive future», *Forme di contatto e processi di trasformazione nelle società antiche*, Πίζα/Ρώμη 1983, 165-185.
810. L. R. Palmer, «The Mycenaean Palace and the Damos», *Aux origines de l'hellénisme* (Τιμητικὸς τόμος H. van Effenterre), Παρίσι 1984, 151-159.
811. L. Foxhall/J. K. Davies (ἐπιμ.), *The Trojan War. Its Historicity and Context*, Bristol 1984.
812. A. F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, Λονδίνο κ.ἀ. 1984.
813. J. M. Driessen/C. MacDonald, «Some Military Aspects of the Aegean in the Later Fifteenth and Early Fourteenth Centuries B.C.», *ABSA* 79 (1984) 49-74.
814. A. Heubeck, «Homer und Mykene», *Gymnasium* 91 (1984) 1-14.
815. K. Kilian, «Pylos–Funktionsanalyse einer Residenz der späten Palastzeit», *AKorrBl* 14 (1984) 37-48.
816. A. Uchitel, «Women at Work. Pylos and Knossos, Lagash and Ur», *Historia* 33 (1984) 257-282.
817. Τοῦ ἰδίου, «On the "military" character of the o-ka tablets», *Kadmos* 23 (1984) 136-163.
818. A. Åström/K.-E. Sjöquist, *Pylos: Palmprints and Palmleaves*, Gothenburg 1984.
819. S. Dietz, *Excavations and Surveys in Southern Rhodes: The Mycenaean Period*, Κοπεγχάγη 1984.
820. B. Pålsson Hallager, «Crete and Italy in the Late Bronze Age III Period», *AJA* 81 (1985) 293-305.
821. G. A. Lehmann, *Die mykenisch-frühgriechische Welt und der östliche Mittelmeerraum in der Zeit der «Seevölker»-Invasion um 1200 v. Chr.*, Opladen 1985.
822. I. Kilian-Dirlmeier, «Noch einmal zu den "Kriegergräben" von Knossos», *JRGZM* 32 (1985) 196-214.
823. J. Bennet, «The Structure of the Linear B Administration at Knossos», *AJA* 81 (1985) 231-249.

824. C. Gates, «Rethinking the Building History of Grave Circle A at Mycenae», *AJA* 81 (1985) 263-274.
825. F. Schachermeyr, *Mykene und das Hethiterreich*, Βιέννη 1986.
826. S. Hiller, «Die Ethnogenese der Griechen aus der Sicht der Vor- und Frühgeschichte», W. Bernhard/A. Kandler-Palsson (ἐπιμ.), *Ethnogenese europäischer Völker*, Στουτγάρδη/Νέα Ὑόρκη 1986, 21-37.
827. S. Hiller/O. Panagl, *Die frühgriechischen Texte aus mykenischer Zeit*, Darmstadt ^{2}1986.
828. M. Marazzi/S. Tusa/L. Vagnetti (ἐπιμ.), *Traffici micenei nel Mediterraneo. Problemi storici e documentazione archeologica, Atti Palermo*, Τάρας 1986.
829. J. Vanschoonwinkel, «Théra et la jeune civilisation mycénienne», *AC* 55 (1986) 5-41.
830. C. Trümpy, *Vergleich des Mykenischen mit der Sprache der Chorlyrik. Bewahrt die Chorlyrik eine von Homer unabhängige Sprachtradition?*, Βέρνη κ.ἀ. 1986.
831. S. F. Hood, «Mycenaeans in Chios», στὸ [637] J. Boardman/C. E. Vaphopoulou-Richardson, 169-180.
832. M. J. Mellink (ἐπιμ.), *Troy and the Trojan War*, 1986.
833. H. G. Güterbock, «Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa, and Hittite History», στὸ [832] Mellink, 33-44.
834. W. M. Calder III/D. A. Traill, *Myth, Scandal, and History. The Heinrich Schliemann Controversy and a First Edition of the Mycenaean Diary*, Detroit 1986.
835. E. F. Bloedow, «Schliemann on his Accusers», *Tyche* 1 (1986) 30-40.
836. M. Korfmann, «Grabungen am Beşik-Yasıtepe, Beşik-Sivritepe und Beşik-Gräberfeld», *AA* 1986, 303-329.
837. G. S. Korrès, «Der Beitrag von Heinrich Schliemann zur Kenntnis der griechischen historischen Vergangenheit», *Der Philhellenismus und die Modernisierung in Griechenland und Deutschland, Erstes Symposium*, Θεσσαλονίκη 1986, 153-187.
838. I. Kilian-Dirlmeier, «Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber. Untersuchungen zur Sozialstruktur in späthelladischer Zeit», *JRGZM* 33, 1 (1986) 159-198.
839. G. S. Korrès, «Neue Ausgrabungen im Gebiet von Pylos», *EAZ* 28 (1987) 711-743.
840. D. Hagel/H. Lauter, «Die frühmykenische Burg von Kiapha Thiti/Attika», *Marburger Winckelmann-Programm* 1987, 3-13.
841. J.-C. Courtois, «Enkomi und Ras Schamra, zwei Außenposten der

mykenischen Kultur», στὸ [694] Buchholz, 182-216.
842. S. Hiller, «Die Mykener auf Kreta, ein Beitrag zum Knossos-Problem und zur Zeit nach 1400 v. Chr. auf Kreta», στὸ [694] Buchholz, 388-405.
843. S. E. Iakovides, «Perati, eine Nekropole der ausklingenden Bronzezeit in Attika», στὸ [694] Buchholz, 437-477. [Τὸ κύριο ἔργο: Σπ. Ε. Ἰακωβίδης, *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον*, Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1970.]
844. Th. G. Palaima, *The Scribes of Pylos*, Ρώμη 1988.
845. M. Korfmann, «Grabungen am Beşik-Yasıtepe und im Beşik- Gräberfeld», *AA* 1988, 391-398.
846. E. F. Bloedow, «Schliemann on his Accusers II: A Study in the Reuse of Sources», *AC* 57 (1988) 5-30.
847. R. Drews, *The Coming of the Greeks. Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton 1988.
848. S. Hiller, «Dependent Personnel in Mycenaean Texts», M. Heltzer/ E. Lipiński (ἐπιμ.), *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*, Leuven 1988, 53-68.
849. K. Kilian, «Mycenaeans Up To Date, Trends and Changes in Recent Research», στὸ [696] French/Wardle 115-152.
850. S. Diamant, «Mycenaean Origins: Infiltration from the North?», στὸ [696] French/Wardle 153-159.
851. Ch. Mee, «A Mycenaean Thalassocracy in the Eastern Aegean?», στὸ [696] French/Wardle, 301-306.
852. S. Deger-Jalkotzy, «Landbesitz und Sozialstruktur im mykenischen Staat von Pylos», M. Heltzer/E. Lipiński (ἐπιμ.), *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.)*, Leuven 1988, 31-52.
853. T. P. Bryce, «The Nature of Mycenaean Involvement in Western Anatolia», *Historia* 38 (1989) 1-21.

δ) Σκοτεινοὶ Αἰῶνες καὶ Ὅμηρος

854. H. Strasburger, «Der soziologische Aspekt der homerischen Epen», *Gymnasium* 60 (1953), 97-114.
855. M. I. Finley, «Homer and Mycenae: Property and Tenure», *Historia* 6 (1957) 133-159.
856. M. I. Finley/J. L. Caskey/G. S. Kirk/D. L. Page, «The Trojan War», *JHS* 84 (1964) 1-20.
857. A. Lesky, «Homeros», 112 *RE*, Suppl. 9 (1967) 1-160.
858. F. Matz/H.-G. Buchholz (ἐπιμ.), *Archaeologia Homerica*, Γοττίγγη 1967 κ.ἑ.

859. H. Drerup, *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit*, Γοττίγη 1969 (στὸ [858] *Archaeologia Homerica*).
860. J. Chadwick, «Who were the Dorians?», *PP* 31 (1970) 103-117.
861. A. M. Snodgrass, *The Dark Ages of Greece. An Archaeological Survey of the Eleventh to the Tenth Centuries B.C.*, Ἐδιμβοῦργο 1971.
862. V. R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, Νέα Ὑόρκη 1972.
863. P. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare. Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages*, Cambridge 1973.
864. A. Heubeck, *Die homerische Frage*, Darmstadt 1974.
865. A. M. Snodgrass, «An Historical Society?», *JHS* 94 (1974) 114-125.
866. F. Hampl, «Die "Ilias" ist kein Geschichtsbuch», στοῦ ἰδίου, *Geschichte als kritische Wissenschaft*, τ. 2, Darmstadt 1975, 51-99.
867. J. V. Andreev, «Volk und Adel bei Homer», *Klio* 57 (1975) 281-291.
868. G. S. Kirk, *Homer and the Oral Tradition*, Cambridge 1976.
869. J. Latacz, *Kampfparänese, Kampfdarstellung und Kampfwirklichkeit in der Ilias, bei Kallinos und Tyrtaios*, Μόναχο 1977.
870. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, Λονδίνο 1977.
871. A. Heubeck, *Schrift*, Γοττίγγη 1979 (στὸ [858] *Archaeologia Homerica*).
872. J. Latacz (ἐπιμ.), *Homer. Tradition und Neuerung*, Darmstadt 1979.
873. M. I. Finley, *Die Welt des Odysseus*, Μόναχο 1979 [ἀγγλ. ἔκδοση, *The World of Odysseus*, Λονδίνο [4]1978· ἑλλ. μτφρ. *Ὁ κόσμος τοῦ Ὀδυσσέα*, Ἀθήνα χ.χ.].
874. Τοῦ ἰδίου, «Schliemanns Troja nach hundert Jahren», στὸ [873] τοῦ ἰδίου, 169-187.
875. J. V. Andreev, «Könige und Königsherrschaft in den Epen Homers», *Klio* 61 (1979) 361-384.
876. Τοῦ ἰδίου, «Die politischen Funktionen der Volksversammlung im homerischen Zeitalter», *Klio* 61 (1979) 385-405.
877. M. R. Popham / L. H. Sackett / P. G. Themelis, *Lefkandi I. The Iron Age. The Settlement and the Cemeteries*, 2 τόμοι, Ἀθήνα/Λονδίνο 1979, 1980.
878. P. G. van Soesbergen, «The Coming of the Dorians», *Kadmos* 20 (1981) 38-51.
879. S. Hodkinson / H. Hodkinson, «Mantineia and the Mantinike: Settlement and Society in a Greek Polis», *ABSA* 76 (1981) 239-296.
880. P. J. Riis, «Griechen in Phönizien», στὸ [1051] Niemeyer, 237-260.
881. J. N. Coldstream, «Greeks and Phoenicians in the Aegean», στὸ [1051] Niemeyer, 261-275.
882. M. R. Popham / E. Touloupa / L. H. Sackett, «Further Excavation of

the Toumba Cemetery at Lefkandi, 1981», *ABSA* 77 (1982) 213-248.
883. Τῶν ἰδίων, «The Hero of Lefkandi», *Antiquity* 56 (1982) 169-174.
884. M. Dreher, *Sophistik und Polisentwicklung*, Φραγκφούρτη M./Βέρνη 1983.
885. R. Drews, *Basileus. The Evidence for Kingship in Geometric Greece*, New Haven/Λονδίνο 1983.
886. S. Deger-Jalkotzy (ἐπιμ.), *Griechenland, die Ägäis und die Levante während der «Dark Ages»*, Βιέννη 1983.
887. P. G. Themelis, «Die Nekropolen von Lefkandi-Nord auf Euböa», στὸ [886] Deger-Jalkotzy, 145-155.
888. S. Deger-Jalkotzy, «Das Problem der "Handmade Burnished Ware"», στὸ [886] Deger-Jalkotzy, 161-176.
889. A. M. Snodgrass, «The Greek Early Iron Age: A Reappraisal», *DHA* 9 (1983) 73-86.
890. O.-H. Frey, «Zur Seefahrt im Mittelmeer während der Früheisenzeit (10. bis 8. Jh. v. Chr.)», H. Müller-Karpe (ἐπιμ.), *Zur geschichtlichen Bedeutung der frühen Seefahrt*, Μόναχο 1982, 21-43.
891. J. N. Coldstream, *The Formation of the Greek Polis: Aristotle and Archaeology*, Opladen 1984.
892. P. Blome, «Lefkandi und Homer», *WJA* 10 (1984) 9-22.
893. J. V. Andreev, «The Historical Background of the Homeric Epic», *VDI* 1984, 4,3-11 (ρωσ.).
894. H. G. Niemeyer, «Die Phönizier und die Mittelmeerwelt im Zeitalter Homers», *JRGZM* 31 (1984) 1-84.
895. A. G. Geddes, «Who's Who in Homeric Society», *CQ* 34 (1984) 17-36.
896. J. M. Hurwit, *The Art and Culture of Early Greece, 1100-480 B.C.*, Ithaca/Λονδίνο 1985.
897. D. Musti (ἐπιμ.), *Le origini dei Greci. Dori e mondo egeo*, Ρώμη/Bari 1985.
898. J. Haverson, «Social Order in the "Odyssey"», *Hermes* 113 (1985) 129-145.
899. H. Lauter, *Lathuresa. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spätgeometrischer Zeit*, Μαγεντία 1985.
900. M. Gras, *Trafics tyrrhéniens archaïques*, Ρώμη 1985.
901. W. Donlan, «The Social Groups of Dark Age Greece», *CPh* 80 (1985) 293-308.
902. H. Lauter, *Der Kultplatz auf dem Turkovuni*, Βερολίνο 1985.
903. H. van Wees, «Leaders of Men? Military Organisation in the Iliad», *CQ* 36 (1986) 285-303.

904. O. T. P. K. Dickinson, «Homer, The Poet of the Dark Age», *G&R* 33 (1986) 20-37.
905. T. Rihll, «"Kings" and "Commoners" in Homeric Society», *LCM* 11 (1986) 86-91.
906. I. Morris, *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*, Cambridge κ.ἀ. 1987.
907. E. Lipiński (ἐπιμ.), *Phoenicia and the East Mediterranean in the First Millennium B.C.*, Leuven 1987.
908. J. V. Andreev, «Die homerische Gesellschaft», *Klio* 70 (1988) 5-85.
909. J. Latacz, *Homer*, Μόναχο/Ζυρίχη ^{2}1989.
910. Ch. Ulf, *Die homerische Gesellschaft. Materialien zur analytischen Beschreibung und historischen Lokalisierung*, Μόναχο 1990.
911. B. Patzek, *Homer, die Monumente und die Geschichte*, 1990.

ε) Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ

Μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα

912. P. N. Ure, *The Origin of Tyranny*, Cambridge 1922 (ἀνατύπωση Νέα Ὑόρκη 1962).
913. V. Ehrenberg, *Neugründer des Staates*, Μόναχο 1925.
914. C. M. Kraay, «The Archaic Owls of Athens: Classification and Chronology», *NC*, σειρὰ 6, 16 (1956) 43-68.
915. F. Heidbüchel, «Die Chronologie der Peisistratiden in der Atthis», *Philologus* 101 (1957) 70-89.
916. E. Ruschenbusch, «Patrios politeia», *Historia* 7 (1958) 398-424.
917. G. L. Huxley, *Early Sparta*, Λονδίνο 1962.
918. R. M. Cook, «Spartan History and Archaeology», *CQ*, ν.σ. 12 (1962) 156-158.
919. F. Kiechle, *Lakonien und Sparta*, Μόναχο 1963.
920. D. M. Lewis, «Cleisthenes and Attica», *Historia* 12 (1963) 22-40.
921. C. M. Kraay, «Hoards, Small Change and the Origin of Coinage», *JHS* 84 (1964) 76-91.
922. Éd. Will/C. Roebuck, «Trade and Politics in the Ancient World: La Grèce archaïque», *Deuxième conférence d'histoire économique Aix-en-Provence 1962*, Παρίσι 1965, 41-115.
923. A. M. Snodgrass, «The Hoplite Reform and History», *JHS* 85 (1965) 110-122.
924. D. Hegy, «Notes on the Origins of Greek Tyrannis», *AAnt Hung* 13 (1965) 303-318.

925. M. I. Finley, «Die ägäische Welt», *Fischer Weltgeschichte*, τ. 3, Φραγκφούρτη Μ. 1966, 294-340.
926. H. Berve, *Die Tyrannis bei den Griechen*, 2 τόμοι, Μόναχο 1967.
927. G. Pfohl (ἐπιμ.), *Das Alphabet. Entstehung und Entwicklung der griechischen Schrift*, Darmstadt 1968.
928. K. Kinzl, *Miltiades-Forschungen*, Βιέννη 1968.
929. A. Heuss, «Die archaische Zeit Griechenlands als geschichtliche Epoche», στὸ [281] Gschnitzer, 36-96.
930. H. W. Pleket, «The Archaic Tyrannis», *Talanta* 1 (1969) 19-61.
931. H. Berve, «Wesenszüge der griechischen Tyrannis», στὸ [281] Gschnitzer, 161-183.
932. V. Ehrenberg, «Eine frühe Quelle der Polisverfassung», στὸ [281] Gschnitzer, 26-35.
933. F. Ghinatti, *I gruppi politici ateniesi fino alle guerre persiane*, Ρώμη 1970.
934. M. M. Austin, *Greece and Egypt in the Archaic Age*, Cambridge 1970.
935. M. L. West, *Early Greek Philosophy and the Orient*, Ὀξφόρδη 1971.
936. A. Kluwe, «Bemerkungen zu den Diskussionen über die drei "Parteien" in Attika zur Zeit der Machtergreifung des Peisistratos», *Klio* 54 (1972) 101-124.
937. C. Roebuck, «Some Aspects of Urbanization in Corinth», *Hesperia* 41 (1972) 96-127.
938. H. A. Cahn, «Dating the Early Coinages of Athens», στοῦ ἰδίου, *Kleine Schriften zur Münzkunde und Archäologie*, Βασιλεία 1975, 81-97.
939. L. Weidauer, *Probleme der frühen Elektronprägung*, Fribourg 1975.
940. E. Ruschenbusch, «Die Quellen zur älteren griechischen Geschichte», *Symposion 1971*, Κολωνία/Βιέννη 1975, 67-77.
941. M. Price/N. Waggoner, *Archaic Greek Coinage: The Asyut Hoard*, Λονδίνο 1975.
942. L. H. Jeffery, *Archaic Greece*, Λονδίνο/Tonbridge 1976.
943. H. van Effenterre, «Clisthène et les mesures de mobilisation, *REG* 89 (1976) 1-17.
944. U. Kron, *Die zehn attischen Phylenheroen*, Βερολίνο 1976.
945. R. J. Hopper, *The Early Greeks*, Λονδίνο 1976.
946. P. J. Rhodes, «Pisistratid Chronology Again», *Phoenix* 30 (1976), 219-233.
947. F. Kolb, «Die Bau-, Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden», *JDAI* 92 (1977) 99-138.
948. P. Cartledge, «Hoplites and Heroes: Sparta's Contribution to the Technique of Ancient Warfare», *JHS* 97 (1977) 11-27.

949. A. M. Snodgrass, *Archaeology and the Rise of the Greek State*, Cambridge κ.ἀ. 1977.
950. C. G. Starr, *The Economic and Social Growth of Early Greece 800-500 B.C.*, Νέα Ὑόρκη 1977.
951. A. H. Holladay, «Spartan Austerity», *CQ* ν.σ. 27 (1977) 111-126.
952. P. Spahn, *Mittelschicht und Polisbildung*, Φραγκφούρτη Μ. κ.ἀ. 1977.
953. J. Salmon, «Political Hoplites?», *JHS* 97 (1977) 84-101.
954. K. Kraft, «Zur Übersetzung und Interpretation von Aristoteles, Athenaion Politeia Kap. 10 (Solonische Münzreform)», στοῦ ἰδίου, *Gesammelte Aufsätze zur antiken Geldgeschichte und Numismatik I*, Darmstadt 1978, 145-170.
955. J. Fontenrose, *The Delphic Oracle: Its Responses and Operations, with a Catalogue of Responses*, Berkeley κ.ἀ. 1978.
956. F. Gschnitzer, *Ein neuer spartanischer Staatsvertrag und die Verfassung des Peloponnesischen Bundes*, Meisenheim am Glan 1978.
957. K. H. Kinzl (ἐπιμ.), *Die ältere Tyrannis bis zu den Perserkriegen. Beiträge zur griechischen Tyrannis*, Darmstadt 1979.
958. R. Drews, «Die ersten Tyrannen in Griechenland», στὸ [957] Kinzl 256-280.
959. E. Kluwe, «Das Problem von Einzelpersönlichkeit und athenischem Staat in der modernen Literatur», ἐπιτομὴ μὲ ἐπίμετρο τοῦ 1977 στὸ [957] Kinzl 281-297.
960. K. H. Kinzl, «Betrachtungen zur älteren Tyrannis», στὸ [957] τοῦ ἰδίου, 298-325.
961. F. Prinz, *Gründungsmythen und Sagenchronologie*, Μόναχο 1979.
962. W. Helck, *Die Beziehungen Ägyptens und Vorderasiens zur Ägäis bis ins 7. Jahrhundert v. Chr.*, Darmstadt 1979.
963. A. Snodgrass, *Archaic Greece. The Age of Experiment*, Λονδίνο κ.ἀ. 1980.
964. W. Rösler, *Dichter und Gruppe*, Μόναχο 1980.
965. P. Oliva, *The Birth of Greek Civilization*, Λονδίνο 1981.
966. R. Glynn, «Herakles, Nereus and Triton: A Study of Iconography in Sixth Century Athens», *AJA* 85 (1981), 121-132.
967. J. Cobet, «König, Anführer, Herr; Monarch, Tyrann», E. Ch. Welskopf (ἐπιμ.), *Soziale Typenbegriffe im alten Griechenland*, τ. 3, Βερολίνο 1981, 11-66.
968. J. H. Kroll, «From Wappenmünzen to Gorgoneia to Owls», *ANS MusN* 26 (1981) 1-32.
969. P. Siewert, *Die Trittyen Attikas und die Heeresform des Kleisthenes*, Μόναχο 1982.

970. A. Schnapp-Gourbeillon, «Naissance de l'écriture et fonction poétique en Grèce archaïque: quelques points de repère (Note critique)», *Annales* 37 (1982) 714-723.
971. J. Boardman, «Herakles, Theseus and Amazons», D. Kurtz/B. Sparkes (ἐπιμ.), *The Eye of Greece*, 1982, 1-28.
972. A. J. Holladay, «Hoplites and Heresies», *JHS* 102 (1982) 94-103.
973. R. Sealey, «How Citizenship and the City Began in Athens», *AJAH* 8 (1983) 97-129.
974. H. A. Shapiro, «Painting, Politics, and Genealogy: Peisistratos and the Neleids», W. G. Moon (ἐπιμ.), *Ancient Greek Art and Iconography*, Madison 1983, 87-96.
975. M. J. Price, «Thoughts on the Beginnings of Coinage», *Studies in Numismatic Method presented to Philip Grierson*, Cambridge κ.ἀ. 1983, 1-10.
976. F. Pintore, «Seren, tarwanis, tyrannos», *Studi orientalistici in ricordo di Franco Pintore*, Παβία 1983, 285-322.
977. P. Oliva, «Die Tyrannis und die Kultur», *Actes du VIIe Congrès de la F. I. E. C.* I, 1983, 53-67.
978. R. Hägg (ἐπιμ.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century*, Στοκχόλμη 1983.
979. D. U. Schilardi, «The Decline of the Geometric Settlement of Koukounaries at Paros», στὸ [978] Hägg, 173-183.
980. R. Osborne, «The Myth of Propaganda and the Propaganda of Myth», *Hephaistos* 5/6 (1983/84) 61-70.
981. J. H. Kroll/N. M. Waggoner, «Dating the Earliest Coins of Athens, Corinth and Aegina», *AJA* 88 (1984) 325-340.
982. F. de Polignac, *La Naissance de la cité grecque*, Παρίσι 1984.
983. J. Boardman, «Image and Politics in Sixth Century Athens», H. A. G. Brijder (ἐπιμ.), *Ancient Greek and Related Pottery*, Amsterdam 1984, 239-247.
984. P. Carlier, *La Royauté en Grèce avant Alexandre*, Στρασβοῦργο 1984.
985. G. Ahlberg-Cornell, *Heracles and the Sea-monster in Attic Black-figure Vase-painting*, Στοκχόλμη 1984.
986. W. Burkert, *Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur*, Χαϊδελβέργη 1984.
987. G. R. Stanton, «The Tribal Reform of Kleisthenes the Alkmeonid», *Chiron* 14 (1984) 1-41.
988. P. Krentz, «The Nature of Hoplite Battle», *ClAnt* 4 (1985) 50-61.
989. F. Frost, «Toward a History of Peisistratid Athens», *The Craft of the Ancient Historian* (Τιμητικὸς τόμος Ch. G. Starr), Lanham κ.ἀ. 1985, 57-78.

990. M. Vickers, «Early Greek Coinage, a Reassessment», *NC* 145 (1985) 1-44.
991. M. B. Moore, «Athena and Herakles on Exekias' Calyxkrater», *AJA* 90 (1986) 35-39.
992. J. L. O'Neil, «The Semantic Usage of *tyrannos* and Related Words», *Antichthon* 20 (1986) 26-40.
993. E. A. Havelock, *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*, New Haven/Λονδίνο 1986.
994. N. Robertson, «Solon's Axones and Kyrbeis, and the Sixth-Century Background», *Historia* 35 (1986) 147-176.
995. R. M. Cook, «Pots and Pisistratan Propaganda», *JHS* 107 (1987) 167-169.
996. M. H. Hansen, «Did Kleisthenes Use the Lot when Trittyes were Allocated to Tribes?», *AncW* 15 (1987) 43 κ.έ.
997. M. Pipili, *Laconian Iconography of the Sixth Century B.C.*, 'Οξφόρδη 1987.
998. M. Stahl, *Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen. Untersuchungen zur Überlieferung, zur Sozialstruktur und zur Entstehung des Staates*, Στουτγάρδη 1987.
999. D. Viviers, «La conquête de Sigée par Pisistrate», *AC* 56 (1987) 5-25.
1000. D. Lotze, «Grundbesitz- und Schuldverhältnisse im vorsolonischen Attika», J. Herrmann/J. Köhn (ἐπιμ.), *Familie, Staat und Gesellschaftsformation*, Βερολίνο 1988, 442-447.
1001. D. Musti, «Recenti studi sulla regalità greca: prospettive sull'origine della città», *RFIC* 111 (1988) 99-121.
1002. M. Detienne (ἐπιμ.), *Les Savoirs de l'écriture en Grèce ancienne*, Λίλλη 1988.
1003. P. Oliva, *Solon. Legende und Wirklichkeit*, Κωνσταντία 1988.
1004. M. C. Root, «Evidence from Persepolis for the Dating of Persian and Archaic Greek Coinage», *NC* 1988, 1-12.
1005. G. Audring, *Zur Struktur des Territoriums griechischer Poleis in archaischer Zeit (nach den schriftlichen Quellen)*, Βερολίνο 1989.
1006. H. Brandt, «Γῆς ἀναδασμὸς und ältere Tyrannis», *Chiron* 19 (1989) 207-220.
1007. M. B. Σακελλαρίου, *The Polis-State. Definition and Origin*, 'Αθήνα 1989.
1008. W. V. Harris, *Ancient Literacy*, Cambridge Mass./Λονδίνο 1989.
1009. L. H. Jeffery/A. Johnston, *The Local Scripts of Archaic Greece. A*

Study of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C., Ὀξφόρδη 1990.
1010. C. Morgan, *Athletes and Oracles. The Transformation of Olympia and Delphi in the Eighth Century*, Cambridge κ.ἀ. 1990.

Ἀποικισμὸς

1011. T. J. Dunbabin, *The Western Greeks*, Ὀξφόρδη 1948.
1012. R. Joffroy, *Le Trésor de Vix*, Παρίσι 1954.
1013. W. G. Forrest, «Colonisation and the Rise of Delphi», *Historia* 6 (1957) 160-175.
1014. H. Neubauer, «Die griechische Schwarzmeerkolonisation in der sowjetischen Geschichtsschreibung», *Saeculum* 11 (1960) 132-156.
1015. J. Seibert, «Metropolis und Apoikie», διδακτ. διατρ., Würzburg 1963.
1016. E. Lepore, «Problemi dell'organizzazione della chora coloniale», M. I. Finley (ἐπιμ.), *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Παρίσι/Χάγη 1963, 15-47.
1017. A. J. Graham, *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester 1964.
1018. L. Lacroix, *Monnaies et colonisation dans l'Occident grec*, Βρυξέλλες 1965.
1019. E. Belin de Ballu, *L'Histoire des colonies grecques du littoral nord de la Mer Noire*, Leiden 1965.
1020. F. Benoit, *Recherches sur l'hellénisation du midi de la Gaule*, Aix-en-Provence 1965.
1021. J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East*, Λονδίνο ^{2}1965.
1022. A. Wąsowicz, «A l'époque grecque: le peuplement des côtes de la Mer Noire et de la Gaule méridionale», *Annales* 21 (1966) 553-572.
1023. E. Langlotz, *Die kulturelle und künstlerische Hellenisierung der Küsten des Mittelmeers durch die Stadt Phokaia*, Κολωνία/Opladen 1966.
1024. E. Lepore, «Rapporti ed analogie di colonizzazione tra Sicilia e Magna Grecia», *Kokalos* 14/15 (1968/69) 60-85.
1025. F. Rainey, «The Location of Archaic Greek Sybaris», *AJA* 73 (1969) 261-273.
1026. E. Lepore, «Strutture della colonizzazione focea in occidente», *PP* 25 (1970) 19-54.
1027. R. Werner, «Probleme der Rechtsbeziehungen zwischen Metropolis und Apoikie», *Chiron* 1 (1971) 19-73.
1028. A. J. Graham, «Patterns in Early Greek Colonisation», *JHS* 91 (1971) 35-47.
1029. E. Lepore, «Per una fenomenologia storica del rapporto città-territo-

rio in Magna Grecia», *Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia 1967*, Νεάπολη 1968 (1971) 29-66, 359-367.
1030. E. Condurachi, «Problemi della polis e della chora nelle città greche del Ponto sinistro», *Atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia 1967*, Νεάπολη 1968 (1971) 143-163, 350-356.
1031. G. Foti, «La ricerca del sito di Sibari», *ASMG*, ν.σ. 13-14 (1972-1973) 9-15.
1032. S. Dimitriu/P. Alexandrescu, «L'importation de la céramique attique dans les colonies du Pont-Euxin avant les guerres médiques», *RA* 1973, 23-38.
1033. E. Sjöquist, *Sicily and the Greeks. Studies in the Interrelationship between the Indigenous Populations and the Greek Colonists*, Ann Arbor 1973.
1034. P. G. Guzzo, «Scavi a Sibari», *PP* 28 (1973) 278-314.
1035α G. Colonna, «I Greci di Adria», *RSA* 4 (1974) 1-21.
1035β J.-P. Morel, «L'expansion phocéenne en Occident: dix années de recherches (1966-1975)», *BCH* 99 (1975) 853-896.
1036. D. M. Pippidi, «Le problème de la main-d'œuvre agricole dans les colonies grecques de la Mer Noire», στοῦ ἰδίου, *Scythica minora*, 1975, 65-80.
1037. S. C. Bakhuizen, *Chalcis-in-Euboea, Iron and Chalcidians Abroad*, Leiden 1976.
1038. D. M. Pippidi, «Gètes, Grecs et Romains en Scythie Mineure: coexistence politique et interférences culturelles», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien. Travaux du VIe Congrès International d'Études Classiques*, Βουκουρέστι/Παρίσι 1976, 445-453.
1039. L. Braccesi, *Grecità adriatica. Un capitolo della colonizzazione greca in occidente*, Bologna ²1977.
1040. M. Clavel-Lévêque, *Marseille grecque: la dynamique d'un impérialisme marchand*, Μασσαλία 1977.
1041. G. Nenci/G. Vallet (ἐπιμ.) *Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia e nelle isole tirreniche*, Πίζα/Ρώμη 1977 κ.ἑ.
1042. G. López Monteagudo, «Panorama actual de la colonización griega en la Península Ibérica», *Archivo Español de Arqueología* 50/51 (1977/78) 3-14.
1043. A. Jähne, «Probleme der griechischen Kolonisation und der Struktur frühantiker Staaten im nördlichen und östlichen Schwarzmeergebiet», *JWG* 1978/III, 245-251.
1044. R. Werner, «Die Frühzeit Osteuropas», M. Hellmann/K. Zernack/

G. Schramm (ἐπιμ.), *Handbuch der Geschichte Rußlands*, τ. 1, Στουτγάρδη 1978, 122-198.
1045. S. Dušanić, «The horkion ton oikisteron and Fourth-Century Cyrene», *Chiron* 8 (1978) 55-76.
1046. N. Alfieri, *Spina. Museo archeologico nazionale di Ferrara*, 1, Bologna 1979.
1047. H. G. Niemeyer, «Auf der Suche nach Mainake: Der Konflikt zwischen literarischer und archäologischer Überlieferung», *Historia* 29 (1980) 165-185.
1048. A. J. Graham, «Religion, Women and Greek Colonization», *Atti* 11 (1980-1981) 293-314.
1049. R. Drews, «The Coming of the City to Central Italy», *AJAH* 6 (1981) 133-165.
1050. J. Boardman, *Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr.*, Μόναχο 1981.
1051. H. G. Niemeyer (ἐπιμ.), *Phönizier im Westen*, Μαγεντία 1982.
1052. G. Buchner, «Die Beziehungen zwischen der euböischen Kolonie Pithekoussai auf der Insel Ischia und dem nordwest-semitischen Mittelmeerraum in der zweiten Hälfte des 8. Jhs. v. Chr.», στὸ [1051] Niemeyer, 277-306.
1053. W. D. E. Coulson/A. Leonard jr., «Investigations at Naukratis and Environs, 1980 and 1981», *AJA* 86 (1982) 361-380.
1054. *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes*, Πίζα/Ρώμη 1983.
1055. M. Cristofani, «I Greci in Etruria», στὸ [1054] *Modes de contacts*, 239-255.
1056. R. van Compernolle, «Femmes indigènes et colonisateurs», στὸ [1054] *Modes de contacts*, 1033-1049.
1057. A. Wąsowicz, «Les facteurs de la civilisation et de l'urbanisation des côtes de la Mer Noire à l'époque de la colonisation grecque», *La città antica come fatto di cultura*, Como 1983, 67-77.
1058. *Metaponto* II, συλλογικὸ ἔργο, Ρώμη 1983.
1059. N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien. Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Φραγκφούρτη M. κ.ἀ. 1983.
1060. W. Kimmig, «Die griechische Kolonisation im westlichen Mittelmeergebiet und ihre Wirkung auf die Landschaften des westlichen Mitteleuropa», *JRGZM* 30 (1983) 3-78.
1061. J.-P. Morel, «Présences et influences grecques in Italie centrale (VIIe-VIe siècles)», *Actes du VIIe congrès de la F.I.E.C.* I, 1983, 221-235.

1062. Τοῦ ἰδίου, «Greek Colonization in Italy and in the West (Problems of Evidence and Interpretation)», T. Hackens (ἐπιμ.), *Crossroads of the Mediterranean*, Providence/Louvain 1983, 123-161.
1063. Ch. Dehl, *Die korinthische Keramik des 8. und frühen 7. Jhs. v. Chr. in Italien. Untersuchungen zu ihrer Chronologie und Ausbreitung*, Βερολίνο 1984.
1064. N. Ehrhardt, «Zur Gründung und zum Charakter der ostpontischen Griechensiedlungen», *ZPE* 56 (1984) 153-158.
1065. F. Bosi, «"Polis" ed "Emporio" nella colonizzazione greco pontica: Sciti, Sarmati e Greci alle foci del Don», *RendLinc* 381, 39 (1984) 79-99.
1066. W. Leschhorn, *«Gründer der Stadt». Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*, Στουτγάρδη 1984.
1067. P. Cabrera/R. Olmos, «Die Griechen in Huelva», *MDAI* (M) 26 (1985) 61-74.
1068. M. Casevitz, *Le Vocabulaire de la colonisation en Grec ancien. Étude lexicologique: les familles de κτίζω et de οἰκέω - οἰκίζω*, Παρίσι 1985.
1069. J. des Courtils/B. Rémy, «Remarques sur l'implantation des colonies grecques au Sud-Est du Pont Euxin», *EpAn* 8 (1986) 53-64.
1070. I. Malkin, «Apollo Archegetes and Sicily», *ASNP* 3, 16 (1986) 959-972.
1071. I. E. M. Edlund, *The Gods and the Place. Location and Function of Sanctuaries in the Countryside of Etruria and Magna Graecia (700-400 B.C.)*, Στοκχόλμη 1987.
1072. I. Malkin, *Religion and Colonization in Ancient Greece*, Leiden κ.ά. 1987.
1073. D. Ridgway, «The Pithekoussai Shipwreck», *Studies T. B. L. Webster*, 2, 1988, 97-107.
1074. P. Barceló, «Aspekte der griechischen Präsenz im westlichen Mittelmeerraum», *Tyche* 3 (1988) 11-24.
1075. J. M. Blázquez, «Los griegos en la Península Ibérica. Siglos VII-V a. C. Analogías con la colonización griega en el Mar Negro. Colquida», *Anejos de Gerión*, I, 1988 (Τιμητικὸς τόμος García y Bellido, V) 9-18.
* D. Ridgway, *L'alba della Magna Graecia*, Μιλάνο 1984 [ἑλλ. μτφρ. *Οἱ πρῶτοι Ἕλληνες στὴ Δύση. Ἡ αὐγὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992].

στ) 5ος αἰώνας

Γενικὰ

1076. B. D. Meritt/H. T. Wade-Gery/M. F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists*, 4 τόμοι, Princeton 1939-1953.
1077. V. Ehrenberg, *Sophokles und Perikles*, Μόναχο 1956.
1078. F. Sartori, *Le eteri nella vita politica ateniese del VI e V secolo a. C.*, Ρώμη 1957.
1079. R. Goossens, *Euripide et Athènes*, Βρυξέλλες 1962.
1080. A. Heuss, «Hellas», στὸ [85] *Propyläen Weltgeschichte*, τ. 3, 69-400.
1081. D. Adamesteanu, «L'ellenizzazione della Sicilia ed il momento di Ducezio», *Kokalos* 8 (1962) 167-198.
1082. M. Wörrle, «Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5. Jahrhunder vor Christus», διδακτ. διατρ., Ἐρλάγγη/Νυρεμβέργη 1964.
1083. A. J. Podlecki, *The Political Background of Aischylean Tragedy*, Ann Arbor 1966.
1084. H. D. Meyer, «Thukydides Melesiou und die oligarchische Opposition gegen Perikles», *Historia* 16 (1967) 141-154.
1085. V. Ehrenberg, *The People of Aristophanes*, Ὀξφόρδη 1951 (γερμ. μτφρ. *Aristophanes und das Volk von Athen. Eine Soziologie der altattischen Komödie*, Ζυρίχη/Στουτγάρδη 1968).
1086. G. Zuntz, «Euripides und die Politik seiner Zeit», E.-R. Schwinge (ἐπιμ.), *Euripides*, Darmstadt 1968, 417-427.
1087. G. Donnay, «La date du procès de Phidias», *AC* 37 (1968) 19-36.
1088. W. Gauer, «Die griechischen Bildnisse der klassischen Zeit als politische und persönliche Denkmäler», *JDAI* 83 (1968) 118-179.
1089. E. Manni, «Sicilia e Magna Grecia nel V secolo», *Kokalos* 14-15 (1968/69) 95-111.
1090. J. A. Boersma, *The Athenian Building Policy from 561/0 to 405/4 B.C.*, Groningen 1970.
1091. E. Badian, «Archons and Strategoi», *Antichthon* 5 (1971) 1-34.
1092. J. Schwarze, *Die Beurteilung des Perikles durch die attische Komödie und ihre historische und historiographische Bedeutung*, Μόναχο 1971.
1093. P. Bicknell, *Studies in Athenian Politics and Genealogy*, Wiesbaden 1972.
1094. K. J. Dover, *Aristophanic Comedy*, Λονδίνο 1972 [ἑλλ. μτφρ. *Ἡ κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, [3]1989].

1095. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, 'Οξφόρδη 1972.
1096. A. Heuss, «Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte», *HZ* 216 (1973) 1-72.
1097. P. Bicknell, «Athenian Politics and Genealogy; some Pendants», *Historia* 23 (1974) 146-163.
1098. W. Schuller, *Die Herrschaft der Athener im Ersten Attischen Seebund*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1974.
1099. E. Bayer/J. Heideking, *Die Chronologie des perikleischen Zeitalters*, Darmstadt 1975.
1100. M. Landfester, «Aristophanes und die politische Krise Athens», G. Alföldy κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Krisen in der Antike*, Düsseldorf 1975, 27-45.
1101. T. Hölscher, «Die Aufstellung des Perikles-Bildnisses und ihre Bedeutung», *WJA* ν.σ. 1 (1975) 187-199 (= [222] Fittschen, 377-391).
1102. A. A. Mosshammer, «Themistocles' Archonship in the Chronographic Tradition», *Hermes* 103 (1975) 222-234.
1103. H.-J. Newiger (ἐπιμ.), *Aristophanes und die Alte Komödie*, Darmstadt 1975.
1104. A. J. Podlecki, *The Life of Themistocles*, Montreal/Λονδίνο 1975.
1105. J. M. Balcer, «Imperial Magistrates in the Athenian Empire», *Historia* 25 (1976) 257-287.
1106. M. M. Henderson, «The Decree of Themistocles», *AClass* 20 (1977) 85-103.
1107. D. M. Lewis, *Sparta and Persia*, Leiden 1977.
1108. J. M. Balcer, *The Athenian Regulations for Chalcis*, Wiesbaden 1978.
1109. R. J. Lenardon, *The Saga of Themistocles*, Λονδίνο 1978.
1110. G. A. Lehmann, βιβλιοκρισία τοῦ [1098] Schuller, *HZ* 226 (1978) 664-671.
1111. W. Schuller, *Die Stadt als Tyrann – Athens Herrschaft über seine Bundesgenossen*, Κωνσταντία 1978.
1112. G. Wirth (ἐπιμ.), *Perikles und seine Zeit*, Darmstadt 1979.
1113. R. Klein, «Die innenpolitische Gegnerschaft gegen Perikles», στὸ [1112] Wirth, 494-533.
1114. H. Knell, *Perikleische Baukunst*, Darmstadt 1979.
1115. E. Ruschenbusch, *Athenische Innenpolitik im 5. Jahrhundert v. Chr. Ideologie oder Pragmatismus?*, Βαμβέργη 1979.
1116. B. Fehr, «Zur religionspolitischen Funktion der Athena Parthenos im Rahmen des delisch-attischen Seebundes», *Hephaistos* 1-3 (1979-1981) 71-91, 113-125, 55-93.
1117. J. G. Vinogradov, «Die historische Entwicklung der Poleis des nörd-

lichen Schwarzmeergebietes im 5. Jahrhundert v. Chr.», *Chiron* 10 (1980) 63-100.
1118. N. D. Robertson, «The True Nature of the "Delian League"», *AJAH* 5 (1980) 64-96, 110-133.
1119. C. Patterson, *Pericles' Citizenship Law of 451-50 B.C.*, Νέα Ὑόρκη 1981.
1120. W. Schuller, «Über die ἰδιῶται-Rubrik in den attischen Tributlisten», *ZPE* 42 (1981) 141-151.
1121. T. J. Quinn, *Athens and Samos, Lesbos and Chios, 478-404 B.C.*, Manchester 1981.
1122. H. B. Mattingly, «Coins and amphoras: Chios, Samos and Thasos in the fifth century B.C.», *JHS* 101 (1981) 78-86.
1123. W. Ameling, «Komödie und Politik zwischen Kratinos und Aristophanes: Das Beispiel Perikles», *QC* 3 (1981) 383-424.
1124. N. Demand, *Thebes in the Fifth Century. Heracles Resurgent*, Λονδίνο κ.ἄ. 1982.
1125. K. Meister, *Die Ungeschichtlichkeit des Kalliasfriedens und deren historische Folgen*, Wiesbaden 1982.
1126. J. Pečírka, «Athenian Imperialism and the Athenian Economy», *Eirene* 19 (1982) 117-125.
1127. G. R. Stanton, «The Aristocratic Promoters of Athenian Democracy», *Ancient Society. Resources for Teachers* 12 (1982) 5-14.
1128. B. Wesenberg, «Wer erbaute den Parthenon?» *MDAI* (A) 97 (1982) 99-125.
1129. L. Piccirilli, «Themistoclea», *MH* 39 (1982) 157-164.
1130. Τοῦ ἰδίου, «"Eisangelia" e condanna di Temistocle», *CCC* 4 (1983) 333-363.
1131. E. Ruschenbusch, «Tribut und Bürgerzahl im ersten athenischen Seebund», *ZPE* 53 (1983) 125-143.
1132. Τοῦ ἰδίου, «Das Machtpotential der Bündner im ersten athenischen Seebund», *ZPE* 53 (1983) 144-148.
1133. Th. H. Galpin, «The Democratic Roots of Athenian Imperialism», *CJ* 79 (1983/84) 100-109.
1134. J. M. Balcer, *Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chico 1984.
1135. E. Berger (ἐπιμ.), *Parthenon-Kongreß Basel*, 2 τόμοι, Μαγεντία 1984.
1136. J. M. Balcer κ.ἄ., *Studien zum Attischen Seebund*, Κωνσταντία 1984.
1137α H.-J. Gehrke, «Zwischen Freundschaft und Programm. Politische Parteiung im Athen des 5. Jahrhunderts v. Chr.», *HZ* 239 (1984).
1137β E. Kearns, «Change and Continuity in Religious Structures after

Cleisthenes», *Crux* (Τιμητικὸς τόμος G. E. M. de Ste. Croix), 1985, 189-207.
1138. P. J. Rhodes, *The Athenian Empire*, Ὀξφόρδη 1985.
1139. M. Steinbrecher, *Der Delisch-Attische Seebund und die athenisch-spartanischen Beziehungen in der kimonischen Ära (ca. 478/7-462/1)*, Στουτγάρδη 1985.
1140. W. Schuller, «Die Krisen des Attischen Seebunds», *SCI* 8-9 (1985-1988) 16-24.
1141. P. Siewert, «Die Entstehung des athenischen Großmachtbewußtseins nach historischen und mythologischen Zeugnissen», *Studien zur Alten Geschichte* (Τιμητικὸς τόμος Lauffer), τ. 3, 1986, 855-873.
1142. D. Lotze, «Neues und Altes im Bilde des Wirkens von Kleisthenes und Perikles», *Klio* 68 (1986) 233-242.
1143. W. Ameling, «Zu einem neuen Datum des Phidias-Prozesses», *Klio* 68 (1986) 63-66.
1144. S. Hornblower/M. C. Greenstock, *The Athenian Empire*, Λονδίνο ³1986.
1145. L. A. Jones, «The Role of Ephialtes in the Rise of Athenian Democracy», *ClAnt* 6 (1987) 53-76.
1146. D. Viviers, «Historiographie et propagande politique au Vème siècle avant notre ère: les Philaïdes et la Chersonèse de Trace», *RFIC* 115 (1987) 288-313.
1147. M. F. McGregor, *The Athenians and their Empire*, Vancouver 1987.
1148. E. M. Carawan, «Eisangelia and Eythyna: the Trials of Miltiades, Themistocles, and Cimon», *GRBS* 28 (1987) 167-208.
1149. D. M. Lewis, «The Athenian Coinage Decree», στὸ [189] Carradice, 53-63.
1150. L. Schumacher, «Themistokles und Pausanias, Die Katastrophe der Sieger», *Gymnasium* 94 (1987) 218-246.
1151. E. Badian, «The Peace of Callias», *JHS* 107 (1987) 1-39.
1152. Τοῦ ἰδίου, «Towards a Chronology of the Pentekontaetia down to the Renewal of the Peace of Callias», EMC 32 (1988) 289-320.
1153. H. A. Cahn/D. Gerin, «Themistocles at Magnesia», *NC* 148 (1988) 13-20.
1154. M. Borowska, *Le Théâtre politique d'Euripide*, Βαρσοβία 1989.
1155. H. D. Westlake, *Studies in Thucydides and Greek History*, Bristol 1989.

Περσικοὶ Πόλεμοι

1156. H. Berve, *Miltiades*, Βερολίνο 1937.
1157. G. Walser, «Zur Beurteilung der Perserkriege in der neueren For-

schung», *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 17 (1959) 219-240.
1158. M. H. Jameson, «A Decree of Themistocles from Troizen», *Hesperia* 29 (1960) 198-223.
1159. A. R. Burn, *Persia and the Greeks. The Defence of the West, c. 546-478 B.C.*, Λονδίνο 1962.
1160. C. Hignett, *Xerxes' Invasion of Greece*, Ὀξφόρδη 1963.
1161. P. Green, *The Year of Salamis 480-479 B.C.*, Λονδίνο 1970 (ταυτόχρονη ἀμερικανικὴ ἔκδοση: *Xerxes at Salamis*).
1162. D. Hegy, «Der Ionische Aufstand und die Regierungsmethoden Dareios' I.», *Das Altertum* 17 (1971) 142-150.
1163. P. Siewert, *Der Eid von Plataiai*, Μόναχο 1972.
1164. K. Kraft, «Bemerkungen zu den Perserkriegen», στοῦ ἰδίου, *Gesammelte Aufsätze zur antiken Geschichte und Militärgeschichte*, Darmstadt 1973, 1-28.
1165. J. Wolski, «Medismos et son importance en Grèce a l'époque des guerres médiques», *Historia* 22 (1973) 3-15.
1166. A. R. Burn, «Thermopylai Revisited and some Topographical Notes on Marathon and Plataiai», *Studies Schachermeyr*, Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1977, 89-105.
1167. P. Tozzi, *La rivolta ionica*, Πίζα 1978.
1168. D. Gillis, *Collaboration with the Persians*, Wiesbaden 1979.
1169. J. A. G. van der Veer, «The Battle of Marathon: A Topographical Survey», *Mnemosyne* σειρὰ 4, 35 (1982) 290-321.
1170. N. Robertson, «The Decree of Themistocles in its Contemporary Setting», *Phoenix* 36 (1982) 1-44.
1171. M. G. L. Hammond, «The narrative of Herodotus VII and the decree of Themistocles at Troezen», *JHS* 102 (1982) 75-93.
1172. D. Lateiner, «The Failure of the Ionian Revolt», *Historia* 31 (1982) 129-160.
1173. H. Wankel, «Thukydides 1,74,1 und die Schiffszahlen von Salamis», *ZPE* 52 (1983) 63-66.
1174. H. T. Wallinga, «The Ionian Revolt», *Mnemosyne* σειρὰ 4, 37 (1984) 401-437.
1175. E. D. Francis/M. Vickers, «The Oenoe Painting in the Stoa Poikile, and Herodotus' Account of Marathon», *ABSA* 80 (1985) 99-113.
1176. G. Firpo, «Impero universale e politica religiosa. Ancora sulle distruzioni dei templi greci ad opera dei Persani», *ASNP* 3, 16,2 (1986) 331-393.

1177. B. Shimron, «Miltiades an der Donaubrücke und in der Chersonesos», *WS* 100 (1987) 23-34.
1178. A. J. Holladay, «The Forethought of Themistocles», *JHS* 107 (1987) 182-187.
1179[α] J. M. Balcer, «Persian Occupied Thrace», *Historia* 37 (1988) 1-21.
1179[β] Τοῦ ἰδίου, «The Persian Wars against Greece: A Reassessment», *Historia* 38 (1989) 127-143.
1180. H. Klees, «Zur Entstehung der Perserkriege», W. Dahlheim κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Festschrift für Robert Werner*, Κωνσταντία 1989, 21-39.

Πελοποννησιακὸς Πόλεμος

1181. J. Hatzfeld, *Alcibiade. Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Ve siècle*, Παρίσι 1940.
1182. A. Fuks, *The Ancestral Constitution. Four Studies in Athenian Party Politics at the End of the Fifth Century B.C.*, Λονδίνο 1953 (καὶ ἀνατυπώσεις).
1183. U. Hackl, «Die oligarchische Bewegung in Athen am Ausgang des 5. Jahrhunderts v. Chr.», διδακτ. διατρ., Μόναχο 1960.
1184. A. G. Woodhead, «Thucydides' Portrait of Cleon», *Mnemosyne* σειρὰ 4, 13 (1960) 289-317.
1185. D. Lotze, *Lysander und der Peloponnesische Krieg*, Βερολίνο 1964.
1186. M. I. Finley, «Athenian Demagogues», *P&P* 21 (1962) 3-24 = Κεφ. 1 στοῦ ἰδίου *Studies in Ancient Society*, Λονδίνο 1974 (γερμ. μτφρ. «Athenische Demagogen», *Das Altertum* 11 (1965) 67-79).
1187. H. D. Westlake, *Essays on the Greek Historians and Greek History*, Manchester/Νέα Ὑόρκη 1969.
1188. Τοῦ ἰδίου,«Hermocrates the Syracusan», στὸ [1187] τοῦ ἰδίου, *Essays*, 174-202.
1189. Τοῦ ἰδίου, «Thucydides and the Uneasy Peace. A Study in Political Incompetence», *CQ* ν.σ. 21 (1971) 315-325.
1190. W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971.
1191. G. E. M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, Λονδίνο 1972.
1192. M. Lang, «Cleon as the Anti-Pericles», *CPh* 67 (1972) 159-169.
1193. G. A. Lehmann, «Die revolutionäre Machtergreifung der "Dreißig" und die staatliche Teilung Attikas (404-401/0 v. Chr.)», *Festschrift Stier*, Münster 1972, 201-233.
1194. E. F. Bloedow, *Alcibiades Reexamined*, Wiesbaden 1973.
1195. O. Aurenche, *Les Groupes d'Alcibiade, de Léogoras et de Teucros. Re-*

marques sur la vie politique athénienne en 415 avant J.C., Παρίσι 1974.
1196. D. Kagan, *The Archidamian War*, Ithaca/Λονδίνο 1974.
1197. Éd. Will, «Au sujet des origines de la guerre du Péloponnèse», *RPh*, σειρά 3, 49 (1975) 93-100.
1198. F. Sartori, *Una pagina di storia ateniese in un frammento dei «Demi» Eupolidei*, Ρώμη 1975.
1199. V. M. Strocka, «Athens Kunst im Peloponnesischen Krieg», G. Alföldy κ.ἄ. (ἐπιμ.), *Krisen in der Antike*, Düsseldorf 1975, 46-61.
1200. E. Lévy, *Athènes devant la défaite de 404*, 'Αθήνα 1976.
1201. H. Wolff, «Die Opposition gegen die radikale Demokratie in Athen bis zum Jahre 411 v. Chr.», *ZPE* 36 (1979) 279-302.
1202. H. D. Westlake, «Decline and Fall of Tissaphernes», *Historia* 30 (1981) 257-279.
1203. D. Kagan, *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, Ithaca/Λονδίνο 1981.
1204. E. G. Pemberton, «Dedications by Alkibiades and Thrasyboulos», *ABSA* 76 (1981) 309-321.
1205. P. Krentz, *The Thirty at Athens*, Ithaca/Λονδίνο 1982.
1206. F. Bourriot, «La famille et le milieu social de Cléon», *Historia* 31 (1982) 404-435.
1207. A. Mehl, «Für eine neue Bewertung eines Justizskandals. Der Arginusen-Prozeß und seine Überlieferung vor dem Hintergrund von Recht und Weltanschauung im Athen des ausgehenden 5. Jh. v. Chr.», *ZRG* 99 (1982) 32-80.
1208. B. R. MacDonald, «The Megarian Decree», *Historia* 32 (1983) 385-410.
1209. M. H. B. Marshall, «Cleon and Pericles: Sphacteria», *G&R* 31 (1984) 19-36.
1210. G. Hafner, «Alkibiades und Nikias», *MDAI* (M) 25 (1984) 9-19.
1211. R. Osborne, «The Erection and Mutilation of the Hermae», *PCPhS* 211 (1985) 47-73.
1212. H. D. Westlake, «Tissaphernes in Thucydides», *CQ* 35 (1985) 43-54.
1213. B. Smarczyk, *Bündnerautonomie und athenische Seebundspolitik im Dekeleischen Krieg*, Φραγκφούρτη M. 1986.
1214. L. Edmunds, «The Aristophanic Cleon's "Disturbance" of Athens», *AJPh* 108 (1987) 233-263.
1215. G. A. Lehmann, «Überlegungen zur Krise der attischen Demokratie im Peloponnesischen Krieg: vom Ostrakismos des Hyperbolos zum Thargelion 411 v. Chr.», *ZPE* 69 (1987) 33-73.

1216. D. Kagan, *The Fall of the Athenian Empire*, Ithaca/Λονδίνο 1987.
1217. Th. C. Loening, *The Reconciliation Agreement of 403/402 B.C. in Athens*, Στουτγάρδη 1987.
1218. B. M. Lavelle, «Adikia, the Decree of Kannonos and the Trial of the Generals», *C&M* 39 (1988) 19-41.

ζ) 4ος αἰώνας

Ἀθήνα

1219. J. Beloch, *Die attische Politik seit Perikles*, Λιψία 1884 (ἀνατύπωση Darmstadt 1967).
1220. F. Sundwall, *Epigraphische Beiträge zur sozial-politischen Geschichte Athens im Zeitalter des Demosthenes*, Λιψία 1906.
1221. S. Accame, *La lega ateniese del sec. IV a. C.*, Ρώμη 1941.
1222. R. Sealey, «IG II^2 1609 and the Transformation of the Second Athenian Sea-League», *Phoenix* 11 (1957) 95-111.
1223. A. G. Woodhead, «Chabrias, Timotheos and the Aegean Allies, 375-373 B.C.», *Phoenix* 16 (1962) 258-266.
1224. J. J. Buchanan, *Theorika. A Study of Monetary Distributions to the Athenian Citizenry during the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Locust Valley/Νέα Ὑόρκη 1962.
1225. C. Mossé, *La Fin de la démocratie athénienne*, Παρίσι 1962 [ἑλλ. μτφρ. *Τὸ τέλος τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας*, Ἀθήνα 1978].
1226. G. L. Cawkwell, «Eubulus», *JHS* 83 (1963) 47-67.
1227. R. Sealey, «Callistratos of Aphidna and his Contemporaries», στοῦ ἰδίου, *Essays in Greek Politics*, Νέα Ὑόρκη 1965, 133-163.
1228. R. Seager, «Lysias against the Corndealers», *Historia* 15 (1966) 172-184.
1229. Τοῦ ἰδίου, «Thrasybulus, Conon and Athenian Imperialism, 396-386 B.C.», *JHS* 87 (1967) 95-115.
1230. S. Perlman, «Athenian Democracy and the Revival of Imperialistic Expansion at the Beginning of the Fourth Century B.C.», *CPh* 63 (1968) 257-267.
1231. P. MacKendrick, *The Athenian Aristocracy 399 to 31 B.C.*, Cambridge Mass. 1969.
1232. C. Pecorella Longo, *«Eterie» e gruppi politici nell'Atene del IV sec. a. C.*, Φλωρεντία 1971.
1233. C. Mossé, «La vie économique d'Athènes au IVe siècle: crise ou renouveau?», F. Sartori (ἐπιμ.), *Praelectiones Patavinae*, Ρώμη 1972, 135-144.

1234. G. L. Cawkwell, «The Foundation of the Second Athenian Confederacy», *CQ* ν.σ. 23 (1973) 47-60.
1235. F. W. Mitchel, «Lykourgan Athens: 338-322», *Lectures in Memory of Louise Taft Semple*, β' σειρά, 1966-1970, Cincinnati 1973, 163-214.
1236. R. S. Stroud, «An Athenian Law on Silver Coinage», *Hesperia* 43 (1974) 157-188.
1237. M. H. Hansen, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense 1974.
1238. G. Audring, «Grenzen der Konzentration von Grundeigentum in Attika während des 4. Jh. v. u. Z.», *Klio* 56 (1974) 445-456.
1239. V. N. Andreyev, «Some Aspects of Agrarian Conditions in Attica in the Fifth to Third Centuries B.C.», *Eirene* 12 (1974) 5-46.
1240. L. M. Gluskina, «Studien zu den sozial-ökonomischen Verhältnissen in Attika im 4. Jh. v. u. Z.», *Eirene* 12 (1974) 111-138.
1241. R. Koerner, «Die Entwicklung der athenischen Demokratie nach dem Peloponnesischen Kriege in Verfassung, Verwaltung und Recht», στὸ [1320] Welskopf 1, 132-146.
1242. C. Mossé, «Die politischen Prozesse und die Krise der athenischen Demokratie», στὸ [1320] Welskopf 1, 160-187.
1243. H.-D. Zimmermann, «Der zweite Attische Seebund», στὸ [1320] Welskopf 1, 188-198.
1244. E. Schönert-Geiss, «Die Geldzirkulation Attikas im 4. Jahrhundert v. u. Z.», στὸ [1320] Welskopf 1, 531-550.
1245. S. Isager/M. H. Hansen, *Aspects of Athenian Society in the Fourth Century B.C.*, Odense 1975.
1246. J. T. Chambers, «The Fourth-Century Athenians' View of their Fifth-Century Empire», *PP* 30 (1975) 177-191.
1247. M. H. Hansen, *Eisangelia, The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century B.C. and the Impeachment of Generals and Politicians*, Odense 1975.
1248. A. Giovannini, «Athenian Currency in the Late Fifth and Early Fourth Century B.C.», *GRBS* 16 (1975) 185-195.
1249. C. Mossé, «Le IVᵉ siècle (403-336)», στὸ [92] *Le Monde grec et l'Orient* 2,9-244.
1250. Τῆς ἰδίας, «Métèques et étrangers à Athènes aux IVᵉ-IIIᵉ siècles avant notre ère», H. J. Wolff (ἐπιμ.), *Symposion 1971*, Κολωνία/Βιέννη 1975, 205-213.
1251. D. M. MacDowell, «Law-Making at Athens in the Fourth Century», *JHS* 95 (1975) 62-74.

1252. J. Pečírka, «The Crisis of the Athenian Polis in the Fourth Century B.C.», *Eirene* 14 (1976) 5-29.
1253. D. G. Rice, «Xenophon, Diodorus and the Year 379-378 B.C. Reconstruction and Reappraisal», *YClS* 24 (1975) 95-130.
1254. G. L. Cawkwell, «The Imperialism of Thrasybulus», *CQ* ν.σ. 26 (1976) 270-277.
1255. H.-J. Gehrke, *Phokion. Studien zur Erfassung seiner historischen Gestalt*, Μόναχο 1976.
1256. M. M. Markle III, «Support of Athenian Intellectuals for Philip: a Study of Isocrates' Philippus and Speusippus' Letter to Philip», *JHS* 96 (1976) 80-99.
1257. M. H. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes. A Study in the Athenian Administration of Justice in the Fourth Century B.C.*, Odense 1976.
1258^{α} E. Ruschenbusch, «Die athenischen Symmorien des 4. Jhs. v. Chr.», *ZPE* 31 (1978) 275-284.
1258^{β} M. H. Hansen, «Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens», στὸ [521] τοῦ ἰδίου, 161-171.
1258^{γ} Τοῦ ἰδίου, «Did the Athenian Ecclesia Legislate after 403/2?», στὸ [521] τοῦ ἰδίου, 179-206.
1259. C. Mossé, *Der Zerfall der athenischen Demokratie (404-86 v. Chr.)*, Μόναχο/Ζυρίχη 1979.
1260. P. Funke, *Homonoia und Arche. Athen und die griechische Staatenwelt vom Ende des Peloponnesischen Krieges bis zum Königsfrieden (403-387/6 v. Chr.)*, Wiesbaden 1980.
1261. J. Cargill, *The Second Athenian League. Empire or Free Alliance?*, Berkeley κ.ἀ. 1981.
1262. G. L. Cawkwell, «Notes on the Failure of the Second Athenian Confederacy», *JHS* 101 (1981) 40-55.
1263. Th. V. Buttrey, «More on the Athenian Coinage Law of 375/4 B.C.», *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche* 10 (1981) 71-94.
1264. Ph. Gauthier, «De Lysias à Aristote (*Ath. pol.* 51, 4): le commerce du grain à Athènes et les fonctions des sitophylaques», *RD* 59 (1981) 5-28.
1265. P. J. Rhodes, «Problems in Athenian Eisphora and Liturgies», *AJAH* 7 (1982) 1-19.
1266. H. D. Westlake, «Friends and Successors of Dion», *Historia* 32 (1983) 161-172.
1267. H. Montgomery, *The Way to Chaeronea, Foreign Policy, Decision-Making and Political Influence in Demosthenes' Speeches*, Bergen κ.ἀ. 1983.

1268. J. Cargill, «IG II^2 1 and the Athenian Kleruchy on Samos», *GRBS* 24 (1983) 321-332.
1269. P. Brun, *Eisphora - Syntaxis - Stratiotika. Recherches sur les finances militaires d'Athènes au IVe siècle av. J.-C.*, Παρίσι 1983.
1270. L. Kallet, «Iphikrates, Timotheos, and Athens», *GRBS* 24 (1983) 239-252.
1271. H. Wankel, «Bemerkungen zu dem attischen Münzgesetz von 375/4», *ZPE* 52 (1983) 69-74.
1272. S. Alessandrì, «Il significato della legge di Nicofonte sul dokimastes monetario», *ASNP* 3,14,2 (1984) 369-393.
1273. G. L. Cawkwell, «Athenian Naval Power in the Fourth Century», *CQ* 34 (1984) 334-345.
1274. E. M. Burke, «Eubulus, Olynthus, and Euboea», *TAPhA* 114 (1984) 111-120.
1275. Ph. Gauthier, «Le programme de Xénophon dans les "Poroi"», *RPh* 58 (1984) 181-199.
1276. M. Whitby, «The Union of Corinth and Argos: A Reconsideration», *Historia* 33 (1984) 295-308.
1277. C. Bearzot, *Focione tra storia e trasfigurazione ideale*, Μιλάνο 1985.
1278. S. Humphreys, «Lycurgus of Butadae: An Athenian Aristocrat», *The Craft of the Ancient Historian* (Τιμητικὸς τόμος Ch. A. Starr), Lanham κ.ἀ. 1985, 199-252.
1279. R. M. Kallet-Marx, «Athens, Thebes, and the Foundation of the Second Athenian League», *CA* 4 (1985) 127-151.
1280. J. Ober, *Fortress Attica. Defence of the Athenian Land Frontier 404-322 B.C.*, Leiden 1985.
1281. G. Stumpf, «Ein athenisches Münzgesetz des 4. Jh. v. Chr.», *JNG* 36 (1986) 23-40.
1282. H. Montgomery, «"Merchants Fond of Corn": Citizens and Foreigners in the Athenian Grain Trade», *SO* 61 (1986) 43-61.
1283. E. M. Burke, «Lycurgan Finances», *GRBS* 26 (1986) 251-264.
1284. H. Beister, «Zur Beweiskraft der Zahlenübereinstimmungen in Thomsens Rekonstruktionsversuch der attischen Eisphora», *Studien zur Alten Geschichte* (Τιμητικὸς τόμος S. Lauffer), I, 1986, 13-26.
1285. D. Bellinger, «Währungsordnung im griechischen Altertum: Das Münzgesetz Athens», *Die Bank*, 1986, τεῦχος 12, 644-650.
1286. D. M. MacDowell, «The Law of Periandros about Symmories», *CQ* 36 (1986) 438-449.
1287. T. Figueira, «Sitopolai and sitophylakes in Lysias' "Against the

Graindealers": Governmental Intervention in the Athenian Economy», *Phoenix* 40 (1986) 149-171.
1288. H. D. Westlake, «Spartan Intervention in Asia 400-397 B.C.», *Historia* 35 (1986) 405-426.
1289. R. Bogaert, «La banque à Athènes au IVe siècle avant J.-C.», *MH* 43 (1986) 19-49.
1290. B. S. Strauss, *Athens after the Peloponnesian War. Class, Faction and Policy 403-386 B.C.*, Ithaca 1987.
1291. E. Ruschenbusch, «Das Datum von IG II/III^{2} 1611 und der Bundesgenossenkrieg», *ZPE* 67 (1987) 160-163.
1292. L. Gallo, «Salari e inflazione: Atene tra V e IV sec. a. C.», *ASNP* 3,17,1 (1987) 19-63.
1293. G. L. Cawkwell, «Nomophylakia and the Areopagus», *JHS* 108 (1988) 1-12.
1294. V. Gabrielsen, «A Naval Debt and the Appointment of a Syntrierarch in IG II^{2} 1623», *C&M* 39 (1988) 63-87.
1295. W. Schmitz, *Wirtschaftliche Prosperität, soziale Integration und die Seebundpolitik Athens. Die Wirkung der Erfahrungen auf die athenische Außenpolitik in der ersten Hälfte des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Μόναχο 1988.
1296. J. Engels, «Das Eukratesgesetz und der Prozeß der Kompetenzerweiterung des Areopages in der Eubulos- und Lykurgära», *ZPE* 74 (1988) 181-209.
1297. Τοῦ ἰδίου, *Studien zur politischen Biographie des Hypereides. Athen in der Epoche der lykurgischen Reformen und des makedonischen Universalreiches*, Μόναχο 1989.
1298. M. H. Hansen, «Solonian Democracy in Fourth-Century Athens», *C&M* 40 (1989) 71-99.

Ἐκτὸς Ἀθήνας

1299. W. Judeich, *Kleinasiatische Studien*, Marburg 1892.
1300. R. E. Smith, «The Development of the Second Spartan Empire», *JHS* 50 (1930) 37-79.
1301. H. W. Parke, «Lysander and the Spartan Empire», *CPh* 43 (1948) 145-156.
1302. G. T. Griffith, «The Union of Corinth and Argos (392-386 B.C.)», *Historia* 1 (1950) 236-256.
1303. H. Berve, *Dion*, Μαγεντία 1956.
1304. K. F. Stroheker, *Dionysios I. Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus*, Wiesbaden 1958.

1305. D. Kagan, «The Economic Origins of the Corinthian War (395-387 B.C.)», *PP* 16 (1961) 321-341.
1306. Τοῦ ἰδίου, «Corinthian Politics and the Revolution of 392 B.C.», *Historia* 11 (1962) 447-457.
1307. S. Perlman, «The Causes and the Outbreak of the Corinthian War», *CQ* ν. σ. 14 (1964) 64-81.
1308. T. T. B. Ryder, *Koine Eirene*, Ὀξφόρδη 1965.
1309. V. Ehrenberg, «The Fourth Century B.C. as Part of Greek History», στὸ [87] τοῦ ἰδίου, 32-41.
1310. K. v. Fritz, *Platon in Sizilien und das Problem der Philosophenherrschaft*, Βερολίνο 1968.
1311. C. Mossé, «Le Rôle politique des armées dans le monde grec à l'époque classique», στὸ [426] Vernant, 221-229.
1312. D. F. Stroheker, «Sizilien und die Magna Graecia zur Zeit der beiden Dionysii», *Kokalos* 14/15 (1968/69) 119-131.
1313. A. Burford, *The Greek Temple Builders at Epidauros*, Liverpool 1969.
1314. J. K. Anderson, *Military Theory and Practice in the Age of Xenophon*, Berkeley/Los Angeles 1970.
1315. M. Zahrnt, *Olynth und die Chalkidier*, Μόναχο 1971.
1316. C. D. Hamilton, «The Politics of Revolution in Corinth, 395-386 B.C.», *Historia* 21 (1972) 21-36.
1317. H. Braunert/T. Petersen, «Megalopolis: Anspruch und Wirklichkeit», *Chiron* 2 (1972) 57-90.
1318. A. Fuks, «Isocrates and the Social-Economic Situation in Greece», *AncSoc* 3 (1972) 17-44.
1319. G. L. Cawkwell, «Epaminondas and Thebes», *CQ* ν.σ. 22 (1972) 254-278.
1320. E. C. Welskopf (ἐπιμ.), *Hellenische Poleis. Krise–Wandlung–Wirkung*, 4 τόμοι, Βερολίνο 1974.
1321. E. Frolov, «Das Problem der Monarchie und der Tyrannis in der politischen Publizistik des 4. Jahrhunderts v. u. Z.», στὸ [1320] Welskopf, 1, 401-434.
1322. Τοῦ ἰδίου, «Die späte Tyrannis im Balkanischen Griechenland», στὸ [1320] Welskopf, 1, 231-400.
1323. G. Bockisch, «Die sozialökonomische und politische Krise der Lakedaimonier und ihrer Symmachoi in 4. Jahrhundert v. u. Z.», στὸ [1320] Welskopf, 1, 199-230.
1324. F. Sartori, «Verfassungen und soziale Klassen in den Griechenstädten Unteritaliens seit der Vorherrschaft Krotons bis zur Mitte des 4. Jahrhunderts v. u. Z.» στὸ [1320] Welskopf, 2, 700-773.

1325. J. Oelsner, «Krisenerscheinungen im Achaimenidenreich im 5. und 4. Jahrhundert v. u. Z.», στὸ [1320] Welskopf, 2, 1041-1073.
1326. R. J. A. Talbert, *Timoleon and the Revival of Greek Sicily 344-317 B.C.*, Cambridge 1974.
1327. A. Fuks, «Patterns and Types of Social-Economic Revolution in Greece from the Fourth to the Second Century B.C.», *AncSoc* 5 (1974) 51-81.
1328. M. Moggi, «Il sinecismo di Megalopoli (Diod., 15, 72, 4; Paus., 8, 27, 1-8)», *ASNP* 3, 4, 1 (1974) 71-107.
1329. H. Metzger / E. Laroche / A. Dupont-Sommer, «La stèle trilingue récemment découverte au Létôon de Xanthos», *CRAI* 1974, 89-93.
1330. R. Seager, «The King's Peace and the Balance of Power in Greece, 386-362 B.C.», *Athenaeum* ν.σ. 52 (1974) 36-63.
1331. H. Bengtson, «Die griechische Polis bei Aeneas Tacticus», στοῦ ἰδίου, *Kleine Schriften*, Μόναχο 1974, 178-189.
1332. P. Demargne, «Xanthos et les problèmes de l'hellénisation au temps de la Grèce classique», *CRAI* 1974, 584-590.
1333. E. Lanzillotta, «La fondazione di Megalopoli», *RSA* 5 (1975) 25-46.
1334. L. M. Gluskina, «Zur Spezifik der klassischen griechischen Polis im Zusammenhang mit dem Problem ihrer Krise», *Klio* 57 (1975) 415-431.
1335. J. Borchhardt, *Die Bauskulptur des Heroons von Limyra*, Βερολίνο 1976.
1336. G. L. Cawkwell, «Agesilaus and Sparta», *CQ* ν.σ. 26 (1976) 62-84.
1337. J. P. Weinberg, «Bemerkungen zum Problem "Der Vorhellenismus im Vorderen Orient"», *Klio* 58 (1976) 5-20.
1338. Ch. G. Starr, «Greeks and Persians in the Fourth Century B.C. A Study in Cultural Contacts before Alexander», *Iranica Antiqua* 11 (1976) 39-99· 12 (1977) 49-115.
1339. L. de Blois, «Dionysius II, Dion and Timoleon», *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 40 (1978) 113-149.
1340. N. Robertson, «The Myth of the First Sacred War», *CQ* ν.σ. 28 (1978) 38-73.
1341. R. K. Sinclair, «The King's Peace and the Employment of Military and Naval Forces 387-378», *Chiron* 8 (1978) 29-54.
1342. G. A. Lehmann, «Spartas Arché und die Vorphase des Korinthischen Krieges in den Hellenica Oxyrhynchia», *ZPE* 28 (1978) 109-126· 30 (1978) 73-93.
1343. J. Borchhardt, «Eine Doppelaxtstele aus Limyra. Zur Herrschaft der Karer in Lykien», *Festschrift Dörner*, τ. 1, Leiden 1978, 183-191.

1344. O. Picard, *Chalcis et la Confédération Eubéenne: Étude de numismatique et d'histoire (IVe-Ie siècle)*, 'Αθήνα 1979.
1345. G. Roux, *L'Amphictionie, Delphes et le temple d'Apollon au IVe siècle*, Lyon 1979.
1346. C. D. Hamilton, *Sparta's Bitter Victories: Politics and Diplomacy in the Corinthian War*, 1979.
1347. J. Buckler, *The Theban Hegemony 371-362 B.C.*, Cambridge/Λονδίνο 1980.
1348. T. R. Bryce, «The Other Pericles», *Historia* 29 (1980) 377-381.
1349. G. A. Lehmann, «Krise und innere Bedrohung der hellenischen Polis bei Aeneas Tacticus», *Festschrift F. Vittinghoff*, Κολωνία/Graz 1980, 71-86.
1350. H. Wankel, «Bemerkungen zur delphischen Amphiktyonie im 4. Jh. und zum 4. Heiligen Krieg», *ZPE* 42 (1981) 153-166.
1351. G. L. Cawkwell, «The King's Peace», *CQ* 31 (1981) 69-83.
1352. A. Frolíková, «Isokrates und die Entwicklungstendenzen Griechenlands im 4. Jh. v. u. Z.», *Eirene* 19 (1982) 17-29.
1353. Ch. Tuplin, «The Date of the Union of Corinth and Argos», *CQ* 32 (1982) 75-83.
1354. S. Ju. Saprykin, «The Tyrants of Heraclea», *VDI* 1982, 1, 134-149 (ρωσ.).
1355. M. Piérart, «Argos, Cléonai et le Koinon des Arcadiens», *BCH* 106 (1982) 119-138.
1356. S. Hornblower, *Mausolus*, 'Οξφόρδη 1982.
1357. G. L. Cawkwell, «The Decline of Sparta», *CQ* 33 (1983) 385-400.
1358. H. F. Miller, «The Practical and Economic Background to the Greek Mercenary Explosion», *G&R* 31 (1984) 153-160.
1359. Ch. Tuplin, «Timotheos and Corcyra: Problems in Greek History 375-373 B.C.», *Athenaeum* 62 (1984) 537-568.
1360. T. R. Bryce, *The Lycians in Literary and Epigraphic Sources*, Κοπεγχάγη 1986.
1361. R. Urban, «Zur inneren und äußeren Gefährdung griechischer Städte bei Aeneas Tacticus», *Studien zur Alten Geschichte* (Τιμητικὸς τόμος S. Lauffer) III, 1986, 991-1002.
1362. T. R. Bryce, *The Lycians*, τ. 1, Κοπεγχάγη 1986.
1363. W. E. Thompson, «The Stasis at Corinth», *SIFC* 3, 4 (1986) 155-171.
1364. L. J. Sanders, *Dionysius I of Syracuse and Greek Tyranny*, Λονδίνο κ.ά. 1987.
1365. P. Cartledge, *Agesilaos and the Crises of Sparta*, Λονδίνο 1987.
1366. B. Jacobs, *Griechische und persische Elemente in der Grabkunst Ly-*

kiens zur Zeit der Achämenidenherrschaft, Jonsered 1987.
1367. A. B. Breebaart, «Tyrants and Monarchs in the Greek World of the Fourth Century B.C.», στοῦ ἰδίου, *Clio and Antiquity*, Hilversum 1987, 9-31.
1368. Ch. J. Tuplin, «The Leuctra Campaign: Some Outstanding Problems», *Klio* 69 (1987) 72-107.
1369. M. Dreher, *Hegemon und Symmachoi. Untersuchungen zum Zweiten Athenischen Seebund*. Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1995.
1370. M. Zahrnt, «Die Verträge zwischen Dionysios I. und den Karthagern», *ZPE* 71 (1988) 209-228.
1371. L. P. Marinovič, *Le Mercenariat grec au IVe siècle avant notre ère et la crise de la polis*, Παρίσι 1988.
1372. J. v. Ungern-Sternberg, «Zur Beurteilung Dionysios' I. von Syrakus», *Zu Alexander d. Gr.* (Τιμητικὸς τόμος G. Wirth), II, 1988, 1123-1151.
1373. M. Weiskopf, *The so-called «Great Satraps' Revolt», 366-360 B.C. Concerning Local Instability in the Achaemenid Far West*, Στουτγάρδη 1989.

Μακεδονία

1374. N. G. L. Hammond, *A History of Macedonia*, τ. I, *Historical geography and prehistory*, Ὀξφόρδη 1972 [ἑλλ. μτφρ. *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, 3 τόμοι, Ἀθήνα 1995].
1375. D. Kienast, *Philipp II. von Makedonien und das Reich der Achämeniden*, Wiesbaden 1973.
1376. S. Perlman (ἐπιμ.), *Philip and Athens*, Cambridge/Νέα Ὑόρκη 1973.
1377. E. Frolov, «Der Kongreß von Korinth im Jahre 338/337 v. u. Z. und die Vereinigung von Hellas», στὸ [1320] Welskopf, 1, 435-459.
1378. J. R. Ellis, *Philip II and Macedonian Imperialism*, Λονδίνο 1976.
1379. K. Rosen, «Die Gründung der makedonischen Herrschaft», *Chiron* 8 (1978) 1-27.
1380. R. M. Errington, «The Nature of the Macedonian State under the Monarchy», *Chiron* 8 (1978) 77-133.
1381. G. L. Cawkwell, «The Peace of Philocrates Again», *CQ* ν.σ. 28 (1978) 93-104.
1382. Τοῦ ἰδίου, *Philip of Macedon*, Λονδίνο/Βοστώνη 1978.
1383. N. G. L. Hammond/G. T. Griffith, *A History of Macedonia*, τ. II, *550-336 B.C.*, Ὀξφόρδη 1979 (ἑλλ. μτφρ. βλ. [1374]).
1384. W. L. Adams/E. N. Borza (ἐπιμ.), *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*, Washington 1982.

1385. J. R. Ellis, «Philip and the Peace of Philocrates», στὸ [1384] Adams/Borza, 43-59.
1386. N. G. L. Hammond, «The Evidence for the Identity of the Royal Tombs at Vergina», στὸ [1384] Adams/Borza, 111-127.
1387. P. Green, «The Royal Tombs at Vergina: A Historical Analysis», στὸ [1384] Adams/Borza, 129-151.
1388. Μιλτιάδης Β. Χατζόπουλος/Λουίζα Δ. Λουκοπούλου (ἐπιμ.), *Φίλιππος, Βασιλεὺς Μακεδόνων*, 'Αθήνα 1980.
1388[α] M. B. Hatzopoulos/L. D. Loukopoulou (ἐπιμ.), *Ein Königreich für Alexander. Sein Leben, sein Werk und die erregende Entdeckung seines Grabschatzes in Vergina*, Bergisch-Gladbach, 1982.
1389. B. Barr-Sharrar/E. N. Borza (ἐπιμ.), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, Washington 1982.
1390. E. Badian, «Greeks and Macedonians», στὸ [1389] Barr/Sharrar, 33-51.
1391. S. M. Burstein, «The Tomb of Philip II and the Succession of Alexander the Great», *EMC* 26 (1982) 141-163.
1392. M. 'Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οἱ βασιλικοὶ τάφοι καὶ οἱ ἄλλες ἀρχαιότητες*, 'Αθήνα 1984 (ἀγγλ. μτφρ., *Vergina. The Royal Tombs and the Ancient City*, 'Αθήνα 1984).
1393. A. J. N. W. Prag/J. H. Musgrave/R. A. H. Neaver, «The Skull from Tomb II at Vergina: King Philip II of Macedon», *JHS* 104 (1984) 60-78.
1394. M. Zahrnt, «Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen», *Chiron* 14 (1984) 325-368.
1395. S. Perlman, «Greek Diplomatic Tradition and the Corinthian League of Philip of Macedon», *Historia* 34 (1985) 153-174.
1396. G. Wirth, *Philipp II. Geschichte Makedoniens*, τ. 1, Στουτγάρδη κ.ά. 1985.
1397. M. Errington, *Geschichte Makedoniens. Von den Anfängen bis zum Untergang des Königreichs*, Μόναχο 1986.
1398. K.-W. Welwei, «Zum Problem der frühmakedonischen Heeresversammlung», *Zu Alexander d. G.* (Τιμητικὸς τόμος G. Wirth), I, 1988, 1-24.
1399. E. N. Borza, «The Royal Macedonian Tombs and the Paraphernalia of Alexander the Great», *Phoenix* 41 (1987) 105-121.
* M. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings*, I-II, 'Αθήνα 1996.

Βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση

Μετὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ γερμανικοῦ πρωτοτύπου ἐξακολούθησαν ἀσφαλῶς νὰ ἐκπονοῦνται καὶ νὰ δημοσιεύονται ἐπιστημονικὲς μελέτες. Τεχνικοὶ λόγοι δὲν ἐπέτρεψαν τὴν ἀναθεώρηση τοῦ κειμένου· αὐτὸ ὅμως δὲν ἔχει καὶ πολλὴ σημασία, ἀφοῦ ἡ ἔρευνα στὸ σύνολό της ἁπλῶς ἀκολούθησε τὴ μέχρι σήμερα τροχιά. Ἀρκεῖ λοιπὸν τὸ παρὸν Βιβλιογραφικὸ συμπλήρωμα, ὅπου ἀπαριθμοῦνται οἱ σπουδαιότερες μελέτες μὲ σποραδικὰ σύντομα σχόλια. Εἰδικότερα πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ τοῦτο μόνον, ὅτι ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἔρευνα γνώρισε τέτοια ἀνάπτυξη ὥστε ἦταν ἀνάγκη νὰ προστεθεῖ εἰδικὴ ὑποδιαίρεση (Β.2.κα) μὲ τίτλο «Καθημερινὴ ζωὴ καὶ ἀνθρωπολογικὰ θέματα».

Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ

Α. ΠΗΓΕΣ

1. ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΠΗΓΩΝ ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

G. R. Stanton, *Athenian Politics. A Sourcebook*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1990.

R. Rilinger, *Lust an der Geschichte. Leben im antiken Griechenland*, Μόναχο 1990.

K. Brodersen/W. Günther/H. H. Schmitt, *Historische griechische Inschriften in Übersetzung*, 3 τόμοι, Darmstadt 1992-1999.

* Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία: Στ. Ν. Κουμανούδης/Ἄγγ. Ματθαίου, *Ἀρχαῖες ἑλληνικὲς ἐπιγραφές*, Ἀθήνα 1986.

2. ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ηρόδοτος

W. Kendrick Pritchett, *The Liar School of Herodotus*, Amsterdam 1993.

R. Bichler, *Herodots Welt. Der Aufbau der Historie am Bild der fremden Länder und Völker, ihrer Zivilisation und ihrer Geschichte*, Βερολίνο 1999.

H.-G. Nesselrath, «Dodona, Siwa und Herodot – ein Testfall für den Vater der Geschichte», *MH* 56 (1999) 1-14.

Βλ. ἐπίσης D. Müller [241].

G. S. Shrimpton/K. M. Gillis, «Herodotus' Source Citations», στὸ G. S. Shrimpton, *History and Memory in Ancient Greece*, Montreal κ.ἀ. 1997, 229-265.

R. Bichler/R. Rollinger, *Herodot*, Hildesheim κ.ἀ. 2000.

Θουκυδίδης

Σχόλια

P. J. Rhodes, *Thucydides. History II & III*, 2 τόμοι, Warminster 1988, 1994.

S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, 2 τόμοι, 'Οξφόρδη 1991, 1996.

J. H. Schreiner, *Hellanikos, Thukydides and the Era of Kimon*, Aarhus 1997.

J. M. Alonso-Núnez, *Die Archäologien des Thukydides*, Κωνσταντία 2000.

Ξενοφῶν

Σχόλια καὶ βιβλιογραφία

V. Gray, *The Character of Xenophon's Hellenica*, Λονδίνο 1989.

J. Touloumakos, «Der königliche Propagandist in Xenophons Kyrupädie», J. Bleicken (ἐπιμ.), *Colloquium aus Anlaß des 80. Geburtstages von Alfred Heuß*, Kallmünz 1993, 69-82.

Ch. Tuplin, *The Failings of Empire. A Reading of Xenophon Hellenica 2.3.11 – 7.5.27*, Στουτγάρδη 1993.

S. B. Pomeroy, *Xenophon: Oeconomicus. A Social and Historical Commentary*, 'Οξφόρδη 1994.

O. Lendle, *Kommentar zu Xenophons Anabasis (Bücher 1-7)*, Darmstadt 1995.

P. Krentz, *Xenophon: Hellenika II.3.11 – IV.2.8. Edited with an Introduction, Translation and Commentary*, Warminster 1995.

St. Rebenich, *Xenophon. Die Verfassung der Spartaner. Herausgegeben, übersetzt und erläutert*, Darmstadt 1998.

Ch. Mueller-Goldingen, *Untersuchungen zu Xenophons Kyrupädie*, Στουτγάρδη/Λιψία 1995.

Διόδωρος

Μετάφραση καὶ σχόλια

G. Wirth/O. Veh/Th. Nothers, *Diodoros. Griechische Weltgeschichte, Buch I-X*, 2 τόμοι, Στουτγάρδη 1992, 1993.

D. Ambaglio, *La Biblioteca Storica di Diodoro Siculo: problemi e metodo*, Como 1995.

Βιβλιογραφία

Il Mediterraneo Antico 1 (1998) 405-513.

'Ισοκράτης

Βιβλιογραφία

ASNP 4, 1, 1, 1996.

Μετάφραση καὶ σχόλια

Ch. Ley-Hutton (μετάφραση), K. Brodersen (σχόλια), *Isokrates. Sämtliche Werke*, 2 τόμοι, Στουτγάρδη 1993, 1997.

Δημοσθένης

Σχόλια καὶ βιβλιογραφία

W. Zürcher, *Demosthenes. Rede für Ktesiphon über den Kranz*, Darmstadt 1983.

P. Carlier, *Démosthène*, χ.τ. (Παρίσι) 1990.

R. Sealey, *Demosthenes and His Time. A Study in Defeat*, Νέα Ὑόρκη / Ὀξφόρδη 1993.

St. Usher, *Demosthenes. On the Crown (De Corona). Translated with an Introduction und Commentary*, Warminster 1993.

Th. Paulsen, *Die Parapresbeia-Reden des Demosthenes und des Aischines. Kommentar und Interpretation zu Demosthenes, or. XIX, und Aischines, or. II*, Trier 1999.

Ἀριστοτέλης

Σχόλια καὶ βιβλιογραφία

Aristoteles, *Politik*, Βιβλίο I, μετάφραση καὶ σχόλια Eckart Schütrumpf, Βερολίνο 1991· Βιβλία II καὶ III, μετάφραση καὶ σχόλια Eckart Schütrumpf, Βερολίνο 1991· Βιβλία IV-VI, μετάφραση καὶ εἰσαγωγὴ Eckart Schütrumpf, σχόλια Eckart Schütrumpf καὶ Hans-Joachim Gehrke, Βερολίνο 1996.

Aristoteles. *Staat der Athener*, μετάφραση καὶ σχόλια Mortimer Chambers, Βερολίνο 1990.

Πλούταρχος

Βιβλιογραφία

ANRW II 33.6, 1992.

J. L. Marr, *Plutarch. Life of Themistocles*, Warminster 1998.

Λοιπὴ φιλολογικὴ παράδοση

D. Whitehead, *Aineias the Tactician. How to Survive under Siege*, Ὀξφόρδη 1990.

P. Harding, *Androtion and the Atthis. The Fragments*, Ὀξφόρδη 1994.

M. Flower, *Theopompus of Chios. History and Rhetoric in the Fourth Century B.C.*, Ὀξφόρδη 1994.

A. Winterling, «Polisbegriff und Stasistheorie des Aeneas Tacticus. Zur Frage der griechischen Polisgesellschaften im 4. Jahrhundert v. Chr.», *Historia* 40 (1991) 193-229.

Μεθοδολογία

Ch. Pelling (ἐπιμ.), *Greek Tragedy and the Historian*, Ὀξφόρδη 1997.

Ch. Pelling, *Literary Texts and the Greek Historian*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1999.

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΓΕΝΙΚΑ

α) Ἱστορίες τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ συλλογικὰ ἔργα

C. G. Thomas, *Myth Becomes History: Pre-Classical Greece*, Claremont 1993.

P. Cartledge, *The Greeks. A Portrait of Self and Others*, Ὀξφόρδη/Νέα Ὑόρκη 1993.

P. Briant κ.ἄ., *Le Monde Grec aux temps classiques I*, Παρίσι 1995.

A. Powell (ἐπιμ.), *The Greek World*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1995.

S. Settis (ἐπιμ.), *I Greci*, 3 τόμοι σὲ 4, Τορίνο 1996-1998.

W. Dahlheim, *Die Antike. Griechenland und Rom von den Anfängen bis zur Expansion des Islam*, Paderborn κ.ἀ. ^{4}1996.

R. Osborne, *Greece in the Making, 1200-479 B.C.*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1996.

W. Schuller, «Die Welt der Griechen», *Brockhaus. Die Weltgeschichte*, τόμος 2, *Antike Welten*, Λιψία/Mannheim 1997, 112-283.

C. Baurain, *Les Grecs et la Méditerranée Orientale. Des «siècles obscurs» à la fin de l'époque archaïque*, Παρίσι 1997.

P. Cartledge, *Die Griechen und wir*, Στουτγάρδη/Βαϊμάρη 1998 (γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ Cartledge 1993).

S. B. Pomeroy/St. M. Burstein/W. Donlan/J. T. Roberts, *Ancient Greece. A Political, Social, and Cultural History*, Νέα Ὑόρκη/Ὀξφόρδη 1999.

K. Brodersen (ἐπιμ.), *Große Gestalten der griechischen Antike*, Μόναχο 1999.

D. Lotze, *Griechische Geschichte*, Μόναχο ^{3}1999.

H.-J. Gehrke/H. Schneider (ἐπιμ.), *Geschichte der Antike. Ein Studienbuch*, Στουτγάρδη/Βαϊμάρη 2000.

H.-J. Gehrke, *Kleine Geschichte der Antike*, Μόναχο 1999.

β) Εἰσαγωγὲς

M. Clauss, *Einführung in die Alte Geschichte*, Μόναχο 1993.

W. Nippel (ἐπιμ.), *Über das Studium der Alten Geschichte*, Μόναχο 1993.

W. Schuller, *Einführung in die Geschichte des Altertums*, Στουτγάρδη 1994.

D. Vollmer μὲ τοὺς M. Merl/M. Sehlmeyer/U. Walter, *Alte Geschichte in Studium und Unterricht*, Στουτγάρδη 1994.
H.-G. Nesselrath (ἐπιμ.), *Einleitung in die griechische Philologie*, Στουτγάρδη/Λιψία 1997.
S. Hornblower/E. Matthews (ἐπιμ.), *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, 'Οξφόρδη 2000.
R. J. A. Talbert, *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, Princeton/'Οξφόρδη 2000.
B. Gullath, *Wie finde ich altertumswissenschaftliche Literatur*, Βερολίνο 1992.

γ) Λεξικὰ

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 8 τόμοι σὲ 16 ἡμιτόμους, 1981-1997.
P. M. Fraser/E. Matthews (ἐπιμ.), *A Lexicon of Greek Personal Names*, ἕως τώρα τρεῖς τόμοι, 'Οξφόρδη 1987 κ.ἑ.
Lexikon Alte Kulturen, 3 τόμοι, Mannheim/Λιψία κ.ἀ. 1990-1993.
G. Speake (ἐπιμ.), *A Lexicon of Ancient History*, 'Οξφόρδη 1994.
M. J. Osborne/S. G. Byrne, *The Foreign Residents of Athens. An Annex to the Lexicon of Greek Personal Names: Attica*, Leuven 1996.
M. C. Howatson (ἐπιμ.), *Reclams Lexikon der Antike*, Στουτγάρδη 1996.
Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, Στουτγάρδη/Βαϊμάρη 1996 κ.ἑ.

2. ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΤΑ ΘΕΜΑΤΑ

α) Σύλληψη τῶν προβλημάτων καὶ κατευθύνσεις

M. Bernal, *Black Athena: the Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, 2 τόμοι, New Brunswick 1987, 1991.
H.-J. Gehrke, «Zwischen Altertumswissenschaft und Geschichte. Zur Standortbestimmung der Alten Geschichte am Ende des 20. Jahrhunderts», E.-R. Schwinge (ἐπιμ.), *Die Wissenschaften vom Altertum am Ende des 2. Jahrtausends n. Chr.*, Στουτγάρδη/Λιψία 1995, 160-196.
M. Lefkowitz/G. Rogers (ἐπιμ.), *Black Athena Revisited*, Chapel Hill 1996.
M. Lefkowitz, *Not Out of Africa: How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History*, Νέα 'Υόρκη 1996.
K. A. Raaflaub, «Greece», στὸ St. M. Burstein/R. MacMullen/K. A. Raaflaub/A. M. Ward, *Ancient History: Recent Work and New Directions*, Claremont 1997, 1-35.

β) Ἱστορία τῆς ἔρευνας

K. Christ, *Griechische Geschichte und Wissenschaftsgeschichte*, Στουτγάρδη 1996.

C. Ampolo, *Storie greche. La formazione della moderna storiografia sugli antichi Greci*, Τορίνο 1997.

K. Christ, *Hellas. Griechische Geschichte und deutsche Geschichtswissenschaft*, Μόναχο 1999.

γ) Ἱστοριογραφία καὶ προφορικὴ παράδοση

W. Kullmann/M. Reichel (ἐπιμ.), *Der Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen*, Τυβίγγη 1990.

R. Thomas, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge 1992 [ἑλλ. μτφρ. Δ. Κυρτάτας, *Γραπτὸς καὶ προφορικὸς λόγος στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, Ἡράκλειο 1997].

O. Lendle, *Einführung in die griechische Geschichtsschreibung, von Hekataios bis Zosimos*, Darmstadt 1992

δ) Ἐπιγραφικὴ καὶ Παπυρολογία

H.-A. Rupprecht, *Kleine Einführung in die Papyruskunde*, Darmstadt 1994.

J. Bodel (ἐπιμ.), *Epigraphic Evidence. Ancient History from Inscriptions*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 2001.

ε) Νομισματική

J. Kroll, *The Greek Coins*, Princeton 1993.

Ch. Howgego, *Ancient History from Coins*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1995.

στ) Ἀρχαιολογία

J. G. Pedley, *Greek Art and Archaeology*, Λονδίνο 1993.

I. Morris (ἐπιμ.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge 1994.

A. H. Borbein/T. Hölscher/P. Zanker (ἐπιμ.), *Klassische Archäologie. Eine Einführung*, Βερολίνο 2000.

U. Sinn, *Einführung in die Klassische Archäologie*, Μόναχο 2000.

ζ) Γεωγραφία καὶ Τοπογραφία

E. Olshausen, *Einführung in die historische Geographie der alten Welt*, Darmstadt 1991.

E. Olshausen/H. Sonnabend (ἐπιμ.), *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4, 1990*, Amsterdam 1994.

A. Mersch, *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.*, Φραγκφούρτη Μ. κ.ά. 1996.
A. Pariente/G. Touchais (έπιμ.), *Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme*, 1998.
K. Freitag, *Der Golf von Korinth. Historisch-topographische Untersuchungen von der Archaik bis in das 1. Jh. v. Chr.*, Μόναχο 1999.
J. M. Hurwit, *The Athenian Acropolis. History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge 1999.

η) Γλώσσα καὶ λογοτεχνία

Ch. Pelling (ἐπιμ.), *Greek Tragedy and the Historian*, 'Οξφόρδη 1997.

θ) Φιλοσοφία, φυσικὲς ἐπιστῆμες, τεχνολογία

A. Pichot, *La Naissance de la science. 2. La Grèce présocratique*, Παρίσι 1991.
G. E. R. Lloyd, *Methods and Problems in Greek Science*, Cambridge 1992.
H. Schneider, *Einführung in die antike Technikgeschichte*, Darmstadt 1992.
R. Tölle-Kastenbein, *Das archaische Wasserleitungsnetz für Athen und seine späteren Bauphasen*, Μαγεντία 1994.
J. Longrigg, *Greek Rational Medicine*, Λονδίνο 1993.
J. Longrigg, *Greek Medicine. From the Heroic to the Hellenistic Age*, Λονδίνο 1998.
J. Brunschwig/G. Lloyd (ἐπιμ.), *Das Wissen der Griechen. Eine Enzyklopädie*, Μόναχο 2000.

ι) Κράτος καὶ κοινωνία

O. Murray/S. Price (ἐπιμ.), *The Greek City. From Homer to Alexander*, 'Οξφόρδη 1990.
A. Molho/K. Raaflaub/J. Emlen (ἐπιμ.), *City-States in Classical Antiquity and Medieval Italy*, Στουτγάρδη 1991.
K. Tausend, *Amphiktyonie und Symmachie. Formen zwischenstaatlicher Beziehungen im archaischen Griechenland*, Στουτγάρδη 1992.
K. Raaflaub/E. Müller-Luckner (ἐπιμ.), *Anfänge politischen Denkens in der Antike. Die nahöstlichen Kulturen und die Griechen*, Μόναχο 1993.
M. H. Hansen (ἐπιμ.), *The Ancient Greek City-State*, Κοπεγχάγη 1993.
U. Walter, *An der Polis teilhaben. Bürgerstaat und Zugehörigkeit im archaischen Griechenland*, Στουτγάρδη 1993.
D. Whitehead (ἐπιμ.), *From Political Architecture to Stephanus Byzantinus. Sources for the Ancient Greek Polis*, Στουτγάρδη 1994.
E. Baltrusch, *Symmachie und Spondai. Untersuchungen zum griechischen*

Völkerrecht der archaischen und klassischen Zeit (8.-5. Jahrhundert v. Chr.), Βερολίνο/Νέα Ὑόρκη 1994.

M. H. Hansen (ἐπιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State*, Κοπεγχάγη 1995.

O. Behrends/W. Sellert, *Nomos und Gesetz. Ursprünge und Wirkungen des griechischen Gesetzesdenkens*, Γοτίγγη 1995.

M. H. Hansen/K. Raaflaub (ἐπιμ.), *Studies in the Ancient Greek Polis*, Στουτγάρδη 1995.

M. H. Hansen (ἐπιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis*, Κοπεγχάγη 1996.

M. H. Hansen/K. Raaflaub (ἐπιμ.), *More Studies in the Ancient Greek Polis*, Στουτγάρδη 1996.

M. H. Hansen (ἐπιμ.), *The polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Κοπεγχάγη 1997.

H. Beck, *Polis und Koinon. Untersuchungen zur Geschichte und Struktur der griechischen Bundesstaaten im 4. Jahrhundert v. Chr.*, Στουτγάρδη 1997.

P. J. Rhodes/D. M. Lewis, *The Decrees of the Greek States*, Ὀξφόρδη 1997.

M. H. Hansen (ἐπιμ.), *Polis and City-State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent*, Κοπεγχάγη 1998.

K.-W. Welwei, *Die griechische Polis. Verfassung und Gesellschaft in archaischer und klassischer Zeit*, Στουτγάρδη ²1998.

W. Schuller (ἐπιμ.), *Politische Theorie und Praxis im Altertum*, Darmstadt 1998.

A. Avram, *Der Vertrag zwischen Rom und Kallatis. Ein Beitrag zum römischen Völkerrecht*, Amsterdam 1999.

M. H. Hansen (ἐπιμ.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Κοπεγχάγη 2000.

Polis & Politics. Studies in Ancient Greek History Presented to Mogens Herman Hansen, Κοπεγχάγη 2000.

M. Ostwald, *Oligarchia. The Development of a Constitutional Form in Ancient Greece*, Στουτγάρδη 2000.

Ch. Rowe/M. Schofield (ἐπιμ.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge 2000.

ια) Οἰκονομία καὶ κοινωνία

P. Millet, *Lending and Borrowing in Ancient Athens*, Cambridge κ.ἀ. 1991.

E. Cohen, *Athenian Economy and Society. A Banking Perspective*, Princeton 1992.

B. Wells (ἐπιμ.), *Agriculture in Ancient Greece*, Στοκχόλμη 1992.

S. Isager/J. E. Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture*, Λονδίνο 1992.
H. Kloft, *Die Wirtschaft der griechisch-römischen Welt*, Darmstadt 1992.
A. Burford, *Land and Labor in the Greek World*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1993.
S. Meikle, *Aristotle's Economic Thought*, Ὀξφόρδη 1995.
V. Hanson, *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, Νέα Ὑόρκη 1995.
P. Cartledge, «The Economy (Economies) of Ancient Greece», *Dialogos* 5 (1998) 4-24.

ιβ) Δοῦλοι

H. Klees, *Sklavenleben im klassischen Griechenland*, Στουτγάρδη 1998.

ιγ) Δίκαιο

R. Koerner, *Inschriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis*, Κολωνία κ.ά. 1993.
St. C. Todd, *The Shape of Athenian Law*, Ὀξφόρδη 1993.
H. van Effenterre/F. Ruzé, *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaïsme grec*, 2 τόμοι, Ρώμη 1994.
V. J. Hunter, *Policing Athens. Social Control in the Attic Lawsuits, 420-320 B.C.*, Princeton 1994.
R. Sealey, *The Justice of the Greeks*, Ann Arbor 1994.
L. Foxhall/A. D. E. Lewis (ἐπιμ.), *Greek Law in its Political Setting*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1996.
Ch. Carey, *Trials from Classical Athens*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1997.
A. C. Scafuro, *The Forensic Stage. Settling Disputes in Graeco-Roman New Comedy*, Cambridge 1997.
M. R. Christ, *The Litigious Athenian*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1998.
I. Arnaoutoglou, *Ancient Greek Laws. A Sourcebook*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1998.
L. Foxhall/A. D. E. Lewis, *Greek Law in its Political Setting*, Ὀξφόρδη 1998.
E. Lévy (ἐπιμ.), *La Codification des lois dans l'antiquité*, Παρίσι 2000.
L. Burckhardt/J. v. Ungern-Sternberg (ἐπιμ.), *Große Prozesse im antiken Athen*, Μόναχο 2000.

ιδ) Θρησκεία

C. Faraone/D. Obbink (ἐπιμ.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*, Ὀξφόρδη 1991.
J. Mikalson, *Honour Thy Gods. Popular Religion in Greek Tragedy*, Chapel Hill 1991.

L. Bruit Zaidman/P. Schmitt Pantel, *Religion in the Ancient Greek City*, Cambridge 1992.
J. Neils, *Goddess and Polis. The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Hanover N.J./Princeton 1992.
R. Garland, *Introducing New Gods. The Politics of Athenian Religion*, Λονδίνο 1992.
R. Parker, *Athenian Religion. A History*, 'Οξφόρδη 1996.
J. Neils (ἐπιμ.), *Worshipping Athena. Panathenaia and Parthenon*, Madison 1996.
P. Hellström/B. Alroth (ἐπιμ.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*, Οὐψάλα 1996.
A. B. Lloyd (ἐπιμ.), *What is a God? Studies in the Nature of Greek Divinity*, Λονδίνο 1997.
S. Price, *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge 1999.
A. Rubel, *Stadt in Angst. Religion und Politik während des Peloponnesischen Krieges*, Darmstadt 2000.

ιε) Πόλεμος

Ch. Meier, «Die Rolle des Krieges im klassischen Athen», *HZ* 151 (1990) 555-605.
V. D. Hanson (ἐπιμ.), *Hoplites. The Classical Greek Battle Experience*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1991.
W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, τόμ. V, Berkeley κ.ἀ. 1991.
J. Rich/G. Shipley (ἐπιμ.), *War and Society in the Greek World*, Λονδίνο 1993.
M. Munn, *The Defense of Attica. The Dema Wall and the Boiotian War of 378-375 B.C.*, Berkeley κ.ἀ. 1993.
M. M. Sage, *Warfare in Ancient Greece. A Sourcebook*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1996.
L. Burckhardt, *Bürger und Soldaten. Aspekte der politischen und militärischen Rolle athenischer Bürger im Kriegswesen des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Στουτγάρδη 1996.
A. B. Lloyd (ἐπιμ.), *Battle in Antiquity*, Λονδίνο 1996.
J. Ober, «The Rules of War in Classical Greece», στοῦ ἰδίου, *The Athenian Revolution*, Princeton 1996, 53-71.
V. D. Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, Berkeley κ.ἀ. 1998.
R. Schulz, «Militärische Revolution und politischer Wandel. Das Schicksal Griechenlands im 4. Jahrhundert v. Chr.», *HZ* 268 (1999) 281-310.
F. Prost (ἐπιμ.), *Armées et sociétés de la Grèce classique. Aspects sociaux et politiques de la guerre au Ve et IVe s. av. J.-C.*, Παρίσι 1999.

«Guerres et sociétés dans les mondes grecs à l'époque classique». Colloque de la SOPHAU, *Pallas* 51 (1999).

ιστ) Γυναίκες

S. Des Bouvries, *Women in Greek Tragedy. An Anthropological Approach*, Oslo 1990.

B. Wagner-Hasel (ἐπιμ.), *Matriarchatstheorien der Altertumswissenschaft*, Darmstadt 1992.

K. R. Walters, «Women and Power in Classical Athens», *Festschrift für J. K. King*, Wauconda 1993, 194-214.

N. S. Rabinowitz/A. Richlin (ἐπιμ.), *Feminist Theory and the Classics*, Νέα Ὑόρκη/Λονδίνο 1993.

L. K. Taaffe, *Aristophanes and Women*, Λονδίνο 1993.

N. Demand, *Birth, Death and Motherhood in Classical Greece*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1994.

E. Fantham/H. P. Foley/N. B. Kampen/S. B. Pomeroy/H. A. Shapiro, *Women in the Classical World. Image and Text*, Νέα Ὑόρκη/'Οξφόρδη 1994.

S. Blundell, *Women in Ancient Greece*, Λονδίνο 1995.

L. Foxhall, «The Law and the Lady: Women and Legal Proceedings in Classical Athens», L. Foxhall/A. D. E. Lewis (ἐπιμ.), *Greek Law in its Political Setting*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1996, 133-152.

B. Röder/J. Hummel/B. Kunz, *Göttinnendämmerung. Das Matriarchat aus archäologischer Sicht*, Μόναχο 1996.

U. Kron, «Priesthoods, Dedications and Euergetism: What Part Did Religion Play in the Political and Social Status of Greek Women?», P. Hellström/B. Alroth (ἐπιμ.), *Religion and Power in the Ancient Greek World*, Οὐψάλα 1996, 139-182.

E. D. Reeder, *Pandora. Frauen im klassischen Griechenland*, Βασιλεία 1996.

D. Lyons, *Gender and Immortality. Heroines in Ancient Greek Myth and Cult*, Princeton 1997.

L. L. Lovén/A. Strömberg (ἐπιμ.), *Aspects of Women in Antiquity*, Jonsered 1998.

M. Gagarin, «Women in Athenian Courts», *Dike* 1 (1998) 39-51.

D. Cohen, «Women, Property and Status in Demosthenes 41 and 57», *Dike* 1 (1998) 53-61.

H. P. Karydas, *Eurykleia and Her Successors. Female Figures of Authority in Greek Politics*, Λονδίνο κ.ἀ. 1998.

H. King, *Hippocrates' Woman. Reading the Female Body in Ancient Greece*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1998.

D. M. Schaps, «What Was Free About a Free Athenian Woman?», *TAPhA* 128 (1998) 161-188.

S. Blundell, *Women in Classical Athens*, Bristol 1998.

J. Dummer, *Sappho: Dichterin von Lesbos oder lesbische Dichterin?* (Jenaer Universitätsreden 8), 'Ιένα 1999, 209-228.

Th. Späth/B. Wagner-Hasel (ἐπιμ.), *Frauenwelten in der Antike. Geschlechterordnung und weibliche Lebenspraxis*, Darmstadt 2000.

ιζ) Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ δημοκρατία

H. A. Shapiro, *Art and Culture under the Tyrants in Athens*, Μαγεντία 1989.

W. R. Connor/M. H. Hansen/K. A. Raaflaub/B. S. Strauss, *Aspects of Athenian Democracy*, 1990.

Ph. B. Manville, *The Origins of Citizenship in Ancient Athens*, Princeton 1990.

M. H. Hansen, *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, 'Οξφόρδη 1991.

D. Castriota, *Myth, Ethos and Actuality. Official Art in Fifth-Century BC Athens*, Madison 1992.

S. D. Lambert, *The Phratries of Attica*, Ann Arbor 1993.

Ch. Meier, *Athen. Ein Neubeginn der Weltgeschichte*, Βερολίνο 1993.

J. P. Euben/J. R. Wallach/J. Ober (ἐπιμ.), *Athenian Political Thought and the Reconstruction of American Democracy*, Ithaca/Λονδίνο 1994.

V. Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet. Public Taxation and Social Relations*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1994.

J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn κ.ά. [4]1995.

D. Musti, *Demokratia. Origini di un' idea*, Ρώμη/Bari 1995.

W. Eder (ἐπιμ.), *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr. Vollendung oder Verfall einer Verfassungsform?*, Στουτγάρδη 1995.

K. H. Kinzl (ἐπιμ.), *Demokratia. Der Weg zur Demokratie bei den Griechen*, Darmstadt 1995.

M. H. Hansen, *Die athenische Demokratie im Zeitalter des Demosthenes. Struktur, Prinzipien und Selbstverständnis*, Βερολίνο 1995 (γερμανικὴ ἔκδοση τοῦ Hansen 1991).

A. Boegehold, *The Lawcourts at Athens. Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia*, Princeton 1996.

M. Sakellariou (ἐπιμ.), *Démocratie athénienne et culture*, 'Αθήνα 1996.

J. Ober/Ch. Hendrick (ἐπιμ.), *Demokratia. A Conversation on Democracies, Ancient and Modern*, Princeton 1996.

B. Forsén/G. Stanton (ἐπιμ.), *The Pnyx in the History of Athens*, Helsinki 1996.

J. Ober, *The Athenian Revolution. Essays on Ancient Greek Democracy and Political Theory*, Princeton 1996.
H. Yunis, *Taming Democracy. Models of Political Rhetoric in Classical Athens*, Ithaca/Λονδίνο 1996.
W. Coulson κ.ά. (έπιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Όξφόρδη ²1996.
M. Vickers, *Pericles on Stage. Political Comedy in Aristophanes' Early Plays*, Austin 1997.
E. Robinson, *The First Democracies. Early Popular Government Outside Athens*, Στουτγάρδη 1997.
J. Ober, *Political Dissent in Democratic Athens. Intellectual Critics of Popular Rule*, Princeton 1998.
P. Cartledge/P. Millett/S. von Reden (έπιμ.), *Kosmos. Essays in Order, Conflict and Community in Classical Athens*, Όξφόρδη 1998.
K.-W. Welwei, *Das klassische Athen. Demokratie und Machtpolitik im 5. und 4. Jahrhundert*, Darmstadt 1999.
St. Brenne, *Ostrakismos und Prominenz in Athen. Attische Bürger des 5. Jhs. v. Chr. auf den Ostraka*, Βιέννη 2001.

ιη) Σπάρτη

R. J. A. Talbert, «The Role of the Helots in the Class Struggle at Sparta», *Historia* 38 (1989) 22-40.
C. Hamilton, *Agesilaos and the Failure of Spartan Hegemony*, Ithaca/Λονδίνο 1991.
W. T. Loomis, *The Spartan War Fund*, Στουτγάρδη 1992.
E. Flaig, «Die spartanische Abstimmung nach der Lautstärke. Überlegungen zu Thukydides 1, 87», *Historia* 42 (1993) 141-160.
St. Link, *Der Kosmos Sparta. Recht und Sitte in klassischer Zeit*, Darmstadt 1994.
A. Powell/St. Hodkinson (έπιμ.), *The Shadow of Sparta*, Λονδίνο/Νέα Ύόρκη 1994.
N. Kennell, *The Gymnasium of Virtue. Education and Culture in Ancient Sparta*, Chapel Hill/Λονδίνο 1995.
L. Thommen, *Lakedaimonion Politeia. Die Entstehung der spartanischen Verfassung*, Στουτγάρδη 1996.
St. Rebenich, «Fremdenfeindlichkeit in Sparta? Überlegungen zur Tradition der spartanischen Xenelasie», *Klio* 80 (1998) 336-359.
M. Meier, *Aristokraten und Damoden. Untersuchungen zur inneren Entwicklung Spartas im 7. Jahrhundert v. Chr. und zur politischen Funktion der Dichtung des Tyrtaios*, Στουτγάρδη 1998.
E. Lévy, «La Sparte d'Hérodote», *Ktéma* 24 (1999) 123-134.

ιθ) Ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη καὶ περιοχὲς

E. N. Borza, *In the Shadow of Olympus. The Emergence of Macedon*, Princeton 1990.

S. Link, *Das griechische Kreta. Untersuchungen zu seiner staatlichen und gesellschaftlichen Entwicklung vom 6. bis zum 4. Jahrhundert v. Chr.*, Στουτγάρδη 1994.

M. Jameson κ.ἄ. (ἐπιμ.), *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford 1994.

W. G. Cavanagh/M. Curtis (ἐπιμ.), *Post-Minoan Crete*, Ἀθήνα 1995.

E. N. Borza, *Makedonika*, Claremont 1995.

A. D. Rizakis, *Achaie*, 2 τόμοι, Ἀθήνα 1995, 1998.

M. Piérart/G. Touchais, *Argos. Une ville grecque de 6.000 ans*, Παρίσι 1996.

P. Berktold κ.ἄ., *Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland*, Würzburg 1996.

O. Lordkipanidze, *Das alte Georgien (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie. Neue Scholien*, Amsterdam 1996.

J. M. Fossey, *Proceedings of the First International Conference on the Archaeology and History of the Black Sea*, Amsterdam 1997.

J. G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Μαγεντία 1997.

H.-J. Gehrke, «Die soziale und politische Ordnung Kretas in der archaischen und klassischen Zeit», *Klio* 79 (1997) 23-68.

G. R. Tsetskhladze, *Die Griechen in der Kolchis*, Amsterdam 1998.

G. R. Tsetskhladze (ἐπιμ.), *The Greek Colonization of the Black Sea*, Στουτγάρδη 1998.

A. Avram, *Inscriptions grecques et latines de Scythie Mineure*, τόμ. III, *Callatis et son territoire*, Βουκουρέστι/Παρίσι 1999.

κ) Πέρσες καὶ Καρχηδόνιοι

P. Högemann, *Das alte Vorderasien und die Achämeniden. Ein Beitrag zur Herodot-Analyse*, Wiesbaden 1992.

St. Ruzicka, *Politics of a Persian Dynasty. The Hecatomnids in the 4th century B.C.*, Norman/Λονδίνο 1992.

B. Jacobs, *Die Satrapienverwaltung im Perserreich zur Zeit Darius' III.*, Wiesbaden 1994.

A. Kuhrt, *The Ancient Near East, c. 3000-330 B.C.*, 2 τόμοι, Λονδίνο 1995.

Ch. Tuplin, *Achaemenid Studies*, Στουτγάρδη 1996.

M. Miller, *Athens and Persians in the Fifth Century B.C.: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge 1997.

κα) Καθημερινή ζωή και ανθρωπολογικά θέματα

βλ. επίσης ι) Κράτος και κοινωνία

H. Kammerer-Grothaus, *Frauenleben — Frauenalltag im antiken Griechenland*, Βερολίνο 1984.

J. Martin, «Zur Stellung des Vaters in antiken Gesellschaften», H. Süßmuth (ἐπιμ.), *Historische Anthropologie*, Γοττίγγη 1984, 84-109.

R. Garland, *The Greek Way of Death*, Λονδίνο 1985.

M. Deißmann-Merten, «Zur Sozialgeschichte des Kindes im antiken Griechenland», J. Martin/A. Nitschke (ἐπιμ.), *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*, Φρειβοῦργο/Μόναχο 1986, 267-316.

V. M. Strocka, *Alltag und Fest*, Freiburg 1987.

A. K. Siems (ἐπιμ.), *Sexualität und Erotik in der Antike*, Darmstadt 1988.

D. M. Halperin/J. J. Winkler/F. I. Zeitlin (ἐπιμ.), *Before Sexuality: The Construction of Erotic Experience in the Archaic Greek World*, Princeton 1990.

M. Golden, *Children and Childhood in Classical Athens*, Βαλτιμόρη 1990.

J. Winkler, *The Constraints of Desire. The Anthropology of Sex and Gender in Ancient Greece*, Νέα Ὑόρκη/Λονδίνο 1990.

O. Murray (ἐπιμ.), *Sympotica. A Symposium on the Symposion*, Ὀξφόρδη 1990.

R. Garland, *The Greek Way of Life from Conception to Old Age*, Λονδίνο 1990.

W. J. Slater, *Dining in a Classical Context*, Ann Arbor 1991.

P. Schmitt Pantel, *La Cité au banquet. Histoire des repas publics dans les cités grecques*, Ρώμη 1992.

R. Lonis (ἐπιμ.), *L'Étranger dans le monde grec*, 2 τόμοι, Nancy 1988 καὶ 1992.

A. Bernhard-Walcher, *Alltag, Feste, Religion. Antikes Leben auf griechischen Vasen*, Βιέννη 1992.

B. Wagner-Hasel (ἐπιμ.), *Matriarchatstheorien der Altertumswissenschaft*, Darmstadt 1992.

M.-Ch. Villanueva-Puig, *Images de la vie quotidienne en Grèce dans l'antiquité*, Παρίσι 1992.

P. Mauritsch, *Sexualität im frühen Griechenland*, Κολωνία κ.ἀ. 1992.

A. Richlin (ἐπιμ.), *Pornography and Representation in Greece and Rome*, Νέα Ὑόρκη/Ὀξφόρδη 1992.

E. Cantarella, *Bisexuality in the Ancient World*, New Haven/Λονδίνο 1992.

G. Binder/B. Effe (ἐπιμ.), *Liebe und Leidenschaft. Historische Aspekte von Erotik und Sexualität*, Trier 1993.

L.-M. Günther, «Witwen in der griechischen Antike», *Historia* 42 (1993) 308-325.

B. Strauss, *Fathers and Sons in Athens. Ideology and Society in the Era of the Peloponnesian War*, Λονδίνο 1993.

N. Demand, *Birth, Death, and Motherhood in Classical Greece*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1994.

A. Dihle, *Die Griechen und die Fremden*, Μόναχο 1994.

M. Dillon, «Payments to the Disabled at Athens: Social Justice or Fear of Aristocratic Patronage», *AncSoc* 26 (1995) 27-57.

L. C. Nevett, «Gender Relations in the Classical Greek Household: The Archaeological Evidence», *ABSA* 90 (1995) 363-381.

R. Garland, *The Eye of the Beholder. Deformity and Disability in the Graeco-Roman World*, Λονδίνο 1995.

N. B. Kampen (ἐπιμ.), *Sexuality in Ancient Art*, Cambridge 1996.

D. Ogden, *Greek Bastardy in the Classical and Hellenistic Periods*, Ὀξφόρδη 1996.

R. J. L. Fox, «Theophrastus' Characters and the Historian», *PCPS* 42 (1996/97) 127-170.

A. Stewart, *Art, Desire and the Body in Ancient Greece*, Cambridge 1997.

A. O. Koloski-Ostrow/C. L. Lyons (ἐπιμ.), *Naked Truths. Women, Sexuality, and Gender in Classical Art and Archaeology*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1997.

J. N. Davidson, *Courtesans and Fishcakes. The Consuming Passions of Classical Athens*, Λονδίνο 1997.

S. B. Pomeroy, *Families in Classical and Hellenistic Greece*, Ὀξφόρδη 1997.

H. J. Larmour/P. A. Miller/Ch. Platter (ἐπιμ.), *Rethinking Sexuality. Foucault and Classical Antiquity*, Princeton 1998.

L. Foxhall/J. Salmon (ἐπιμ.), *Thinking Men. Masculinity and Its Self-Representation in the Classical Tradition*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1998.

Ch. A. Cox, *Household Interests: Property, Marriage Strategies, and Family Dynamics in Ancient Athens*, Princeton 1998.

R. Garland, *Daily Life of the Ancient Greeks*, Westport/Λονδίνο 1998.

W. Hoepfner (ἐπιμ.), *Geschichte des Wohnens*, τόμ. 1, Στουτγάρδη 1999.

M. Giebel, *Reisen in der Antike*, Düsseldorf/Ζυρίχη 1999.

T. Hölscher (ἐπιμ.), *Gegenwelten zu den Kulturen Griechenlands und Roms in der Antike*, Μόναχο/Λιψία 2000.

3. ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ

γ) Μυκῆνες

R. Drews, *The End of the Bronze Age. Changes in Warfare and the Catastrophe ca. 1200 B.C.*, Princeton 1993.

R. Laffineur/W.-D. Niemeier (ἐπιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegaean Bronze Age* (Aegaeum 12), Λιέγη/Austin 1995, 2 τόμοι.
R. Laffineur/Ph. P. Betancourt (ἐπιμ.), TEXNH. *Graftsmen, Craftswomen and Craftmanship in the Aegean Bronze Age* (Aegaeum 16), Λιέγη/Austin 1997.

δ) Σκοτεινοὶ αἰῶνες καὶ Ὅμηρος

U. Gehrig/H. G. Niemeyer (ἐπιμ.), *Die Phönizier im Zeitalter Homers*, Μαγεντία 1990.
D. Musti κ.ἄ. (ἐπιμ.), *La transizione dal miceneo all'alto arcaismo. Dal palazzo alla città*, Ρώμη 1991.
B. Patzek, *Homer und Mykene. Mündliche Dichtung und Geschichtsschreibung*, Μόναχο 1992.
M. Popham κ.ἄ., *Lefkandi 2*, Λονδίνο 1993.
G. Kopcke/I. Tokumaru (ἐπιμ.), *Greece between East and West: 10th-8th Centuries B.C.*, Μαγεντία 1992.
A. Zajcev, *Das griechische Wunder*, Κωνσταντία 1993.
Ch. Penglase, *Greek Myths and Mesopotamia. Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1994.
V. Parker, «Zur Datierung der Dorischen Wanderung», *MH* 52 (1995) 130-154.
G. A. Lehmann, «Umbrüche und Zäsuren im östlichen Mittelmeerraum und Vorderasien zur Zeit der "Seevölker"-Invasionen um und nach 1200 v. Chr. Neue Quellenzeugnisse und Befunde», *HZ* 262 (1996) 1-38.
J. Bouzek, *Greece, Anatolia and Europe. Interrelations during the Early Iron Age*, Στοκχόλμη 1997.
B. Powell/I. Morris (ἐπιμ.), *A New Companion to Homer*, Leiden 1997.
S. Langdon (ἐπιμ.), *New Light on a Dark Age. Exploring the Culture of Geometric Greece*, Columbia/Λονδίνο 1997.
O. Hellmann, *Die Schlachtszenen der Ilias. Das Bild des Dichters vom Kampf in der Heroenzeit*, Στουτγάρδη 2000.
J. Latacz, *Troia und Homer. Der Weg zur Lösung eines alten Rätsels*, Λιψία 2001.

ε) Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ

L. De Libero, *Die archaische Tyrannis*, Στουτγάρδη 1996.
T. Hölscher, *Öffentliche Räume in frühen griechischen Städten*, Χαϊδελβέργη 1998.

Μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα

W. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, Cambridge Mass. 1992.

P. Barceló, *Basileia, Monarchia, Tyrannis. Untersuchungen zur Entwicklung und Beurteilung von Alleinherrschaft im vorhellenistischen Griechenland*, Στουτγάρδη 1993.

J. McGlew, *Tyranny and Political Culture in Ancient Greece*, Ithaca/Λονδίνο 1993.

H.-J. Gehrke, «Konflikt und Gesetz. Überlegungen zur frühen Polis», J. Bleicken (ἐπιμ.), *Colloquium aus Anlaß des 80. Geburtstages von Alfred Heuß*, Kallmünz 1993, 49-67.

F. de Polignac, *Cults, Territory and the Origins of the Greek City-State*, Σικάγο 1995.

T. R. Martin, «Why Did the Greek Polis Originally Need Coins?», *Historia* 45 (1996) 259-283.

R. Osborne, «Pots, Trade and the Archaic Greek Economy», *Antiquity* 70 (1996) 31-44.

V. Parker, «Vom König zum Tyrannen. Eine Betrachtung zur Entstehung der älteren griechischen Tyrannis», *Tyche* 11 (1996) 165-186.

Ch. Ulf (ἐπιμ.), *Wege zur Genese griechischer Identität. Die Bedeutung der früharchaischen Zeit*, Βερολίνο 1996.

F. Lang, *Archaische Siedlungen in Griechenland*, Βερολίνο 1996.

D. Ogden, *The Crooked Kings of Ancient Greece*, Λονδίνο 1997.

D. W. Tandy, *Warriors into Traders. The Power of the Market in Early Greece*, Berkeley κ.ἀ. 1997.

L. G. Mitchell/P. J. Rhodes (ἐπιμ.), *The Development of the Polis in Archaic Greece*, Λονδίνο/Νέα Ὑόρκη 1997.

L. Zhmud', *Wissenschaft, Philosophie und Religion im frühen Pythagoreismus*, Βερολίνο 1997.

H. Brandt, «Herakles und Peisistratos, oder: Mythos und Geschichte. Anmerkungen zur Interpretation vorklassischer Vasenbilder», *Chiron* 27 (1997) 315-334.

Τοῦ ἰδίου, «Apollon und die älteren griechischen Tyrannen», *Chiron* 28 (1998) 193-212.

K.-J. Hölkeskamp, *Schiedsrichter, Gesetzgeber und Gesetzgebung im archaischen Griechenland*, Στουτγάρδη 1999.

H. Sancisi-Weerdenburg (ἐπιμ.), *Peisistratos and the Tyranny. A Reappraisal of the Evidence*, Amsterdam 2000.

Ἀποικισμὸς

J.-P. Descoeudres (ἐπιμ.), *Greek Colonists and Native Populations*, Καμπέρρα/Ὀξφόρδη 1990.

P. Rouillard, *Les Grecs et la péninsule Ibérique du VIIIe au IVe s. av. J.-C.*, Παρίσι 1991.
D. Ridgway, *The First Western Greeks*, Cambridge 1992.
A. Bresson/P. Rouillard (ἐπιμ.), *L'Emporion*, Παρίσι 1993.
G. R. Tsetskhladze/F. De Angelis (ἐπιμ.), *The Archaeology of Greek Colonization*, Ὀξφόρδη 1994.
Th. Miller, *Die griechische Kolonisation im Spiegel literarischer Zeugnisse*, Τυβίγγη 1997.
J. G. Vinogradov/M. I. Zolotarev, «L'ostracismo e la storia della fondazione di chersonesos Taurica. Analisi con gli ostraka dal Kerameikos di Atene», *Minima epigrafica et papyrologica* 2 (1999) 111-132.

στ) 5ος αἰώνας

Γενικά

M. Chambers/R. Gallucci/P. Spanos, «Athens' Alliance with Egesta in the Year of Antiphon», *ZPE* 83 (1990) 38-63.
B. Smarczyk, *Untersuchungen zur Religionspolitik und politischen Propaganda Athens im Delisch-Attischen Seebund*, Μόναχο 1990.
Th. J. Figueira, *Athens and Aigina in the Age of Imperial Colonization*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1991.
A. Henry, «Through a Laser Beam Darkly», *ZPE* 91 (1992) 137-146.
E. Badian, *From Plataea to Potidaea. Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia*, Βαλτιμόρη/Λονδίνο 1993.
A. Henry, «Athens and Egesta», *AHB* 7 (1993) 49-53.
L. Kallet-Marx, *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History 1-5.24*, Berkeley κ.ἀ. 1993.
M. Chambers, «The Archon's Name in the Athens-Egesta Alliance», *ZPE* 98 (1993) 171-174.
K. E. Petzold, «Die Gründung des Delisch-Attischen Seebundes», *Historia* 42 (1993) 418-443· 43 (1994) 1-31.
A. Henry, «Pour encourager les autres. Athens and Egesta encore», *CQ* 45 (1995) 237-240.
S. E. Dawson, «The Egesta Decree», *ZPE* 112 (1996) 248-252.
M. Vickers, «Fifth Century Chronology and the Coinage Decree», *JHS* 116 (1996) 171-174.
H. Mattingly, *The Athenian Empire Restored. Epigraphic and Historical Studies*, Ann Arbor 1996.
W. Hoepfner (ἐπιμ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis*, Βερολίνο 1997.

Th. Figueira, *The Power of Money. Coinage and Politics in the Athenian Empire*, Φιλαδέλφεια 1998.

M. Rausch, *Isonomia in Athen. Veränderungen des öffentlichen Lebens vom Sturz der Tyrannis bis zur zweiten Perserabwehr*, Φραγκφούρτη/Μ. κ.ἀ. 1999.

M. Munn, *The School of History. Athens in the Age of Socrates*, Berkeley κ.ἀ. 2000.

K. Raaflaub, «Den Olympier herausfordern? Prozesse im Umkreis des Perikles», στὸ L. Burckhardt/J. v. Ungern-Sternberg (ἐπιμ.), *Große Prozesse im antiken Athen*, Μόναχο 2000, 96-113.

L. J. Samons II, *Empire of the Owl. Athenian Imperial Finance*, Στουτγάρδη 2000.

Περσικοὶ Πόλεμοι

J. M. Balcer, *The Persian Conquest of the Greeks 545-450 B.C.*, Κωνσταντία 1995.

Πελοποννησιακὸς Πόλεμος

W. Furley, *Andokides and the Herms. A Study in Fifth-Century Athenian Religion*, Λονδίνο 1996.

B. Bleckmann, *Athens Weg in die Niederlage. Die letzten Jahre des Peloponnesischen Krieges*, Στουτγάρδη/Λιψία 1998.

D. Gribble, *Alcibiades and Athens. A Study in Literary Presentation*, Ὀξφόρδη 1999.

ζ) 4ος αἰώνας

Ἀθήνα

J. Engels, *Studien zur politischen Biographie des Hypereides*, Μόναχο ^{2}1993.

M. H. Hansen, *The Trial of Sokrates — from the Athenian Point of View*, Κοπεγχάγη 1995.

P. Carlier, *Le IVe siècle av. J.-C. Approches historiographiques*, Nancy/Παρίσι 1996.

L. A. Tritle (ἐπιμ.), *The Greek World in the Fourth Century. From the Fall of the Athenian Empire to the Successors of Alexander*, Λονδίνο 1997.

B. Hintzen-Bohlen, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg. Die Denkmäler- und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.*, Βερολίνο 1997.

D. Grieser-Schmitz, *Die Seebundpolitik Athens in der Publizistik des Isokrates*, Βόννη 1999.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	*Archäologischer Anzeiger*
AAHG	*Anzeiger für die Altertumswissenschaft (Österreichische Humanistische Gesellschaft)*
AAnt Hung	*Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*
ABSA	*Annual of the British School at Athens*
AC	*L'Antiquité Classique*
AClass	*Acta Classica*
AJAH	*American Journal of Ancient History*
AJPh	*American Journal of Philology*
AKG	*Archiv für Kulturgeschichte*
AKorrBl	*Archäologisches Korrespondenzblatt*
AncSoc	*Ancient Society*
AncW	*The Ancient World*
ANSMusN	*The American Numismatic Society. Museum Notes*
AS	*Anatolian Studies*
ASMG	*Atti e memorie della Società Magna Grecia*
ASNP	*Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*
Ath. Mitt.	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung*
AU	*Der Altsprachliche Unterricht*
AW	*Antike Welt*
BASOR	*Bulletin of the American Schools of Oriental Research*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BICS	*Bulletin of the Institute of Classical Studies of the University of London*
CAH	*The Cambridge Ancient History*
CCC	*Civiltà Classica e Cristiana*
CE	*Chronique d'Égypte*
CJ	*The Classical Journal*
ClAnt	*Classical Antiquity*
C&M	*Classica et Mediaevalia*

CPh	*Classical Philology*
CQ	*Classical Quarterly*
CR	*Classical Review*
CRAI	*Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*
CSCA	*California Studies in Classical Antiquity*
CW	*The Classical World*
DHA	*Dialogues d'Histoire Ancienne*
dtv	Deutscher Taschenbuch Verlag (γερμανικὲς ἐκδόσεις τσέπης)
EAZ	*Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*
EMC	*Échos du Monde classique. Classical News and Views*
EpAn	*Epigraphia Anatolia*
ÉtClass	*Les Études Classiques*
GdA	Eduard Meyer, *Geschichte des Altertums*
GG	*Griechische Geschichte*
GGA	*Göttingische Gelehrte Anzeigen*
G&R	*Greece and Rome*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
HSPh	*Harvard Studies in Classical Philology*
HZ	*Historische Zeitschrift*
JDAI	*Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JJP	*The Journal of Juristic Papyrology*
JNG	*Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
JRGZM	*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*
JRS	*Journal of Roman Studies*
JWG	*Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*
LAW	*Lexikon der Alten Welt*
LCM	*Liverpool Classical Monthly*
LdA	*Lexikon der Antike*
MBAH	*Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte*
MDAI (A)	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes (Athenische Abteilung)*

MDAI (M)	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes (Abteilung Madrid)*
mém.	*mémoire*
MH	*Museum Helveticum*
Mnem.	*Mnemosyne*
NC	*Numismatic Chronicle*
ν. σ.	νέα σειρὰ
OAth	*Opuscula Atheniensia*
PCPhS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
P&P	*Past and Present*
PP	*La Parola del Passato*
PUF	Presses Universitaires de France
QC	*Quaderni Catanesi di Studi classici e medievali*
QS	*Quaderni di Storia*
QUCC	*Quaderni Urbinati di Cultura Classica*
RA	*Revue Archéologique*
RD	*Revue Historique de Droit français et étranger*
RE	*Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
REA	*Revue des Études Anciennes*
REG	*Revue des Études Grecques*
RendLinc	*Atti della Accademia nazionale dei Lincei, Rendiconti*
RFIC	*Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica*
RH	*Revue Historique*
RIDA	*Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*
RPh	*Revue de Philologie*
RSA	*Rivista Storica dell'Antichità*
S&C	*Scrittura e Civiltà*
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
SIFC	*Studi Italiani di Filologia Classica*
SO	*Symbolae Osloenses*
StudClas	*Studii Clasice*
StV	*Staatsverträge des Altertums*
Suppl.	Supplement

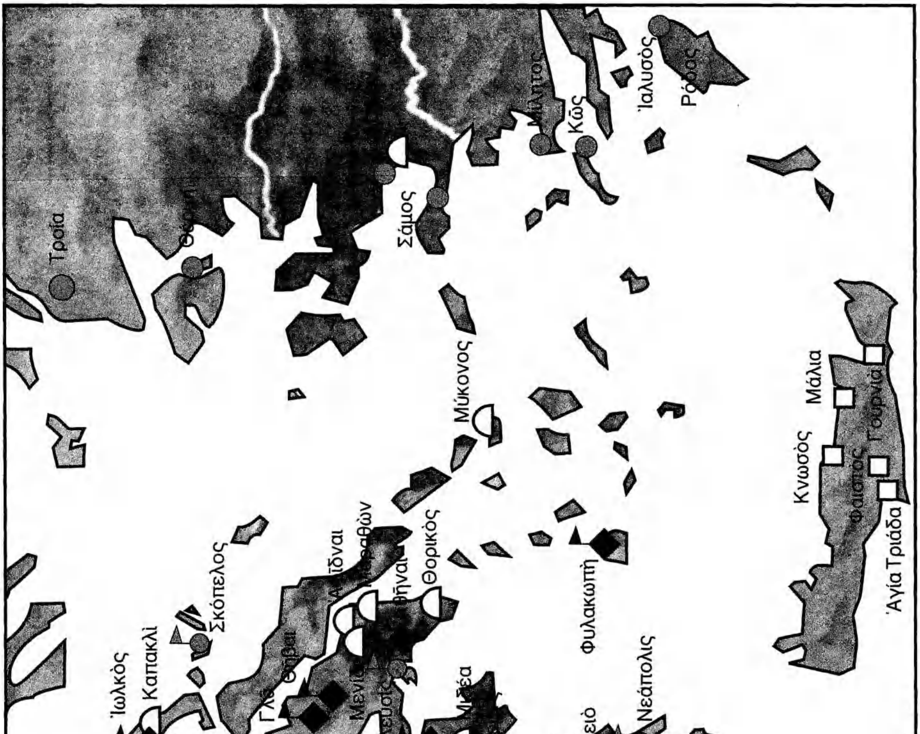
TAPhA	*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*
VDI	*Vestnik Drevnej Istorii*
VSWG	*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*
WJA	*Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft*
WS	*Wiener Studien*
WZ Berlin	*Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt Universität Berlin*
YClS	*Yale Classical Studies*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*
ZRG	*Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)*
Zs.	*Zeitschrift*
Zs. f. Pol.	*Zeitschrift für Politik*

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ

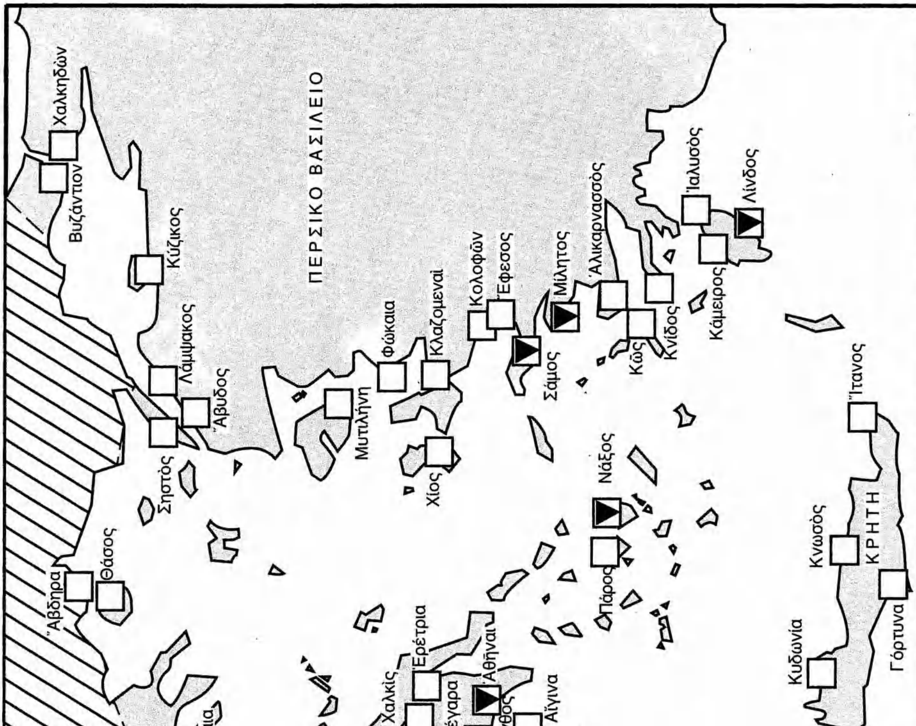
π. 2000	Ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων
	Οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται στὴν Ἑλλάδα
π. 2000–1650	Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ
π. 1700	Πρώτη καταστροφὴ τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων· ἄμεση ἀνοικοδόμηση
π. 1650–1200	Ὑστεροελλαδικὴ (μυκηναϊκὴ) ἐποχὴ
π. 1650–1550	Λακκοειδεῖς τάφοι
	Καταστροφὴ τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων· ἀρχὴ τῆς μυκηναϊκῆς κυριαρχίας στὴν Κρήτη
π. 1500–1250	Θολωτοὶ τάφοι
π. 1400–1200	Μυκηναϊκὰ ἀνάκτορα
π. 1200–1050	Καταστροφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ ἑλληνισμοῦ· «Κάθοδος τῶν Δωριέων»
π. 1100	Τέλος τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἀρχὴ τῆς Ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου
π. 1050–800	Σκοτεινοὶ αἰῶνες· «Μετανάστευση τῶν Ἰώνων»
π. 800–500	Ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ
800 κ.ἑ.	Περίπλους τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου
750	Ἀρχὴ τοῦ ἀποικισμοῦ
8ος/7ος αἰ.	Κατάκτηση τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ τὴ Σπάρτη
7ος αἰ.	Ἀποικισμὸς τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὔξεινου Πόντου· ἀρχὴ τῆς τυραννίδας
594/3	Μεταρρυθμίσεις τοῦ Σόλωνα
561–510	Τυραννίδα στὴν Ἀθήνα
6ος αἰ.	Ἡ Σπάρτη γίνεται στρατιωτικὸ κράτος
π. 540	Ἡ Ἰωνία ὑποτάσσεται στοὺς Πέρσες
513/12	Οἱ Πέρσες φτάνουν ὣς τὸν Δούναβη
507	Μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη
τέλη 6ου αἰ.	Ἀρχὴ τυραννίδας στὴ Σικελία· Πελοποννησιακὴ Συμμαχία
500–494	Ἰωνικὴ ἐπανάσταση
490	Μάχη τοῦ Μαραθώνα
487/86	Κλήρωση τῶν ἀρχόντων καὶ ὀστρακισμὸς
481	Συμμαχία τῶν Ἑλλήνων
480	Μάχη τῶν Θερμοπυλῶν, ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας καὶ μάχη τῆς Ἱμέρας
479	Μάχες τῶν Πλαταιῶν καὶ τῆς Μυκάλης

478	Ἵδρυση τῆς Α' Ἀθηναϊκῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας· πόλεμοι τῆς Συμμαχίας ἐναντίον τῆς Περσίας
464	Μεσσηνιακὸς πόλεμος
462	Ὁ Ἐφιάλτης καὶ ὁ Περικλῆς ἑδραιώνουν τὴ δημοκρατία στὴν Ἀθήνα· ἀκολουθεῖ ὁ Α' Πελοποννησιακὸς Πόλεμος
458	*Ὀρέστεια* τοῦ Αἰσχύλου
455	Ἥττα τῆς Ναυτικῆς Συμμαχίας στὴν Αἴγυπτο· ἡ ἕδρα τῆς Συμμαχίας μεταφέρεται στὴν Ἀθήνα
449	Καλλίειος εἰρήνη
446	Τριακονταετὴς εἰρήνη μὲ τὴ Σπάρτη
446–431	Εἰρηνικὴ ἐποχή· ἀναμόρφωση τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης
442	*Ἀντιγόνη* τοῦ Σοφοκλῆ
431–404	Πελοποννησιακὸς πόλεμος
431	*Μήδεια* τοῦ Εὐριπίδη
πρὸ τοῦ 425	*Οἰδίπους Τύραννος* τοῦ Σοφοκλῆ
421	Νικίειος εἰρήνη
415–413	Ἐκστρατεία τῆς Σικελίας
414	*Ὄρνιθες* τοῦ Ἀριστοφάνη
412	Ἡ Περσία βοηθᾶ τὴ Σπάρτη
411/10	Ὀλιγαρχία στὴν Ἀθήνα
406	Ὁ Διονύσιος τύραννος τῶν Συρακουσῶν
404/3	Οἱ Τριάκοντα τύραννοι στὴν Ἀθήνα
400–394	Ἡ Σπάρτη μάχεται ἐναντίον τῆς Περσίας
399	Ὁ Σωκράτης θανατώνεται
387	Ὁ Πλάτων ἱδρύει τὴν Ἀκαδημία
395–386	Κορινθιακὸς πόλεμος
386	Βασίλειος ἢ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη
378	Α' Ἀθηναϊκὴ Ναυτικὴ Συμμαχία
372	Ἰάσων τῶν Φερῶν
371	Μάχη στὰ Λεῦκτρα· ἡ Θήβα μεγάλη δύναμη
362	Μάχη τῆς Μαντίνειας, θάνατος τοῦ Ἐπαμεινώνδα
359	Ὁ Φίλιππος Β' βασιλιὰς τῆς Μακεδονίας
357–355	Συμμαχικὸς πόλεμος
346	Φιλοκράτειος εἰρήνη
338	Μάχη τῆς Χαιρώνειας· Κορινθιακὴ Συμμαχία
337	Θάνατος τοῦ Τιμολέοντα
336	Ὁ Φίλιππος Β' δολοφονεῖται· τὸν διαδέχεται ὁ Ἀλέξανδρος

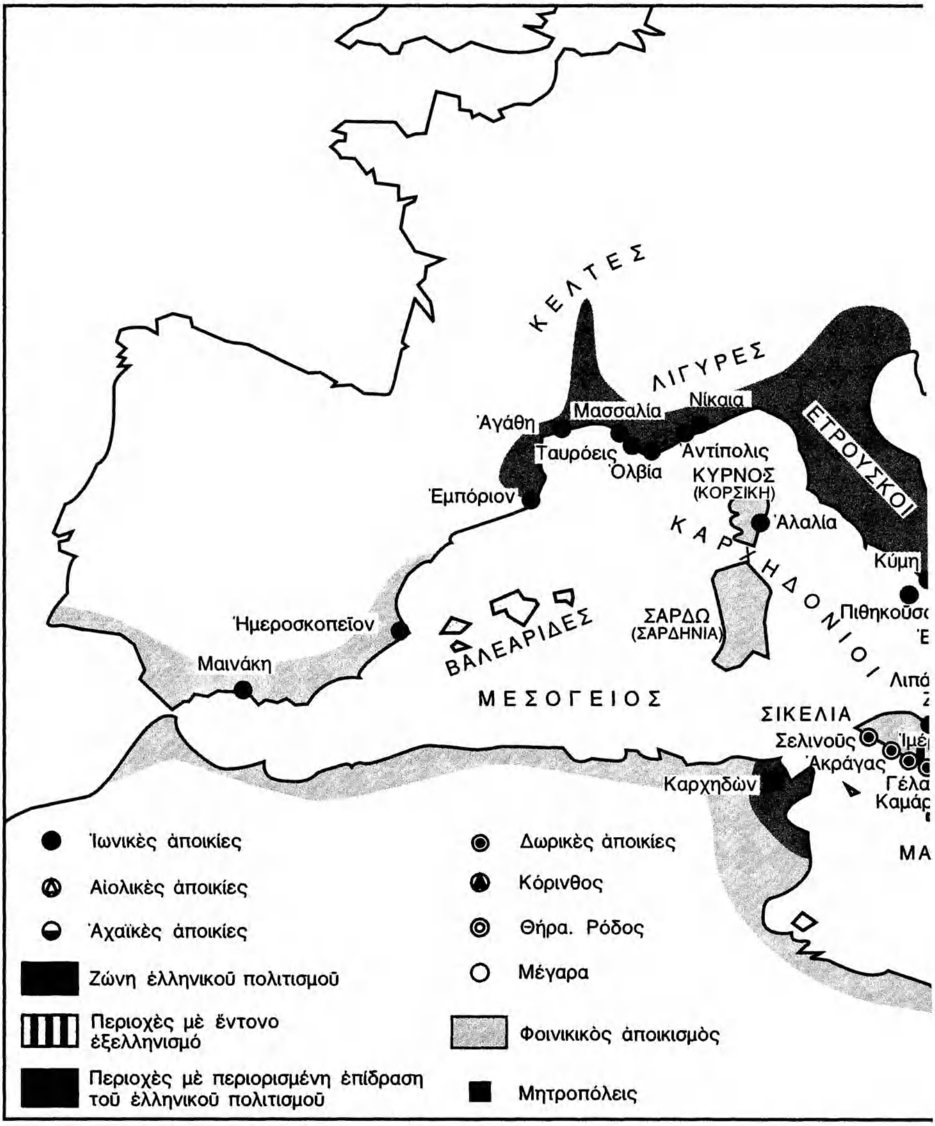
ΧΑΡΤΕΣ

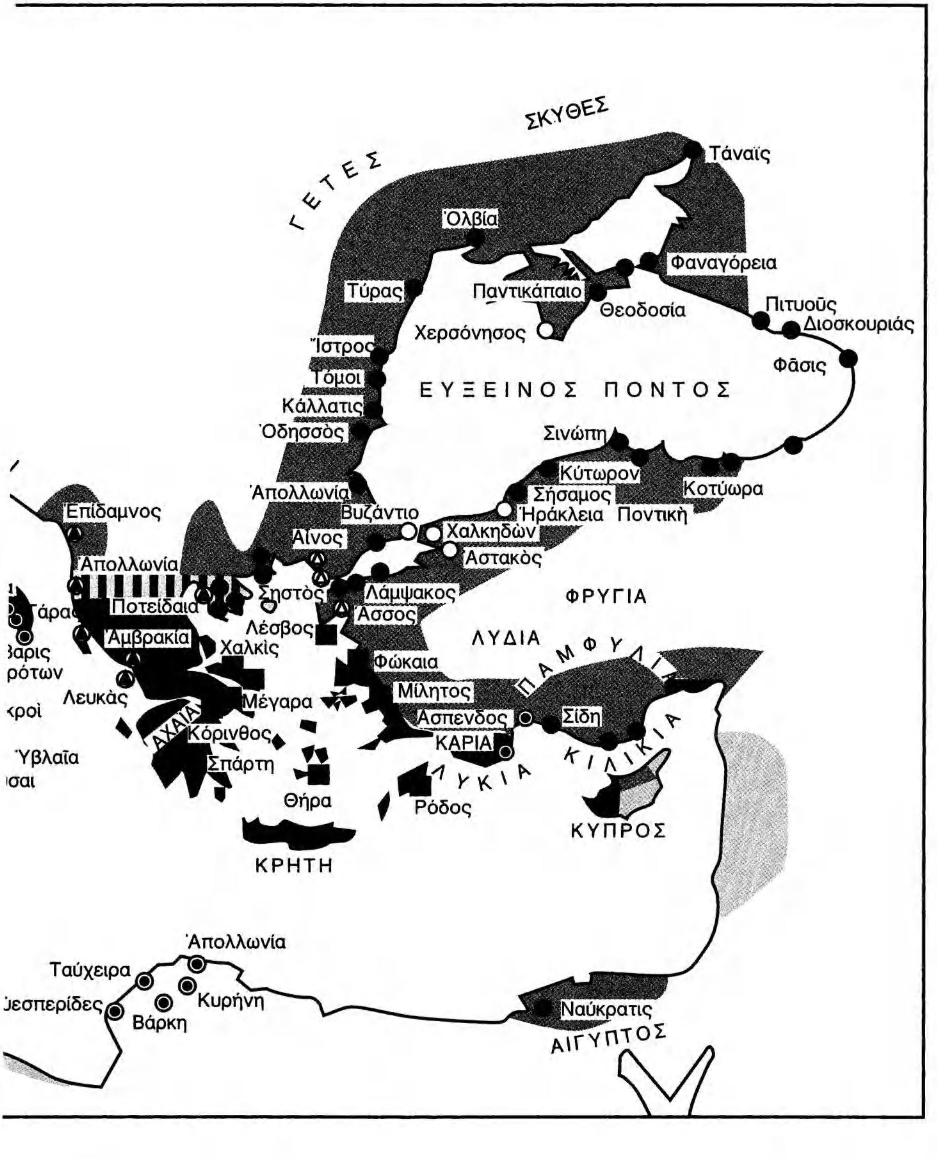
1. Ὁ μυκηναϊκὸς κόσμος
(*Atlas zur Weltgeschichte*, dtv, [15]1979, σ. 46)

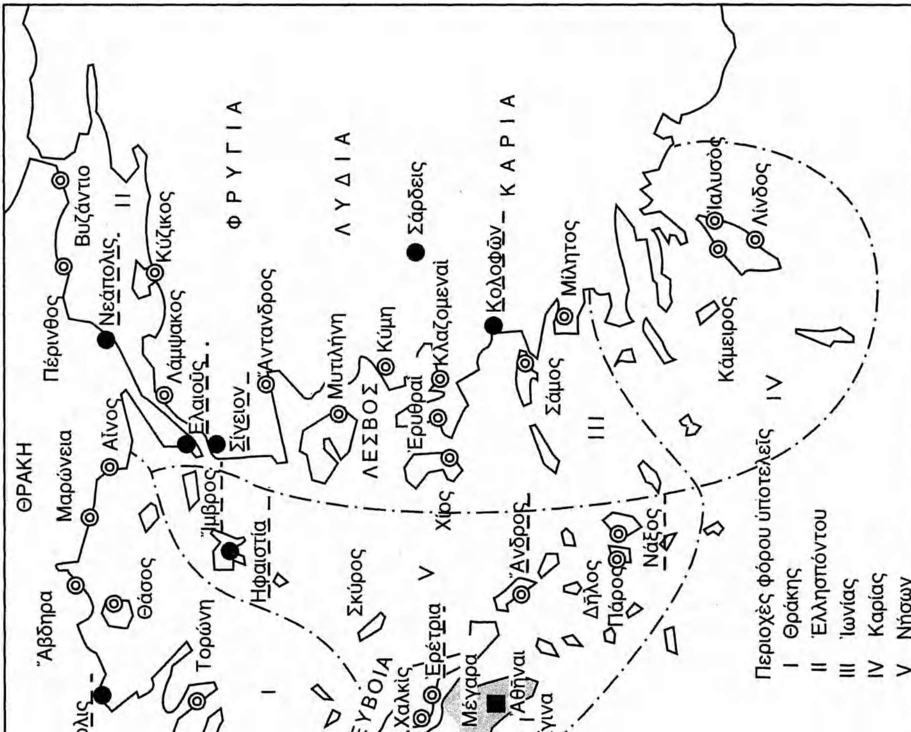

2. Ἑλληνικὲς *πόλεις*
(***Atlas zur Weltgeschichte***, **dtv, 1979)**

3. Ὁ ἑλληνικὸς ἀποικισμός, 750-550 π.Χ.

ΣΚΥΘΕΣ
ΓΕΤΕΣ
Τάναϊς
Ὀλβία
Φαναγόρεια
Τύρας
Παντικάπαιο
Θεοδοσία
Πιτυοῦς
Διοσκουριάς
Χερσόνησος
Ἴστρος
Φᾶσις
Τόμοι
ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ
Κάλλατις
Ὀδησσὸς
Σινώπη
Κύτωρον
Κοτύωρα
Ἀπολλωνία
Σήσαμος
Ἐπίδαμνος
Βυζάντιο
Ἡράκλεια Ποντική
Αἶνος
Χαλκηδὼν
Ἀστακὸς
Ἀπολλωνία
Σηστὸς
Λάμψακος
ΦΡΥΓΙΑ
Ποτείδαια
Ἄσσος
Λέσβος
Ἀμβρακία
Χαλκὶς
ΛΥΔΙΑ
ΠΑΜΦΥΛΙΑ
Φώκαια
Λευκὰς
Μίλητος
Μέγαρα
ΑΧΑΙΑ
Ἀσπενδος
Σίδη
Κόρινθος
ΚΑΡΙΑ
ΚΙΛΙΚΙΑ
Ὑβλαῖα
Σπάρτη
ΛΥΚΙΑ
Θήρα
Ρόδος
ΚΥΠΡΟΣ
ΚΡΗΤΗ
Ἀπολλωνία
Ταύχειρα
Κυρήνη
Βάρκη
Ναύκρατις
ΑΙΓΥΠΤΟΣ

4. Ἡ Ἀθηναϊκὴ Συμμαχία

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Α΄ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΠΡΟΣΩΠΩΝ, ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΟΡΩΝ

Β΄ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΣΥΝΤΑΞΗ ΕΥΡΕΤΗΡΙΩΝ
'Αννέττε Φώσβινκελ (Α΄)
Τατιάνα 'Ιωάννου (Β΄)

Η
ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΤΟΥ WOLFGANG SCHULLER
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ
ΣΤΟΥ ΚΩΣΤΑ ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΚΑΙ ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΣΤΟΥ ΔΗΜ. ΕΠ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
ΤΟΝ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1999
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΥΛΟΥ

β΄ ἔκδοση
ΜΕ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ
στὸ Τυπογραφεῖο/Λιθογραφεῖο Δ. Ε. Ταμπακόπουλου
Μάιος 2001